Izet Kubat
Salko Čampara Hako

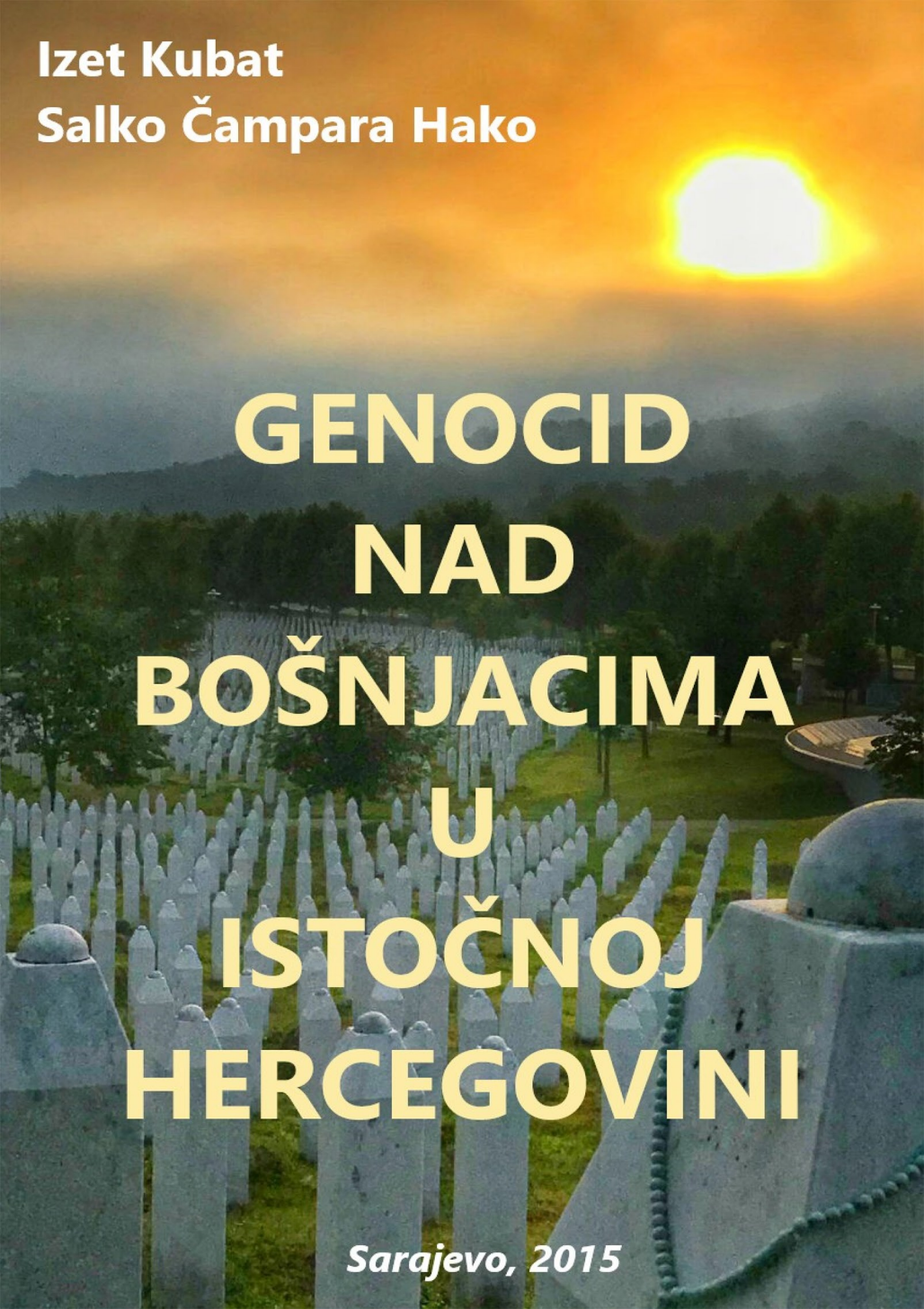

GENOCID NAD BOŠNJACIMA U ISTOČNOJ HERCEGOVINI

Sarajevo, 2015

GENOCID NAD BOŠNJACIMA U ISTOČNOJ HERCEGOVINI

Sarajevo, 2015.

IZET KUBAT I SALKO ČAMPARA HAKO

GENOCID NAD BOŠNJACIMA U ISTOČNOJ HERCEGOVINI

IZDAVAČI:	Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu
	Geoprojekat Tuzla
ZA IZDAVAČE:	Prof. dr. Rasim Muratović
	Huso Ibrišimović, dipl. inž. maš.
RECEZENTI:	Akademik prof. dr. Smail Čekić Prof. dr. Suad Kurtćehajić Prof. dr. Rasim Muratović
KORICE:	Prof. dr. Ćazim Hažimejlić
DTP:	Nurko Hodžić
LEKTOR I KOREKTOR:	Mustafa Zvizdić

„Historia est magistra vitae“ – Historija je učiteljica života,

na ovu izreku filozof Hegel je dodao:

„A koja nikoga nije ničemu naučila.“

S A D R Ž A J

UVOD 15

P R V O P O G L A V L J E

KRATAK IZVOD IZ KONVENCIJA, DEKLARACIJA I POVELJA UN O PITANJU GENOCIDA 23

D R U G O P O G L A V L J E

PREDOSMANSKO DOBA 29

T R E Ć E P O G L A V L J E

KO SU BOŠNJANI-BOŠNJACI-ETNOGENEZA 39
PREDSLAVENSKI ETNIČKI ELEMENTI BOŠNJANA-BOŠNJAKA 54

Č E T V R T O P O G L A V L J E

VLADAVINA OSMANLIJA DO 1878. GODINE 57
VLADAVINA OSMANLIJA U HERCEGOVINI DO 1878. GODINE 68

P E T O P O G L A V L J E

PRIMJERI GENOCIDNOG ČIŠĆENJA BOŠNJAKA U CRNOJ GORI I ISTOČNOJ HERCEGOVINI 77
CRNOGORSKI VLADIKA DANILO PRAVI GENOCID NAD „TURCIMA“ MUSLIMANIMA 83
ISTRAGA POTURICA U CRNOJ GORI U XVIII STOLJEĆU 89
UGOVOR O PREDAJI KOLAŠINA POTPISAN NA CETINJU OKTOBRA 1878. 91
SLAVODOBITNA PISMA VUKA POPOVIĆA VUKU KARADŽIĆU POSLIJE GENOCIDA NAD MUSLIMANIMA KOLAŠINA 93

Š E S T O P O G L A V L J E

ZNAMENITI BOŠNJACI U OSMANSKOM CARSTVU 95
VELIKI VEZIRI 96
NASLJEDNICI VELIKIH VEZIRA 96
VEZIRI SA TRI TUGA 96
VELIKI ADMIRALI I NAMJESNICI 97
BOSANSKI NAMJESNICI SA NASLOVOM-BEG 98
NEKOLIKO DOSTOJANSTVENIKA KOJI SU VLADALI HERCEGOVAČKIM SANDŽAKOM 101
PROŠIRENJE CRNE GORE BERLINSKIM KONGRESOM 13. 07. 1878. 104

S E D M O P O G L A V L J E

VLADAVINA AUSTROUGARSKE MONARHIJE U BOSNI I HERCEGOVINI OD 1878-1914. GODINE 105
MEMORANDUM 111

O S M O P O G L A V L J E

KRALJEVINA SLOVENACA HRVATA I SRBA 1918-1941. GODINE POLOŽAJ BOSNE I HERCEGOVINE U ZAJEDNICI JUGOSLOVENSKIH NARODA 117

DEVETO POGLAVLJE
GENOCIDNI KORIJENI PLANIRANJA I ZATIRANJA BOŠNJAKA U VELIKO DRŽAVNIM PROJEKTIMA SRBIJE, HRVATSKE I CRNE GORE 125

DESETO POGLAVLJE
PODJELA SANDŽAKA NA CRNOGORSKI I SRPSKI 129

JEDANAESTO POGLAVLJE
VELIKOSRPSKI SCENARIJ U „NAČERTANIJU“ 131
ZAMISAO “VELIKE-HOMOGENE SRBIJE” U MOLJEVIĆEVOM KONCEPTU 140
VELIKO HRVATSKI DRŽAVNI PROJEKAT 143

DVANAESTO POGLAVLJE
REZOLUCIJE, APELI I PROTESTI BOŠNJAKA ZBOG HAPŠENJA I UBIJANJA SRBA OD VLASTI NDH 1941. GODINE 147
APELI 60 MUSLIMANA BANJE LUKE 150
DRŽAVNI PROJEKAT CRNE GORE 153

TRINAESTO POGLAVLJE
JEDAN OD KORiJENA ZATIRANJA BOŠNJAKA U ISTOČNOJ HERCEGOVINE JE I AGRARNA REFORMA 157
SLUŽBENE NOVINE KRALJEVINE JUGOSLAVIJE O IZDVAJANJU SUTORINE I KRUŠEVICE IZ BOSNE I HERCEGOVINE 164

ČETRNAESTO POGLAVLJE
POPISI STANOVNIŠTVA OD OSMANSKE CAREVINE, AUSTROUGARSKE MONARHIJE, KRALJEVINE JUGOSLAVIJE I TITOVE JUGOSLAVIJE PO OPĆINAMA 167

OPĆINA NEVESINJE 171
POPIS STANOVNIŠTVA BOSANSKOG SANDŽAKA 172
GENOCID U KONTINUITETU NAD BOŠNJACIMA-MUSLIMANIMA MJESTA NEVESINJSKE OPĆINE 174
GRAD NEVESINJE 174
BOJIŠTE 176
KRUŠEVLJANI 177
LUKA 178
GORNJA I DONJA BIJENJA 179
KIFINO SELO 180
ZALOM 182
ODŽAK 183
BIOGRAD 185
KLJUNA-HODANIĆI 187
KOLEŠKO 189
KREKOVI 190
DŽINOVO 190
GRABOVICA 191
POSTOLJANI 192
RABINA 193
DUBRAVA 195
ULOG 195
ŽILJEVO 197

ŽULJA 198
ZOVI DO 200
SOPOT 202
SLIVLJA 202
SOPILJI 205

O P Ć I N A G A C K O 211
KONTIUNITET GENOCIDA NAD BOŠNJACIMA OPĆINE GACKO 212
AUSTROUGARSKA U GACKU 221
GACKO GRAD 229
BORAČ (Boračka zavala) 231
BAHORI 233
BARE (Borač) 235
BAŠIĆI (Osoje) 235
BRANILOVIĆI 236
CERNICA 238
ČEMERNO 240
DAHANIĆI (Pusto polje) 241
DOBRELJI 241
DOMRKE 241
DONJA BODEŽIŠTA 241
DRAŽLJEVO 242
DRUGOVIĆI 243
FOJNICA 244
GORNJA BODEŽIŠTA 245
GRAČANICA 245
GRADINA 247
HAPTOVAC- HAPTOV DO (Avtovac) 248
HODINIĆI 252
IGRI 253
JABUKA 254
JUGOVIĆI 255
KAZANCI 255
KLJUČ 258
KOKORINA 260
KRAVAREVO 260
KULA FAZLAGIĆA 261
LIPNIK 264
LONČARI 265
LUKA 266
MANJACI 267
MEDANIĆI 267
MEĐULJIĆI 268
MEKAVCI 269
MELEČIĆI 270
MJEDENIK 271
MRĐENOVIĆI 272
MUHOVIĆI 273
MULJA 274
NADANIĆI 275

OBJEŠENIK 276
RAVNI 276
PODA 277
PRIDVORICA 278
RUDO POLJE 279
SODERI 280
SRĐEVIĆI 281
STEPEN 281
STOLAC (gatački) 282
STRUGOTIĆ 284
ŠIPOVICE 284
ŠUMIČI 285
TARAHIN DO 286
ULINJE 286
VIŠNJEVO 287
VRATLO 287
VRBA 287
ZAGRADCI 288
ZUROVIĆI 289
ŽEŽNICA 291
LOGOR ZA GATAČKE BOŠNJAKE 1992. GODINE 292

O P Ć I N A S T O L A C 297
GENOCID U KONTINUITETU NAD BOŠNJCIMA IZ NASELJENIH MJESTA OPĆINE STOLAC 299
GRAD STOLAC 299
DABARSKO POLJE 306
BERKOVIĆI 307
BIJELJANI 311
MILAVIĆI 312
MEČA 313
KLJENCI 313
KUBATOVINA 314
KUTI 315
POTKOM PRISOJE-POTKOM OSOJE 315
PREDOLJE 316
PRISOJE 318
STRUPIĆI 319
SUZINA 319
VRIJESKA 320
ZASADA 321
LJUTI DO 321
DABRICA 322
CRNIĆI 324
OŠANIĆI 324
HATELJI- (Sunići) 325
ALADINIĆI 327
BITUNJA 328
BJELOJEVIĆI 329
BOROJEVIĆI 329
BURMAZI 330

DONJI POPLAT 330
GORNJI POPLAT 331
HODOVO 331
KRUŠEVO 332
LOKVE 332
LJUBLJENICA 333
OPLIČIĆI 333
NJIVICE 334
PJEŠIVAC 334
POPRATI 335
PRENJ 335
ROTIMLJA 336
REČICE 336
STANOJEVIĆI 337
TRIJEBANJ 337
ŽEGULJA 338

O P Ć I N A LJ U B I NJ E 341
GENOCID U KONTIUNITETU NAD BOŠNJACIMA NASELJENIH MJESTA OPĆINE LJUBINJE 342
GRAD LJUBINJE 342
BANČIĆI 348
UBOSKO 348
ŽABICA 349
MUSLIMANI I NJIHOVA BAŠTINA U NASELJIMA OKO LJUBINJA 351
GLEĐEVCI 351
GRABLJE 352
DONJA IVICA 353
KRUŠEVICA 354
VLAHOVIĆI 355
KAPAVICA 356
KRAJPOLJE 357
MILJANOVCI 357
MIŠLJEN 357
OBZIR 358
POCRNJE 358
DRIJENJANI 359
KOTEZI 359
ORAŠJE 361
TREBIMLJA 361

O P Ć I N A B I L E Ć A 365
GENOCID U KONTIUNITETU NAD BOŠNJACIMA OPĆINE BILEĆA 367
GRAD BILEĆA 367
BALJCI 369
OKOLIŠTE 370
VRANJA DUBRAVA 370
ZMAJEVAC 371
ZAUŠJE 371
BIJELA RUDINA 372
PODGORJE 373

GORNJE VRBNO 373
ORAH 374
MEKA GRUDA 374
MOSKO 374
KOMLJENIĆ 375
SIMIOVO 375
VRPOLJE 375
ZAREČJE 376
PLANA 376
FATNICA 379
ORAHOVICA 381
RAZGOVOR SA PREŽIVJELOM HADŽEROM ĆATOVIĆ BIJEDIĆ 384
ISPOVJEST PREŽIVJELE VEZIRKE BAJRAMOVIĆ 388
ISPOVJEST PREŽIVJELOG FEHIMA AVDIĆA 391
KORITA 393
HODŽIĆI 395
BRESTICE 396

O P Ć I N A T R E B I NJ E 401
KAPETANI TREBINJSKE KAPETANIJE (1664-1829) 401
POZNATI DIZDARI TREBINJSKE TVRĐAVE BANJ-VIR (1711-1829. 402
GENOCID U KONTIUNITET NAD BOŠNJACIMA IZ NAVEDENIH MJESTIMA OPĆINE TREBINJE 406
GRAD TREBINJE 406
HRUPJELA 411
GRADINA 412
GORICA 412
GOMILJANI 413
ZASAD 414
JASEN 416
DŽIVAR TREBINJSKI 416
GORNJE I DONJE ČIČEVO 417
BIHOVO 418
RASOVAC I PREMIŠLJE 420
ZGONJEVO 420
PRIDVORCI 421
USKOPLJE 423
MOSTAĆI 423
LJUBOMIRSKA NAHIJA TREBINJSKA BRDA ŽUPA LJUBOMIR 425
PODGLIVLJE 426
TURANI 428
TRIJEBOVI 431
POPOVO POLJE 431
DRAČEVO 434
RAVNO 435
ČAVAŠ 436
ČVALJINNA 436
SELO DO 437
DUBLJANI 438
DVRSNICA 438
GALIČIĆI 438

HOTONJ 439
HUTOVO 439
ORAHOV DO 440
ORAŠJE 440
SEDLARI 441
STRUJIĆI 441
TREBIMLJA 441
TRNIČINA 442
TULJE 443
VELIČANI 443
VELJA MEĐA 444
ZAVALA 444
KORJENIĆI 445
ŽUPA 447
UŠĆE 449
KLOBUK 450
GRANČAREVO 451
LASTVA 453
SKOČIGRM 455
NUDOL 456
POPISI STANOVNIŠTVA U ŠEST OPĆINSKIH CENTARA GRADOVA ISTOČNE HERCEGOVINE 459

P E T N A E S T O P O G L A V L J E

NEKOLIKO IZJAVA UGLEDNIH SVJETSKIH I SRPSKIH INTELEKTUALACA O SVOJIM SUNARODNJACIMA DINARSKIM SRBIMA I CRNOGORCIMA 463
FOTOGRAFIJE PROGONA BOŠNJAKA PORUŠENA I SPALJENA BOŠNJAČKA SELA 481
NEPOZNATE RIJEČI, LIČNOSTI I POJMOVI 505
L I T E R A T U R A 525
RECENZIJE 539
AUTORI 551

Mladi inženjer IZET KUBAT na Hrgudu kod Stoca 1957. godine.

Inžinjer SALKO ČAMPARA HAKO sa lampom na Ponikvama iznad Gacka 1983. godine.

U V O D

Ova knjiga pod naslovom KONTINUIT ETNIČKOG ČIŠĆENJA I GENOCIDA NAD BOŠNJACIMA ISTOČNE HERCEGOVINE bavi se analizom nestanka Bošnjaka i njihove baštine na 4.352 km² ove velike regije sa oko 500 naseljenih mjesta, od čega je 6 gradova, četrdesetak nekadašnjih kasaba, a ostalo su sela i zaseoci. To su sa polovičnim izuzetkom Stoca, općinska područja Nevesinje, Gacko, Stolac (1/2), Ljubinje, Bileća i Trebinje.

Ideja o pisanju ove knjige je dosta stara (1957. godine), a razlozi su brojni i višeslojni. Poslije 1957. počelo je geološko kartiranje terena radi izrade osnovne geološke karte Jugoslavije, 1:100.000. Tada, i poslije tog vremena vršeno je kartiranje terena i istočne Hercegovine. U ovom kartiranju su učestvovali i autori ove knjige, jer su geolozi po zanimanju. Vrlo brzo smo zapažali neke nelogičnosti, koje nismo imali na prostorima srednje Bosne i Bosanske krajine. O čemu se ovdje radilo? „Iako su geolozi raspolagali izuzetno tačnim topografskim kartama, aero foto skicama i kompasima (često nam se dešavalo da ne obavimo dobru orijentaciju. Razlog tome bio je neslaganje topografskih karata sa terenom, jer mnogih topografskih znakova u prirodi nije bilo koji su uneseni na karte. Uglavnom se radilo o znacima islamskih objekata: džamije, mezarja, mekteba, tvrđave, kule, odžaka, hanova, čatrnje i dr. Raspitivali smo se kod starijih seljaka, učitelja i milicije. Njihovi odgovori su bili da su naselja i objekti bili vremenom uništeni od domaćeg stanovništva. Zapazili smo da su promijenjeni i mnogi toponimi, kao na primjer Ramov do, a poslije Jankov do i mnogo takvih toponima koji se nisu slagali na terenu sa topografskom kartom (naselja, parcele i dr.).

Jedan od razloga pisanja ove knjige je i to što su i naši korijeni iz ovih krajeva (Stolac, Gacko).

Gornji razlozi dali su nam povoda da izučavamo bošnjačko-muslimansku baštinu ovih krajeva, te posebnog, ali na kraju potpunog nestanka Bošnjaka-muslimana istočne Hercegovine.

Prema raspoloživim podacima popisa stanovništva iz osmanskih-austrougarskih izvora, te prve i druge Jugoslavije, da se zaključiti da je bošnjačko stanovništvo genocidno očišćeno sa prostora istočne Hercegovine. Ovo je bio glavni razlog naše analize, koja razmatra ove probleme: „Ko je to uradio, zašto, sa kojim ciljem i kakav je krajnji epilog?“

Pošto je proces dugo trajao, nekoliko stoljeća, usput je vršena strahovita propaganda, od susjeda Srbije, Crne Gore i Hrvatske, usmjerena na teritorijalne aspiracije prema Bosni i Hercegovini i Bošnjacima.

Intelektualni krugovi Beograda, Cetinja i Zagreba, posebno historičari, naučne institucije kao i jedna i druga crkva posve su falsifikovali historiju Bosne i Hercegovine i indokrinirali Bošnjake sve tri vjere, Bošnjake-pravoslavce, da su oni Srbi, Bošnjake-katolike da su oni Hrvati, a Bošnjake-muslimane da su Srbi, ili Hrvati, islamske vjere.

Mora se reći da je oslikavanje Bosne i Bošnjaka iz perspektive Beograda, Cetinja i Zagreba najvećim dijelom neistinito i lažno. Da bi se koliko-toliko rasvijetlile ove historijske neistine, može se vidjeti u tekstu ove knjige.

Buduće generacije bosanskohercegovačkog stanovništva i naših susjeda treba da saznaju kako je iz oko 500 naselja istočne Hercegovine nestalo njenog većinskog stanovništva, Bošnjaka-muslimana. Dakle, potpuno je istrijebljen kompletan jedan etnički narod koji ima iste korijene kao i njegovi istrebitelji, što po svim svjetskim konvencijama čini GENOCID.

Radi gornjih činjenica ovome predmetu smo posvetiti najveću analitičku pažnju. Elaboracija krivičnih djela koja su trajala stoljećima, a usmjerena protiv čovječnosti i međunarodnog prava, rađena je sa razlogom, a prilikom rada imali smo dosta poteškoća. Najviše podataka govori u prilog da je ubijanje i protjerivanje Bošnjaka-muslimana i totalno uništavanje njihove baštine rađeno sa krajnjim ciljem zauzimanja teritorija i otimanja imanja i zemlje od zemljovlasnika i ostale pokretne imovine. Sve je ovo rađeno na najbrutalniji način, evo nekoliko primjera:

Komite (ubojice i pljačkaši) iz Crne Gore, Hercegovine i Dalmacije više stoljeća su upadali u bošnjačko-muslimanska sela. Često plaćani od crnogorske i mletačke vlastii, prvo bi opljačkali i odvodili stoku, koga su našli nemoćna ubijali, a snažnije odvodili u roblje, koje su prodavali po mletačkim-venecijanskim trgovima, vršena su i silovanja, paljevine objekata ljetine u polju i dr.

Ako nisu mogli pljačkati neko naselje ili utvrdu, tada bi zapalili ljetinu u polju, pa su mještani morali sami da se isele, a Crnogorci i domaći pravoslavci su preko noći useljavali u ta naselja. Tako se kroz vijekove smanjivala muslimanska populacija istočne Hercegovine.

Iza svakog ovakvog ataka, bilo ih je bezbroj kroz historiju, dio bošnjačko-muslimanskog stanovništva bi se iseljavao, često su se kompletna sela iseljavala i bježala u unutrašnjost Bosne, Turske, Albanije ili Sandžaka. Tako se kostantno smanjivala bošnjačko-muslimanska supstanca, sve do poslednje agresije JNA, Srbije, Crne Gore i domaćih četnika 1992. godine kada su Bošnjaci-muslimani potpuno istrijebljeni, protjerani i pobijeni iz istočne Hercegovine.

Da je sve bilo planski i sistematski kroz stoljeća ukazuje postojanje velikodržavnih projekata naših susjeda Srbije, Hrvatske i Crne Gore. Njihovi projekti su razradili diobu Bosne i Hercegovine, a na istočnu Hercegovinu je" vrebala mala Crna Gora". Pošto se zbog većinskih Bošnjaka Bosna i Hercegovina nije mogla dijeliti, projekti su obuhvatali i uništenje (nestanak) Bošnjaka. Kako? Trećinu treba pobiti, trećinu protjerati u Tursku i Albaniju, a trećinu pokrstiti (vratiti u pradjedovsku vjeru).

Pored velikodržavnih projekata, agrarna reforma je jedan od vrlo važnih činilaca iseljavanja Bošnjaka-muslimana iz cijele Bosne i Hercegovine, a posebno se odrazila na istočnu Hercegovinu, gdje je i onako bilo malo obradive zemlje. Oduzeta im je zemlja u tolikoj mjeri da više nisu imali od čega živjeti. Agrarna reforma je obuhvatila samo bošnjačko-muslimanski narod, jer su oni bili vlasnici oko 90% obradive zemlje. U Bosni i Hercegovini je tada Bošnjacima-muslimanima oduzeto-oteto skoro 13.000 km² obradive zemlje. Zemlja je oduzeta isključivo od Bošnjaka-muslimana i podijeljena na 317.000 uglavnom pravoslavnih porodica. Tako su se Bošnjaci–muslimani selili diljem svijeta. Sve tri susjedne zemlje, Srbija, Crna Gora i Hrvatska, imale su aspiracije da Bosnu i Hercegovinu raskomadaju između sebe, a to im je cilj i danas u XXI stoljeću, ne libeći se da dođu do svog cilja i preko užasnih zločina protiv čovječnosti. Ti zločini bili su masovna ubijanja i sahranjivanje u masovne grobnice po nekoliko stotina ljudi, pa i preko hiljadu, bacanje u jame, rijeke i jezera, silovanja žena i malodobnih djevojčica, paljenje živih žena i djece u kućama, štalama i garažama.

Što je čovjek postajao civilizovaniji pogromi su bivali sve veći i intenzivniji za Bošnjake-muslimane. Svaka buna, rat ili ustanak po Bošnjake-muslimane je bio pogubniji. Sve su više napuštali svoju djedovinu i bježali u neizvjesnost.

Genocidi nad Bošnjacima muslimanima su se dešavali najviše u toku Balkanskih ratova 1912. i 1913, za vrijeme Prvog svjetskog rata 1914-1918, Drugog svjetskog rata 1941-1945 i konačno agresije na Bosnu i Hercegovinu 1992-1995. godine od strane JNA, Srbije, Crne Gore i domaćih četnika kolaboracionista, kao 1993. od hrvatske regularne vojske i domaćeg HVO-a. Svi napadi sa srpske strane na Bosnu i Hercegovinu su bili na Turke-muslimane da im se svete za izgubljenu Kosovsku bitku 1389. godine. Kakva logika, koliko su Bošnjaci Turci, Srbi su još više Grci. Razmotrimo li genocid sa humanitarne strane, može se zaključiti sljedeće:

„U skladu sa Konvencijom UN-a o sprečavanju zločina genocida i njegovog kažnjavanja po rezoluciji donesenoj od Zajednice naroda 9. decembra 1948. godine, u Ženevi, ističe se da je genocid zločin koji se formulira u obliku namjernog provođenja uništavanja grupnog života sa ciljem prouzrokovanja fizičkog nestanka, djelimično ili apsolutno, neke nacionalne, etničke, rasne ili vjerske grupe." Iz navoda ove konvencije jasno se vidi da je u istočnoj Hercegovi-

ni počinjen genocid nad Bošnjacima-muslimanima, zacrtan u politikama Srbije, Hrvatske i Crne Gore. Radi stalnih srpskih zločina i kontinuiranih pritisaka, laži, indokrinacije i propagande su također bitno uticali na iseljavanje Bošnjaka-muslimana i bježanje ispod noža iz istočne Hercegovine. Evo nekoliko primjera:

Poslije Titove smrti Dobrica Ćosić, otac srpske nacije, iznosi: „Mi smo ponovo u XIX vijeku. Ponovo moramo da stvaramo Srbiju u kojoj će svi Srbi na planeti vidjeti svoju otadžbinu." U knjizi "Bosanski rat" (2012.).

Ćosić sva nedjela što su četnici radili Bošnjacima lažno pripisuje Bošnjacima da su Bošnjaci to uradili Srbima. Bošnjacima je uvijek neko stajao za vratom: komite, hajduci, uskoci, četnici, ustaše, srpsko-crnogorska vojska, UDBA, JNA i drugi mrzitelji islama, ubice i pljačkaši

U Drugom svjetskom ratu iz istočne Hercegovine je iselilo oko 20.000, a ubijeno preko 5.000 Bošnjaka-muslimana, iz čega se vidi da je ova regija 1941-1945. godine bila značajno očišćena od Bošnjaka-muslimana, kao i od Hrvata-katolika. Po završetku Drugog svjetskog rata vlasti Federativne narodne republike Jugoslavije izdale su naredbu da se moraju sve izbjeglice vratiti tamo odakle su izbjegle, što je i učinjeno. U mnoga sela nije se imao ko vratiti, od muslimana jer su pobijene cijele porodice i cijela sela sravnjena sa zemljom.[1]

Oni koji su se vratili doživjeli su gori pakao 1992. od onoga 1941. godine.

Godine 1992. Srbija, Crna Gora, JNA, domaći četnici i mnogobrojni srpski rezervisti, kao i ruski, rumunski i grčki plaćenici, vrše agresiju na suverenu državu Bosnu i Hercegovinu, članicu UN-a.

Zbog prednjih navoda i činjenica s pravom se postavlja pitanje, pred naučnom javnošću, kako i zašto je sa ovih prostora nestao jedan kompletan narod, sa prostora od 4.352 km^2, a bili su domicilni i autohtoni narod koji je preko 600 godina živio na ovim prostorima, na svojoj zemlji.

Začuđuje to čim više jer su korijeni Srba, Hrvata i Bošnjaka isti, koji su trajali sve do austrougarske okupacije Bosne i Hercegovine 1878. godine.

Krivicu za ovakve postupke, uzrokovala je indokrinacija i propaganda na Bošnjake-pravoslavce iz Beograda i Bošnjake-katolike iz Zagreba.

Tako pod navedenom propagandom Bošnjaci-pravoslavci primiše ime Srbin, a Bošnjaci-katolici Hrvat.

Daljim odmicanjem vremena naši susjedi, a svakako i kršćanska Evropa se na svaki način htjela riješiti Bošnjaka-muslimana, pa se vršio povremeni pritisak i intenziviranje iseljavanja.

Procesi koji su zahvatili Bosnu i Hercegovinu nakon pada srednjovjekovne bosanske države, a naročito brzo širenje islama i oblikovanje bošnjačkog

1 *S. Čampara, „Monografija Gacka", Sarajevo, 2000. godine, str. 159-162.*

etnosa na ovim prostorima, ne mogu se u potpunosti shvatiti bez poznavanja i značaja Crkve bosanske za koju se s razlogom kaže da je to osebujni fenomen koji leži u srcu bošnjačke nacionalnosti.

Bosanska crkva predstavlja dio pokreta kojemu su pripadali bosanski krstjani manihejske vjere dualističkog ubjeđenja (bogumili) sa jugoistoka Balkana.

Oni su bili umnogome slični dualističkim heresima u Italiji (patareni) i Francuskoj (katari), dok su ih Bugari nazivali bogomili.

Sa osmanlijskom vlašću i islamom kao religijom isprofilirala se, na ovim prostorima, nacionalnost Bošnjak i nova civilizacija koja će biti punih pet stoljeća u stalnom usponu, tako se na Balkanu učvrstio multietnički način života Bošnjaka, Srba i Hrvata, sve tri vjere različitih kultura, ali su se, ipak, stalno preplitale, razvijale i oplemenjivale. Na tako velikom prostoru, kroz dug vremenski period, razvilo se šest općinskih područja u istočnoj Hercegovini (Nevesinje, Gacko, Stolac, Ljubinje, Bileća i Trebinje) sa oko 500 naseljenih mjesta: gradova, kasaba, sela i zaseoka.

U prvim stoljećima osmanske vlasti većinski stanovnici većine ovih naselja bili su Bošnjaci-muslimani, posebno u gradovima. Stalnim atacima Crnogoraca, Mlečana, komita, hajduka, uskoka, a kasnije četnika i ustaša, ovi prostori su ostali pusti, ovdje više nema Bošnjaka-muslimana, izvršeno je genocidno istrebljenje nad njima.

Da bi se shvatila bit i poruka ove knjige i teške teme „ČIŠĆENJE I GENOCID NAD BOŠNJACIMA-MUSLIMANIMA U ISTOČNOJ HERCEGOVINI", sačinjena su i odgovarajuća poglavlja u knjizi koja direktno tretiraju ovu temu.

Kako bi tema bila pristupačna i jasnija čitaocu, „šetajući" kroz sadržaj, najprije smo dali kratku historiju države Bosne i Hercegovine, od predosmanskog doba, vladavine Osmanlija do 1878, Austrougarske od 1878. do 1914. i ratni period Prvog svjetskog rata do 1918. godine.

Zatim težak i razočaravajući život za Bošnjake-muslimane u zajednici Kraljevine Jugoslavije. Agrarna reforma, pljačka i ubistva, zemlju otima kako ko stigne od zemljovlasnika aga i begova. Bošnjaci se iseljavaju, zapravo bježe da spase gole živote, u Tursku, Albaniju, Makedoniju i Sandžak, ili se skoncetrišu u srednjoj Bosni na uskom prostoru.

Vrlo brzo dolazi do Drugog svjetskog rata, Bošnjaci su u nedoumici, ne znaju kamo da se opredijele, da li partizanima ili Nezavisnoj državi Hrvatskoj, uglavnom znaju da neće sa četnicima i ustašama.

Poslije Drugog svjetskog rata u socijalističkoj Jugoslaviji Bošnjaci zauzimaju visoke političke funkcije u političkom i privrednom životu države.

Tito je imao veliko povjerenje u Bošnjake, ali su drugi bili ljubomorni, pa su namjestili rušenje aviona u kome je poginuo tadašnji predsjednik Saveznog izvršnog vijeća Džemal Bijedić, slično se dešava i Hamdiji Pozdercu koji je trebao postati predsjednik predsjedništva Socijalističke republike Jugoslavije, pred samu agresiju Srbije i Crne Gore na Bosnu i Hercegovinu 1992. godine.

Radi boljeg razumijevanja teme ove knjige prikazana je etnogeneza "Bošnjana-Bošnjaka". Ko su Bošnjaci? Analiza je bazirana na obimnoj naučnoj literaturi, koju je uradio u svom dugogodišnjem naučnom istraživanju Hakija Zoranić 2009. godine kada je sačinio etničko stablo.

Historijski je tačno da se u korijenu etničkog stabla Bošnjaka (Bošnjaka-muslimana, Bošnjaka-pravoslavaca i Bošnjaka-katolika) nalaze četiri glavna naroda: Iliri, Avari, Goti, Južni Slaveni, čijim stapanjem su nastali Bošnjani-Bošnjaci.

Prema DNK analizama dokazano je da na 100% Bošnjana-Bošnjaka otpada na ilirske gene 40%, na Gote 30%, a 30% na Avare i Južne Slavene.[2]

Do 1463. godine, do dolaska Osmanlija, svi stanovnici Bosne i Hercegovine zvali su se Bošnjani-Bošnjaci, tada se dijele na tri vjere: islam, pravoslavlje i katoličanstvo, ali zadržavaju ime Bošnjak.

Jedna kratka analiza u knjizi ukazuje da Bošnjani imaju i predslavenske korijene i elemente, o čemu je pisao i Pašić 2008. godine.[3]

Historijska je činjenica da su Bošnjaci-muslimani, domicilno stanovništvo i žive na ovim prostorima, sve drugo što pišu najviše pojedini srpski i hrvatski historičari je neistina i propaganda.

Glavni i najopširniji dio ove knjige čini analiza postojećih dokumenata i odgovarajuće literature o genocidnom čišćenju i genocidu nad Bošnjacima-muslimanima istočne Hercegovine.

Svako od oko 500 naseljenih mjesta opisano je kako slijedi, njegov geografski položaj,, neki postojeći popisi stanovništva, i vjerski popisi, prezimena porodica, koje su naseljavale dotična mjesto, vlasnici imanja i vrsta objekata, hronika upada komita, hajduka, uskoka, vrste i načini zločina, od dolaska Osmanlija do zadnje agresije na Bosnu i Hercegovinu 1992. godine.

Donesene su izjave preživjelih Bošnjaka u Drugom svjetskom ratu na stratištima općine Bileća i jame Čavkarica.

---

2 *H. Zoranić, „Etnogeneza Bošnjana-Bošnjaka", IP "Svjetlost," d.d. Sarajevo, 2000. str. 465-474.*

3 *Ć. Truhelka,"Gromile na Glasincu, G.Z. M. za 1888. godinu I. Sarajevo, str. 25.*

Dati su takođe i djelimični progoni i ubistva muslimana iz Srbije i Crne Gore, koji su bili nezaobilazni za ovaj rad. Prvenstveno „Istraga poturica-muslimana", po naređenju crnogorskog vladike Danila (ovo je, koliko se zna bio prvi genocid nad Bošnjacima-muslimanima na ovim prostorima).

Bačeno je svjetlo na „Slavodobitno pismo Vuka Popovića Vuku Stefanoviću Karadžiću" , kao i ugovor o predaji Kolašina 1978. godine.

Jedno poglavlje koje komentariše više izjava uglednih svjetskih naučnika i Srba pravoslavaca o svojim sunarodnicima dinarskim Srbima i Crnogorcima, o postupcima i sramoti, zbog ubijanja i silovanja, otimanja zemlje, pljačke, paljenja i progona svojih komšija, Bošnjaka-muslimana.

Komšije sa istoka i zapada su stalno mislile kako Bosnu i Hercegovinu da podijele, a Bošnjake-muslimane da pobiju i protjeraju sa vlastitog grunta koji su naslijedili od svojih djedova.

Bošnjani-Bošnjaci se pojavljuju iza VIII stoljeća, kada imaju svoju mnogo veću teritoriju, a kasnije i svoju državu, današnju Bosnu i Hercegovinu.

Kasnije, kroz najveći dio povijesti postojanost države Bosne i Hercegovine nije nikada bila upitna, osim u par kratkih epizoda: 1377. i 1463. godine do dolaska Osmanlija.

Imali su svoj bosanski jezik.

Imali su svoje pismo bosančicu, koja nije ni čista srpska ćirilica niti srbijančica, a niti hrvatska glagoljica.

Bosna je imala i svoju vjeru manihejsku i Crkvu bosansku, krstjane-bogumile.

Imali su svoja groblja i jedinstvene nadgrobne spomenike STEĆKE.

Bosna je imala i svoj novac.

Bosna je imala i svoje vladare, BANOVE I KRALJEVE.

Na kraju treba istaći da su Bošnjani-Bošnjaci imali mnogo više identiteta u odnosu na svoje susjede.

Hrvati su izgubili svoju državnost 1102. godine kada su joj Mađari postavili svog kralja.

Srbija je izgubila svoju samostalnost na Kosovu 1389. godine, kada su poraženi od Osmanlija.

Bosna je izgubila svoju samostalnoost 1463. godine.

Gornje činjenice su uvijek plašile susjedne narode što u Bosni nema i nije bilo Srba i Hrvata do 1878. godine, pa ako nema tih naroda u Bosni, nema ni srpske i hrvatske zemlje u njoj.

U toku pisanja knjige dragocjenu pomoć i usmjeravanje u predmet ovog rada pružili su nam naše kolege i prijatelji:

prof. dr. Enes Pelidija, akademik, prof. dr. Smail Ćekić, prof. dr. Rasim Muratović, naš kolega dipl. inž. Nermin Halilčević, prof. dr. Hasan Balić, dipl. inž. Huso Imširević, dipl. inž. Nihad Jaganjac, prof. Ibrahim Hadžić, dipl. inž. Enver Pilav i brigadni general Mujo Kafedžić, na čemu im se zahvaljujemo.

Sarajevo 2015. *A U T O R I*

P R V O P O G L A V L J E

KRATAK IZVOD IZ KONVENCIJA, DEKLARACIJA I POVELJA UN O PITANJU GENOCIDA

Šta znači ako jedan narod nestane (Bošnjaci) u potpunosti sa jedne veće teritorije, uništi mu se sve nacionalno i vjersko znakovlje?

U istočnoj Hercegovini u šest općina (Nevesinje, Gacko, Stolac, Ljubinje, Bileća i Trebinje) to se desilo u nekoliko faza. U prvoj i najdužoj fazi od prvih dana osmanske vladavine do Drugog svjetskog rata, zatim u toku Drugog svjetskog rata (1941-1945) godina i treća konačna faza je agresija JNA, Srbije, Crne Gore, pa i Hrvatske (1992-1995) godine na Bosnu i Hercegovinu.

U prvoj fazi kroz stoljeća upadali su hajduci, uskoci iz Crne Gore i Dalmacije te uz pomoć domaćih pravoslavaca ubijali, pljačkali, palili i gonili zarobljene Bošnjake-muslimane i prodavali kao roblje. Roblje je prodavano u Mlecima, a često i po dalmatinskim gradovima. Nezaštićen narod je bio prisiljen da napusti svoja imanja i da se seli u sigurnija područja. Jednom bude ubijen deda, drugi put otac, pa onda djeca, tako unedogled i kroz stoljeća se dešavalo u Crnoj Gori i istočnoj Hercegovini koja se naslanja na Crnu Goru. Pa da li je taj narod imao ikakvu šansu da ostane na tim prostorima?

U drugoj fazi (1941-1945) godine vođen Načertanijem i „istrebljenjem poturica", izvršen je genocid nad Bošnjacima i Hrvatima u istočnoj Hercegovini.

U trećoj, zadnjoj fazi 1992-1995. godine je napravljeno totalno etničko čišćenje i genocid u istočnoj Hercegovini, nad Bošnjacima i Hrvatima. Više nema Bošnjaka i Hrvata na području pomenutih 6 općina. Znači da je napravljen genocid nad ova dva naroda. U trećoj fazi su popaljena i opljačkana sva sela u ovih 6 općina, dosta naroda pobijeno, a ostalo protjerano sa svojih pradjedovskih ognjišta i sada se nalaze raseljeni oni koji su preživjeli po svijetu od Grenlanda do Novog Zelanda.

Izuzetak je jedan dio općine Stolac koji je pripao Federaciji gdje je preživio jedan dio Bošnjaka i Hrvata.

Da bi pobliže objasnili genocid, ukratko ćemo parafrazirati Konvenciju o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida: „U ovoj konvenciji, pod genocidom se podrazumijeva bilo koje od ovih djela počinjenih sa namjerom da se potpuno ili djelimično uništi jedna nacionalna, etnička, rasna ili vjerska grupa kao takva:

a/ Ubistvo pripadnika grupe;

b/ Uzrokovanje teških tjelesnih i psihičkih povreda pripadnicima grupe;

c/ Namjerno podvrgavanje grupe uvjetima života sračunatim da dovedu do njenog potpunog ili djelimičnog fizičkog uništenja;

d/ Nametanje mjere s ciljem sprečavanja rađanja djece unutar grupe;

e/ Premještanje djece iz jedne u drugu grupu.

Bit će kažnjena sledeća djela:

a/ Genocid;

b/ Udruživanje radi izvršenja genocida;

c/ Direktno i javno podsticanje na izvršenje genocida;

d/ Pokušaj izvršenja genocida;

e/ Saučesništvo u genocidu.

U donesenoj odluci o strateškim ciljevima srpskog naroda u Bosni i Hercegovini od 12. maja 1992. godine na prijedlog Momčila Krajišnika, predsjednika NSRS, imaju svi elementi genocidnog usmjerenja, što je vidljivo u tekstu. „Strateški ciljevi, odnosno prioriteti srpskog naroda u BiH". Ti ciljevi su:

1/ Odvajanje srpskog naroda od druge dvije etničke zajednice i njegovo konstituisanje u državu;

2/ Uspostavljanje koridora između Semberije i Krajine;

3/ Uspostavljanje koridora u Podrinju, odnosno uklanjanje granice između srpskih država;

4/ Uspostavljanje granice prema rijekama Uni i Neretvi;

5/ Podjela grada Sarajeva na srpski i muslimanski i uspostavljanje efikasnih državnih vlasti u svakom od njih;

6/ Izlaz na more za Republiku Srpsku;

Na dan usvajanja odluke Karadžić je izjavio: „Bilo bi najbolje kad bi se odmah moglo uspostaviti primirje i utvrditi granice, iako smo mi tu malo gubitnici."

Dvije godine nakon toga Karadžić je rekao:

„Mi zasigurno znamo da se moramo nečeg odreći, to je nesumnjivo, ukoliko želimo postići naš prvi strategijski cilj i istjerati naše neprijatelje muslimane i Hrvate iz njihovih domova silom oružja, kako ne bismo više živjeli zajedno (s njima) u jednoj državi."

Na kraju treba istaći da su u istočnoj Hercegovini dokazane sve navedene vrste zločina, počev od dugotrajnog etničkog čišćenja do konačnog zatiranja muslimana koji su kroz povijest ovdje bili većinsko stanovništvo u gradovima, kasabama, pa i mnogim selima. Ovdje se radilo o masovnim ubistvima muslimana, a da nikad niko nije odgovarao pred zakonom. Nažalost, mnogo je bilo silovanja, ubijanja i klanja, čak djece i starijih osoba koje su imale preko 100 godina.

U ovom bezumnom čišćenju napravljen je kompletan genocid, kulturocid i urbicid, uništeno je kompletno islamsko kulturno naslijeđe. Buldožerima su poravnali muslimanske hareme-groblja i džamije i to im nije bilo sveto, a zemlja prisvojena nasilno i druge nekretnine Bošnjaka. Niti jedna bošnjačka kuća i drugi gospodarski objekti nije ostala uzgor, sve je spaljeno i i porušeno.

Iz ovoga se lahko dobije zaključak da su krajnje zločinačke namjere Srba i Crnogoraca, pa i bosanskih Hrvata-katolika kasnije iz zapadne Hercegovine imale tendenciju da se spriječi povratak i ono malo preživjelog bošnjačkog stanovništva na svoja imanja.

Takođe se vidi da je likvidacija fertilnih muškaraca imala dupli cilj:

Da oslabi odbrambenu moć Bošnjaka i izazove zastoj u prirastu bošnjačke populacije, raseljavanje u najdalje prekomorske zemlje da se ne vraćaju u Bosnu.

Na kraju najbolji dokaz da je na teritoriji šest općina istočne Hercegovine izvršen genocid, jest da tamo više nema Bošnjaka i skoro ničega što bi podsjećalo na islamsku kulturu, a nekad su tu Bošnjaci bili većinski narod.

Naprijed je izložen kratki opis izvoda iz Konvencije o pitanju genocida koji objašnjava etničko čišćenje i genocid nad Bošnjacima istočne Hercegovine, u daljem tekstu naznačit ćemo i druge konvencije, deklaracije, protokole, povelje koji još više potvrđuju etničko čišćenje i genocid nad Bošnjacima kroz određene dokumente kao pečat iz oblasti ljudskih prava.

Habeas Corpus Aet (1679) Bil of Righst (1791); Prvih deset amandmana na Ustav USA, Dekleration des Droids de I homme ef du Citoyen (1789)-Deklaracija prava čovjeka i građanina, Povelje UN (1945), Međunarodni pakt o građanskim i političkim pravima i fakultativni protokol uz taj pakt (1966), KEBS (1975) i dr.

Generalna skupština je 1948. godine usvojila univerzalnu deklaraciju o pravima čovjeka koja ukazuju na garancije ljudskih prava i osnovnih sloboda čija važnost je takve prirode da je dan usvajanja ovog dokumenta određen kao Međunarodni dan prava čovjeka.

Posebnu pažnju zaslužuje Evropski savjet koji je usvojio tzv.

Rimsku konvenciju koja nastoji da stvori uslove za primjenu odredaba Univerzalne deklaracije prije nego što su usvojeni paktovi.

Rimska konvencija je bila osnova za obrazovanje Evropske konvencije za ljudska prava.

Njena nadležnost se sastoji u ispitivanju optužbi vlada ili pojedinaca, koji su svojim postupcima povrijedili Evropske konvencije.

Od dokumenata novijeg datuma koji se odnose na zaštitu ljudskih prava, treba pomenuti Završni akt konferencije o evropskoj bezbjednosti i saradnji (KEBS), usvojen 1975. godine u Helsinkiju.

Naročito su došli do izražaja postupci neprijateljske vojske preme borcima i neborcima, pri čemu je osnovni naglasak bio na zaštiti neboračkog stanovništva, posebno žena i djece u toku ratnih operacija.

Geneza normalnog ustrojstva ovog aspekta može se pratiti kroz niz dokumenata, koji su dograđivali pitanje humanizacije rata uopće.

U tom kontekstu posebno se ističe Pravilnik o zakonima i običajima pri vođenju rata, zatim Moskovska deklaracija, Posdamski sporazum, Sporazum o gonjenju i kažnjavanju glavnih ratnih zločinaca.

Važno je pomenuti i Ženevsku konvenciju o zaštiti žrtava rata kao i Konvenciju o neprimjenjivanju zastare ratnih zločina protiv čovječnosti.

Međunarodna krivična djela mogu biti zločini protiv mira, ratni zločini i zločini protiv čovječnosti.

Za predmet ovog rada najvažniji su zločini protiv čovječnosti, koji obuhvataju ubistva i istrebljenje, porobljavanje, deportovanje i druga nečovječna djela izvršena protiv bilo kojeg civilnog stanovništva, prije ili za vrijeme trajanja rata ili proganjanje na političkoj, rasnoj ili vjerskoj osnovi, ili u vezi bilo kog zločina, koji spada u nadležnost suda bez obzira da li se time vrše ili ne vrše povrede zakona one zemlje gdje su zločini izvršeni.

Krivični zakon koji je preuzela Bosna i Hercegovina dalje razrađuje pojam krivičnog djela.

U krivična djela protiv čovječnosti i međunarodnog prava ubraja se genocid (čl. 141), organizovanje grupe i podsticanje na izvršenje genocida i ratnih zločina (čl. 145), rasna i druga diskriminacija (čl. 154), zasnivanje ropskog odnosa i prevoz lica u ropskom odnosu (čl. 155).

Prema kaznenom zakonu za ratne zločine spadaju i sljedeća krivična djela: ratni zločin protiv civilnog stanovništva (čl. 142), ratni zločin protiv ranjenika i bolesnika (čl.143), protiv ratnih zarobljenika (čl.144), organiziranje grupe i podsticanje na izvršenje genocida i ratnih zločina (čl.145), surovo postupanje sa ranjenicima, bolesnicima i ratnim zarobljenicima (čl. 150).

Tu spadaju i protivpravno oduzimanje stvari od ubijenih ili ranjenih na bojištu (čl. 147), upotreba nedozvoljenih sredstava borbe (čl. 148), uništavanje kulturnih i historijskih spomenika (čl. 151) i dr.

Na kraju po ovoj temi treba zaključiti:

Genocid je međunarodni zločin pod kojim se smatra bilo koje od navedenih djela učinjenih u namjeri potpunog ili djelimičnog uništenja jedne nacionalne, etničke, rasne ili vjerske grupe kao takve, ubistvo članova grupe; teška povreda fizičkog ili mentalnog integriteta članova grupe i namjerno podvrgavanje grupe životnim uslovima koji treba da dovedu do njenog potpunog ili djelimičnog fizičkog uništenja; mjere uperene za sprečavanje rađanja djece u okviru grupe, prinudno premještanje djece iz jedne grupe u drugu.

Prvi put je ovaj pojam upotrijebljen od strane njemačkog pravnika Rephaela Lemkina (1944) u značenju: genos (grčki)-rasa cide (latin)-ubijanje.

Upotrebom načina etničkog čišćenja Bošnjaka kroz povijest iz istočne Hercegovine sa aktuelnim konvencijama, deklaracijama, poveljama i protokolima nedvosmisleno ukazuje da se ovdje radi o klasičnom genocidu u općinama Nevesinje, Gacko, Stolac, Ljubinje, Bileća i Trebinje.

Suština ovog genocida nad Bošnjacima je da je on bio u dugom kontinuitetu: osmišljen, planski, sistematski i organizovano usmjeren na istrebljenje Bošnjaka kao nacionalne i vjerske grupe naroda.

Najbolji dokaz za to je da u navedenim općinama u regiji većoj od 4.000 km^2 više nema Bošnjaka, iako su nekad kroz povijest u mnogim krajevima istočne Hercegovine bili većinski što je dovoljno dokazano u ovom radu.

DRUGO POGLAVLJE

PREDOSMANSKO DOBA

Koncentracija slavenskih plemena u srednjovjekovnoj Bosni započeta je na prostoru između Vrela Bosne, Vranduka i rijeke Drine sa centrom u Visokom (Mile-Arnautovići-Moštre), i dalje se šireći na više strana. U ovo doba za vladavine Kulina bana vrši se veliki pritisak iz biskupija Splita, Duklje i Ugarske na Bosnu i Kulina bana, te bosanske krstjane-bogumile, što će dugo potrajati.

Kao Boričev nasljednik Kulin-ban stekao je vladarsku čast kao bizantijski štićenik, ali već 1189. godine nastupa samostalno kao vladar Bosne. Na što ukazuje Kulinova povelja Dubrovniku,a kasnije i narodna uzrečica o društveno-političkom razvitku države Bosne (za Kulina bana i dobrije dana).

Krajem XII stoljeća Kulina bana optužuju papi da prima i štiti heretike iz dalmatinskih gradova, tužio ga je Vukan Nemanjić papi Inoćentiju III. Ove optužbe čak i sukobi između Vukana i Kulina trajali su do kraja vladavine Kulina Bana, papa Inoćentije je umro 1216. godine.

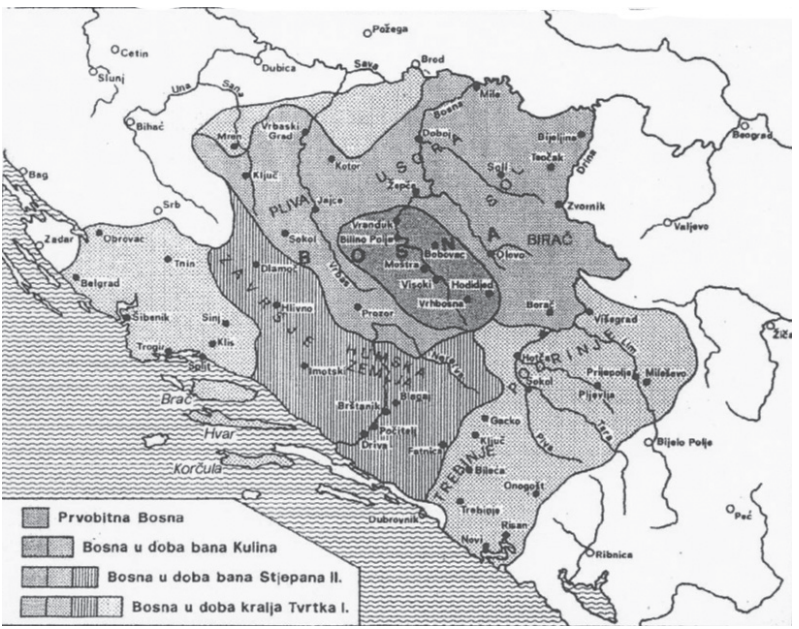

Bosna od XII – XV stoljeća

U Bosnu papa šalje misionare, okrutne dominikance, da prevode bosanske krstjane-bogumile na katoličanstvo, a poslije franjevce, koji su mnogo demokratičnije pristupali problemu latinskog obreda nego što su to činili dominikanci. Podršku im je pružio vladarski dvor 1347. godine na čelu sa Stjepanom Kotromanićem II.

Nešto prije pojave bosanskog bana Ninoslava (1233.) Bosna je bila izložena ugarskim vojnim pritiscima radi papinih naredbi o uvođenju crkvenog života u Bosni, čime su uspjeli 1233. godine.

Druga polovina XIII stoljeća je miran period srednjovjekovne bosanske države. Bana Ninoslava nasljeđuje njegov rođak ban Prijezda.

Između 1287. i 1290. na vlast u Bosni dolazi ban Stjepan I Kotromanić, koji je skoro odmah imao ratni, ali neuspio sukob sa Mladenom I Šubićem.

Nakon 1314. godine desio se pad Šubića i uspon Bosne pod Stjepanom II Kotromanićem 1322-1353. godine. U jednoj povelji on je 30-ih godina XIV stoljeća ponosno isticao da „držaše sve od Save do mora i od Cetine do Drine".

Stjepan II je pripojio Bosni: Donje krajeve (sjeverozapadnu Bosnu), Hum (Hercegovina) i Završje (tzv. Tropolje, Livanjsko, Duvanjsko i Glamočko polje), Usoru i Soli. Osvajanjem Huma gro pravoslavnog stanovništva došao je pod upravu Bosne, koja je bila tolerantna spram Crkve bosanske, u odnosu na franjevce koji su vodili bitku sa bosanskim krstjanima.

U vrijeme Stjepana II Kotromanića Crkva bosanska je u razvoju i pojavljuje se kao arbitar u odnosima vladara i vlastele.

Godine 1340. osniva se bosanska vikarija sa sjedištem u Visokom uz bosanski vladarski dvor, koji u borbi sa bosanskim krstjanima izlazi kao pobjednik.

U vrijeme Tvrtka I Kotromanića (1353-1391.) Bosna se proglašava kraljevinom 1377. godine što je najveći podvig, sa daljim proširenjima na gornje Podrinje, dijela Polimlja, Konavle, Trebinje i Dračevice, te manastir Mileševo kod Prijepolja.

Tokom historije većina država (Srbija, Bosna i Hercegovina i Hrvatska) mijenja svoje granice, često na štetu jedne ili druge od pomenutih država. Bosanski kralj Tvrtko bio je u svoje vrijeme ne samo najmoćniji vladar, nego je osvojio i dobar dio srpskih i dalmatinskih zemalja, tako se ponosno nazvao "kralj Srbljem, Bosne i Primorja ".

Za vrijeme Tvrtka I Kotromanića Bosna je imala najveće teritorijalno proširenje. Za njega historičar Gligor Stanojević kaže: Da je Tvrtko s nacionalnog pogleda veći vladar od cara Dušana koji je sebe proglasio carem 1346. godine i ako ga Papa i carigradska patrijaršija ne priznaju kao vladara.

Tvrtko je pod svoju vlast doveo najveći dio zemalja koje su sačinjavale nekadašnju Jugoslaviju.

Interesantno je pomenuti da je bosanska država nadživjela srpsku i hrvatsku državu.

Bosna je izgubila samostalnost tek padom Jajca 1463. godine.

Hrvatska je izgubila svoju samostalnost još 1102. godine izborom mađarskog kralja Kolomana za hrvatskog kralja.

Srbija je izgubila svoju samostalnost 1389. godine na Kosovu, ili padom Smedereva 1459. godine, kada je Srbija kao osmanska vazalna država pretvorena u Smederevski sandžak.

U XV stoljeću ove oblasti će se naći u sastavu teritorija Sandalja Hranića i njegova nasljednika Stefana Vukčića Kosače.

Tada se Pravoslavna crkva sa manastirom Mileševom odlučuje da silom pokrštava bosanske krstjane-bogumile sredinom XII stoljeća, koje sveti Sava naziva trikletim babunima, zato što nisu htjeli prihvatiti pravoslavlje.

Ugarski pritisci na Bosnu su veliki nakon Tvrtkove smrti 1391. godine, ali su doživjeli Ugari teški poraz od bosanske vojske 1415. godine.

Prije toga odbranivši se od ugarskih nasrtaja i cilja krunisanja Sigismunda bosanskom krunom, Bosna je za vladavine Tvrtka II Kotromanića 1421-1443. godine povećala kraljevski ugled i ekonomski prosperitet u Evropi.

Bosna je bila najjača u privrednom vojnom i pogledu koncem XII i početkom XIII stoljeća kada su srpski vladari smatrali najvećom čašću da prime kraljevsku krunu iz ruku rimskih papa, kao što je to slučaj sa Stefanom Prvovjenčanim, bratom Sv. Save i sinom Nemanjinim, koji je 1217. godine okrunjen kraljevskom krunom po papinom legatu, „obećavajući bez sumnje svoju pokornost rimskom papi“ (kako to naglašava Stevanović).

Dvije godine kasnije Stefan se povratio u okrilje pravoslavne crkve, uz veliki uticaj svoga brata Sv. Save.

I sam Nemanja je rođen u Ribnici kod Podgorice, kao katolik, prešao na pravoslavlje 1168. godine, bio neko vrijeme pripadnik katoličke crkve, a njegov stariji sin Vukan primio je kasnije katoličku vjeru kao državnu i borio se na strani Mađara protiv svog brata Stevana.

Borba između Istočne i Zapadne crkve, između pravoslavlja i katoličanstva, odigrala se među južnoslavenskim plemenima i ostavila trajne negativne tragove na narodima ovih prostora

Mapa-karta Kraljevine Bosne u vrijeme vladavine kralja Tvrtka prvog Kotromanića, čija je baka bila Srpkinja kći ex kralja Dragutina, majka Hrvatica iz plemićke porodice Šubića, otac knez Vladislav, stric Stepan II Kotromanić pravi Bošnjani kao što je cijela dinastija Kotromanića.

Izvor: E. Imamović, Korijeni Bosne i bosanstva, str. 318a

U drugoj polovini svoje vladavine Tvrtko II Kotromanić, radi sve većeg osmanlijskog pritiska, oslanja se na Ugarsku.

Smrću Tvrtka II 1443. godine, bosanska vlastela predvođena Sandaljom Hranićem išla je na izbor za kralja, Tvrtkova rođaka Tomaša uz blagoslov ugarskog gubernatora Janoša (Janka) Humejadija. U to vrijeme je prisutna podvojenost između „"kraljeve zemlje" i oblasti hercega Stjepana. Humski (hercegovački) vlastelin je Stjepan Vukčić Kosača. Ova podvojenost očitovat će se otvorenim ratnim sukobom kralja i hercega. Kako Osmanlije kucaju sve više na vrata Bosne, Tomaš traži rješenje u alijansi sa srpskim dvorom uz odobrenje Ugarske 21. marta 1459. godine, vjenčanjem bosanskog prijestolonasljednika Stjepana Tomaševića sa kćerkom srpskog despota Lazara. Ova zamisao je propala padom despotovine 1459. godine u osmanlijske ruke.

Tomaš je imao troje djece od prve žene Vojače, Stjepana, a od druge hercegove kćeri Katarine Sigismunda i Katarinu. Mladi Sigismund i sestra mu Katarina dospjeli su u osmansko ropstvo još u Sarajevu, tu su primili islam, i sa Isa-begom otišli u Carigrad.

Stjepan Tomašević ipak dolazi na bosanski prijesto 1461. godine. Osmanlije su ga pogubile 1463. godine, a kraljica, Stjepanova udovica je otišla na zapad, zapravo u Rim, uz odobrenje osmanske vlasti..

Tada padaju u osmanlijske ruke i oblasti hercega Stjepana Kosače, današnja Hercegovina, koja je tada dobila današnje ime.

Druga kraljeva udovica kraljica Jelena odlazi u Dalmaciju, a odatle majci u Ugarsku. Pošto su bosanski krstjani u mnogim vjerskim običajima stajali bliže islamu nego katoličanstvu i pravoslavlju, nije nikakvo čudo što su listom prešli na islam. Aristokratska islamska načela svakako su više odgovarala ponosu krstjana velikaša nego katoličanstvo i pravoslavlje gdje crkva ima svu vlast nad pojedincem i cijelim narodom.

Ovakav postupak krstjana u Bosni iznenadio je i samog sultana Mehmeda Fatiha osvajača, zato im dade sve stare povlastice. Svima im dade počasni plemićki naziv beg, uvrsti ih u vojsku kao lenske vitezove.

U atmosferi općeg rasula, franjevac fra Anđelo Zvizdović izlazi pred sultana Mehmeda Fatiha osvajača, zatražio je i dobio poznatu Ahd-namu kojom je bosanskim katolicima garantirana sloboda vjeroispovijesti.

Tako „šaptom" pade srednjevjekovna bosanska država, ali je bosanska prijestolnica, centar Jajačke banovine, odolijevala napadima Osmanlija do 1528. godine.[4]

Osmanlije su odmah čim su ušle u Bosnu uspostavile svoj društveno-politički sistem. Zemlju su podijelili na sandžake, među kojima je formiran i Hercegovački 1470. godine koji je prvenstveno značajan za ovaj naš rad.

Građani-Bošnjaci Bosne, pa i Hercegovine nastali su uglavnom poslije osvajanja u XV i XVI stoljeću. U početku su u njima bili većinski krstjani-bogumili i hrišćani.

Dosta brzim prelazom na islam povećavao se broj muslimana zbog dobijanja statusa slobodnih ljudi.

Granice u serhat-kulu (utvrđenje) su branili muslimani, ali često i krstjani-bogumili i hrišćani-martolozi vojnici.

Muslimani su bili obavezni služiti carsku vojsku, tako su masovno ginuli diljem velikog carstva, a onda su uvoženi hrišćani iz Crne Gore, istočne i zapadne Hercegovine, i iz Dalmacije kao kmetovi, te se na taj način u mnogim naseljima uvećavao hrišćanski živalj.

To potvrđuje jedan osmanlijski popis bosanskog elajeta iz 1851. godine. koji je utvrdio: da u elajetu živi 37,30% muslimana, 44,40% pravoslavaca,

4 A. Aličić, „Poimenični popis sandžaka-vilajeta Hercegovine", Sarajevo 1985. knjiga.

18,50% katolika. Skoro isto je potvrdio i prvi austrougarski popis 1879. godine, prema kome je u Bosni i Hercegovini bilo:

38,73% muslimana, 42,88% pravoslavaca, 18,38 katolika.

Kako ovaj rad tretira istočnu Hercegovinu, u daljem tekstu bit će veoma kratko opisano i stanje u Hercegovačkom sandžaku.

Ovaj rad pod prethodnim nazivom „Nestanak muslimana-Bošnjaka iz istočne Hercegovine" predstavlja gradivo iz kojega se vidi planski i sistematični genocid nad jednim narodom muslimanima-Bošnjacima kroz duži vremensko-historijski period.

To su bila naseljena mjesta muslimanima-Bošnjacima, općina: Nevesinje, Gacko, Stolac, Ljubinje, Bileća i Trebinje.

I danas se od strane Srbije, koja je tokom historije uvijek slijedila jednu ekspanzionističku politiku, koja se ni po koju cijenu nikada nije odricala težnje izlaska na toplo more, u Bosni i Hercegovini provodi jedan planski genocid, nad nesrbima, vrši veliki zločin protiv čovječanstva.

Srpski zločin se, gotovo bez prestanka, još od dolaska Osmanlija na ove prostore, odvijao nad muslimanima-Turcima (kako muslimane Srbi i danas zovu).

Upravo zbog toga, danas je bosanskohercegovački problem najopasnije pitanje Evrope i svijeta, koje zahtijeva hitno rješavanje.

Razmotrimo ovaj problem genocida sa humanitarne strane, da li je možda bio genocid ono što je Srbija provodila u Bosni i Hercegovini, kao i na Kosovu. U skladu sa konvencijom UN-a o sprečavanju zločina genocida i njegovom kažnjavanju po rezoluciji donesenoj od Zajednice naroda 9. decembra 1948. godine, ističe se da je genocid zločin koji podliježe međunarodnom pravu i koji se mora kazniti, a „**genocid**" se formulira u obliku namjernog provođenja uništavanja grupnog života s ciljem prouzrokovanja fizičkog nestanka, djelimično ili apsolutno, neke nacionalne, etničke, rasne ili vjerske grupe.

Samo od 1941-1945. godine prostore istočne Hercegovine je napustilo preko 20 hiljada muslimana-„Turaka", kako ih zovu na ovim prostorima, istovremeno je ubijeno preko 5 hiljada, tako da je bila gotovo očišćena istočna Hercegovina od muslimana i katolika, u Drugom svjetskom ratu.[5]

Poslije Drugog svjetskog rata je bila naredba vlasti da se svi izbjegli muhadžiri u Jugoslaviji moraju vratiti na svoja ognjišta. Tako se vratila velika većina preživjelog stanovništva tamo odakle je protjerana. Niko nije razmišljao da će se desiti 1992. godina novi genocid. Ovog puta po drugi put svi su bili primorani napustiti svoje domove, oni koji nisu pobijeni od strane četnika, a ta cifra je predstavljala svu muslimansku populaciju iz istočne Hercegovine.

5 S. Čampara, „Monografija Gacka", „Ajsela", Sarajevo, 2000. godine str. 159-162.

Šta osim ovoga može poslužiti kao očitiji pokazatelj formulacije **genocida** koji su dopustile UN kao sukrivac, jer je uništena skoro jedna trećina muslimana u Bosni i Hecegovini u zadnja dva genocidna rata, a da ih UN nisu zaštitile. Vidimo da se zločin genocida ne odvija samo danas, već da se on odvija nekoliko vijekova ranije nad muslimanskim življem u Bosni i Hercegovini od strane Srba i Srbije.

Da vidimo kakav stav su zauzimale UN naspram ove drame bošnjačkog naroda. Prije svega, tadašnji sekretar UN učinio je veliku nepromišljenost karakterizirajući ovu dramu kao unutrašnje pitanje Jugoslavije. Osim toga, UN-a su posljednja instanca koja bi naspram dramatičnih događaja u Bosni i Hercegovini trebala biti pasivna i stajati po strani, jer ona jedina ima mandat da štiti ugrožene narode.

Pokušaj okupacije Bosne i Hercegovine od strane Srbije, kako 1992. godine, tako i danas, u direktnoj je vezi sa nastavkom geopolitičkog značaja Bosne i Hercegovine. I nakon potpisanog mira u Dejtonu, Srbiji treba proširenje i toplo more, kojeg će se teško odreći u dogledno vrijeme dok na vlasti sjede nacionalisti, a u Bosni njeni trabanti, koji nemaju osjećaja za svoju domovinu.

Osvrnemo li se na historiju, vidjet ćemo da su Srbi nakon dobijanja kneževine i izlaska ispod vlasti Osmanlija predstavljali direktnu opasnost za Bosnu i Hercegovinu, koja je ostala pod osmanskom vlašću. Od tada, pa i danas Srbija uz pomoć bosanskih pravoslavaca, atakuje na Bosnu i Hercegovinu i pravi genocid nad muslimanskim i katoličkim narodom.

Postoji obilata literatura da su u ovime krajevima stoljećima po dolasku Osmanlija u XV stoljeću, muslimani bili većinsko stanovništvo, ali kojeg više nema na ovim prostorima. Zbog toga se s pravom postavlja pitanje pred naučnu javnost kako i zašto je sa ovih prostora nestao kompletan jedan narod iz ove velike regije i da li je to genocid nad ovim narodom.

Autori ovog rada, čiji su korijeni iz ovih krajeva, a koji su dugo godina ispitivali i istraživali mineralne sirovine i geološki sastav terena, a pješice su obišli skoro svako selo u ovoj regiji, u razgovoru s ljudima na terenu primijetili su problem postepenog ali stalnog nestanka muslimana-Bošnjaka i zapitali se zašto muslimani nestaju iz ovih krajeva.

Od samih početaka vladavine Osmanlija, vršeni su stalni upadi u muslimanska naselja, od strane crnogorskih komita, hajduka, Mlečana i uskoka iz Dalmacije kao i domaćih pravoslavnih pljačkaša i ubica. Pored ubijanja, silovanja, pljačke i paljevine, mlađi svijet je odvođen kao roblje i prodavan na talijanskim i drugim trgovima. Na ova područja se ubrzo naseljavala pomenuta fukara uništavajući sve što je podsjećalo da su tu nekad živjeli muslimani.

Ovakvo svojevrsno krvavo genocidno uništavanje Bošnjaka kroz cijelo vrijeme vladavine Osmanlija intenzivirano je za vrijeme austrougarske, oku-

pacije, a posebno u Kraljevini Jugoslaviji, pa sve do okupacije BiH, od strane Srbije i Crne Gore 1992-1995. godine. Kako je vrijeme odmicalo, ubijanje, paljevina i iseljavanje muslimana se stalno povećavalo, a naročito u vrijeme Prvog i Drugog balkanskog rata, poslije poraza Spahija pod Siskom (1593), Kandijskog rata (1648-1669), Morejskog rata (1664-1699), te Karlovačkog mira (1699), pokreta Luke Vukalovića u Hercegovini (1852-1862), kao i Vasojevićkog zakonika (1829-1830), Hercegovačkog ustanka (1875-1878), i na kraju Berlinskog kongresa (13. jula 1878).

Najveće iseljavanje muslimana je bilo prilikom povlačenja Osmanlijskog carstva i dolaska austrijske vojske u ove krajeve. Teško je muslimanima bilo poslije skoro pesto godina vladavine jedne islamske zemlje preko noći prihvatiti jednu kršćansku zemlju protiv koje su se do juče krvavo borili i ginuli, pa je zavladao jedan politički i životni muk, a nada i strah šta će se dalje dešavati sa muslimanima pod novim vladarima.

Kraj XIX i početak XX stoljeća je vrijeme egzodusa za Bošnjake Hercegovine, Srbije, Crne Gore i Sandžaka koje će trajati skoro cijeli jedan vijek do današnjih dana prijeteći im u više navrata asimilacijom, progonom i nestankom sa prostora gdje su vijekovima živjeli kao autohtoni narod.

Procesi koji su zahvatili Bosnu nakon nestanka njene srednjovjekovne države, a prije svega širenje islama i oblikovanje bošnjačkog etnosa na ovim prostorima, ne mogu se objasniti ni shvatiti bez poznavanja karaktera Crkve bosanske za koju se s razlogom kaže da je to „osebujni fenomen koji leži u samom srcu bošnjačke nacionalnosti". Crkva bosanska predstavlja dio pokreta kojemu su pripadali manihejski dualizam i bogumilstvo na jugoistoku Balkana, slično je raznim dualističkim heresima u Italiji i Francuskoj (patareni, katari). Dolaskom Osmanlija u Bosnu manihejska vjera postepeno prerasta u islamsku. U isto vrijeme na ovim prostorima egzistira i rimokatolička i vizantijsko-pravoslavna vjera.

Sa osmanlijskom vlašću i islamom kao religijom isprofilisali su se na ovim prostorima nacionalnost Bošnjaka i nova civilizacija koja će biti punih pet vijekova u stalnom usponu. Tako se na Balkanu učvrstio multietnički način života, koji su se sa različitim kulturama međusobno ispreplitale, razvijale i oplemenjivale.

Na području šest općina istočne Hercegovine razvilo se kroz povijest preko 500 naselja, kasaba, sela i zaseoka od kojih su za vrijeme osmanske vladavine većinu naseljavali muslimani, ponegdje izmiješani sa hrišćanima. Među ovim pomenutim naseljima (preko 500) spadaju sadašnja općinska sjedišta, koje je utemeljila osmanska vlast. Tada je formirano četerdesetak mjesta u rangu pravih kasaba sa kulama i utvrdama radi lakše odbrane od neprijatelja. Kasabe su se sastojale od po nekoliko mahala. Osmanlije su to nekako planski radile, tamo gdje su postavljali kasabe, od kasabe do kasabe

je bio jedan dan hoda konjaniku. Od samog početka osmanske vladavine muslimanska populacija se rapidno smanjivala. Ipak po zadnjem popisu 1991. godine Bošnjaci su imali značajan udio stanovništva u istočnohercegovačkim općinama: Bileća 14,70%, Gacko 36,30%, Ljubinje 7,90%, Nevesinje 23%, Stolac 43,60%, Trebinje 17,90%.

U posljednja dva rata 1941-1945. i 1992-1995. godine velikosrpskim projektom, nešto manje hrvatskim muslimani su posve istrijebljeni sa ovih prostora, izuzimajući naselje Stoca gdje se vratio dobar dio predratnog muslimanskog stanovništva.

Epilog svega je potpuni nestanak jednog naroda (Bošnjaka), koji je na ovim prostorima do prije stotinjak godina bio većinski u istočnoj Hercegovini.

To nas je i navelo kao naučne poslenike da napišemo ovaj rad. Koliko je bilo muslimansko stanovništvo na udaru da se iskorijeni na ovim prostorima, još su bili više na udaru islamski vjerski objekti, koji su sravnjivani sa zemljom da ne bi ostalo traga i naznaka da je tu nekada živio muslimanski živalj.

Ovo je bio plan velikosrpske i crnogorske politike od vladike Danila, Njegoša, Karađorđa, Milana Obrenovića, Draže Mihailovića, Vasića, Miloševića i Karadžića do današnjih dana.

Nazivi Bošnjani imaju svoje korijene još u predslavensko doba.

Ime Bošnjani, Bošnjaci nisu nikakav bošnjački ekskluzivitet, već su i posve etnička skupina, bosanskih krstjana manihejaca-heretika, pravoslavaca i katolika.

Dakle Bošnjani su bitisali u Bosni i Hercegovini, pa i šire prije dolaska Južnih Slovena na ove prostore.

Tek u drugoj polovini XIX stoljeća pod uticajem planski motivisane propagande iz Srbije, Hrvatske i Crne Gore počeli su se izjašnjavati bosanski pravoslavci i katolici kao Srbi i Hrvati.

U korijenima Bošnjaka ima krvi Ilira, Rimljana, Avara, Gota i Južnih Slavena, što je u stvari simbioza Bošnjana.

Pored toga što svi narodi u Bosni i Hercegovini imaju iste korijene, ipak su sistematski uništavani samo Bošnjaci-muslimani. Zašto?

TREĆE POGLAVLJE

KO SU BOŠNJANI-BOŠNJACI-ETNOGENEZA

Od polovine XVI stoljeća polako Otomansko carstvo slabi, naročito je to uočljivo polovicom XIX stoljeća posebno u osvojenim zemljama Evrope, pa i Bosne i Hercegovine. Evropske velesile Austrougarska i Rusija, a posebno naši susjedi Srbija i Hrvatska počinju raditi na raspodjeli evropskih teritorija Otomanskog carstva, a naši susjedi na podjeli Bosne i Hercegovine.

Srbija i Hrvatska se snažno organiziraju da bosanskohercegovačke pravoslavce i katolike homogeniziraju u Srbe i Hrvate, jer ako u Bosni ima Srba i Hrvata, ima i njihove zemlje koja se može podijeliti između Srbije i Hrvatske.

Širenjem nacionalističkih ideja, snažna indokrinacija vršena je kroz stvaranje tajnih organizacija s ciljem priključenja Bosne i Hercegovine Srbiji ili Hrvatskoj, ili njenoj podjeli između ova dva bosanskohercegovačka susjeda. U te svrhe Srbija je 1866. godine osnovala organizaciju „Ujedinjena omladina srpska". Slične akcije vodili su i bosanskohercegovački katolici-katolički vjernici da su oni po nacionalnosti Hrvati, te da se Bosna treba priključiti Austrougarskoj u kojoj je već bila Hrvatska.

Valja istaći da su se još davne 1832. godine bosanski katolici obraćali caru Ferdinandu, „našem poslije Boga jedinom zaštitniku"[6] radi propagiranja imena Hrvat, a da se ukine pogrdni naziv „Šokac" i „Škutor". Osnovano je još 1867. godine posebno hrvatsko društvo, čiji su članovi bili uglavnom mladi franjevci, među kojima je bio najpoznatiji Klement Božić.

Ime Srbin brže se razvijalo, na račun Bošnjaka pravoslavaca, nego ime Hrvat na račun Bošnjaka katolika iz razloga što je dobar dio franjevaca bio na poziciji srednjovjekovnog bošnjaštva. U tom se naročito isticao franjevac Ilija Lastrić, rođen 1700. godne kod Vareša. U tome su se kao ideolozi bošnjaštva naročito isticali franjevci: fra Grga Martić, fra Ivan-Frane Jukić, fra Martin Nedić, fra Anto Knežević i dr.

Među glavne propagatore hrvatstva i propagiranje nacionalističkih hrvatskih ideja vršili su franjevci đaci iz Bosne i Hercegovine, školovani u Hrvatskoj (Đakovo). U spomenici posvećenoj Josipu-Juraju Štadleru ovi đaci su smatrani sijačima hrvatske misli u Bosni i Hercegovini.

6 V. Ćorović, „Bosna i Hercegovina", Beograd, 1925. godine, p. 186, str. 114, 123 i 124

Tako je hrvatska misao već krajem XIX stoljeća u Bosni i Hercegovini potpuno formirana. Hrvatska nacionalna svijest smatra kako historijski BiH pripada Hrvatskoj.

U posrbljavanju Bošnjaka pravoslavaca srpski nacionalistički krugovi bili su mnogo agresivniji od Hrvata. Bosanske Bošnjake-pravoslavce trebalo je prevesti u Srbe i odbaciti posprdna imena „ Rišćanin", „Vlah" i „Rkač". Zbog toga su u Sarajevu, 1863. godine osnovali društvo za propagiranje srpskog imena u Bosni.

Direktive za formiranje ovog društva stigle su iz Srbije, a na čelu društva bio je Teofil (Bogoljub) Petranović, kaluđer iz Drniša u Dalmaciji.

Propaganda je bila sročena u pisanim uputama koje je 1867. godine štampao Vaso Pelagić.

U sedmom desetljeću XIX stoljeća bila je veoma jaka politička i nacionalistička propaganda susjednih zemalja na Bosnu i Hercegovinu čineći joj politčku destrukciju. To je već postalo plodno tlo za političke nemire i dizanje ustanaka. Cilj je bio Bosnu priključiti Srbiji ili Austrougarskoj, odnosno Hrvatskoj.

Ova nemirna zbivanja karakteriše trogodišnji Hercegovački ustanak (1875-1878.) godine, u kojem je uglavnom učestvovalo pravoslavno stanovništvo.

Ustanak je imao dalekosežne posledice za Bosnu i Hercegovinu jer je izazvao rat između Srbije i Crne Gore s jedne strane i Osmanlija u koji je ušla i Rusija 1878. godine. To je tzv. pravoslavna osovina, koja je ustanku dala političku pozadinu za rušenje spahijskog sistema.

Dokaz političke pozadine je da su ustanici istočne Bosne objavili ujedinjenje sa Srbijom, a Hercegovine sa Crnom Gorom. Najveći broj stanovnika Bosne i Hercegovine, stoljećima, većina i danas ne poznaje svoju genezu. Oni ne znaju šta su, ko su i od koga potiču, pa su lako kroz povijest indokrinirani, lažno predstavljani, i ponižavani, pa i uništavani.

Osnovni razlog za to je što je istorija pisana u Beogradu, a povijest u Zagrebu.

Najviše zabluda i nejasnoća potiče od pitanja ko su i od koga su bosanskohercegovački Srbi i Hrvati, a još više od koga potiču Bošnjaci-muslimani.

Srbi pisci istorije i druge literature kažu da su sadašnji Bošnjaci-muslimani dijelom Turci, a u većini „Srbi islamske vjere". S druge strane Hrvati kažu da su sadašnji „Bošnjaci" Hrvati islamske vjere.

Bošnjaci-muslimani ovakve navode i neistine nikada nisu prihvatili, niti će ikada prihvatiti, jer to nije istina, to je originalan falsifikat historije.

BOŠNJACI NISU TURCI VEĆ AUTOHTONI NAROD BiH I ŠIRE. Većina Srba, Hrvata i Crnogoraca naziva bosanskohercegovačke Bošnjake islamske vjere Turcima ili poturicama, što je pogrešno i tendenciozno.

U XXI stoljeću čak i djeca u osnovnoj školi znaju da su Bošnjaci domicilni i auhtotoni narod. Istina je da su Bošnjaci primili islam preko Osmanlija, zato ih i zovu poturice.

„Dolaskom Osmanlija na prostore Bosne i Hercegovine, pa povremeno nešto i šire počinje postepena islamizacija najviše Bošnjaka manihejske vjere, a nešto kasnije i Bošnjaka pravoslavne i katoličke vjere.“[7]

Mnogobrojni su primjeri tokova islamizacije i naznaka porijekla bosanskohercegovačkih muslimana i nešto šire, što ćemo naznačiti u daljem tekstu.

Veliki doprinos znanju o ovom problemu dao je naš poznati pisac H. Mehmed Handžić u knjizi „Islamizacija Bosne i Hercegovine i porijeklo bosanskohercegovačkih muslimana“, Sarajevo 1940. godine.

Važniji podaci o manihejskoj vjeri i dualističkom učenju bosanskohercegovačkih krstjana, to jest tzv. heretičkom vjerovanju, dolaze najviše iz latinskih izvora.

Ovi izvori su vrlo neobjektivni (lažni) i naučno neutemeljeni jer dolaze od vjerskih predstavnika i vlasti koji su progonili krstjane manihejske vjere (bogumile) kao heretike.

Historijski je poznato da je još od XII stoljeća egzistiralo bogumilstvo kod bosanskohercegovačkih krstjana i trajalo do dolaska Osmanlija, pa i nešto duže u početku osmanske vladavine.

Prvih stoljeća većina krstjana prihvata novu vjeru islam, a kasnije nešto manje katolicizam i pravoslavlje.

Da li je određen broj krstjana prihvatio katoličanstvo i pravoslavlje i u kojoj mjeri, nije posve poznato.

Međutim po znakovima na „prelaznim“ nadgrobnim spomenicima moglo bi se reći da jeste.

Vukanovo pismo dalo je povoda Papi da 1200. godine upozori mađarskog kralja na opasnost koja prijeti Mađarskoj i njenoj vjeri ako ne istrijebi krivovjerstvo iz Bosne i bana odvrati od toga.

To je vrijeme kada je Bosna u vrijeme Kulina bana, pa i poslije njega bila ozloglašena kod papske Kurije radi upražnjavanja manihejstva i davanja utočišta protjeranim bogumilima iz susjednih zemalja koje su tada bile pod utjecajem Rimske kurije s jedne strane i Carigradske patrijaršije s druge strane.

7 M. Handžić, „Istorija Bosne i Hercegovine i porijeklo bosanskohercegovačkih muslimana“, Sarajevo, 1940. godine, str. 18-21.

Veoma je važan dokument koji govori o bosanskim krstjanima i manihejskoj vjeri. Poslanica carigradskog patrijarha u kojoj se bosanski bogumili nazivaju kudugeri (grčki naziv za bogumile).

Carigradsku poslanicu je poslao patrijarh Genadi II Skalorije 1453-1459. godine sinajskim kaluđerima. U poslanici Genadij kaže:

„Pravoslavni vladika u zemlji hercega Stjepana obratio je mnoge kudugere-bogumile u pravoslavnu crkvu."

Dubrovački arhiv posjeduje mnoge autentične dokumente o manihejskoj vjeri bosanskih krstjana. Jedan od takvih dokumenata je: „Testament gosta Radina." (gost je vjerska titula bogumila)

Ovaj testamenat je detaljno obradio prof. dr. Ćiro Truhelka pod sledećim naslovom: „Još o testamentu gosta Radina i o patarenima."

(Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, XX; 1913. Str. 363-382).[8]

Da su u Bosni i Hercegovini u najvećem broju živjeli domicilni krstjani od kojih najviše nastadoše muslimani zadržavši nacionalno ime Bošnjak i poslije prelaska na islam, o ovome je dosta pisao i Vladimir Ćorović (srpski historičar) u knjizi „Bosna i Hercegovina".

U jednom starom ćiriličnom dokumentu, objavljenom u Glasniku Srpskog učenog društva, kaže se kako je za vrijeme vladavine Stevana Lazarevića povraćena Srebrenica od Bosne.

Tada se za njene stanovnike kaže: „Se že vsi jeresi bogumilski sut." Još dugo po dolasku Osmanlija u Bosnu i Hercegovinu, pa i šire sačuvano je ime bogumil.

Tako još prije smrti 1690. godine u svojoj pjesmi posvećenoj protiv pušenja duhana poznati bosanski pjesnik Hasan Kaimija pominje bosanske krstjane-bogumile, pa kaže:

I mi smo ga pili,

a u smradu bili

kao bogumili

Ostavte se tutuna

(pušenja duhana)

Prema prethodnim navodima i prelazak na islam bio je u suglasnosti sa brojnošću Bošnjaka vjerske ispovijesti manihejske, katoličke i pravoslavne.

8 Ć. Truhelka, „Glasnik zemaljskog muzeja", Sarajevo, X X , 1913. godine, str. 363-382.

Osim brojnosti krstjana manihejske vjere, njihov masovni prelazak na islam dobro je opisao[9] sir Thomas W. Arnold, koji se služi dokazima naznačenim u „Testamentu gosta Radina" zašto je bio brz i brojan prelazak na Islam, najprije zbog brojnih sličnosti:

Imali su slično mišljenje kao muslimani o crkvenim zvonima, koje su nazvali satanske trube.

Suprotno kršćansko-hrišćanskim crkvama ukrašenih slikama i dr. bogumilski hramovi bili su skromni i jednostavni, kao muslimanska turbeta, džamije i tekije. Vjerovali su da Isus nije bio razapet, već da je bio neki iluzorni lik. Osuđivali su alkohol, kao i druge poroke, poštovali su asketizam i jednostavnost, koje su poslužile zbližavanju bogumila-Bošnjaka manihejske vjere sa islamom.[10]

Bosanski krstjani-bogumili su se pet (5) puta dnevno molili bogu, baš kao i muslimani.

Često puta su padali na zemlju prilikom molitve, izražavajući blagonaklonost bogu. Iz prethodnih navoda ponašanja bosanskih Bošnjaka-krstjana-bogumila vidi se sličnost sa islamskim vjerovanjem i običajima. Analizom navedenih vjerskih običaja bosanskih krstjana-bogumila, bavili su se mnogi svjetski historičari, naučnici, pomenut ćemo samo njih nekoliko značajnijih.

Prof. londonskog univerziteta sir Thomas W. Arnold u svom djelu „Historija širenja islama", u kojem objašnjava masovni prelazak Bošnjaka-krstjana na islam, dokazuje da su bogumili bili skloni islamu radi mnogih dodirnih tačaka u njihovom vjerovanju, koje je slično sa islamskim učenjem. Ovo mišljenje je zastupao i poznati bošnjački učenjak dr. Safvet-beg Bašagić i drugi. Po svemu se vidi da Bošnjani nisu došli sa Osmanlijama već su autohtoni bosanski narod, najviše bogumili, a manje bivši katolici, pravoslavci i vlasi-stočari koji su primili islam. Vlasi su uglavnom sadašnji Srbi.

Horizontalna rasprostranjenost velikog broja krstjansko-bogumilskih stećaka govori o nekada velikom teritoriju Bosne i Hercegovine, nekad su joj pripadale Lika, Zapadna Srbija, dio Crne Gore, dobar dio Dalmacije i cijeli Sandžak.

Prelazak bogumila-mahinejaca na islam naročito se zapaža na bašlucima (nadgrobnim spomenicima) prvih muslimana. Tako na bašlucima imaju znaci dualističkog islamskog i bogumilskog.

Puno je takvih grobalja kao što su Priječani ispod Bjelašnice, Presjeka i Odžak kod Ustikoline, u Šadićima Sutjeska kod Foče, Lisičine kod Konjica,

9 H. M. Handžić, „Islamizacija Bosne i Hercegovine", Sarajevo, 1940. godine, str. 12.

10 Sir. Tomas W. Arnold, „koji se služi, Testamentom gosta Radina". Zašto je bio tako brz prelazak na islam bosanskih Krstjana - bogumila.

Oglavak kod Fojnice, Stup kod Sarajeva, Bahori, Lalovo brdo, Čavlovica i dr., svi kod Gacka, oko Trnova i mnoga druga mjesta širom Bosne i Hercegovine.

Godine 1420-1435-1442/1443. Osmanlije drže Foču, Pljevlja, Čajniče, Nevesinje, Višegrad, Sokol, Hodidjed u kojima je živjelo nešto muslimana. Godine 1436. Osmanlije su u svojoj vlasti imale Zvornik, Srebrenicu, Gacko, Ustikolinu, Zagorje, kao i cijelu dolinu Miljacke u kojima su našli nešto muslimana.

Zatečeni bogumili-manihejci ubrzo prelaze na islam, neki prihvataju katoličku i pravoslavnu vjeru, ali s druge strane isto tako katolici i pravoslavci uzimaju za svoju vjeru islam posebno u XV i XVI stoljeću.

Godine 1442/43. fermanom cara Murata II daju se neke zemlje za vojne zasluge na Romaniji nekom Širmerdu, ali se stalno povećava prelazak na islam kako običnih ljudi tako i velikaša.

Već 1463. godine sultan Mehmed Fatih zauze mnoge gradove po Bosni, pa i kraljevu prijestolnicu u Jajcu, kada se značajno opet pojača islamizacija u Bosni. Poznato je da je tada na islam prešlo 36.000 bogumilskih porodica.

U Hercegovini je među velikašima na islam prešao mlađi sin hercega Stjepana, koji je poslije školovanja u Carigradu poznat pod imenom Ahmed-paša Hercegović.

Iz prvog reda bosanskih velikaša na islam su prešla i djeca bosanskog kralja Stjepana Tomaševića, Sigismund i Katarina, kao i mnogi drugi bosanski feudalci.

Da su Bošnjaci (bosanski muslimani) starosjedioci Bosne i Hercegovine, a da im je vjera došla sa strane, jedna je od potvrda i nadgrobni spomenik Hasana i Ahmeta Radilovića u Čadorini kod Rogatice s natpisom na bosančici iz druge polovine XV stoljeća.

Sličan ovome je i veliki bašluk Mahmuta Brankovića iz Brankovića u rogatičkom kraju. Na bašluku piše da je Mahmut poginuo na grobu despotovu 1480. godine.[11]

Mnogo je primjera ranih prelazaka bosanskih krstjana, a kasnije i katolika i pravoslavaca na islam, gdje još otac nosi staro ime, a sinovi muslimanska, čak imamo dvojicu braće gdje je jedan prešao na islam, a drugi nije. Iz jednog sačuvanog hudžeta šerijatskog suda, u kome se spominje spor presuđen u korist seljaka, jer je zemlja bila njihova baština, koju su naslijedili od otaca i djedova, koji su bili druge vjeroispovijesti. Riječ je o Huseinu, sinu Pavlovom, Mehmedu, sinu Pavlovom, Hasanu, sinu Radivojevu, iz čega se vidi da su bogumilskog, katoličkog ili pravoslavnog porijekla. Iz jednog drugog

11 I. Pašić, „Predslavenski korijeni Bošnjaka", od planine Romanije do istočnih granica rimske provincije Dalmacije, Mostar, 2008. godine str. 112-116.

hudžeta zeničkog kadije iz 1502. godine se vidi da se radi o sporu oko zemlje koja pripada posadi grada Bobovca.

Tako se u selu Dragovića pominje Živan i njegovi sinovi Sarudža i Hasan, zatim Dobrešin i njegov sin Alija, Pavle, Bagilja i Vukač i njegovi sinovi Sarudža i Nikola.

U sljedećem hudžetu iz 1519. godine opet se radi o sporu oko zemlje između Šah-bega sina Širmerdova, kome je sultan Murat poklonio zemlju na Romaniji još 1442/43. i seljana iz sela Miletine i Breškovića. Svjedoci su: Sulejman sin Bjelakov, Karađoz sin Boljićev, ilijas sin Rajkov, Jusuf sin Vukotin, Alija sin Bjelakov i Bali sin Boljićev.

Postoji mnogo ovakvih hudžeta koje nećemo nabrajati, a da li su ovim svjedocima očevi bili bogumili, katolici ili pravoslavci malo je bitno, to su ipak ljudi koji su prešli na islam.

Veliki vezir Ali-paša Rizvanbegović je sin Radašinov, Radašin je sin Vučine, Vučina sin Ostoje, vidi se da im je zajednički djed bio Ostoja.

Islamiziranje domicilnih Bošnjana bogumila-manihejaca, katolika i pravoslavaca bilo je spontano i dobrovoljno. Prisilu islamizacije je širila hrišćanska propaganda, koja to i danas radi, falsifikuju historiju i sataniziraju Bošnjake-muslimane. Tako piše historičar Mehmed Handžić u knjizi: "Islamizacija Bosne i Hercegovine. Porijeklo bh. muslimana", Sarajevo, 1940. godine.

Dolaskom Ajvaz-dede u Prusac, većina tamošnjeg svijeta je prihvatila islam.

Tako je bez ičije prisile selo Vesela preko noći prešlo na islam skupa sa svojim svećenikom.

Ta dobrovoljnost prihvatanja islama vidi se iz članka: „Uvijs Dede" od Mehmeda Hulusije str. 76. godine 1887. u pjesmi Hevaije (umro 1651.) u kojoj je pozivao nemuslimane u islamsku vjeru, ali na jedan uljudan način, bez ikakvih naznaka prisile.

Ja kauri vama velju (naziv za nemuslimane u osmanskom periodu)

Hodte nami vi na viru

Po neviri što se kolju?

Hodte nama vi na viru

Nismo vami mi zlotvori.

Bog nas jedan jer satvori,

Bud te Bogu bogodvori

Hodte nami vi na viru.

Pa dalje Hevaija kaže:

Otac jedan, jedna mati;

Prvo bi nam valja znati:

Jer ćemo se paski klati?

Hod te nami vi na viru.

Iz pjesme se vidi da Hevija svjedoči da muslimani i nemuslimani u ovoj Bosni i Hercegovini pripadaju jednom plemenu, i da treba da žive skupa i složno jer su istih korijena, a različitih vjera, koje su dobili sa strane (islama, kršćanstva i hrišćanstva).[12]

Naučna istraživanja etnogeneze stanovnika Evrope i Bosne i Hercegovine izvršena su u poznatom Institutu za genetska istraživanja (IGNEA) u Ženevi DNK analizom i dobijeni su sljedeći rezultati[13] (tabela-1)

Procenat (%) potomaka pojedinih naroda	Bosna i Hercegovina	Srbija	Hrvatska	Albanija
SLAVENI	15	30	20	20
ILIRI	40	21	34	30
KELTI	15	14	18	---
HUNI	6	---	---	---
GERMANI	20	18	12	---
VIKINZI	---	2	---	2
FENIČANI	---	9	8	16
TRAČANI	4	--	---	18
HELENI	---	8	8	14

Ova istraživanja pokazuju da Bosna i Hercegovina ima najveći postotak ilirskih potomstva (40%), čak više od Albanije (30%), koja svoje stanovnike smatra isključivo ilirskim potomcima.

U isto vrijeme Bosna i Hercegovina ima najmanji procenat slavenskih potomaka (15%) i genetski najmanju izmiješanost što je čini specifičnom u odnosu na susjedne države.

12 H. M. Handžić, „Islamizacija Bosne i Hercegovine“, Sarajevo, 1940. godine, str. 30.

13 Prof. dr. Omer Ibrahimagić, dnevni list „Oslobođenje“ od 06.12.2014. godine, str. 28 i 29. Isti prikaz dao je H. Zoranić u knjizi: “Etnogeneza Bošnjana-Bošnjaka“, Sarajevo, 2009., str. 88.

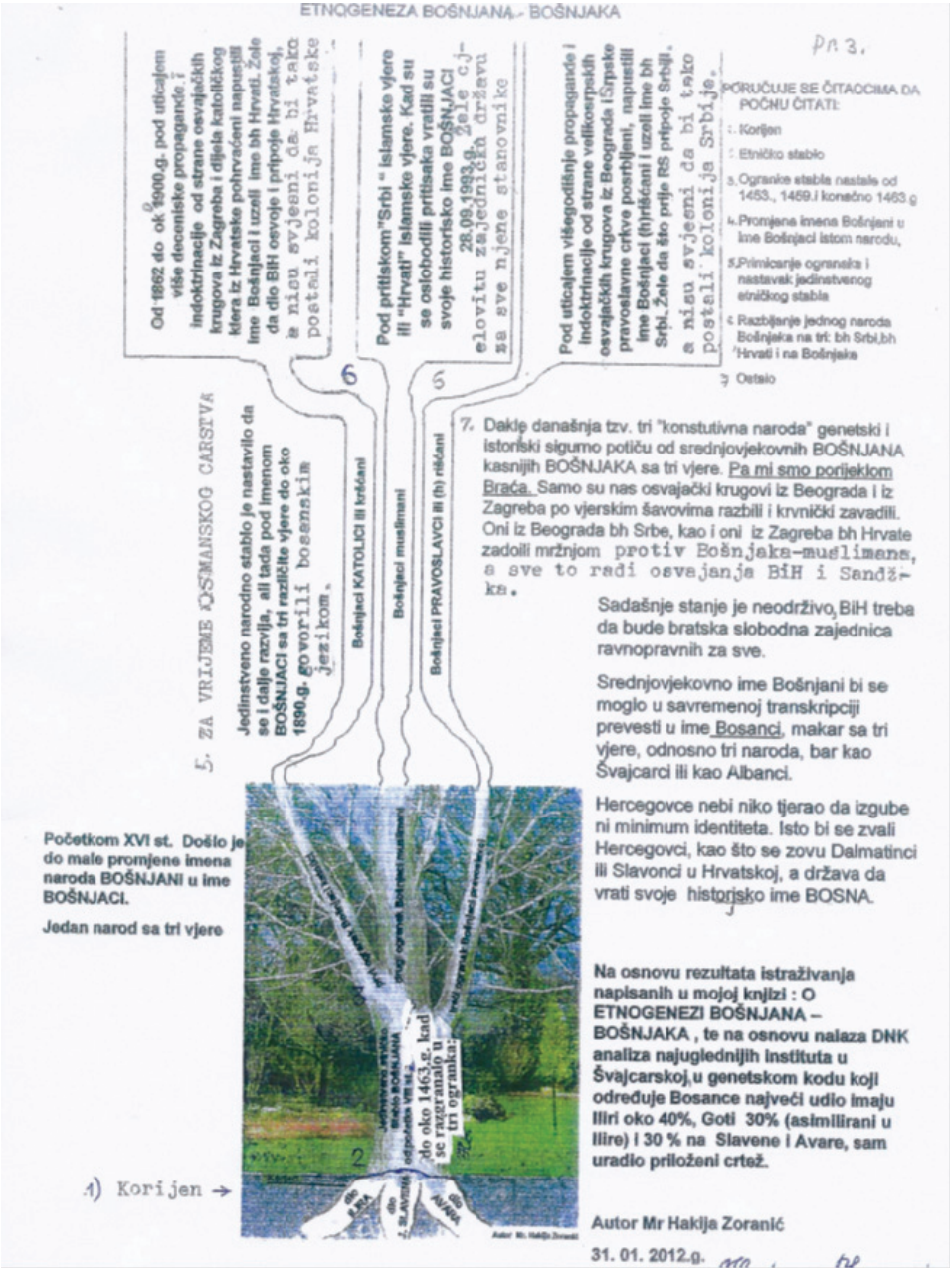

Geneološko stablo Bošnjana-Bošnjaka (šema na crtežu)

Historijski je jasan slučaj da se na bosanskom području dijelilo Rimsko carstvo na Istočno i Zapadno (Drina). Često su dolazili, prolazili, pa i ostajali razni osvajači kao Iliri, Kelti, Rimljani, Goti, Avari, Južni Slaveni, Osmanlije, Austrougari, te autohtoni Iliri, Kelti i kasnije Rimljani (Romani). Tada, a i kasnije sve do današnjih dana uvijek je neko izvan Bosne vršio utjecaj na nju i njene stanovnike. Naročito vidni utjecaji odigravali su se za vrijeme ustanaka, buna, komitovanja, a posebno u Prvom i Drugom balkanskom ratu, kao i u Prvom i Drugom svjetskom ratu, a posebna je priča agresija JNA, Srbije, Crne Gore i domaćih četnika (pravoslavaca), a dijelom i HVO-a vojske Republike Hrvatske na Bosnu i Hercegovinu.

Pretenzije naših susjeda Srbije i Hrvatske, pa i Crne Gore bile su agresivne uspjevši dugogodišnjom propagandom, falsificiranjem povijesti, pisanjem udžbenika i druge literature, kroz razna društva, agencije, crkvu kao i obavještajne službe prevesti Bošnjake pravoslavne vjere i Bošnjake katoličke vjere u Srbe i Hrvate. Bošnjake islamske vjere nazvali su Srbima ili Hrvatima islamske vjere, ovisi sa koje su strane dolazile.

Još davne 1852. godine beogradski pretedenti na Bosnu izmišljaju tezu koju i danas zastupaju: „Dolaskom Južnih Slavena na Balkansko poluostrvo, pa i u Bosnu da su Srbi naselili sva područja od rijeke Cetine kod Zadra na zapadu do Bugarske na istoku, tako da današnji narodi koji žive na tom prostoru, Hrvati, Bosanci-Bošnjaci, Crnogorci i Makedonci su svi Srbi. Njihova je i danas logika da je to sve srpska teritorija, srpska zemlja.

Kontrateza, kao i uvijek kroz povijest, hrvatski falsifikat glasi: „Doseljavanjem Južnih Slavena na Balkanski poluotok, Hrvati su naselili sve krajeve od Istre na zapadu do Drine na istoku, te je Bosna i Hercegovina hrvatska zemlja, a Bošnjaci-muslimani su Hrvati islamske vjere.“ Pa su ih nazivali u Drugom svjetskom ratu „hrvatsko cvijeće“ ako je trebalo odrađivati prljave poslove i ginuti za NDH.

Po logici Srba i Hrvata ispada kao da su Srbi i Hrvati došli sa Južnim Slavenima kao narodi, što je propaganda jer u to vrijeme Srbi i Hrvati nisu postojali kao narodi, to su bili Južni Slaveni Rašani, sadašnji Srbi i Kroatinci, sadašnji Hrvati.

Gornje teze Srba i Hrvata su neutemeljene i nemaju nikakvog oslonca u povijesti, znači da su falsifikati na obje strane, jer sa Južnim Slavenima nisu došli nikakvi Hrvati ni Srbi. U vrijeme dolaska na prostore Bosne i Hercegovine nije, bilo poznato ime Srbin i Hrvat. Čak ni u staroj postojbini Južnih Slavena nisu bila poznata imena Srbin i Hrvat jer nikad niko od onovremenih historičara nije pominjao nazive Srbin i Hrvat, iako postoji obilna dokumentacija od strane Prokopija, Herodota, E. Tacita, Mavrikija, Ibrahim bin Jakub Masudije i dr.

Detaljnijim istraživanjima doseljavanja Južnih Slavena na Balkan bavili su se mnogi historičari, među kojima i veoma poznati prof. dr. Bago Grafenauer, slovenački historičar, kao i Hrvat Leo Margetić. Nijedan od njih ne pominje da su sa Južnim Slovenima došli Srbi i Hrvati. Oni iznose: „Južni Slaveni su napadali Ilire u Bosni i Hercegovini u više navrata: 567, 587. i 605. godine. Tada napadaju i avarska plemena Kutriguri.[14]

Dakle tada se na Balkanu miješaju tri naroda, najviše Iliri, manje Avari i Južni Slaveni. Vremenom dolazi do simbioze ova tri naroda u jedan narod koji sebi dade ime B O Š NJ A N I, a državi B O S N A (VII i VIII stoljeće), vjerovatno su uzeli ime po rijeci B o s n i . Inače je tada bio običaj da tadašnji Bošnjani-Bošnjaci dobijaju regionalna imena po rijekama (pitomim dolinama) koje su pretežno naseljavali kao: Bošnjani po rijeci Bosni, Rašani u Srbiji uzeli su ime po rijeci Raška, Zečani po rijeci Zeti-kasnije Crnogorci, Strumljani po rijeci Strumici, Neretljani po rijeci Neretvi i t.d. Sljedeću činjenicu o postojanju samo Bošnjana-Bošnjaka, a ne drugih je u tome da su Osmanlije 1463. godine dolaskom u Bosnu zatekli samo jedan narod BOŠNJANE-BOŠNJAKE dok su svi navodi o drugim narodima historijski falsifikat. To ime se zadržalo sve do austrougarske okupacije Bosne i Hercegovine 1878. godine. Čak i poznati srpski nacionalista Ilija Garašanin u svom projektu „NAČERTANIJE“ 1844. godine piše da su se svi stanovnici, sve tri vjere zvali B O Š NJ A C I.

U srednjevjekovnoj B O S N I, pa evo i 1844. i 1878. godine nema imena u Bosni Srbin i Hrvat, već samo B O Š NJ A K, čak i dobri Bošnjani, kako se je zvala bosanska elita. Nadalje svi srednjovjekovni bosanski vladari zvali su se B O Š NJ A N I-B O Š NJ A C I, dok se niti jedan nije zvao Srbin ili Hrvat, sa izuzetkom Kralja Tomaša i njegova sina Stjepana Tomaševića, koji su pod utjecajem rimske Kurije i Pape, ucjenama i prijetnjama ratom prešli iz manihejske u katoličku vjeru 1445. godine.

Međutim poznato je da su još dugo krijući upražnjavali manihejstvo i bogumilske običaje.

Za cijelo vrijeme srednjovjekovne Bosne i vladavine Osmanlija, do austrougarske okupacije Bosne i Hercegovine 1878 godine ime Bošnjani-Bošnjaci nosili su kako muslimani, tako i katolici i pravoslavci.

To potvrđuju i brojni franjevački vikari i pisci iz Bosne koji su bilježili da su se bosanski katolici zvali Bošnjaci. Poslije austrougarske okupacije Bosne i Hercegovine 1878. godine naziv naroda Bošnjaci reduciran je samo na muslimane.

Uopšte uzev, muslimani, katolici i pravoslavci u Bosni i Hercegovini imaju iste korijene. Da bi došli do imena Bošnjak i etnogeneze Bošnjaka, pro-

14 B. Grafenauer, „Proces doseljavanja J. Slavena na zapadni Balkan i istočne Alpe, predslavenski etnički elementi na Balkanu u etnogenezi J. Slavena ANU BH posebno izdanje, XII, centar za Balkanska istraživanja, Knj. 4, Sarajevo, 1969. godine, str. 5051.

lazilo se kroz mnoge migracije raznih naroda i miješanja sa domicilnim stanovništvom, Ilirima, asimilacije, metamorfoze i simbioze, što će se vidjeti u daljem tekstu.

U tumačenju etnogeneze Bošnjaka značajnu ulogu odigrali su jezik i pismo, hronologija vjerskih promjena, rasprostranjenje i obilježja stećaka (grobalja), zaokružena teritorija i dr.[15]

Mnogi su dokazi koji ukazuju da su Bošnjani-Bošnjaci datirani mnogo prije i srednjeg vijeka, čak u predslavensko (Ilirsko), vrijeme što je prikazano u poglavlju: „Predslavenski etnički elementi Bošnjana-Bošnjaka."[16]

(„Bošnjani-Bošnjaci se pojavljuju negdje iza VIII stoljeća kada su oni i njihova teritorija, koja je bivala i promjenjiva, imali i imaju:

Od Kulina i Prijezde Bošnjani-Bošnjaci imali su svoju teritoriju i državu Bosnu, nekad i mnogo širu od današnje države.

Postojanost države nije upitna, osim nekoliko kratkih vremenskih epizoda cijelo vrijeme XIV stoljeća, imali su nezavisnu suvremenu banovinu, a od 1377. godine, te do 1463. godine i Kraljevinu, znači do dolaska Osmanlija. Imali su svoj bosanski jezik, imali su svoje pismo bosančicu, koji nije ćirilica. Imali su i svoj novac (Kotromanići).

Bosna je imala svoju vjeru mahinejsku i Crkvu bosansku, čiji su se vjernici (stanovnici) zvali krstjani (bogumili).[17]

Imali su i sada imaju veliki broj stećaka (preko 60.000), nadgrobnih spomenika koji su se isključivo postavljali na grobove Bošnjaka (bogumila-manihejaca).

Laterarna rasprostranjenost ovih stećaka govori o omeđenosti teritorije ovih stećaka koji su naseljavali Bošnjaci.

Imaju svoje banove i kraljeve.

Interesantno je prelazno vrijeme iz mahinejske u islamsku i druge vjere, poslije pada Bosne 1463. godine pod Osmanlije. Tada već počinje prevjeravanje Bošnjaka, najviše mahinejaca u islamsku, naciju, katoličku i pravoslavnu vjeru, ali su još dugo svi postavljali stećke kao nadgrobne spomenike.[18]

Međutim, na te stećke, u ovom prelaznom vremenu, svaka konfesija postavljala je i svoja nova vjerska obilježja. Tako su novi muslimani postavljali mjesec i zvijezdu, a novopečeni katolici i pravoslavci križeve-krstove.

15 H. Zoranić, „O etnogenezi Bošnjana-Bošnjaka", IP Svjetlost, Sarajevo 2009. godine, str. 88.
16 I. Pašić, „Predslavenski korijeni Bošnjaka", Knj. I, Mostar 2008. godine, str. 537-539.
17 Zoranić, „O etnogenezi Bošnjana-Bošnjaka" IP Svjetlost, Sarajevo, 2009. godine.
18 B. Petrović, Bogumili i Crkva bosanska, krstjani, Zadar, 1868. godine.

Iz naprijed pomenutog može se zaključiti kako su Bošnjani-Bošnjaci imali mnogo karakteristika svog identiteta, čak i u odnosu prema susjednim narodima.

Da bi se dobila jasnija slika o nastanku naroda koji se zove Bošnjani-Bošnjaci, navešćemo glavne migracije i simbioze ostvarene na tlu Bosne i Hercegovine i nešto šire.

Prvi narod u povijesti Bosne i Hercegovine koji ju je naseljavao bili su Iliri sa kraljem Argonom i kraljicom Teutom.[19]

Država Ilirik sastojala se od deset plemena.

Rimljani su 229. godine prije naše ere okupirali Ilirik, porazivši Ilire na čelu sa kraljicom Teutom. Centar tadašnjeg Ilirika bila je teritorija središnje Bosne i Hercegovine i Ilirik je ostao u sastavu Rimskog carstva sve do njegovog pada 476. godine. Područje BiH definitivno je palo pod rimsku vlast 9. godine n.e. - nakon Batonovog ustanka. Tek nakon ugušenja ovog ustanka Rimljani su uspostavili punu vlast na području Bosne.

Car Teodosije je 395. godine podijelio Rimsko carstvo na Istočno i Zapadno sa približnom granicom na rijeci Drini, a teritorija sadašnje Bosne i Hercegovine ostaje u zapadnom dijelu Rimskog carstva. Iliri su konfesionalno bili mnogobošci, a pod Rimljanima nisu romanizovani, nit su primili rano kršćanstvo. Međutim, Rimljani su na tlu Bosne i Hercegovine ostavili mnogo tragova kao što su dvorci, bazilike i dr. (Mogorjelo-Čapljina, Srebrenica, Ilidža, Sarajevo, te bazilike u Bihaću, Zenici, Kaknju, Šuici, Brezi, Konjicu i na mnogim dr. mjestima).[20]

Pod naletom Gota, kasnije Južnih Slavena i Avara pada Zapadno rimsko carstvo 476. godine. Goti i Slaveni ruše sve kulturno-historijske i vjerske objekte. Nakon sto godina od provale Gota, Iliri su potpuno asimilirali Gote. Vjera Ilira ostaje i dalje mnogobožačka.

Istočno rimsko carstvo egzistira i poslije pada zapadnog, a Teodosije proglašava hrišćansku vjeru državnom religijom. Istočno carstvo Bizant ostaje sve 1453. godine kada se i ono gasi.

U to vrijeme na Balkan, pa i Bosnu navaljuju Južni Sloveni: Dukljani (današnji Crnogorci), Karantenci (današnji Slovenci i Hrvati), Rašani (današnji Srbi), Makedonci i Bugari. Iz ovih navoda se vidi da među Južnim Slavenima nema Srba i Hrvata kao pridošlih grupa, već su to Rašani i Karantenci.

Naseljavanju Južnih Slavena, pridružili su se i Avari koje su Sloveni zvali Obri. To je mongolski narod turskog porijekla koji su se s Ujgurima (danas

19 H. Zoranić, u poglavlju etnogeneza Bošnjana-Bošnjaka, IP Svjetlost d.d. Sarajevo, 2009. godine, str. 122-124.

20 F. Rački, „Bogumili i Patareni", Beograd, 1931., godine str. 370. Opširnije o ovom problemu pisali su: B. Petrović, Bogumili, Crkva bosanska, Krstjani, Zadar, 1868.

žive u zapadnoj Kini) naselili u panonsku ravnicu i osnovali avarski Kaganat u čiji je sastav ušla i Bosna i Hercegovina. Da su naše krajeve tada naseljavali Avari-Obri ukazuju nam i današnji toponimi avarskog porijekla: Obra, Obrovac, Obrovo, Obrov, a ban, župan, kogan su avarski nazivi.

Iliri, Južni Slaveni i Avari su uglavnom tri osnovna korijena, naroda koji su međusobnim utapanjem, asimilacijom tokom vremena ušli u simbiozu jednog naroda kojeg su nazvali BOŠNJANI-BOŠNJACI.[21]

Ime Bošnjani ranije su zvali Sklavini, a država Bosna dobila je ime po rijeci Bosni.

U okviru bosanskih banata, u okviru avarskog kaganata, provincija i župa razvili su se u Bosni i Hercegovini tzv. „mali narodi".

U početku su to bili Bošnjani, Usorani, Neretljani, Podrinjci, Humljani (Hercegovci), Soljani, Zapadni i Donji Kraji i Konavljani.

Mora se reći da malo naroda u Bosni i Hercegovini poznaje svoju genezu. Najviše zbog toga što su stoljećima bili u skoro pravom protektoratu, pod Osmanlijama, Austrougarima i Kraljevini SHS, Jugoslaviji, kao velika sirotinja, posebno poslije agrarne reforme, slabo su se školovali, a historija o njima i porijeklo bili su posve falsificirani, a indokrinacija je bila stalna i intenzivna.[22]

Od najstarijih vremena, od dolaska Gota, Južnih Slovena i Avara, pa sljedećih 800 godina nigdje se u Bosni ne spominje Srbin i Hrvat.

Isto tako vladari Bosne, banovi Borić, Kulin, Mateja, Prijezda, Stepan I i Stepan II, te kraljevi Tvrtko I i II, dinastija Kotromanića, zaključno sa Tomašem i sinom mu Stepanom Tomaševićem, nijedan po djedovoj liniji nije bio Srbin i Hrvat.

Nadalje, zašto nijedan bosanski vladar nije izgradio u Bosni niti jednu katoličku ili pravoslavnu crkvu kao zadužbinu?[23]

Činjenica je da Osmanlije prilikom osvajanja srednjevjekovne Bosne nisu ostavili nijedan zapis da su zatekli narod koji se zvao Srbi i Hrvati. Međutim, puno je dokumenata iz tog doba na bosančici i drugim pismima da su Osmanlije u Bosni zatekli narod koji se zvao BOŠNJANI. Navode akademik Muhamed Filipović 1996. godine komentariše ovako:

„Zaista nema nikakve dvojbe da se je narod srednjovjekovne Bosne zvao BOŠNJANI, a stvar je lingvista da objasne zašto je kasnije došlo do transformacije riječi Bošnjani u Bošnjake".

21 H. Zoranić, „O etnogenezi, Bošnjana-Bošnjaka, IP Svjetlost, Sarajevo, 2009. godine, str. 122-124.

22 H. Zoranić, „O etnogenezi Bošnjaka, IK Svjetlost, Sarajevo, 2009. godine str. 643-646, isto se može vidjeti u radu E. Imamovića, „Prostor BiH u predhistoriji i antici", u knjizi „BiH od najstarijih dana do kraja Drugog svjetskog rata", Sarajevo, 1994. godine, str. 32.

23 N. Klajić, „Srednjovjekovna Bosna", Zagreb, 1994., str. 22-26 i 112.

Nadalje, svi banovi i kraljevi Bosne nosili su prefiks bosanski.

Poslije dolaska Osmanlija 1463. godine Bošnjani manihejske vjere počinju se dijeliti u tri nove vjere:

- islam, katoličanstvo i pravoslavlje, ali kao državotvoran narod zadržava ime BOŠNJAK koje je ravno imenima naroda Grk, Bugar, Hrvat, Srbin i dr.

U to vrijeme u komunikaciji je i naziv DOBRI BOŠNJANIN što približno znači plemić, uglednik, crkveni dostojanstvenik, pa na nekim njihovim stećcima piše:

„ Ase leži dobri Bošnjanin, vjere bosanske“ (ovdje leži dobri Bošnjanin).

Prvenstveno radi pretenzije na teritoriju Bosne i Hercegovine susjednih nam zemalja Crne Gore, Hrvatske i Srbije uvijek su umanjivali i negirali značaj državnosti Bosne i Hercegovine kao ime njenog naroda, to su postizali indokrinacijom bosanskih pravoslavaca i katolika falcificiranjem historije, literaturom i dr.[24]

Sve se to intenziviralo propašću Osmanskog carstva, posebno u centrima susjednih zemalja Crne Gore, Hrvatske i Srbije.

Radi osvajačkih nakana i odgovarajuće politike, osnivaju se „tajni centri“ za potrebe ostvarenja Velike Srbije i Hrvatske, te proširenja Crne Gore na istočnu Hercegovinu.

24 I. Pašić, „Predslavenski korijeni Bošnjaka, Knj. I. Mostar, 2008., str. 431-445.

PREDSLAVENSKI ETNIČKI ELEMENTI BOŠNJANA-BOŠNJAKA

Dr. Ibrahim Pašić ukazuje da Bošnjaci datiraju još od predslavenskog vremena, a ne tek u srednjem vijeku i za vrijeme dolaska Južnih Slavena u ove krajeve. Na ove činjenice ukazuju mnogi predslavenski elementi u etnogenezi Bošnjaka, koji su svakako historijska svojina današnjih bosanskih naroda sve tri vjere.[25]

Većina dokaza odnosi se na nazive etničkih elemenata, posebno ilirske kulture, sa kasnijim primjesama gotske, avarske, rimske i južnoslavenske. Zašto je zakidana čak i starost Bošnjaka? Zato jer Bošnjaci nisu pisali historiju, već susjedni narodi, koji su uvijek nastojali Bosnu dijeliti i prisvojiti, a njen narod Bošnjake omalovažiti i ne priznavati.

Bošnjake pravoslavce prevesti u Srbe, a Bošnjake katolike u Hrvate, jer ako ima Srba i Hrvata, ima i zemlje srpske i hrvatske u Bosni i Hercegovini.

Odavno je poznato da su bosanskohercegovački Bošnjaci (muslimani, katolici i pravoslavci) imali jedan od najstarijih evropskih naroda. Apsurd je, međutim, što mnogi historičari iz Srbije i Hrvatske ne poštuju bitisanje Bošnjaka koji datiraju čak u predslavensko vrijeme, a Južne Slavene poistovjećuju sa Srbima i Hrvatima. Ma da, Južni Slaveni nisu poznavali imena Srbin i Hrvat. Tako oni falsificiraju ovaj dio historije.

Nadalje treba istaći da bosansko stanovništvo heretičke vjerske pripadnosti ima i svoje dokazane predsrednjovjekovne i predslavenske etničke korijene, pa je pogrešno etničke korijene Bošnjaka smjestiti tek u doseljenje Južnih Slavena, pa čak i u srednji vijek, što bi značilo da je prije toga u ovim bosanskim krajevima bio svojevrstan „hijatus“ u bitisanju Bošnjaka u ovim krajevima. Poznato je međutim, da je u ovim krajevima postojala država Ilirik naseljena Ilirima i drugim narodima sa predslavenskim elementima kulture različitog porijekla: ilirskog, grčkog, latinskog (rimskog), avarskog, gotskog i južnoslavenskog porijekla.

Dokazani predslavenski etnički elementi u etnogenezi Bošnjaka, od kojih su katolici i pravoslavci, u drugoj polovini XIX stoljeća, pod utjecajem politički motivirane propagande iz Srbije i Hrvatske prešli iz Bošnjaka u Srbe i Hrvate.

Poslije ovog izjašnjavanja ostalo je u Bosni i Hercegovini malo bošnjaštva, a više srpstva i hrvatstva. Sve ovo imalo je za posljedicu motivirano i prenaglašeno slaveniziranje bosanske historije, posebno iz razloga nacionaliziranja Bošnjaka u Srbe i Hrvate, kao i organizovanje velikodržavnih projekata Srbije, Hrvatske, pa i Crne Gore, u kojima su razrađene želje i teritorijalne pretenzije na Bosnu i Hercegovinu.

25 I. Pašić, „Toponomastika, srbizacija Glasinca, vojna biblioteka, Sarajevo, 1996. „Glasinački zoonimi predslavenskog porijekla“ str. 431, 584.

Kontinuitet Bošnjana-Bošnjaka u predsrednjevjekovno doba potvrđuju mnogobrojni izvori, posebno u srednjoj i istočnoj Bosni, naročito na prostorima Romanije i Glasinačkog polja koji se u metodološkom smislu ne mogu objasniti južnoslavenskim jezičkim pravilima.

Ovakvi predslavenski izrazi predstavljeni su na kartama i literaturi kao izrazi južnoslavenskih riječi. To su uradili na žalost srpski historičari, arheolozi i jezičari.

U smislu gornje potvrde, navešćemo po nekoliko karakterističnih naziva dokazanih kao predsrednjovjekovnih i predslavenskih: predilirskog, ilirskog, grčkog, latinskog, avarskog i gotskog porijekla iz vrste onima, hidronima, oronima, ojkonima, zonima, antroponima, kao i neka bosanska imena (Kulin, Prijezda). Mnogi od ovih izraza prepravljeni su na geografskim i drugim kartama i slavenizirani u odgovarajućem dijelu srpske i hrvatske literature. Evo nekoliko takvih primjera:

Slaveniziranje naziva: selo Bjelisalići prešlo je u Bjelosavljeviće, Vukosalići dobilo je ime Vukosavljevići, Prinčići u Primičići, Rajno brdo u Rajino brdo, Banj stijena u Banja stijena, Kundina glava u Kondina glava, Komina-Kominium u Kotorište, Krašulj polje u Kračulj polje i dr.

Ilirskog porijekla su i glasinački (Romanija) onimi: Bondin odžak, Pariževići Bjelosalići, Karatića brdo, Komina, Kanostrevci, Luburić polje itd. Ni ovi izrazi ne mogu se metodološki objasniti južnoslavenskim jezičkim pravilima. Isto tako dokazani predslavenski hidronimi: Korana, Olja voda, Odska, Ozon, Bolozan, Orski potok, Mura, Olijački potok, Bonduša itd.

Interesantno je napomenuti da ovih izraza nema na prostorima naseljenosti Južnih Slavena u Srbiji i Hrvatskoj.

Poatojanje tumula (ilirskih grobnica) zvanih gromile nalazi se veliki broj iz bronzanog i željeznog doba, te grobova iz rimskog doba (IV) stoljeća.

Tumuli su otkriveni, a neki i istraženi (Ćiro Truhelka,1888) u regijama Rogatice, Sokoca, Glasinca, Vlasenice.

U naselju Stari Brod kod Rogatice otkriven je veoma značajan spomenik sa natpisom u kojem se spominje Flavius Bato što je višestruko potvrđeno ilirsko ime, a time i predslavenski element Bošnjaka, kao i kontiunitet življenja od predslavenstva, preko srednjovjekovlja, pa sve do danas bez ikakvog hijatusa.

Dalje ćemo navesti nekoliko dokazanih i karakterističnih naziva predilirskog, ilirskog, gotskog, latinskog i avarskog porijekla predslavenskih oko Sarajeva, Rogatice, Sokoca, Žepe, Glasinca, Vlasenice, Trnova i dr. s napomenom da ovi izvori nisu poznati van Bosne.

Predilirski hidronimi su Korena, Koran brdo, Krašulj polje ili toponimi „Metlica“, Gunj brdo iznad Novoseoca kod Sokoca, Gunja zaseok u selu Paunci kod Ustikolne, Hlapčevići kod Visokog, Mratinići kod Kreševa i dr. Inače na terenima Bosne i Hercegovine česti su ilirski nazivi Japage, Homarić, Kotovište, Kotor, Kotorac, Butmir, Kulin Brdo kod sela Šahbegovići na Romaniji, kao i izrazi Obre, Odska voda, Radova, Tumor, Žepa i dr. Poznato je da su ilirska imena Bato, Batas, Bradna, Culus, Miša, Paris, Tulin, Tato i dr. Neki predslavenski nazivi grčkog porijekla su Velika i Mala Ora kod Prače, Osovo, poznato rogatičko selo, Pinsko vrelo kod Sudića, Glasinac, Konstrevci, te Konorići na Glasincu i kod Prače.[26]

Gaj Kasije Longin poveo je treći rat Rimljana protiv Ilira 168. godine prije naše ere i uništio ilirsku državu (Ilirik). Nametnuo je svoju vlast u svim sferama života, tako i mnoge nazive u osvojenom Iliriku od kojih ćemo navesti nekoliko: Bikin bunar, zaseok Kopreni Do u selu Rakitnica, Borač kod Gacka i Mesića, Brčigovo između Rogatice i Ustiprače, Brgulje u Žepi, Bronjići kod Gornje Prače i mnogi drugi nazivi tamo dokle su doprli Rimljani.

Predslavenski nazivi gotskog porijekla Gudor do na Glasincu, Gudova glavica, Gačice, Brezje, Glasinac, Konogovo i mnogi drugi nazivi.

Nazivi avarskog porijekla: Bakljen, Burati, Dikalji, Košutica, Kutozevo kod Srebrenice, Ljun, Maluš, Potkujnica, Šena Krena itd.

Iz svega dosadašnjeg se vidi da su bošnjački korijeni datirani u predsrednjevjekovno i predslavensko vrijeme, a ne u srednji vijek ili malo prije.

Bošnjani-Bošnjaci su nastanjivali ove prostore i u Ilirikumu uz miješanje Ilira, Latina, Gota, Avara, svakako i Južnih Slavena o čemu svjedoče naprijed navedeni nazivi, koji se ne mogu objasniti južnoslovenskim porijeklom, a ne mogu se naći ni van granica Bosne i Hercegovine koja je pripadala Ilirikumu.[27]

26 A. Peco, „Hidronimi (imena voda) u lijevom slivu Drine”, jugoslavenski filolog XXXIX, Beograd, 1983. godine str. 280.

27 I. Pašić, „Predslavenski korijeni Bošnjaka“, Knj. I. Mostar, 2008., str. 603-618. O ovoj materiji pisao je Gromile na Glasincu i Ćiro Truhelka, G.Z.M. za 1888. Sarajevo, str. 605-606.

ČETVRTO POGLAVLJE

VLADAVINA OSMANLIJA DO 1878. GODINE

Prvi upad Osmanlija na tlo Bosanske krajine bio je 1386. godine.

Važno je napomenuti da su Osmanlije bile pozvane u Bosnu od strane Hrvoja i drugih velikaša 50 godina prije pada Jajca, da im pomognu u borbi protiv mađarskog Kralja Sigismunda, koji je po Papinoj želji vodio krstaške ratove protiv Bosne i njenih krstjana mahinejske vjere.

Na tlo srednjovjekovne bosanske države Osmanlije su upale 28. augusta 1388. godine i doživjeli poraz kod Bileće od vojske bosanskih feudalaca.

Osmanski defteri nam pružaju podatke o socijalnim strukturama srednjovjekovne bosanske države i tranzicije u osmanlijsko društvo, koje je dijametralno različito od srednjovjekovnog društva Bosanskog kraljevstva, ali i onoga kakvo nam je dosadašnja, uglavnom tuđa historiografija prikazivala.

Daje nam savršeno jasne podatke o konfesionalnoj strukturi u srednjovjekovnoj bosanskoj državi, koju čine tri religije, od kojih je prva Crkva bosanska, a zatim katolicizam, kao dominantne, a pravoslavlje tek u rudimentalnom vidu.

Defteri nam pružaju podatke o prelasku na islam, na taj način daje nam mogućnost da utvrdimo kako se islam širio ipak sporo u Bosni, ali da to nije smetalo vrlo brzom zavođenju osmanlijskog timarskog poretka i vlasti. Vrlo uočljivo prikazuje kako gotovo neprimjetno i bezbolno naši preci prihvataju tu novu vjeru, bez žurbe i bez ikakvog nasilja.

Ovi defteri pokazuju i čine najstariji i najznačajniji zvanični i ovjereni dokument o historiji ove zemlje. Ovo je sažetak popisa Hercegovine u jednom defteru od 1585. godine.

Ovaj defter obuhvata sve društvene strukture osim Vlaha koji su redovno popisivani odvojeno, radi njihovog statusa i njihovih obaveza i prava u osmanskoj državi, ali se mogu naći i podaci o starim Vlasima koji su se kasnije stabilizirali i postali od stočara poljoprivrednici.

U ovom defteru je popis domaćinstava i posjeda, a ne klasični popis stanovništva, jer to osmanska država nije popisivala. U vezi s tim starija historiografija je pravila kardinalne greške, tumačeći ove deftere kao popise stanovništva.

Osmanska država je bila univerzalna politička tvorevina, pri čemu su bila važna samo domaćinstva i posjedi, a zatim porezi, a ne članovi domaćinstva.To je posljedica još jedne karakteristike Osmanske carevine, koja je kao država imala apsolutni suverenitet nad svim resursima obradive zemlje koje su koristili njeni podanici, sa pravom nasljeđivanja drugog člana porodice.

Popis je obuhvatao i popis poreskih obaveznika i olakšica, ličnih novčanih i naturalnih. Obuhvata klasnu strukturu, tako u njemu pronalazimo vojnike koji uživaju timare, a nazivaju se timarnici.

To je bila vladajuća osmanska klasa. Tu je i klasa raje, a raja je cijelo stanovništvo koje se bavi proizvodnjom bilo koje vrste, a to znači i zanatlije, trgovce i sitna ulema i nemuslimansko svećenstvo.

U osmanskoj državi postojale su samo dvije klase. Obje su bile apsolutno diferencirane po statusu, pravima i obavezama.

Osmanska država nije poznavala niti priznavala kmetstvo ni ropstvo i neslobodno stanovništvo, jer je tu doktrinu uzela iz propisa islamske vjere. Ovi podaci su dati vrlo egzaktno, što je od osobite važnosti za utvrđivanje autohtonog stanovništva.

Za osmansku državu nije mnogo značila etnička pripadnost, pa su svi narodi u njoj zadržali svoja historijska imena, kulturu i čuvali unutar svojih zajednica.

To je isto važilo i za jezik.

Dakle osmanska država nije uništila nijedan narod, niti je stvorila neki novi narod, ona je samo gajila sistem podaništva države.[28]

Od posebne važnosti je mogućnost izučavanja i prezentiranja gradova i njihovog razvoja, koje je osmanska država izgrađivala kao središta vlasti, obrazovanja, nauke i kulture, trgovine, zanatstva i dr.

Radi svega navedenog ova vrsta popisa smatra se vrlo važnom historijskom građom, bez koje se ne može praviti nijedna vrsta historije u Bosni i Hercegovini.

Velika mržnja bosanskih krstjana-bogumila protiv rimskog katoličanstva koje ih je uništavalo te velike sličnosti između islama i mahinejske religije su doprinijele da se islamska religija brzo širila u Bosni i Hercegovini, isto kao što se širilo manihejstvo, na račun ortodoksnog kršćanstva ranije. Bogumili nisu vjerovali u božanstvo Isusovo, ni u božanstvo duha svetoga, nisu vjerovali u kipove i slike.

Tako je nova religija islama našla plodno tlo u Bosni i Hercegovini među krstjanima.

28 A. Aličić, „Prvi austrougarski popis stanovništva u BiH 1879. godine", u Uvodu od str. V- VIII.

Od završetka borbi za osvajanje bosanskohercegovačkog područja i uspostavljanja svoje vlasti na njemu, Osmanlije su Bosnu i Hercegovinu smatrale serhatom (krajinom), veoma značajnim krajem za svoje dalje akcije prema sjeveru i zapadu, a kasnije od kraja XVII stoljeća kao izuzetno važnom punktu u odbrani carstva. Krajiški karakter ovih područja nesumnjivo je uticao i „na ekonomski, politički, kulturni, socijalni i nacionalni razvitak stanovništva" u ovom krajištu.

Hercegovina je i dalje imala značajan istureni granični položaj za carevinu, to je stvaralo ozbiljnu obavezu da na ovom području izgradi snažan odbrambeni sistem, sposoban da se odupre prijetnjama koje su dolazile s crnogorske i mletačke strane ili od njihovih saveznika, među crnogorsko-hercegovačkim plemenima. Svjesni toga Osmanlije su u cilju toga izgradile cijeli sistem vrlo jakih graničnih utvrda (gradova, palanki, kula i čardaka) i jačali njihove posade.

Dalji važan korak predstavljalo je jačanje postojećih i osnivanje na granici novih kapetanija „kao posebnih vojno-teritorijalnih, jedinica" sa većim ovlastima od onih koje su imale gradske posade.

Osmanlijska vladavina u ovim krajevima pada u vrijeme punog uspona njene moći i snage.

Došla je u ove krajeve poslije niza uspjeha koje je osmanska vojska imala od pobjede na Kosovu (1389.) i pod Ključem (1463) odnosno poslije pokoravanja Srbije i Bosne. Privremenim prodorom Mađara u Bosnu, pa čak i osvajanjem Jajca, kao i vojnim akcijama koje su Mađari odatle poduzimali prema Sarajevu, najsnažnijem osmanskom uporištu u Bosni, pobjednički pohodi Osmanlija nisu trpjeli znatnije štete. I Hercegovina je vrlo brzo poslije Bosne pala u osmanlijske ruke i postala sastavni dio ove velike carevine, koja je već decenijama širila svoje granice prema Evropi.

Novi osvajač je bio nepobjediv u to vrijeme i spremao se na nove pohode prema sjeveru.

Tada, i u takvim uslovima počinje i stvaranje temelja njegove nove vlasti u našim krajevima.

Postepeno u IV i V deceniji XV stoljeća Osmanlije u Bosni uspostavljaju veći broj svojih uporišta.

Godine 1448. zauzeli su i utvrđeni grad Hodidjed u staroj bosanskoj župi Vrhbosna i tu postavili temelj današnjem Sarajevu.

Odlučujući pohod sultana Mehmeda Fatiha Osvajača usmjeren je na Jajce, koga su zauzeli 1463. godine kada je pogubljen posljednji bosanski kralj iz porodice Kotromanića, Stjepan Tomašević. Padom Bihaća 1592. godine osvojena je cijela Bosna.

Tako je nestala srednjovjekovna bosanska država, a uspostavljea osmanska vlast.[29]

Islamizacija, koja je u čitavoj Bosni i Hercegovini uhvatila korijene i brzo se širila, predstavljala je za ove krajeve značajno pitanje.

Najjednostavnije rečeno mogla bi se svesti na to da je vlastela primila islam radi očuvanja svojih privilegija, a da je raja to učinila da bi se oslobodila teških uslova koje su joj nametnuli feudalci u srednjovjekovnoj Bosni.

Vaso Pelagić kaže da je seljaštvo prihvatilo islam zato što je od Osmanlija dobilo olakšicu od tereta, dojučerašnjih gospodara, materijalno blagostanje, ličnu slobodu i sigurnost, pa su rado primili islamsku vjeru.

Uz to krstjani su se listom isturčili, jer su ih zbog njihove slobodoumne vjere progonile crkve i pravoslavna i katolička da prihvate njihovu vjeru što oni nisu htjeli.

Uspostavljene su u međuvremenu vojno državne oblasti-sandžaci: Bosanski (1463.), Hercegovački (1470.), Zvornički oko 1480. Kliški 1537. godine i dr. Sandžaci su bili u okviru beglerbegluka (ejaleta) Rumelija (evropski dio Osmanskog carstva), da bi neki kasnije bili pripojeni budimskom beglerbegluku osnovanom 1540. godine.[30]

Hercegovački sandžak je u svom prvom periodu imao izuzetan značaj za Osmanlije.

Prije svega zato što se nalazio na periferiji carstva, daleko od osnovnih pravaca kretanja glavnine osmanske vojske i njenih osvajanja, i zato što na ovim prostorima nisu bile još završene borbe za konačno pripajanje ovih krajeva osmanskoj teritoriji.

U proljeće 1481. godine mađarski kralj Matija Korvin u svojim operacijama dopro je čak do Sarajeva.

S druge strane prodor u Bosnu je napravio i Vlatko Hercegović, ali je bio brzo potučen od Daut-paše i pobjegao u Novi gdje mu je Korvin poslao u pomoć jednu četu svojih vojnika, a napuljski kralj Ferdinand nekoliko brodova.

Matiji Korvinu je bilo neobično stalo do veoma važnog strateškog grada na moru Novog.[31]

---

29 M. Šunjić „ Kraj srednjovjekovne bosanske države". Zbornik BiH od najstarijih vremena do danas, Sarajevo, 1998. godine, str. 83-95.

30 M. Prelog. „Povijest Bosne u doba osmanske vladavine" Knj. I i II, Sarajevo, 1910. godine str. 81-82. Isto se može naći kod Saliha Jalimana, „Historija bosanskih Bogumila" I.P.P., Hamidović, Tuzla, preuzeto iz knjige . M. Krese, „Iskustva obnove BiH", str. 136.

31 Vojislav J. Korać, Trebinje, „Istorijski pregled II period od dolaska Turaka do 1878. godine prvi dio", 1971. str. 122-123 i M. Kreso, „Iskustva odbrane BiH, „Sarajevo, 2013. godine str. 153-160.

Planirajući, na nagovor pape Sikstanta IV, veliki rat protiv Osmanlija, računao je na ulogu koju je Novi mogao da ima u toj borbi.

I Dubrovčani su počeli da koketiraju i pomažu Korvinu i Ferdinandu.

Kada je Ajaz-beg saznao za ovo odmah je obavijestio sultana.

Sultan Bajazid II je u pismu iz Jedrena 17. decembra zatražio i priprijetio Dubrovčanima da pomoć pružaju njegovoj vojsci, u protivnom će prekinuti mir sa Dubrovnikom.[32]

Osmanlijske operacije za Novi počele su u januaru 1482. godine. Mađarske trupe su se predale bez borbe Osmanlijama.

Hecegovački sandžak-beg, Ajaz-beg od 1478-1483. godine je završio osmanlijske operacije na ovom prostoru tako da se cijela Hercegovina našla u jednom sandžaku. Poslije prebrođenih teškoća osmanska vlast potpuno je stabilizirana i izgrađena njena cjelokupna struktura vlasti od najniže do najviše stepenice.

Sandžaci su podijeljeni na kadiluke, kadiluci na nahije, nahije na džemate i ovi na sela. Carevina je uvid u rad lokalnih organa vršila preko kadija.

Osmanlijske vlasti su se od početka odnosile veoma tolerantno prema pravoslavnoj crkvi.

Zato je crkva slično kao niz drugih feudalaca hrišćanskih spahija, nastojala da sačuva svoju feudalnu organizaciju, kao i svoja krupna feudalna imanja.

„Samostalna pravoslavna crkva pod osmanlijskom vlašću djelovala je legalno bez smetnji i pod njenu upravu su spadale crkve u Bosni i Hercegovini, Srbiji i Crnoj Gori. Crkva je predstavljala pravog veleposjednika.

Crkva je u stvari bila najveći hrišćanski zemljoposjednik u Srbiji, Crnoj Gori, Hercegovini i drugdje gdje je pravoslavni narod živio pod osmanskom vlašću.

Zna se da da su manastiri bili oslobođeni plaćanja harača. Takođe se zna da je manastir Mileševo 1550. godine imao 50 kaluđera, to je dokaz da je crkva bila bogata čim je u jednom manastiru mogla izdržavati ovoliki broj ljudi.[33]

U manastirima su se nalazila sjedišta episkopa, koji su kao i patrijarsi imali i drugih prihoda koje su im garantovali osmanski berati. Čak se i ubiranje crkvenih prihoda od naroda vršilo vrlo često uz pomoć osmanlijskih askera i vlasti. Dešavalo se da je pravoslavna crkva u tom vremenu pokušava-

32 H. Kapidžić, prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine, u XIX vijeku, Sarajevo, 1956. godine, str. 17.

33 S. Čampara, „Monografija Gacka“, „ Ajsela“, Sarajevo, 2000., str. 55-58.

la da dažbine nametne i katoličkim crkvama i katoličkim vjernicima, koji su se nalazili u granicama njihove jurisdikcije.

Pravoslavna crkva na čelu sa vladikama grčkog porijekla, fanariotima, eksploatiše seljake, „porez za episkopa" ubirao se nasilnim putem, kao i desetina od zakupa. Bosanski valija Huršid-paša kazao je 1854. godine pred čitavim medžlisom u Sarajevu: „Uzimajte od svakoga desetinu, paša, kajmakama, džamija, vakufa, osim od samih fratara.

Njih je devlet (država) mahfiz učinila (izuzela) i neću da mi takve dave (tužbe) od fratarskih desetina više ikad dolaze na divan."

Osmanska vlast je 1557. godine dozvolila pravoslavnoj crkvi da obnovi Pećku patrijaršiju.

Međutim, grčke vladike, fanariotska kuga, kako ih je zvala novosadska „Zastava", otišle su veoma daleko, postavši najveći neprijatelji pravoslavnog naroda.

Jedan Trebinjac, 1. septembra 1811. godine, tužio je mostarskog vladiku Jeremiju Ibrahim-begu Resulbegoviću.

U tužbi je naveo kako vladike „učiniše" i selo osiromašiše toliko da sada po dva sela oru sa jednim volovima.

Dalje kaže da je manastir Duži platio 16 kesa poreza, a vladika Jeremija je tvrdio da je manastir i on dao u Travniku 14 kesa, pa je tražio da naplati od manastira.

Ovaj tvrdi da je sve plaćeno u Trebinju vezirsko i pašinsko (vladika hoće da prevari crkvu i narod).

U svemu tome se naročito isticao vladika Aksentije Petrov, Bugarin iz Samokova, koji je u Mostar došao 1838. godine. Uveo je razne takse: za potvrdu igumana (od 6-10.000 groša), za osvještavanje crkve (100 dukata), za vjenčanje (40 dukata) i još mnoge namete.[34]

Tako je jedne godine u Popovu polju zatvoreno 9 crkava, jer nisu mogli osvještati crkve, a mnogi se nisu mogli oženiti radi vladikinih nameta.[32]

Petar Petrović Njegoš, kao i srpsko-crnogorski nacionalista, bio je osnova genocidne kampanje. To se jasno prepoznaje u „Gorskom vijencu" objavljenom 1847. godine, slijedi:

„Nego udri dokle mahat možeš,
A ne žali ništa na svijetu!
Sve je pošlo đavoljijem tragom,
Zaudara zemlja Muamedom.

34 V. J. Korać, „Trebinje, Istorijski pregled II od dolaska Turaka do 1878. godine", prvi dio, Svjetlost, Sarajevo, 1971. godine str. 562-563.

Trijebimo gubu iz torine!
Nek propoje pjesme od užasa,
Oltar pravi na kamen krvavi."

Zar ovo ne upućuje pravoslavni narod da pravi genocid nad nezaštićenim bošnjačko-muslimanskim narodom („Turcima")? Kad jedan vladar poziva svoj narod da ubija drugi nedužan narod da se domognu njegove imovine, pod cijenu velikih „turskih"-muslimanskih žrtava.

Nažalost, „Gorski vijenac" služi kao veliko književno djelo, koje poziva na ubistva, pljačku i progon „Turaka" (kako pravoslavci zovu Bošnjake-muslimane). Da li postoji ikakva razlika između vladike Danila koji isiječe Turke-muslimane i Petra Petrovića Njegoša, Draže Mihailovića i Radovana Karadžića, Mila Đukanovića i Momira Bulatovića, koji pozivaju pravoslavni svijet na sječu, ubistva i progon Bošnjaka-muslimana sa prostora gdje skupa žive? U septembru 1869. godine novine su objavile jedno pismo Luke Vukalovića „Ercegovcima i Bošnjacima", upereno protiv crkvenih poglavara, tzv. fanariota, čija su zlodjela prevršila svaku mjeru.

Pismo je donijela i novosadska „Zastava" (br. 115, 28. septembra). Donosimo samo manji izvod iz ovog pisma.

„Mislim da mi neće biti nužno da vam opisujem jade i čemere, koje smo mi do danas snosili od orde fanariotske, od te kuge i čume svetske, koja im je prodavala, izdavala i varala u vremenu kako izgubismo našu samostalnost u crkvi.

Znam i to, da svaki od vas braćo, Bošnjaci i Ercegovci, nek se sjeti, šta je koji pretrpio u životu od tih svetskih strašila, i preko uvjeren sam da nijedan od vas neće se naći, koji ne može da ispriča, čitavu povorku nesreća koje je sreo u životu od tih naših nametnutih podlih sveštenika.

Sjetite se šta nam fanarioti uradiše, spomente se i vi braćo Bošnjaci, šta uradi sarajevski mitropolit u stvari banjalučkoj, šta li onaj štono pre nekoliko godina se u Mostaru poturči i kao poturčenjak umrije."

Pismo se završava pozivom na slogu i borbu protiv fanariota, a pismo je napisano u Odesi 17. septembra 1869. godine sa potpisom „vojvoda Luka Vukalović.[35]

Vukalović se obraća Bošnjacima i Hercegovcima, pravoslavcima, a ne Bošnjacima-muslimanima. Znači da je sebe i svoj narod smatrao Bošnjacima, zemlje-države Bosne.

35 V. J. Korać, „Trebinje istorijski pregled, II period od dolaska Turaka do 1878. godine", prvi dio" Svjetlost, Sarajevo, 1971. godine, str. 536-539.

Sve ovo je išlo na račun osmanske vlasti da je ona zatvarala crkve, naprotiv, Osmanlije su poklanjale zemlju da se mogu crkve praviti, a pomagali su i novčano, to je veoma poznato i zapisano.

I pored svih povlastica koje pravoslavna crkva uživa, pod njenim budnim okom se organizuje hajdučija u XVI stoljeću.

Vrlo brzo dolazi do pojave hajduka u Hercegovini.

Najširi zamah hajdučija je dobila u posljednjim godinama XVI i početkom XVII stoljeća kada se počinju napadati muslimanska imanja i sela.

Ubijaju se ljudi i pali njihova imovina, pa čak se pali i ljetina u polju da bi se prisilio narod na napuštanje svojih imanja jer nije imao od čega živjeti.

Tako dolazi do prvih napuštanja muslimanskih sela po cijeloj Hercegovini, a njihova imanja zaposjeda pravoslavno ili katoličko stanovništvo.

Patrijarh Jovan je, zajedno s vladikom Visarionom, preko kaluđera Damjana Ljubibratića, poslao pismo Papi u aprilu 1559. godine gdje ga moli da naprave uniju crkava (da ujedine pravoslavnu i katoličku crkvu).

Da zajednički poraze Osmanlije i protjeraju sa ovih prostora.

Papa je ovu ideju prihvatio i predložio pravoslavnoj crkvi da odbace „zablude i šizmatička vjerovanja i prigrle katoličku vjeru, van koje nema spasa".

U novim pismima patrijarh Jovan je i dalje tražio pomoć. Makar i novčanu, napominjući da se unija može ostvariti na proljeće 1601. godine.

Neuspjeh akcije patrijarha Jovana i vladike Visariona kod Pape nije obeshrabrio incijatore lažne unije koji su htjeli Papu dobit na prevaru.

Papa je valjda prozreo njihovu namjeru, nije nasjeo na njihova lažna obećanja.[36]

Vojvoda Grdan, patrijarh Jovan i drugi crkveni velikodostojnici napravili su novi pokušaj.

Oni su se 1606. godine obratili španskom kralju Filipu III koji je pokazivao interes s ciljem da bi se na štetu Mlečana, dočepao Kotora, Crnogorskog primorja i Albanije ova poruka je otišla preko fra Dominika Andrijaševića, ali ni ova prevara crkvenih pravoslavnih velikodostojnika nije urodila plodom.[37]

36 Vojislav J. Korać, Trebinje, „Istorijski pregled II period od dolaska Turaka do 1878. godine prvi dio", 1971. godine, str. 96.

37 Vojislav J. Korać, Trebinje, „Istorijski pregled II period od dolaska Turaka do 1878. godine prvi dio". 1971. godine, str. 97.

Mapa-karta Kraljevine Bosne u vrijeme vladavine kralja Tvrtka prvog Kotromanića, čija je baka bila Srpkinja kći ex kralja Dragutina, majka Hrvatica iz plemićke porodice Šubića, otac knez Vladislav, stric Stepan II Kotromanić pravi Bošnjani kao što je cijela dinastija Kotromanića.

Izvor: E. Imamović, Korijeni Bosne i bosanstva, str. 318a

Povjesni atlas, učila Zagreb, 1969. godine.

Bilo je bezbroj ovakvih ponuda Papi i zapadnim kraljevima od pravoslavnih velikodostojnika iz BiH, ali niti jedna nije urodila plodom. Posljednji opet bezuspješan pokušaj načinjen je u augustu 1614. godine kada je patrijarh Jovan sazvao crkvene prvake iz Crne Gore, Bosne i Hercegovine, Dalmacije i Makedonije radi dogovora o novoj zajedničkoj akciji protiv Osmanlija.

Ovi glavari i crkva sve više gube nadu u bilo kakvu pomoć od Pape i zapadnih kršćanskih država. U Hercegovini je hajdučija uzimala sve više maha, a muslimani se sve više iseljavali iz ovih krajeva, tada najviše prema Stocu, Gacku, Foči, Mostaru, Dabru i drugim mjestima dalje od crnogorske granice prema Bosni.

Godine 1580. osnovan je poseban bosanski beglerbegluk (pašaluk-ejalet) u čiji sastav su ušle zemlje bosanske feudalne države, novozauzeti dijelovi Dalmacije i Slavonije. U to vrijeme su u bosanskom pašaluku postojali san-

džaci: bosanski, hercegovački, zvornički, kliški, krčko-lički, bihaćki, požeški, cernički (Začasna, Pakrac).[38]

Pet stoljeća u kontinutetu, kroz osmansko i austrougarsko vrijeme, pa i danas, početkom XXI stoljeća, poznato je da Srbija, naročito od polovine XIX stoljeća ima ekspanzionističke-agresivne težnje prema Bosni i Hercegovini, posebno bosanskom Podrinju, koje su izražene kroz „Načertanije" tadašnjeg ministra unutrašnjih poslova srbijanske vlade Ilije Garašanina. Od tada, pa do danas, ovo „Načertanije" se prepisuje i nadopunjuje, na žalost, posebno iz glava visokih intelektualaca, nacionalista koji sjede u SANU.

Jedna od mnogih realizacija „Načertanija" je dioba „raščupavanje" Bosne i Hercegovine poslije 1918. godine na banovine, nagodbom Cvetković-Maček (čitaj Srba i Hrvata bez pitanja Bošnjaka-muslimana šta bi oni željeli). Ovom podjelom praktično Bosna nestaje, u četiri banovine, Zetska, Drinska, Vrbaska i Primorska.

Tako Foča i fočanski kraj pripadaju Zetskoj banovini i Cetinju, sa kojom nisu nikada kroz povjest imali nikakve veze.

Granice bosanskog pašaluka bile su na sjeveru na rijeci Dravi, na Jadranskom moru na jugu (izuzev nekoliko gradova), na istoku na Drini, na jugoistoku na rijeci Ibru i duboko u Lici na zapadu.

Granice na sjeveru i jugu su se mijenjale kroz povijest, što će se vidjeti u daljem tekstu.

Ustanak u Crnoj Gori i Hercegovini 28. juna 1711. godine vrlo brzo je propao, radi Osmanlijsko-ruskog rata koji su Rusi izgubili na rijeci Prutu gdje je ruska vojska bila opkoljena i dovedena u bezizlazan položaj.

Ruski car Petar Veliki je morao da kapitulira i da potpiše vrlo nepovoljan mir za Rusiju 12. jula 1711. godine.[39]

Ovo je bio težak udarac za ustanike u Crnoj Gori i Hercegovini koji su sve svoje nade polagali u majku Rusiju.[40]

Tada Rusija nije mogla pomoći ni sama sebi, a kamoli Crnoj Gori i Hercegovini.

Za hajdučke akcije ovo nije predstavljalo velike prepreke. U Popovu polju kao i krajevima prema Stocu, Ljubinju, Trebinju, Bileći, Gacku i drugim krajevima Hercegovine bližim crnogorskoj granici, hajdučke akcije su bile sve

38 P. Matković, k. g. CXXIV, str. 59-63 putopis je objavljen pod naslovom „Les voyges des M., quiclet, a Kostantinopoli di M. Paulo Contarini, che andava bailo per la republica venta alla Porta Ottomana nel 1580., R. Jeremić, Konačišta.

39 V. J. Korać, „ Trebinje istorijski pregled II od dolaska Turaka do 1878. godine drugi dio", Svjetlost, Sarajevo, 1971. godine str.. 153-160.

40 Hivzija Hasandedić, „Muslimanska baština istočne Hercegovine", El Kalem, Sarajevo, 1990. str. 28, 30 i 147.

jače znajući da su muslimani iz ovih krajeva billi na ratištima Rusije, pa je otpor bio slabiji i lako su osvajali njihova sela i otimali imanja, nejake su ubijali, oni snažniji su bježali samo da spasu gole živote.[41]

Muslimani su bili obavezni služiti carsku vojsku, pa su i masovno ginuli po cijeloj Osmanskoj carevini, a dosta su ginuli od crnogorskih i domaćih komita i hajduka.

Muslimane su ubijali, pljačkali i progonili da bi zaposjedali njihovu zemlju, koje je bilo malo u Hercegovini i Crnoj Gori, a natalitet je bio veliki, trebalo je prehraniti mnogo čeljadi.

Tako se u svari stvarala čista pravoslavna etnička teritorija, vidi se da je to bio državni plan Crne Gore i Srbije.

Vidjećemo iz mnogih popisa stanovništva Osmanlija, Austrije, Kraljevine Jugoslavije, Titove Jugoslavije i Bosne i Hercegovine.

41 Vojislav J. Korać, „Istorijski pregled II period od dolaska Turaka do 1878. godine prvi dio", 1971. godine, str. 190-191.

VLADAVINA OSMANLIJA U HERCEGOVINI DO 1878. GODINE

Osmanlije su vladale Hercegovinom od pada Ključa 1463. godine. Poslije osvajanja Bosne Osmanlije su ubrzo osvojile i Hercegovinu, gdje uspostavljaju svoju vlast.

Uspostavom svoje vlasti, novi gospodar je obavio prvi zadatak.

Njegovo uređenje ima vojnički karakter, a timarski sistem je osnov osmanske države.[42]

Prvo je oformljen bosanski sandžak sa sjedištem u Sarajevu, tad je bio bez Hercegovine, koja je dijeljena na oblasti, kojima su upravljale vojvode, odgovorne bosanskom sandžak-begu.

To stanje je trajalo do 1470. godine, kada se prvi put spominje hercegovački sandžak-beg, Hamza-beg, čije je prvo sjedište bilo u Foči.

Foča je bila sjedište hercegovačkog sandžaka punih 100 godina, od 1472-1576. Sjedišta sandžaka su se kasnije mijenjala, sandžak je bio u Mostaru, 1576-1752. godine, a Taslidži (Pljevlja). 1572-1763 godine. Bila je i privremenih sjedišta (Gacko, Herceg-Novi, Gabela).[43]

Godine 1470. desile su se nove promjene u organizaciji novog poretka, ukinut je vilajet Hersek do tada u sastavu bosanskog sandžaka, a formiran je novi samostalni hercegovački sandžak. Formirana su u ovom sandžaku tri vilajeta, Drina, Blagaj i Prijepolje.

Drinski vilajet izgubio je iz dotadašnjeg sastava nahije Prijepolje, Kukanj, Poblaće, Pohoriće i Kafu, a dobio nove: Tođevac, Bistricu, Goražde, Osanicu, Zagorje, Viševu, Kom, Neretvu, Mostar, Gabelu, Nevesinje, Gacko, Popovo, Trebinje, Fatnicu, Dubrave, Vidošku (Stolac), Ljubinje i Onogošt (Nikšić).[44]

Na zahtjev Pape Siksteta IV Matija Korvin je nastojao zauzeti Herceg-Novi, jer je zapad spremao veliki rat protiv Osmanlija.

Sultan Bajazid II naredio je Ajaz-begu da ide s vojskom da pomogne u odbrani Novog.

U januaru 1482. ugarska vojska se u Novom predala bez borbe Ajaz-begu, hercegovačkom sandžak-begu. Poslije ovoga se osniva Novski kadiluk.

Kao vrlo važnom kadiluku pripojene su nahije Dračevice, Risan, Trebinje, Zupci, Popovo, Donji Vlasi, Ljubomir, Klobuk, Riđani, Rudine, Onogošt,

42 M. Kreso, "Iskustva odbrane BiH",, Sarajevo, 2013. godine str. 203-207.
43 M. Kreso, "Iskustva odbrane BiH", Sarajevo, 2013. godine str. 153-159.,
44 A. Bejtić, "Povijest i umjetnost Foče na Drini" Sarajevo, 1957. godine, str. 9.

Donja i Gornja Morača, Bjelopavlići, Rovci i dr. Zajednički subaša za Novi i Trebinje pominje se 26. novembra 1485, a kao vojvoda 1484. godine.[45]

Početkom XVII stoljeća izvršena je nova teritorijalna podjela. Obrazovani su novi kadiluci:

Ljubinje, Ljubuški, Stolac, Konjic, Duvno, što se pominje prvi put 1633. godine.[46]

U novom sistemu spahije imaju osnovne oblike feuda u timarskom sistemu, a jezgro, osmanlijske lokalne uprave činili su zaimi, uživaoci zijameta, a bili su komandanti spahijske vojske.

Dizdari kao gospodari timara bili su upravnici tvrđava, zatvora, a do njih su bili ceribaše i čauši.

Organi uprave bili su sastavljeni od muslimanskog i hrišćanskog stanovništva. U prve muslimane su spadali juruci i džambasi, a druge vojnuci i martolozi.[47] Osmanlije su imale vrlo korektan odnos prema pravoslavnoj crkvi. Branislav Đ. Đurđev kaže da su manastirima davani timari tako je crkva bila najveći hrišćanski zemljoposjednik. Ili trebinjski manastir Tvrdoš koji je otkupljivao zemlju od siromašnih seljaka i uvećavao svoj imetak što je zabilježeno u jednom hudžetu 1517. godine, koji je izdat po Mustafi, sinu Jusufovom, kadiji Novskom (Herceg-Novi). U tom hudžetu se kaže:braća Petar, Petko, Jovan i Dimitar, sinovi Vulačevi, nastanjeni u selu Grablje, općina Rudine, njivu zvanu „Subotina" prodali su svećenicima crkve Gospojine u općini trebinjskoj za 450 akči.[48]

I pored datih privilegija, i opšte tolerancije crkva je krajem XVI i početkom XVII stoljeća organizovala i predvodila hajdučiju protiv osmanske vlasti. Hajdučija je uzela velikog maha u Hercegovini i susjedstvu. Hajduci Crne Gore, Hercegovine i uskoci iz Dalmacije sve češće upadaju u muslimanska naselja u istočnoj Hercegovini: pljačkaju, pale, siluju, ubijaju, odvode zarobljeno roblje i prodaju po talijanskim trgovima. Glavni organizator hajdučije je crnogorski vladika Heruvin 1592- 1614. godine.[49]

Godine 1538. Mlečani i Španci uz blagoslov Pape, a pod vođstvom Andrea Doria, zauzeli su Herceg-Novi i u njemu postavili svoju posadu od 4.000 vojnika pod komandom Đovania Saramenta. Krajem XVI stoljeća uključuje se i hercegovački vladika Visarion i jedan od hajdučkih vođa, nikšićki vojvoda

45 H. Šabanović, "Bosanski pašaluk", Sarajevo, 1959. godine, str. 117-136 i 192-195.

46 H. M. Handžić, "Islamizacija BiH", Sarajevo, 1940. godine str. 18-21.

47 A. Solovjev, "Nestanak Bogumilstva i islamizacija Bosne". Godišnjak I.D. BiH, I, 1949. godine str. 430-434. I Dragojlović, 1987. godine str. 133.

48 V. J. Korać, "Trebinje, istoriski pregled II period od dolaska Turaka do 1878. godine, Sarajevo, 1971., str. 86.

49 V. J. Korać, "Trebinje, istoriski pregled, II od dolaska Turaka do 1878. godine, sarajevo, 1971., str. 106.

Grdan. Šalju jedno pismeno Papi i mole papu Klementa VII za pomoć protiv Osmanlija, obećavši mu da će preći na katoličanstvo. Ova prevara im nije uspjela, jer je Papa imao već takvo iskustvo s njima kada su ga prevarili, pa se nije dao još jednom prevariti na isti način. Poslije toga je sam vladika Visarion sa crnogorskim harambašama i seoskim knezovima 1596. godine podigao hercegovačka plemena na ustanak. Digli su se Brđani, Bjelopavlići, Nikšić, Piva i Drobnjaci, pod vođstvom vojvode Grdana. Pobuna se brzo širila, a centar pobune je bio u Boki kotorskoj (hajdučko gnijezdo), tu su komiti obično dijelili pljačku i zimovali.

Među hajdučkim vođama isticali su se Bajo Nikolić-Pivljanin i Stevo Popović, veliki zločinci nad muslimanima Hercegovine i Crne Gore. Upade u Hercegovinu su vršile i hajdučko-uskočke družine iz udaljenijih krajeva Dalmacije.

Tako se 1650. godine na Plat iskrcao makarski uskok Petar Kulišić, opljačkao, poharao i odveo dosta roblja, poslije upada na osmanlijsku teritoriju. Sve ovo se dešavalo pod okriljem pravoslavne crkve uz blagoslov patrijarha Jovana i vladike Visarionovića.

Do kulminacije i ogorčenja muslimana došlo je u oktobru 1660. godine kad su hajduci preko Župe dubrovačke potjerali roblje iz Trebinja, od kuće Avdibegovića i ostalih.

I dalje se ubija, pali i pljačka po muslimanskim selima, napadaju karavani, kule i hanovi, odvodi se stoka i roblje.

Tako u januaru 1661. godine harambaša Stevan Popović upada u Grahovo, ubija jednog muslimana i odvodi jednu mladu muslimanku kao robinju.

U oktobru 1687. godine Mlečani osvajaju Herceg-Novi, muslimani se povlače u unutrašnjost Hercegovine, najviše ih se naseljava u istočnoj Hercegovini.[50]

U Trebinju se formira prva mahala od muhadžira iz Novog koja se zvala Osmanovića mahala. U XVIII stoljeću poslije poraza Osmanlija pod Bečom, obrazuju se nove kapetanije, u graničnom pojasu Hercegovine prema Crnoj Gori. Između 1699. i 1716. godine to su Onogošt (Nikšić), Klobuk, Stolac, Počitelj, Mostar i Ljubuški, a kasnije Ključ kod Gacka.

Hajdučija i komitovanje je nastavljeno sve do pred Drugi svjetski rat, a bila je najopasnija u Kraljevini Jugoslaviji.

Kada su komiti radili po planu aktuelne vlasti, na primjer Majo Vujević sa svojom družinom je u Hercegovini pljačkao, ubijao i palio muslimanska sela po zadatku načelnika sreza Bileća, svoga rođaka Vujovića.

---

50 V. J. Korać, "Trebinje, istorijski pregled II period od dolaska Turaka do 1878. godine", Sarajevo, 1971. godine, str. 107.

Ovo je bio dogovor i način zastrašivanja muslimana da napuštaju svoja ognjišta i tako su pravoslavci dolazili do obradive zemlje i ujedno čistili istočnu Hercegovinu od muslimana.

Interesantnu ulogu odigrala je pravoslavna crkva u događajima ovog perioda.

Poslije neuspjeha u ranijim pokretima, pravoslavna crkva jedno vrijeme se nije aktivnije miješala u tadašnje događaje, nastojeći da ne ugrožava svoj povlašteni položaj kod osmanske vlasti za vrijeme patrijarha Pajsija 1614-1647. godine.

To je dovelo do učvršćenja pravoslavne crkve, što je najvažnije crkva je uspjela da joj se u znatnoj mjeri vrate neka imanja uz pomoć osmanske vlasti, koja su im bili seljaci oteli. Ipak ona nije željela, prekinuti ranije veze sa odmetnicima, pa je još uvijek dolazilo do izvjesnih kontakata s Papom, koji je i dalje tražio od Pravoslavne crkve da priđe uniji sa katoličkom crkvom, koju je inicirala pravoslavna crkva.

Papa Pavle V je išao stopama svog prethodnika Klimenta VIII. Gdje god je to bilo moguće stvarani su punktovi katoličkih misionara koji su pokušavali da što više naroda pokatoliče i da održavaju kontakte sa starješinama pravoslavne crkve, da ih privole na uniju crkava.

Papa Grgur XV je 1622. godine osnovao i Kongregaciju za propagandu vjere (Congregatio de propaganda fide), koja je rukovodila radom misionara u cijelom svijetu.

Jedan od značajnih punktova nalazio se u Dubrovniku, a njihova aktivnost se obavljala preko dubrovačkih biskupa. Grupa misionara preobučenih u trgovce i naoružana iz Dubrovnika preko Trebinja, Klobuka, Bileće, stigla je u Gacko, a onda u Foču i dalje.

Međutim, i pored neprestanih nastojanja katoličke crkve da se stvori unija crkava nije uspjela na tom zadatku, ma da su se neki glavari pravoslavne crkve kao što je crnogorski episkop Mardarije zalagali za tu uniju, pobjeđivali su protivnici unije, tražeći da pravoslavna crkva uspostavi dobre odnose sa Osmanlijama sa kojima žive.

Sa bosanskim mitropolitom Epifanijem vladika Vasilije i patrijarh Jovan su bili pokretači unije, pa je 1648. godine Epifanije to zajedno sa njima otvoreno i kazao da treba praviti uniju sa katoličkom crkvom.

U XVII stoljeću formira se institucija muteselima. Zauzimanjem novih krajeva, pa i istočne Hercegovine, Osmanlije nisu ukidale zatečene sudove, već su ostavljali zatečeno stanje, uspostavljajući postepeno kadiluke i kadije.

Kadija i njegov zamjenik naib izdavali su razne isprave, kao što su murasele i ilame (Murasele su vezirske naredbe o izvršenju, dok su ilami ka-

dijini izvještaji veziru). Izdavali su i hudžete o kupoprodaji i dr. U krajeve, konkretno istočne Hercegovine, Osmanlije su naseljavale stočare-Vlahe koji su pratili osmansku vojsku.

Vršeći određene usluge, tako su se Vlasi naseljavali na osvojenu rijetko naseljenu zemlju. Zbog toga je odnos Osmanlija prema njima bio veoma tolerantan. Vlasi nisu tjerani da prime islam, već da učestvuju u borbi u odbrani države i da su odani državi.

Za prelazak na islam u ovim krajevima i šire A. Sućeska, kaže: "Ne smije se zanemariti bogumilska komponenta čiji je uticaj bio snažan u centralnoj Bosni i istočnoj Hercegovini.

Najavom da će se obespravljenim seljacima olakšati položaj i obezbijediti privilegije, došlo je do intenziviranja prelaska na islam.

Taj prelazak zahvatio je i Hercegovinu u drugoj polovini XVI stoljeća.[51]

Hercegovački Vlasi su do 1477. godine bili obuhvaćeni hasom bosanskog sandžak-bega, a od tada su se nalazili u sastavu carskog hasa.

Oni su u toku ratova davali po jednog naoružanog konjanika na svakih 10 kuća. Svaka vlaška kuća plaćala je još po jednu filuriju, jednu ovcu ili 12 akči u gotovu, jednu čergu ili 100 akči. Muslimanski seljaci su imali iste obaveze, s razlikom što su plaćali i čift.[52]

Poslije pomora od kuge ili masovnih pogibija u ratovima, domaće spahije i knezovi su dovodili i naseljavali hrišćansko stanovništvo sa strane.

Tako su u istočnu Hercegovinu naseljavali pravoslavno stanovništvo iz Crne Gore, Sandžaka, Kopaonika, a u zapadnu Hercegovinu naseljavali su katolike iz Dalmacije i Albanije.[53]

U XVI stoljeću mnogi pravoslavci odmeću se u šume, pa prelaze i u neprijateljske zemlje, kao što su Mleci, koji ih pomažu u stvaranju hajdučije.

Pljačkaju, ubijaju, pale i ruše uglavnom muslimanska naselja i muslimane.

Ponekad nisu štedjeli ni pravoslavce ako nisu bili zadovoljni pljačkom kod muslimana.[54]

---

51 A. Solovjev, "Nestanak bogumilstva i islamizacija Bosne", godišnjak I.D, BiH, I, 1949. godine str. 430-434. i Dragojlović, 1987. godine str. 133.

52 Vojislav J. Korać, "Trebinje istorijski pregled od dolaska Turaka do 1878. godine", prvi dio 1971. godine, str. 153-156.

53 M. Kreso, "Iskustva odbrane BiH",Sarajevo, 2013. godine, str. 207.

54 A. Sućeska, "Neke specifičnosti istorije Bosne pod Turcima, historijska pretpostavka", Sarajevo, 1974. godine, str. 31.

Već veoma rano 1470-1482. godine atakuje se na mnoga naselja Hercegovačkog sandžaka, koje Osmanlije utvrđuju: Cernicu, Nevesinje, Blagaj, Kazance, Stolac, Foču, Goražde i dr.

Kasnije u drugoj polovini XVI stoljeća napadaju se Taslidža (Pljevlja), Čajniče, Prijepolje, Foča, Mostar i dr.

U Mostar se 6. juna 1552. godine preseljava sjedište hercegovačkog sandžak-bega iz Taslidže (Pljevalja).[55]

Nekoliko poraza Osmanlija je oslabilo njihovu moć, primjetno je slabljenje moći carevine:

To su porazi osmanske flote kod Lepanta 1571. godine, poraz spahija kod Siska 1593. godine i najteži poraz pod Bečom 1683. godine.

Branislav B. Đurđev kaže da su manastirima davani timari, tako je crkva bila najveći hrišćanski veleposjednik i imala povlašten položaj kod osmanske vlasti.

Ili trebinjski manastir Tvrdoš kao bogat otkupljivao je zemlju od seljaka i uvećavao svoj imetak, što je zabilježeno u jednom hudžetu 1517. godine, koji je izdat po Mustafi, sinu Jusufovom, kadiji Novskom (Herceg-Novi).[56]

I pored povoljnijeg položaja crkva je, krajem XVI i početkom XVII stoljeća predvodila hajdučiju protiv osmanske vlasti, tako hajdučija jača u istočnoj Hercegovini i Crnoj Gori.

Poslije toga sam je vladika Visarion sa harambašama i seoskim kmetovima 1596. godine podigao hercegovačka plemena na ustanak protiv Osmanlija.

Digli su se Brđani, Bjelopavlići, Nikšići, Piva i Drobnjaci pod vođstvom komitskog vojvode Grdana.

Pobuna se brzo širila, a centar pobunjenika bila je Boka kotorska (dugovjekovno hajdučko gnijezdo), tu su hajduci dijelili opljačkani plijen i zimovali.

Među hajdučkim vođama isticali su se Bajo Nikolić Pivljanin, Stevo Popović, Stojan Kovačević i dr. zločinci nad muslimanima Hercegovine i Crne Gore.[57]

---

55 A. Sućeska, "Neke specifičnosti istorije Bosne pod Turcima, historijska pretpostavka", Sarajevo 1974. godine, str. 30-32.

56 B. Đ. Đurđev, "Uloga crkve u staroj istoriji", 124. knj. 9. str. 110. i 142. knj. 9 str. 146-147, S. Čampara, "Monografija Gacka", Sarajevo, Ajsela 2000. godine, str. 64.

57 H. Kreševljaković, n-d. str. 138, Ante Figurić, "Trebinje nekad i sad", Ljubljana, 1930. godine, str. 29.

Sve ove nečasne radnje rađene su pod okriljem crkve i blagoslov patrijarha Jovana i vladike Visariona.

Do kulminacije i ogorčenja muslimana došlo je u oktobru 1660. godine kada su hajduci preko Župe protjerali roblje iz Trebinja od kuće Avdibegovića i kada su Župljani ubili dva muslimana.

I dalje se vrše upadi i pljačkaju karavani, napadaju kule i hanovi, odvodi se stoka i roblje.

Tako u januaru 1661. godine upada harambaša Stevo Popović u Grahovo, ubija jednog muslimana i odvodi u roblje jednu mladu muslimanku.

U oktobru 1687. godine Mlečani ponovo osvajaju Herceg-Novi, muslimani se povlače u Hercegovinu, nastanjujući se u Bileći, Trebinju, Gacku, Ljubinju, Dabru, Stocu i Nevesinju.

Tada je formirana od ovih izgnanika prva mahala u Trebinju - Omanovića mahala.

U XVIII stoljeću, poslije poraza Osmanlija pod Bečom, obrazuju se nove kapetanije, kao kičma odbrambenog sistema Osmanlija, najprije u graničnom pojasu Hercegovine prema Crnoj Gori. Između 1669. i 1716. godine.

Nastale su nove kapetanije: Onogošt (Nikšić), Klobuk, Stolac, Počitelj, Mostar, Ljubuški, a kasnije i Ključ kod Gacka.[58]

U želji da se spriječi hajdučija i anarhija, Redžep-paša Šečić 1689. godine došao je za hercegovačkog pašu, 1702. godine dobio je nalog iz Carigrada da se umire hajduci u Hercegovini.

To su saznale hajdučke harambaše i crkva.

Zato su Redžep-pašu Šečića pozvali na sastanak u Drobnjacima, u stvari je bio dogovor da se paša namami na crnogorsku riječ.

Nesretni Redžep-paša, ne poznavajući koliko vrijedi crnogorska riječ je otišao na taj dogovor gdje su mu Drobnjaci postavili zasjedu i ubili i njega i pratnju u ljeto 1703. godine.[59]

58 V. J. Korać, "Trebinje, istorijski pregled II period od dolaska Turaka do 1878. godine", Sarajevo 1971., str. 166-167.

59 S. Bašagić - Redžepašić, "Kratka uputa BiH od 1463-1850. godine", u Sarajevu, 1. IV 1900. tiskara, Bosanske pošte, str. 88-92.

Hercegovački sandžak u XVI i XVII stoljeću (H. Šabanović)

P E T O P O G L A V L J E

PRIMJERI GENOCIDNOG ČIŠĆENJA BOŠNJAKA U CRNOJ GORI I ISTOČNOJ HERCEGOVINI

Primjer genocidnog čišćenja muslimana iz Crne Gore vrlo je važan za rad ove studije iz više razloga. Naime, istočna Hercegovina u kojoj je izvršen genocid čišćenja svojom cijelom istočnom granicom se naslanja na Crnu Goru. U ova oba regiona se od davnina atakuje na muslimane. Isti cilj je jednih i drugih najprije pljačka, ubistva, zastrašivanje i paljevina gospodarskih objekata i protjerivanje muslimana sa svojih imanja. U stvari krajnji cilj je otimanje zemlje od Bošnjaka i proširivanje državne teritorije Crne Gore. Ovo je bio dugoročni program crnogorskih vladara za proširivanje Crne Gore na račun istočne Hercegovine i njenih muslimana. Uzet ćemo ovaj primjer i radi toga jer su stoljećima crnogorski plemenski vladari posticali domaće komite sa svojim harambašama na pljačku i ubistva muslimana u kome su i sami učestvovali. Sve ove pljačkaške radnje su uskoci i hajduci radili u Crnoj Gori, ali im je bilo malo, pa su prelazili u istočnu Hercegovinu da pomognu braću po vjeri da unište Turke-„muslimane".

Prvi ataci na muslimane Crne Gore vršeni su radi pljačke i ubistava „Turaka", da bi ih se zaplašilo da napuštaju svoja imanja koja su oni preko noći zaposjedali. Ovo se može tumačiti i drugačije: da se i plemensko-stočarska plemena odlikuju nasilništvom, dok narode koji se bave zemljoradnjom karakteriše staloženost i promišljenost, tako su siromašna stočarska crnogorska plemena atakovala na zemlju muslimana ili na sve što je ličilo na orijentalno i islam.[60]

Sredinom 1767. godine u Mainama se pojavio jedan neobičan čovjek, koji se bavio travarenjem, ali za koga se poslije uspješne propagande njegove okoline, povjerovalo da je ruski car Petar III, koga je s vlasti svrgnula njegova žena Katarina II i za koga se tvrdilo da su ga ubili Katarinini ljubavnici. Nazvao se Šćepan Mali, koji je svugdje po Crnoj Gori od naroda priman sa oduševljenjem. Narod je mislio da im dolazi Rusija u pomoć da protjeraju Turke iz Crne Gore. Njegovo pojavljivanje kod naroda je dizalo vjeru kako u Crnoj Gori tako i u istočnoj Hercegovini. Pravo ime ovog prevaranta je bilo Jovan Ćuk, rodom iz Like, ali mu je porodica vodila porijeklo od hercegovačkih Ćukova.

60 B. Jezernik, "Zemlja u kojoj je sve naopako", prilozi etnologiji Balkana, Sarajevo 2000. godine, str. 172-177.

Tajnu koja je okruživala „lažnog cara“ otkrio je ruski poslanik u Carigradu u pismu crnogorskom vladiki Savi, pošto je saznao za ovo došlo je do otvorene borbe između vladike Save i Šćepana Malog. Šćepan je imao više uspjeha, pa je vladiku strpao u zatvor. Šćepan je svoje akcije počeo u Hercegovini u namjeri da pobuni tamošnji narod u svoju korist, ali nije imao mnogo uspjeha. U Crnu Goru je stigao 1767. godine i vrlo brzo prigrabio vlast od slabog vladike Save. S velikim oduševljenjem je dočekan, kao i prestiž Rusije koji je u narodu rastao njegovim preuzimanjem vlasti u zemlji. Šćepan Mali je ubijen 11. septembra 1773. godine. Ubio ga je lični sluga.

Crna Gora se našla u novim problemima za vrijeme vladavine Šćepana Malog jer su oslabile sve veze koje su je povezivale sa majkom Rusijom. Vladika Sava nije imao snage ni znanja da povrati poljuljani crnogorski ugled na ruskom dvoru.[61]

Tako je ostalo sve do novog rata koji su povele Rusija i Austrija protiv Osmanskog carstva 1787-1792. godine. Rusija je prepustila Crnu Goru austrijskom uticaju. Rusi i Austrijanci su ovaj rat izgubili i potpisali nepovoljan Svištavski mir 1791. i 1792. godine u Jašiju.

Omer-paša Latas je pred kraj 1853. godine uputio jedan poziv pobunjenim zubačkim glavarima da se pokore naredbama osmanske vlasti. U pašinom pismu od 22. oktobra se kaže da se zahvale sultanu što ih amnestira da se ne bi prolijevala krv. „Vi ovu milost niste zaslužili, ako ovaj nasihat ne poslušate, drukčije ne može biti, valja da sa svim propadnete.“ Poraz Crne Gore od Osmanlija je bio neminovan. Pogranična muslimanska sela su se nalazila u vrlo teškom položaju zbog terora koji su vršili nad njima Crnogorci.

Slijedeći osnovnu misao da se po svaku cijenu mora obračunati sa Crnom Gorom, Omer-paša se pripremao da prije toga likvidira ustaničke snage u Hercegovini i u tom cilju doveo je u Trebinje 12 bataljona vojske sa 12 topova. Nekoliko bataljona iz Blagaja, Nevesinja i Gacka postavio je prema Pivi.[62]

Crna Gora se našla u teškoj situaciji, a nije htjela da prekine veze sa ustanicima u Hercegovini. U ovakvim okolnostima, po mišljenju Omer-paše, rat je bio jedina solucija. Ratoborne snage, koje je vodio vojvoda Mirko, uzimale su sve više maha, izazivajući stalne sukobe sa Osmanlijama.

Situacija za rješenje hercegovačkog pitanja leži na Cetinju. Omer-paša se odlučio za rat protiv Crne Gore, u tom smislu poslao je i prijedlog Porti, koja je prihvatila njegove razloge i dala saglasnost za rat. Osmanska vlada je obavijestila velike sile da ona ulazi u ovaj rat radi odbrane, a da nema namjeru mijenjati granicu prema Crnoj Gori.

61 A. Luburić, Š. Petrović, k. g. 87-88. A.. Vinaver, k. g. 49.

62 V. J. Korać, “Trebinje, istorijski pregled II period od dolaska Turaka do 1878. godine”, Svjetlost, Sarajevo 1971. godine, str. 503.

Poraz Crne Gore značio je likvidaciju Hercegovačkog ustanka. Za Omer-pašu je to bio završetak ustaničkih borbi i njihovo priznanje Osmanskog carstva. Omer-paša je ponovo amnestirao Luku Vukalovića i naredio mu da dođe na pregovore u Dubrovnik sa novim hercegovačkim namjesnikom Huršid-pašom.[63]

Crnogorsko angažovanje u novijim zbivanjima bilo je još intenzivnije, Omer-paša je ponovo došao u Hercegovinu da uguši ustanak. Bilo mu je jasno da se ovaj ustanak u Hercegovini ne može ugušiti ako se prethodno ne bi pokorila Crna Gora, zato je molio konzule velikih sila da umire ustanike pregovorima da se ne bi prolijevala ljudska krv. Molio je da se razgovara sa crnogorskim knjazom Nikolom jer su odnosi ustanika u Hercegovini sa Crnogorcima vrlo prisni.

Plašeći se za Sutorinu, Osmanlije su poduzele i druge mjere. Safvet-paša, mostarski mutesarif i Mahmud-paša su stigli u Trebinje sa četeri tabora askera. Po njihovom naređenju u Sutorinu je otišao trebinjski juzbaša Mehmed-Faik Alagić sa zadatkom da dovede vojvodu i sve knezove u Trebinje, praćen sa 10 zaptija i zubačkim vojvodom, Alagić je doveo 18 knezova iz Sutorine, a Sutorinu su u međuvremenu zaposjeli askeri bez ispaljenog metka dok su još knezovi bili u Trebinju kod paše.[64]

U oktobru mjesecu 1855. godine jedna crnogorska četa hajduka potmognuta domaćim komitima napala je na Trebinje, ali je odbijena, hajduci su tom priliko vraćajući se preko Zubaca opljačkali 80 goveda i 300 brava od pravoslavaca kao da je tursko-muslimansko.[65]

Skoro dvije godine radila je komisija na povlačenju granice u Hercegovini između Osmanlijskog carstva i Crne Gore. Posao je bio završen u aprilu 1860. godine. Čitav niz područja oko kojih se vodila borba ostao je kao rasječen između dvije države, Osmanlijske i Crne Gore.

Grahovo je došlo pod knjaževu vlast, Crnogorci su dobili Župu i Nikšićke Rudine, Tušila, Lipovo, Dodoše. Banjani, Drobnjaci, Vasojevići i Kuči, a Zubci, Dračevica, Sutorina, Kruševica i Gacko ostali su pod osmanskom upravom. I pored povlačenja granice situacija u Hercegovini se nije smirivala, sve su bili veći ataci hajduka i komita na muslimanska naselja.[66]

Glavni atak Crnogoraca, je bio na istočnu Hercegovinu, Polimlje, Zetsku ravnicu i izlazak na more. To su prije svega gradovi Onogošt (Nikšić), Podgorica, Kolašin, Spuž, Žabljak, dakle tamo gdje žive „Osmanlije“ (muslimani), dok su u to vrijeme crnogorski pravoslavci uglavnom živjeli u brdima i bavili

63 P. Šobajić, “Nikšić (Onogošt)“. Beograd, 1938. godine, str. 72.

64 S. Sidki, Hadžihuseinović-Muvekit, “Povjest Bosne“, Sarajevo 1899. godine, str. 580.

65 V. J. Korać, “Trebnje, istoriski pregled II period od dolaska turaka do 1878. godine”, Sarajevo 1971., str. 409.

66 S. Bandžović, “Iseljavanje muslimana u Tursku“, Sarajevo 2006. godine, str. 108-109.

se stočarstvom. Jedan od jačih razloga otimanja tuđih teritorija od strane Crnogoraca je nedostatak obradive zemlje, ipak je nacionalizam i mržnja prema „Turcima“ (muslimanima) bio glavni činilac Crnogoraca.[67]

Trn u oku Crnogorcima je bio Onogošt (Nikšić), za koga Jovan Cvijić kaže “da je bio najslavnija muslimanska varoš“.

Nikšićko polje je bilo oko dva stoljeća veliko bojište. Mnogi su na ovom bojnom polju ostavili svoje živote, kako Osmanlije tako i Crnogorci, jedni braneći, a drugi napadajući ovaj muslimanski grad.

Od 1875. godine Nikšić su stalno u opsadi držali Crnogorci, bio je stalno opkoljen, u opsadi su ga držala udružena, crnogorska plemena. Crnogorskim zauzimanjem Grahova, Rudina, Lukova, Župe i dijela Drobnjaka, do 1877. godine, sva crnogorska plemena su se sjatila da pokore nikšićke „Turke“ (muslimane).

U to vrijeme u Nikšiću je živjelo 410 muslimanskih i 40 hrišćanskih porodica. I na kraju, borbe za Nikšić trajale su od 9. jula do 27. augusta 1877. godine, napadalo ga je 15 crnogorskih i hercegovačkih bataljona, a Onogošt (Nikšić) je branilo oko 1.000 domaćih muslimana.[68]

Grad je rušen ruskim opsadnim topovima (18 topova) uz 16.000 napadača. Po padu i predaji grada Nikšića-Onogošta, ključeve grada predao je knjazu Nikoli Hamza Mušović, poslednji nikšićki kapetan „na viru“.[69]

Knjaz Nikola ulaskom u Nikšić, je javio svojoj ženi: “Sad se na bijelom Nikšiću vije moja zastava, a Nikšićani su svi moji. “Ulaskom u grad nastala je neviđena pljačka i otimačina kuća u gradu, otimanje aginske i begovske zemlje u polju, ubistva i progon muslimana, bez igdje ičega, protjerali su ih gole i bose.

Ovi nesretni muslimani prognanici uglavnom se iseliše u istočnu Hercegovinu, u Gacko, Bileću, Nevesinje, Ljubinje, Stolac, Trebinje, zatim u Tursku, Albaniju i Sandžak.

Tada su se muslimani iz Kolašina, Nikšića i drugih crnogorskih mjesta, izmučeni, gladni, goli i bosi, povlačili prema unutrašnjosti Otomanskog carstva preko Bara, Albanije i Sandžaka samo da spasu gole živote, a pljačkaši su ih zasretali i otimali im ako su nešto imali i ubijali diljem cijelog puta.[70]

---

67 Ž. Bulajić, “Agrarni odnosi u Crnoj Gori”, (1878-1912.). Titograd 1959. godine, str. 39.

68 H. Šabanović, “Bosanski pašaluk“, Sarajevo 1982. godine, str. 127-136.

69 S. Bandžović, “Iseljavanje muslimana iz sandžaka u Tursku“, Sarajevo 2006. godine, str. 108-109.

70 S. Bandžović, “Iseljavanje muslimana u Tursku“, Sarajevo 2006. godine, str. 61-67.

Iz Nikšića se iselilo od 1877-1882. godine 319 muslimanskih gradskih porodica, privremeno u gradu ostalo je svega 19 muslimanskih porodica. Ubrzo su i oni odselili.

Poslije ovog progona muslimanskog stanovništva, dolazi na red rušenje objekata islamske kulture, kao i velike Pašine džamije. Dio nikšićkih izgnanika, muhadžira, muslimana je na Kosovu blizu turbeta cara Murata, formirao svoje selo, Donji Mazgit sa oko 150 domaćinstava.[71]

Veoma brzo u grad se naseljavaju pravoslavci iz okoline Pljevalja i Bijelog Polja, kako u kuće tako i na zemlju nikšićkih muslimana. Tako je krajem 1910. godine u nikšićkoj oblasti bilo ukupno 162, a 1959. godine svega 85 muslimana.[72]

Isti scenarij je bio i za Kolašin iz koga su sa njegovom okollnom, prisilono istjerani Bošnjaci-muslimani u čijem su progonu učestvovali uz Crnogorce i Hercegovce i Srbi iz Srbije, koje su obilato pomagali Rusi.

Kolašin je inače bio značajno naselje bosanskog ejaleta prema Rumeliji (srednjoj Evropi).[73]

Već od kraja XVIII stoljeća Vasojevićani, Moračani i Rovčani su se nastojali dokopati ovog mjesta, pitomih prostranih pašnjaka u okolini Kolašina.

Muslimani tzv. "turskog Kolašina" od kraja XVIII stoljeća su se branili od crnogorskih brdskih plemena i njihovih stalnih napada. Još od sredine XIX stoljeća ovdje su bili intenzivni napadi na muslimane, baš kada je kolašinski kraj bio u sastavu Novopazarskog sandžaka i Prijepoljskog kadiluka.

Knjaz Danilo je slao Crnogorce da ulaze u muslimanske zemlje i da pljačkaju i plijene, a da većina pljačke ide njemu.

Knjazovo naređenje je bilo da se muslimani moraju istjerati sa prostora Crne Gore i iz istočne Hercegovine, računajući da će istočna Hercegovina pripasti Crnoj Gori.[74]

Crnogorci iz plemena Vasojevića, iz Rovaca, Gornje i Donje Morače, Javora, Šarenaca, Lijeve rijeke i Kuča napali su Kolašin i okolinu 28. jula 1858. godine. Tad opljačkaše, popališe katune i sela Štitovicu, Lipovo i Trebaljevo. Napadače su predvodili Novica Cerović i Miljan Vukov. Od Kolašina napraviše „grdilo". U samom gradu Kolašinu je pobijeno i zapaljeno u kućama više stotina muslimana, zatečenih na spavanju.

71 S. Bandžović, "Iseljavanje muslimana iz Sandžaka 1878-1941. u Tursku", Sarajevo 2006. godine, str. 61-67.

72 S. Bandžović, "Iseljavanje muslimana krajem XIX stoljeća u Tursku, 1998.", Sarajevo 2006. godine, str. 127-145.

73 G. Šljivo, "Bosna i Hercegovina 1854-1860. Sarajevo 1977. godine, str. 208-209 i 390-391.

74 S. Bandžović, "Iseljavanje muslimana u Tursku", Sarajevo 2006. godine, str. 61-67.

Neki austrijski izvori navode da je nastradalo više od 1.000 muslimana, stanovnika Kolašina. Nije se biralo staro ni mlado, sve je redom ubijano: ljudi, žene, djeca, starci, iznemogli i bolesni.[75]

Znači da je bio isti scenarij u istočnoj Hercegovini 1992. gdje su u genocidnom čišćenju uvijek učestvovali i Crnogorci, nekad hajduci, a poslije četnici.

Historija je zabilježila da su napadači odnijeli brojne odsječene glave ubijenih ljudi (to se dokazivalo čojstvo i junaštvo Crnogoraca, divljaštvo).

U Kolašinu su spaljene sve stambene zgrade, kule i drugi gospodarski objekti. Grad je za nekoliko sati sav bio u ruševinama, a stanovnici su gorjeli sa svojim gradom.

75 S. Bandžović, "Iseljavanje muslimana u Tursku", Sarajevo 2006. godine, str. 127-145.

CRNOGORSKI VLADIKA DANILO PRAVI GENOCID NAD „TURCIMA“-MUSLIMANIMA

Kako su Crnogorci direktno uticali na pomenute događaje u istočnoj Hercegovini vidi se iz primjera koji to potvrđuju u cjelini:

Godine 1702. crnogorski vladika Danilo na Božić ujutro iz potaje isiječe sve Turke-muslimane u četiri nahije u Crnoj Gori.

O tom zlom događaju evo šta sam Danilo piše:

„Pišem ja vladika Danilo da se zna, kako Turke (muslimane) izgnasmo između nas 1702. godišta prvo kada me otkupiše iz zatvora iz Podgorice, skupismo se nekoliko glavara crnogorskijeh u magazin na Stanjeviće, i tu mi dadoše vjeru, da će Turke između sebe izagnati i da će im udariti na bijele poklade, a dogovor činjasmo na Nikolj dan pred Božić, ali Crnogorci prevariše, na Turke ne udariše.

Kad ja to viđeh i opeta se okupismo na Lovćen u žitnicu manastirsku oko Đurđev-dne, i tu se dogovorismo da im udarimo u gospojine poste. Posti dođoše i prođoše, a Turci ostadoše zdravo, i još se počeše množiti, turčiti, jer ih mićaše paša iz Podgorice. (nisu se valjda turčili Turci već pravoslavci-Crnogorci) Kad ja viđeh, da Crnogorci ne smiju Turcima uložiti, ja to ostavim stojati do neđelje svijetlih otaca, a u istu neđelju čujem, gdje govori narod da oće Turci skadarski poslati nekoliko ljudi, da me ponovo uvate zato što sam bunio Crnogorce da Turke pobiju.

Kako ja to čujem pošljem za Vuka Borilovića, četiri brata Martinovića i sve njima kažem, kako je i što je i rečem im, ako neće Turke pobiti, koji su među njima, da ću se ja maći iz Crne Gore: i oni odgovore da ne smiju uložiti.

Onda ja uzmem moju sablju i dam je Boriloviću, onijem četvorici: jednom ćurak, drugome dvije puške male pak srebrene, trećemu šeišanu (pop-Jankovu) vezenu srebrom, a četvrtom deset dukata, ali oni po svemu tome meni rekoše, da neće nipošto, što im ja neću dati moje ljude da počnu, e se bojahu i oni da jedan drugoga ne izdaju.

Onda ja dozovem Vučka Njeguša, Stanišu Veletovca i Marka Dupljanina i rečem njima, da oni pođu šnjima i da oni prvi počnu biti Turke.

I tako pođoše na Božić prije zore i pobiše Turke cetinjske i čekličke, koji ne hoćeše doći, da se pokrste kod mene. I tu se moj momak Staniša Veletovac rani, ali fala bogu ne bi mu ništa, nego ga on sačuva, a bijaše ga ubila puška posred prsih i nož posjeka po obje ruke. I budi slava vavijek Bogu, koji nas čuva od pasje vjere, amin.“[76]

76 S. Bašagić, „Kratka uputa u prošlost, Bosne i Hercegovine od 1463-1850. godine, Sarajevo, 1900. godine, str. 88.

Podsjeća li vas ovo na genocid koji organizuje sam crnogorski vladika, koji kolje nevin narod samo zato što su muslimani?

Kad je bosanski vezir Numan-paša Ćuprilić otišao po zadatku u Crnu Goru da umiri Crnogorce koji su stalno napadali i pljačkali muslimanska sela, jedan dio je pohvatao, a jedan dio tih razbojnika je pobjegao u brda. Ipak je sklopio primirje sa plemenskim glavešinama, koji su se zakleli da više neće napadati muslimanska sela. Crnogorski bjegunci iz brda su se vratili u svoja sela odakle su opet uznemiravali istočnu Hercegovinu. To Abdulah-paši dodije, pa u septembru 1725. godine diže vojsku, svu Crnu Goru pregazi i podsjeti na moć turske carevine, neposlušne "crnogorske junake" umiri.[77]

Na to nadodaje Ch. Š e g v i ć: „Ovo jezgrovito pismo vladike Danila mnogo nam kaže. Crnogorci su se na mito turčili, kao što su na mito udarali na 'Turke' muslimane. Sami se među sobom nisu pouzdavali, jedan u drugog, bojali su se izdaje jedan drugoga, što su često činili.[78]

Ovo znamenito istrebljenje-genocid Turaka-muslimana kojoj ne nalaziš para zbog okolnosti ni u bartolomejskoj noći, ni u 'sicilijanskoj večernjici', sadržava temelj kasnijoj crnogorskoj državi.

Turci (domaći muslimani) na sam Božić iz zasjede opkoljeni ne utekoše, ili se moradoše pokrstiti ili dati glavu. Plemena tih pokrštenika ostala su do danas u raznim Begovićima, Matanovićima, Ramadanovićima, Mustapićima, Martinovićima, Ramusovićima i dr." (štampano u „Glasniku srpskog učenog društva", knjiga XVIII .

Godine 1713. dođe ponovo u Bosnu bivši veliki vezir Numan-paša Ćuprilić. Crnogorci su ponovo jako uznemiravali i napadali, pljačkali i ubijali muslimane po istočnoj Hercegovini. Osim toga sramotni pokolj 1702. bješe sve do sada ostao neosvećen. Još kad se tome doda ubistvo 1703. godine iz zasjede hercegovačkog beglerbega Redžep-paše to sve dodije Carigradu.[79]

Ćuprilić dobije zadatak da sa vojskom ode u Crnu Goru i umiri Crnogorce. On stiže u Drobnjake, koncem augusta 1714. godine. Hercegovački begler-beg Bećir-paša Čengić dođe do Kotora, dok su Arnauti od Škodre provalili s Ahmed-pašom u Crnu Goru.

77 V. J. Korać, "Trebinje, istorijski period od dolaska Turaka do 1878. godine", prvi dio, Sarajevo, 1971. godine, str. 136.

78 Ch. Šegović, Citira ga u svom radu Safvet-beg Bašagić. na strani 88.

79 S. Bašagić, "Krataka uputa u prošlost, Bosne i Hercegovine od 1463-1850. godine", Sarajevo, 1900. str. 90.

Crnogorci opet pobjegoše u brda sakrivajući se po pećinama. Ono što vojska pohvata, njih preko 2000., Ćuprilić povede sa sobom sa ženama i djecom i naseli ih na Glasinac, kao kmetove kod begova Šahinpašića.[80]

Kako se ovo dešavalo kroz stoljeća, u zadnjoj agresiji na Bosnu i Hercegovinu (1992-1995) očišćeni su posljednji Bošnjaci-muslimani sa prostora istočne Hercegovine, pobijeni i protjerani, popaljena im i opljačkana imovina. Ono što je preživjelo razbježalo se diljem svijeta, pa ih sada ima od Grenlanda do Novog Zelanda.

Naša naučna istraživanja se isključivo bave problemom nestanka Bošnjaka (muslimana) u istočnoj Hercegovini, a što je počelo još od prvih dana otomanske vladavine, pa do završetka agresije Srbije i Crne Gore na Bosnu i Hercegovinu (1992-1995.) u općinama Nevesinje, Gacko, Stolac, Ljubinje, Bileća i Trebinje.

Ovaj rad tretira i zatiranje i nestanak muslimanske baštine, sakralnih, stambenih i drugih objekata, te preoravanje bošnjačkih mezarja-grobalja, zatiranje svih znakova islamske orijentalne kulture, pa čak i čitavih naselja i iskorjenjivanje čitavih bošnjačkih plemena i familija.

U cijelim ovim nesrećama za bošnjački narod su bila i nasilna pokrštavanja i odvođenja u roblje ovog nesrećnog naroda, koje su Mlečani i Crnogorci prodavali kao roblje po trgovima mletačkih gradova.

O svemu ovome postoji obilata građa kako pisana tako i gruntovna dokumentacija, kao i vlasnici tih imanja po imenu i prezimenu.

Naravno vlasnici su se kroz povijest mijenjali u korist pravoslavnog življa, a na štetu muslimana po scenariju vlasti koju su provodile komite, a kasnije u novije vrijeme četnici.

Uskoci i hajduci koji su vršili upade u muslimanska naselja gdje su vršena ubistva, silovanja, pljačka, paljevine, odvođenja u roblje. Ono naroda što je uspjelo da pobjegne više se nikada nije vratilo na svoja pradjedovska ognjišta. Tamo gdje se poneko vratio stvarana su mješovita naselja, hrišćana i muslimana, a uglavnom su ostajala prazna, gdje bi se ubrzo naseljavali domaći pravoslavci-kmetovi i crnogorske pustahije, ubice i pljačkaši. Zbog navedenih događaja napisan je veliki broj naučnih radova, koji potvrđuju naše navode, ali sada uglavnom kroz omeđine muslimanske baštine, sačuvana prezimena muslimana koji su živjeli na ovim prostorima i imali svoja imanja i vakufe u pojedinim naseljima istočne Hercegovine kao i mnoštvom toponima, u svim selima i naseljima koji podsjećaju na islamsku baštinu i kulturu. Osnovno pitanje koje se ovdje postavlja pred naučne radnike je kako objasniti potpuni nestanak Bošnjaka-muslimana iz preko 500 naseljenih gradića, kasaba, sela

80 E. Pelidija, "Pohodi bosanskih paša na Crnu Goru 1706-1714. godine", Sarajevo, 1980. godine.

i više zaseoka. Ovaj fenomen genocida i prisilnog progona jednog cijelog naroda iz istočne Hercegovine i zatiranje njegove baštine i kulture ubistvima, pljačkom i silom oružja pokušat ćemo dati odgovor, ko je to uradio i zašto i koji je krajnji epilog, da bi potomci Bošnjaka-muslimana više znali ko su šta su i gdje su im korijeni. Na kraju ko je napravio urbicid, kulturocid i na kraju genocid?

Pored ostalog trebaju da znaju naši potomci šta se desilo s njihovim precima, njihovom imovinom, zato ćemo pokušati dati pobliže objašnjenje kroz istočnohercegovačke općine i njihova naselja gdje su nekad živjeli Bošnjaci-muslimani, pominju se kao etnička većina.

Pored hajduka, uskoka, komita, četnika i dr. najviše zla bošnjačkom narodu su napravile skupine crnogorskih i domaćih plemena, koja su ista zlodjela radila nad muslimanima u Crnoj Gori. Ilustracije radi navest ćemo najprije velike pokolje muslimana u četiri crnogorske nahije: Cetinjskoj, Crmničkoj, Lješljanskoj i Riječkoj, držeći se „istrage poturica" gdje je ubijeno preko 1.000 muslimana. Pored ubojstava i pokrštavanja preko 12.000 muslimana iz Kolašina, Šahovića (Tomaševa), Grahova, Nikšića (Onogošta), Kuča, Pive, Spuža, Podgorice, Gusinja, Plava, Ulcinja i Bara, plan tadašnje zvanične crnogorske politike je bio likvidacija i progon Turaka-autohtonih muslimana sa njene tada državne teritorije.[81]

Karakterističan je Vasojevićki zakonik kojega je donio iguman Mojsije Zečević u prvoj polovini XIX stoljeća, izrazito antiislamski, koji postiče Crnogorce na genocid (1829-1830).

Ovaj zakon se sastojao samo od 12 tačaka (članova).

Evo nekoliko izrazito antimuslimanskih članova.

Tačka 2. Nove džamije da se ne grade, a da se stare zabatale (da se nedozvoli opravak).

Tačka. 3. Poturčenjake niko da ne ubija, a da se ostavi svakom bratstvu da svoje vrne u pradjedovsku vjeru (pokrsti).

Tačka. 4. Ko srpsko ukrade, pa se uvati, da plati duplo i kmetovima ručak da dadne.

Da ako se ne uvati, da mu je aram (haram).

Ko tursko ukrade, da mu je alal (halal).

Ovaj zakon sam po sebi stavlja muslimane u neravropavan položaj, naspram pravoslavnog svijeta. U startu pravi segregaciju.

81 S. Bašagić, "Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine od 1463-1850. godine", sarajevo, 1900., str. 89.

Masovno pokrštavanje muslimana u Crnoj Gori, naročito plemena Vasojevići izvršeno je od 1855-1858. godine.

Za ovo pokrštavanje najveće zasluge je imao vojvoda Milan Vuković.[82]

A.P. Rovinski piše: „Za jedan dan, prekršteno je u selima

Konjuši	50 muslimana.
Božići	75 muslimana.
D. Ražanica	250 muslimana.
Ostala sela	400 muslimana.

Posljednje pokrštavanje izvršeno je nad muslimanskim bratstvom Ramusovići (Ramhusovići), na Božić 1858. godine."[83]

Ono što nisu uspjeli pobiti i protjerati muslimana komiti i hajduci uspjeli su njihovi potomci četnici u Prvom i Drugom svjetskom ratu (1914-1918 i 1941-1945) i na kraju opet JNA i domaći četnici u agresiji na Bosnu i Hercegovinu (1992-1995), te nešto manje HVO u tri rata.

Ovaj način izlaganja bit će usmjeren na hronologiju događanja koliko se to dade hronološki opisati, od početka otomanske vlasti, pa do 1992. godine, na osnovu raspoloživih podataka.

U uvodnim napomenama dali smo kratku povijest bosanske države, sa većim osvrtom na Hercegovinu, potom ćemo dati kratku analizu zatiranja muslimana-Bošnjaka u regiji istočna Hercegovina, kroz velikodržavne projekte Srbije, Crne Gore i Hrvatske.

Kao najsigurniji dokazi su popisi stanovništva.

Opisat ćemo sva naselja gdje su živjeli muslimani-Bošnjaci.

Za svako naselje u navedenih šest općina istočne Hercegovine dat ćemo opis po sadržaju kako slijedi:

Geografski položaj naselja. Porodice koje su ga naseljavale.

Postojanje muslimanskih, vjerskih, stambenih, gospodarskih, tvrđavskih i drugih objekata.

Hronika upada komita, hajduka i uskoka, vrsta i način zlodjela koje su počinile nad muslimanskim životom i dr. Dati su i drugi podaci kao što su znameniti Bošnjaci:

Nekadašnje paše, veziri, ajani, kapetani, graditelji, begovi i age, veliki zemljovlasnici i drugi dostojanstvenici.

82 G. Šljivo, „ Omer-paša Latas", (1850-1852.), Svjetlost, Sarajevo1977. godine, str.

83 A. P. Rovinski, "Petar II Petrović Njegoš", Vladika Čerugoskij, (1830-1851.), San Petesburg 1889. godine, str 53.

Za svaku općinu posebno data su naselja koja smo obradili kao i postojeće popise stanovništva kroz historiju.

Kako se istočna Hercegovina graniči sa Crnom Gorom, te da su Crnogorci kroz povijest prelazili preko državne granice u istočnu Hercegovinu i činili zulume nad muslimanskim življem.

Isto su to činili i u Crnoj Gori nad muslimanima. Iz svega se vidi da su još tada vršili genocidno čišćenje u Crnoj Gori i Srbiji što će se pokazati također u daljem tekstu.

Kad su pravoslavci hajduci, kasnije četnici (1941-1945 i 1992-1995) ubijali muslimane, nijedno pravoslavno društvo, pa i SPC ili intelektualci nisu apelovali i protestovali protiv klanja i progona nevinih muslimana.

Naprotiv SPC i SANU su napravili plan i program kako treba očistiti njihov zamišljeni teritorij velike Srbije od nesrba.[84]

U SANU u kojoj na žalost sjede visoki intelektualci davali su neizmjernu podršku srpsko-crnogorskim nacionalistima.

Zapravo sve je ovo klanje i progon muslimana planirala Srpska akademija nauka zajedno sa Srpskom pravoslavnom crkvom.

Nasuprot ovome muslimani su u Drugom svjetskom ratu osudili progone i ubistva Srba od strane ustaša i slali Paveliću protestna pisma da se obustavi ubijanje i progon nevinih Srba, koji su krivi samo zato što su bili Srbi.

84 S. Bandžović, "Iseljavanje muslimana u Tursku", Sarajevo 2006. godine, str. 61-67.

ISTRAGA POTURICA U CRNOJ GORI U XVIII STOLJEĆU

Stara mala Crna Gora sastojala se početkom XVIII stoljeća od četiri katunske nahije: Cetinjske, Crmničke, Lješanske i Riječke. U sve četiri nahije živjelo je oko 1.000 muslimana, u kojima je bilo i šest džamija.

Od 1712. godine više nema ni džamija ni muslimana, nad ovim muslimanima je napravljen genocid.

Pokolj muslimana u ovim nahijama desio se za vladavine vladike Danila Šćepćevića-Petrovića inspiratora i nalogodavca pokolja nedužnog muslimanskog naroda.

Pokolj je obavljen na badnji dan uoči Božića 1702. godine.

Danilo je sazvao svoje glavare na Nikolj dan 19. 12. 1701. godine gdje je pao dogovor da se istrijebe muslimani iz pomenute četiri nahije.

Prvi na redu su bili muslimani u Cetinjskom polju, a zatim oni u Crnojevića Rijeci. Svi muslimani su redom poklani i pobijeni, izuzev nekolicine koji su pobjegli u Skadar i Podgoricu. Neke muslimanske porodice da bi sačuvale glavu pristale su da ih pokrste.

Potomci tih pokrštenih muslimana u Crnoj Gori su Arnautovići, Arnauti, Begovići, Ćosići, Dinkići, Dilberi, Maljevići, Ramadanovići, Sulići, Šahovići, Šakovići, Karadžići, Martinovići, Čizmići, Jašarevići, Obradovići, Ćorići, Ćamilovići, i drugi.[85]

Dosta prisilnog pokrštavanja je vršeno i u Srbiji i Bosni i Hercegovini.

Evo nekih potomaka pokrštenih muslimana u Srbiji: Pašići, Lakišići, Jašarevići, Šerifovići, Dedići, Šećerovići, Bajraktarevići, Bege, Pašalići, Terzići, Karići, Kurtovići, Ćorići, Pandžići i mnogi drugi.

U Hrvatskoj se takođe vršilo pokrštavanje, a posebno je izraženo nakon mletačkog zauzimanja Imotske krajine, Like, Korduna i Kninske krajine, a to su pokršteni muslimani:

Alfirevići, Alanovići, Bajraktarevići, Pašalići, Bošnjaci, Tufekčići, Pandžići, Čizmići, Sebešići, Velići i mnogi dr.

Ovaj zločin nad muslimanima u Crnoj Gori, Njegoš u „Gorskom vijencu" opisuje kao junačko djelo, koje je prešlo u epsku tradiciju, kod pravoslavnog naroda.

85 H. Kapidžić, "Hercegovački ustanak 1882. godine", Veselin Masleša, Sarajevo 1973. godine, str. 295-296.

„Čisti gubu iz torine.“

(misli se na progon i ubijanje Turaka-muslimana-Bošnjaka)

Po epskoj i guslarskoj tradiciji, srpsko-crnogorski zločini (hajduci i komite), a kasnije i četnici nastavili su pokolje nad muslimanima u balkanskim ratovima, Prvom i Drugom svjetskom ratu, te u agresiji na Bosnu i Hercegovinu 1992-1995. godine.[86]

Čime su u nekim krajevima potpuno očistili muslimane, kao što je istočna Hercegovina, napravivši klasičan genocid od strane pravoslavaca, a nešto ranije i zapadna Hercegovina i Imotska krajina od strane katolika.

86 S. Čampara, “Monografija Gacka“, Ajsela, Sarajevo 2000. godine, str. 127-128.

UGOVOR O PREDAJI KOLAŠINA POTPISAN NA CETINJU OKTOBRA 1878. GODINE

Knjaz Nikola je „naredio svojim podanicima“ da se sa novim podanicima „Turcima“ (muslimanima) zakonski postupa, da im se omili nova otadžbina i gospodar i u njima probudi ponovo pravoslavni pradjedovski duh“.[87]

Zar ovo nije istrajavanje po Njegoševom „Gorskom vijencu“?

“Prosto vjeru što prigrli drugu

no mu prosto ne bilo pred Bogom

što se Srbom dalje ne kazuje.“

U oblasti Kolašina i Polja, Crna Gora je dobila 400 km^2 zemljišta i 25 sela. Poslije 1878. godine život muslimana u oblasti Kolašina postao je neizdrživ i iseljavanje se ponovo intenzivira početkom 1879. godine. Muslimani su se teško mirili sa ovim gubitkom, pa su oružano upadali na svoja oteta imanja, pri čemu su se isticali Fejza-aga Kalić iz Lijeske i hodža Mehmed Gušmirović iz Akova (Bijelog Polja). Naseljavanje Polja i Kolašina izvršeno je sa vlasima, stočarima, brđanima crnogorskim pravoslavcima Moračanima i Rovčanima već 1883. godine, a u Kolašin je naseljeno je 287 pravoslavnih porodica, na muslimanska imanja. Sva zemlja u kolašinskoj oblasti oteta je muslimanima koje su Crnogorci poubijali i prognali. Čak su i njihovi haremi-groblja porušeni i preorani. Crnogorski doseljenici, brdsko-plemenski vlasi vlasi-stočari nenaviknuti na rad na zemlji, ovu dobru i veliku zemlju ne obrađuju, pa uskoro zemlja postaje sva zapuštena i neobrađena.

Novi vlasnici (otimači) postaju sirotinja, nisu vični obradi zemlje, jer su se do tada bavili samo stočarstvom i od njega živjeli. Do tad im je glavna privredna grana bila pljačka, kako napisa Jovan Cvijić.

Pretenzije male Crne Gore su stalno rasle da uvećaju svoju državnu teritoriju, na račun istočne Hercegovine. Početkom februara 1879. godine u Podgoricu je ušla crnogorska vojska. Iz Spuža, Zete i Podgorice 1878. godine se iselilo nekoliko stotina muslimanskih porodica, ne mogavši više podnositi crnogorskog nasilja. Najviše se iseljavaju u Tursku, Albaniju i Hercegovinu.

Ulaskom u Podgoricu crnogorska vlast je izdala proklamaciju da će novi “muhamedanski podanici“ biti izjednačeni sa Crnogorcima, međutim, ubrzo su ih proglasili „Crnogorcima islamske vjere“, što je izazvalo veliki revolt kod muslimana. Počinju i hapšenja, 1880. godine uhapšeno je 18 muslimana radi sumnje da su sarađivali sa osmanlijskim oficirima u Skadru i Tuzima.[88]

87 S. Bandžović, „ Iseljavanje muslimana u Tursku“, Sarajevo, 2006. godine, str. 108-109.

88 8M. Imamović, „ Historija Bošnjaka“, Sarajevo, 1993-1996 godine, GIK „OKO“ str. 465-467.

Poslije ovog hapšenja nevinih ljudi intenzivira se brže iseljavanje muslimana. Crnogorska vlast 1880-1881. godine uvodi obavezu za muslimane da služe crnogorsku vojsku. Zbog toga ponovo muslimani masovno sele na osmansku teritoriju.

Krajem septembra 1880. godine iselilo se iz Podgorice 260 muslimanskih porodica. Kako je Podgorica bila skoro čist muslimanski grad, i pored iseljavanja još 1881. godine muslimani su ipak bili većina u Podgorici.

Godine 1881. u Podgorici je još uvijek registrovano 933 muslimanskih, 216 pravoslavnih i 13 katoličkih porodica.[77] Neki iseljenici su se htjeli vratiti u Podgoricu na svoja imanja, ali su im crnogorske vlasti tražile ispisnicu iz osmanskog državljanstva, bez čega se nisu mogli vratiti na svoja imanja što je bio jedan od načina muslimanskog iseljavanja.

Već 1886. godine muslimanska se zemlja bez ikakvog reda dijeli hrišćanima, prepravlja se varoš, ruši se sve ono muslimansko što podsjeća na osmanski period vladavine.

Prve za rušenje su džamije, haremi mesdžidi u Golubovcima, Berislavićima, Spužu i Žabljaku. Po naredbi vlasti mektebi i mesdžidi su pretvoreni u magacine za oružje crnogorske vojske.

Godine 1893. jedino u selima Vranju, Vladnima i Matagužima živjele su još 133 muslimanske porodice izbjegle iz Zete i Podgorice. Muslimani (muhadžiri) iz Žabljaka odselili su u Skadar, Kavaju i Drač u Albaniji. Iseljavanje iz Podgorice je nastavljeno i u prvoj polovini XX stoljeća.[89]

Muslimani Bara i Kroje molbom su se obratili knjazu Nikoli da im dozvoli povratak na svoja imanja, što im on nije dozvolio, pa su uglavnom odselili u Istanbul (Kučuk Čekmedži). Ipak krajem maja 1879. godine u Stari Bar se vratilo 189 muslimanskih porodica.

89 S. Bandžović, „ Iseljavanje muslimana u Tursku“, Sarajevo, 2006 godine, str. 127-145.

SLAVODOBITNA PISMA VUKA POPOVIĆA VUKU KARADŽIĆU POSLIJE GENOCIDA NAD MUSLIMANIMA KOLAŠINA

Vuk Popović je bio glavni obavještajac Vuka Karadžića o zbivanjima u Hercegovini i Crnoj Gori.

Crnogorski upadi su se ponavljali i dalje u Hercegovini.

Tako Vuk Popović piše Vuku Karadžiću 6. augusta 1856. godine da su Crnogorci ovog ljeta do na dogled Trebinja i Gacka sva gotovo sela turska popalili i opljačkali u Hercegovini, a rišćanska oglobili. Pred ovim četama je vojvoda grahovski i mnogi senatori cetinjski.

Ponovo 12. januara 1857. godine Popović je obavijestio Karadžića da su Crnogorci uveli u ove krajeve svoju upravu, „počnu oni nevoljni narod po svojoj volji koristiti i uređivati, suditi i kmetovati, globiti i arač im sa zemlje, i stoke uzimati, i suviše od svake stvari, što iz ćesareve zemlje prećeraju na konjima po 20 kruna od tovara, a od ćesareva čojeka kad goni što u svoju zemlju naplaćuju 2 krune, čini se ovo rade sve po kneževoj naredbi koji želi da ojača svoj uticaj u Hercegovini,[90] da bi ove oblasti što čvršće vezale za Crnu Goru".

Grahovljani su 9. septembra 1856. ubili trojicu muslimana iz Korjenića. Knez Danilo je naredio komitama iz plemena Cuca da budu spremni za borbu.

Oni su oko 20. septembra upali u Nudo, posjekli četiri glave od muslimana i ranili još deset ljudi i otjerali bogat plijen u Crnu Goru.

Ponovo mu piše novo pismo, prilikom napada na Kolašin i napravljenog genocida nad muslimanima, kako slijedi: Ovo ti pišem da je sve popaljeno, 1.000 ih je, kažu, u svojim kućama izgorjelo, 1.000 zarobljeno, a toliko ih je posječeno. Popović se raduje što je jedan narod „Turci" muslimani uništen.[91]

Nakon ovog krvavog pokolja 1858. godine Porta je uputila diplomatsko pismo Francuskoj smatrajući da je ona na strani Crne Gore. U pismu je opisan zločin, kad su, između ostalog ljudima sjekli noseve.

U pismu se dalje kaže: Nas nazivaju varvarima, ali ni jedan „Turčin" ne bi izvršio svirepost za koju se okrivljuju vaši novi štićenici.

Nadamo se da će u Francuskoj znati ocijeniti da li je samo dovoljno bit kršćanin ili hrišćanin, pa biti civilizovan.

Na intervenciju Rusije Crna Gora je dobila Gornje Lipovo i Rječine, a muslimani su istjerani iz ovih krajeva, na njihovu zemlju su se naselili pravoslavci Crnogorci: Moračani, Rovčani i Ljevorečani.

---

90 S. Bandžović, „ Iseljavanje muslimana u Tursku", Sarajevo, 2006. godine, str.127-145.

91 S. Bandžović, „ Iseljavanje muslimana u Tursku", Sarajevo, 2006. godine, str. 127-145.

Poslije ovoga razgraničenja 1859. godine u granice Crne Gore došle su mnoge zemlje muslimana okoline Spuža i Podgorice čime su bili stiješnjeni muslimani u Nikšiću, Podgorici, Kolašinu i Spužu.[92]

Ovim razgraničenjem su muslimanska imanja, pa i kuće ostale u granicama Crne Gore. Mnogi izbjegli muslimani su osiromašeni i u očaju htjeli da se vrate na svoja imanja koja još nisu bila naseljena hrišćanima, ali im to nije dozvoljavala crnogorska vlast.

Karakterističan je primjer poslednjih desetak muslimanskih porodica iz Crnog Vrha u Vasojevićima, koje su Vasojevići i Bratonožići bili potjerali, u očaju su bili spremni da se pokrste i priznaju knjaza Danila za gospodara ako bi im se dozvolilo da se vrate na svoja imanja.

Čak im ni to nije knjaz dozvolio.[93]

Ponovo su Crnogorci napali Kolašin 1876. godine, ali su uz veće gubitke odbijeni.

Crnogorci se ne mogu pomiriti sa porazom, ponovo napadaju Kolašin 1877. godine i zauzimaju kako oni kažu 6 turskih kula, a zauzeli su i 6 novih sela i pobili mnogo muslimanskog naroda.

Kolašinski kajmakam Nuri-beg je 1878. godine potpisao sporazum o predaji Kolašina. Bošnjaci, stanovnici Kolašina koji su preživjeli pokolj, bježe ka Gornjem Bihoru.

92 M. Memić, „Karakteristike pokreta otpora sprovođenju odluka Berlinskog kongresa“ u gusinjskom okrugu 1878-1880. str. 72.

93 M. Imamović, „ Historija Bošnjaka“, Sarajevo, 1993-1996. godine, str. 350-358.

ŠESTO POGLAVLJE

ZNAMENITI BOŠNJACI U OSMANSKOM CARSTVU

Bosana i Hercegovina dala je veliki broj, naročito vojnih, a i drugih uglednika Otomanskom carstvu. Ovaj region u odnosu na druge regione carstva i druge narode vjerovatno je dao najviše uglednika, među kojima se značajno isticala istočna Hercegovina.

Koliki je bio doprinos Bosne i Hercegovine Osmanskom carstvu govori i podatak da se u popisu velikih vezira (vrhovnih zapovjednika osmanske vojske) nalazilo desetak iz istočne Hercegovine. Trojica su dosegla do naslednika velikog vezira. Desetorica su bili namjesnici u pokrajinama velikog carstva, dok su petorica bili namjesnici Bosne s naslovom beg sa dva tuga. Bosna je carstvu dala i desetak admirala te više od tridesetak vezira i namjesnika, te još veći broj poznate uleme književnika i pjesnika.[94]

Kao odani podanici novih gospodara Osmanlija stanovnici Bosne i Hercegovine imali su privilegiju da se školuju u dvorskim carskim školama u Carigradu kao adžami oglan (janičarski podmladak) ravnopravno sa djecom turskog plemstva. Kao ilustrovan primjer gornjih navoda, među njih stotinjak, navest ćemo dva karakteristična i dobro poznata primjera..

Prvi primjer odnosi se na sina vojvode Stjepana Vukčića-Kosače, humskog velikaša, koji se zvao kao i otac Stjepan.

Kao mladić odveden je u Carigrad, tamo je primio novu vjeru islam i dobio ime Ahmed Herceg-oglu (Hercegović). Nakon završetka carske škole bio je mir-i alem, zatim sandžak-beg Burse, zatim begler-beg Anadolije, potom vezir, pa kapudan-paša (admiral), a već 1479. godine postaje veliki vezir. Ovu dužnost je obnašao četiri puta itd.[95]

Drugi primjer je porodica Sokolović, iz koje su masovno bili prisutni na visokim položajima Otomanskog carstva. Mnogi iz ove porodice bili su veziri, admirali, begler-bezi, namjesnici pojedinih pokrajina carstva i dr. Najpoznatiji je Mehmed-paša Sokolović, koji je školovan na carskom dvoru, kao i Ahmed Herceg-oglu.

---

94 S. Bašagić, „ Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine od 1463-1850. godine", Sarajevo, 1900, str. 177-187.

95 M. Kreso, „Iskustva odbrane BH", Sarajevo, 2013. godine, str. 315-317.

Mehmed-paša Sokolović je 1543. godine postao admiral (kapudan-paša), zapovjednik cijele osmanske flote. Godine 1550. imenovan je begler-begom Rumelije (zapovjednik svih osmanskih zemalja u Evropi). Osvajanjem Temišvara 1565. godine postao je veliki vezir. Ovu dužnost je obavljao za trojicu sultana: Sulejmana II, Selima II i Murata III. Jedno vrijeme bio je faktički pravi gospodar carstva.[96]

Porodica Sokolović dala je carstvu dva velika vezira, pet vezira, begler-begova i još dosta visokih dužnosnika carstva. Ovako veliki uspjeh Bosanaca i Hercegovaca u carstvu uzdizalo je i Bosnu i Hercegovinu na visoki rang u hijerarhiji carskih pokrajina.

U daljem tekstu bit će pojedinačno nabrojani po imenima, tituli i godini vladanja veliki veziri, nasljednici velikih vezira, veziri sa tri tuga, veliki admirali i namjesnici, te namjesnici s naslovom beg.

I V E L I K I V E Z I R I :

1. Rustem-paša Oputković 1544-1560. godine.
2. Semiz Ali-paša 1560-1564. godine.
3. Tavil Mehmed-paša Sokoolović 1564-1579. godine.
4. Sijavuš-paša (u tri mandata 7 godina umro) 1594. godine.
5. Ibrahim-paša Novošeherlija (u tri mandata 4 godine umro) 1600. godine.
6. Javuz Ali-paša Malkoč, (umro) 1604. godine.
7. Lala Mehmed-paša Sokolović 1604-1607. godine.
8. Ali-paša Hercegović bio je tri puta veliki vezir.
9. Derviš-paša Sokolović (umro) 1607. godine.
10. Kujudži Murat-paša 1607-1611. godine.

II N A S L J E D N I C I V E L I K I H V E Z I R A

1. Pertev-paša 1562. godine.
2. Lala Kara Mustafa-paša Sokolović (umro) 1580. godine.
3. Halil-paša 1594. godine.

III V E Z I R I S A T R I T U G A

1. Pijale-paša 1574. godine.
2. Kara Mustafa-paša Jurjević 1538. godine.

96 S. Bašagić, „ Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine, od 1463-1850 godine, str. 173-174.

3. Kara Osman han (umro) 1554. godine.
4. Sinan-paša Opuković 1553. godine.
5. Mustafa-paša Sokolović (pogubljen) 1574. godine.
6. Hasan-paša Sokolović, gazi 1598. godine.
7. Ferhat-paša Sokolović (ubijen) 1590. godine.
8. Ibrahim han Sokolović (namjesnik bosanski) 1609. godine.
9. Gazi Hasan-paša Tiro 1602. godine.
10. Ahmed-paša Dugalić 1612. godine.

IV VELIKI ADMIRALI NAMJESNICI

1. Sofi Ali-paša (namjesnik u Egiptu) 1562. godine.
2. Sokolović-paša (poginuo u Jemenu) 1569. godine.
3. Murat-paša Sokolović (namjesnik u Budimu) 1605. godine.
4. Oludž Hasan-paša (veliki admiral) 1587. godine.
5. Mehmed-paša Kljunović (poginuo u Ugarskoj) 1600. godine.
6. Husejin-paša Bajramagić (bosanski namjesnik) 1594. godine.
7. Gazi Hasan-paša (poginuo kod Siska) 1593. godine.
8. Derviš-paša Bajezidagić (poginuo na otoku sv. Margarete) 1601. godine.
9. Halil-paša Lipčanin (umro) 1590. godine.
10. Mustafa-paša Olovčić (bosanski namjesnik tadašnji).
11. Ahmed-paša Hercegović (sin hercega Stjepana).
12. Ali-paša Rizvanbegović Stočević.
13. Ali Galib-paša Rizvanbegović.
14. Silahdar Husein-paša.
15. Osman-Hasan-paša Kazanac.
16. Mustafa-paša Deftedar.
17. Ali Murteza-paša.
18. Ibrahim-paša Haznadar.
19. Gazi Deli Hasan-paša.
20. Ali-paša Čengić.

21. Mahmud-paša Kazanac.

22. Dedaga Derviš-paša Čengić (sin Smail-age Čengića).

23. Ćose Ali-paša, hercegovački muteselim.

24. Osman-paša Resulbegović.

V BOSANSKI NAMJESNICI S NASLOVOM BEG

1. Gazi Isa-beg.
2. Gazi Husref-beg.
3. Malkoč-beg Dugalić 1553. godine.
4. Hamza-beg Biharović 1557. godine.
5. Sinan-beg Bajramagić 1562. godine.
6. Ajaz-beg, hercegovački sandžak-beg (1478-1483)
7. Halid-beg Resulbegović.
8. Rašid-beg Resulbegović.
9. Hadži Omer Haki-beg Resulbegović.
10. Ibrahim-beg Resulbegović.

Dakle za sedamdeset godina 10 Bošnjaka je sjedilo na stolici velikih vezira, a ostali su bili veliki dostojanstvenici u velikom Osmanskom carstvu.

Znameniti Bošnjaci koji su obavljali najviše dužnosti carstva bili su brojni.

U odnosu na veličinu sandžaka u carstvu moglo bi se reći da su bili najmnogobrojniji.

Naprijed nabrojani Bošnjaci u Otomanskom carstvu su samo oni koje smo uspjeli pronaći u literaturi odgovarajućih ustanova, a vjerovatno ih ima mnogo više.

Ukupno: velikih vezira, nasljednika velikih vezira, sa tri tuga, velikih admirala i namjesnika, namjesnika sa naslovom beg i paša pronašli smo 44, a bosanskih namjesnika je po redu od 1418-1878. bilo 264, po Adilu Zulfikar-pašiću (privatna biblioteka).[97]

97 S. Bašagić, „ Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine od 1463-1850. godine“, Sarajevo, 1900. str. 177-187.

Najviše bosanskih odličnika sa spiska i onih koji nisu na spisku pobio je Omer-paša Latas (Mihajlo Latas), po nalogu Porte, umirujući pobunjene bosanske ajane, kapetane, janjičar-age, paše i dr.

Latas je tada pogubio bošnjačko-muslimansku elitu (podaci govore o više hiljada tadašnjih umnih glava koje je Latas smaknuo), sa izuzetkom dvojice, Hasan-bega Resulbegovića iz Trebinja i Derviš-bega Teskeredžića iz Rogatice.

Dok su dvojica krajiških prvaka, Husein-beg Cerić i Mustafa-beg Beširević, u sultanovo zdravlje ispila po čašu otrova da ne bi pali u ruke okrutnom Omer-paši Latasu.

Fra Jukić, veliki prijatelj Latasov, piše o Latasovom vojevanju u Bosni i Hercegovini: „Proći će stotine godina, a rane im (Bošnjacima i Hercegovcima) neće zarasti, niti će ono što su pogubili ikad više steći.

Od više stotina godina, što su im praoci stekli, to sada sve ode Arnautu i nizamu u torbu.“ Od ove krvave pljačke i otimačine od sirotinje, Omer-paša Latas (Mićo) je po carevini pravio hajire.

Pretpostavlja se da je ovaj krvavi paša pogubio oko 10.000 uglednih Bošnjaka-muslimana, čime je slomio kičmu Bosne.

Početkom XVII stoljeća izvršena je nova teritorijalna podjela Hercegovine osnivanjem novih kadiluka: Ljubinje, Stolac, Ljubuški, Konjic i Duvno (ovo se prvi put pominje 1633. godine).

U novom sistemu raspodjele vlasti spahije su činile osnovni oblik feuda u timarskom sistemu i jezgro osmanlijske lokalne uprave.

Ovu lokalnu vlast su činili i zaimi, uživaoci zijameta, a bili su komandanti spahijske konjice.

Dizdari kao gospodari timara bili su upravnici tvrđava, zatvora, a do njih su bile ceribaše i čauši.

Organi uprave su bili sastavljeni od muslimanskog i hrišćanskog stanovništva. U prve muslimane su spadali juruci i džambasi, a u druge vojnici i martolozi.

U XVII stoljeću formira se institucija muteselima. Zauzimanjem novih teritorija, pa i istočne Hercegovine, Osmanlije nisu ukidale postojeće sudove, već su ostavljali zatečeno stanje, uspostavljajući postepeno kadije.

Kadija i njegov zamjenik naib izdavali su razne isprave kao što su murasele i ilame (murasele su naredbe o izvršenju neke carske ili vezirske odluke, a ilam je kadijin izvještaj veziru), izdavali su i hudžete, kupoprodajne ugovore i dr.

U područja istočne Hercegovine Osmanlije su konkretno naseljavale Vlahe (stočare), koji su se prateći osmanlijsku vojsku naseljavali na zauzete slobodne prostore koje je osvajala osmanlijska vojska.

Osmanlije su se prema njima odnosile zaštitnički. Njihova jedina obaveza prema državi je bila da učestvuju u vojsci i da su odani državi.

Zemljovlasnici muslimani su dovodili pravoslavno stanovništvo na svoja imanja iz Crne Gore, Kopaonika, a u zapadnu Hercegoviinu su dovođeni katolici iz Albanije (šiptari-škutori) iz Dalmacije.

NEKOLIKO DOSTOJANSTVENIKA KOJI SU UPRAVLJALI HERCEGOVAČKIM SANDŽAKOM

1. Hamza-beg, prvi sandžak-beg 1470. godine.
2. Ajaz-beg, sandžak-beg 1482. godine.
3. Bećir-paša Čengić, hercegovački begler-beg, poginuo 1737. godine.
4. Nuh-paša.
5. Mahmut-paša Janković.
6. Hasan-paša Memibegović 1648. godine.
7. Musli-beg, hercegovački muselim 1654. godine.
8. Ali-beg Čengić imenovan je begler-begom Hercegovine 1654. godine.
9. Redžep-paša Šeić, imenovan za hercegovačkog pašu 1698. godine, ubijen u zasjedi od Crnogoraca 1703. godine.
10. Hasan-paša postade hercegovački valija 1678. godine.
11. Mehmed-paša postade hercegovački valija 1684. godine.
12. Redžep-paša postade muhafiz Trebinja 1693. godine.
13. Ali-paša Skopljak postade hercegovački begler-beg 1694. godine.
14. Redžep-paša Šeić imenovan za hercegovačkog pašu 1698. godine, ubijen u zasjedi od Crnogoraca
15. Ahmet-paša porazio Mlečane na Nevesinjskom polju 1698. godine.
16. Osman-paša Trebinjac, bivši deftedar 1715. godine.
17. Gazi Ahmed-paša Rustempašić postade hercegovački begler-beg 1727. godine.
18. Zamijenio ga sin Rustem-beg kao hercegovački namjesnik.
19. Bećir-paša Čengić, hercegovački begler-beg 1482. godine.
20. Smail-aga Čengić od 1833. godine, (ubijen iz zasjede na Mljetičaku) 23. septembra 1840. godine.
21. Ali-paša Stočević Rizvanbegović, vezir, upravljao Hercegovinom do 1850. godine.
22. Hasan-beg Resulbegović, muselim u Trebinju 1842. godine.
23. Ali-paša upravlja Hercegovinom po naređenju Omer-paše Latasa od 1850. godine.

Hercegovina je imala od 1469-1877. 59 namjesnika.

Za vrijeme Muhsin-zade, Mehmed-paše, 1763. godine, Hercegovina je pripojena Bosni: od ovog vremena njom upravljaju vezirski muselimi u Mostaru.

1. Hasan-aga Jažić, 1776. godine.
2. Mustafa-paša Selmanović, 1785. godine.
3. Ali-aga Dadić, 1806. godine.
4. I bšir-paša Redžepašić, 1811. godine.
5. Mehmed-beg Bakamović, 1814. godine.
6. Davud-beg Redžepašić, 1816. godine.

Godine 1832. Hercegovina je ponovo postala nezavisna od Bosne.

Od tog vremena njom su upravljali carski namjesnici.

7. Ali-paša Stočević, vezir od 1832-1851. godine.
8. Sarhoš Ali-paša, 1851. godine.
9. Mušir Smail-paša, 1852. godine.
10. Mustafa-paša Bušatlija.
11. Edhem-paša, 1853. godine.
12. Ishak-paša, 1855. godine.
13. Vasif-paša, 1857. godine.
14. Huršid-paša, 1860. godine.
15. Našid-paša, 1863. godine.
16. Džemal-paša, 1866. godine.
17. Mahmud-paša Bušatlija, 1867. godine.
18. Abdun-Nafi efendija, 1869. godine.
19. Hasan-beg Bušatlija, 1872. godine.
20. Mustafa-paša, 1874. godine.

Iste godine Hercegovina je postala vilajet i postala sasvim neovisna od Bosne.

21. Reuf-paša, vezir 1875. godine.
22. Ali-paša, politika 1875. godine.

Godine 1877. opet je Hercegovina postala mutesarifluk ovisan o Bosni.

23. Mustafa-paša, 1877. godine.

Sa ovim se završava vladavina Osmanlija u Hercegovini i nastupa period austrougarske vladavine sljedećih 40 godina.[98]

98 Safvet-beg Bašagić-Redžepašić, „ Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine od 1463-1850. U Sarajevu, 01. IV. 1900 godine. str. 184.

PROŠIRENJE CRNE GORE BERLINSKIM KONGRESOM 13. 07. 1878.

Na Berlinskom kongresu 13. 07. 1878 godine,Crna Gora je dobila ponovo proširenje na Gusinje i Plav gdje su većinski Bošnjaci-muslimani sa 65% i Albanci sa 25%, dok je pravoslavaca bilo svega 10%. Ovdje su se Bošnjaci-muslimani i Albanci 1879. godine oružjem suprotstavili crnogorskoj vojsci i potpuno je porazili. Umjesto Gusinja i Plava Crna Gora je dobila Ulcinj u kome je živjelo 100% albansko stanovništvo.[99]

Ipak 1880-1881. godine zbog uvođenja vojne obaveze i obaveznog školovanja u crnogorskim školama i na crnogorskom jeziku muslimanima je dozlogrdilo, pa je ponovo došlo do masovnog iseljavanja iz Bara i Ulcinja. iselilo se preko 200 muslimanskih porodica, što se nastavilo sve do 1909. godine. Muslimani i ako su bili većinski u skoro svim gradovima Crne Gore, osjećali su se nesigurno, pa su napustali svoja imanja i selili u Albaniju i Tursku. Za vrijeme Berlinskog kongresa 1878. do 1879. godine u gradovima Sandžaka koji su tim kongresom pripali Crnoj Gori, nacionalna struktura stanovništva, koja se vremenom mijenjala, odlaskom i dolaskom muhadžira, izgledala je ovako·

Naselje	Muslimani (%)	Nemuslimani (%)	Ukupno stanovnika
Bijelo Polje	20.236 (77,13%)	6.000 (22;86%)	26.236
Kolašin	7.732 (62,48%)	4.642 (37,51%)	12.374
Berane	1.000 (12,50%)	7.000 (87,50%)	8.000
Rožaje	8.436 (77,08%)	2.508 (22,91%)	10.944
Pljevlja	12.080 (52,41%)	10.965 (47,58%)	23.045[100]

U vrijeme balkanskih ratova, te Prvog i Drugog svjetskog rata crnogorska vojska je napravila velika zlodjela nad Bošnjacima-muslimanima, ne samo u Crnoj Gori, već i u okolnim zemljama, posebno u istočnoj Hercegovini.

99 S. Bandžović, „ Iseljavanje muslimana u Tursku“, Sarajevo, 2006. godine.

100 S. Bandžović, „ Iseljavanje muslimana u Tursku“ Sarajevo, 2006. godine, str.

SEDMO POGLAVLJE

VLADAVINA AUSTROUGARSKE MONARHIJE U BOSNI I HERCEGOVINI OD 1878-1914. GODINE

U ratovima koje su osmanlije vodile sa Habsburgovcima i Mlečanima krajem XVII i tokom XVIII stoljeća, u kojima je sa obadvije strane učestvovao veliki broj svih jugoslovenskih naroda, teritorij Bosanskog pašaluka se postepeno smanjio.

Najveće promjene pretrpio je Bosanski pašaluk u toku velikog austro-turskog rata 1683-1699., kada su odredboma Karlovačkog mira njegove sjeverne, zapadne i južne granice, sa neznatnim razlikama, svedene na liniju koju su imale u vrijeme Berlinskog kongresa 1878. godine.

Izvan tih granica u sastavu Bosanskog pašaluka ostali su 1699. neki gradovi u Lici i Dalmaciji.

Mirovnim ugovorima, Požarevačkim 1718., Beogradskim 1739. i Svištavskim1791., kojim ustanovljeni ratni ishodi, Osmanlije su izgubili preostale posjede u Lici i Dalmaciji.

Zahvaljujući nastojanju Dubrovčana da sa osmanskom teritorijom zaštite sebe od Mletačkih posjeda u Dalmaciji i Boki, Osmanlije su zadržale u sastavu Bosanskog pašaluka dva izlaza na more, Neum-Klek i Sutorinu.

Time su sjeverne, zapadne i južne granice Bosne i Hercegovine dobile tokom XVIII soljeća trajan historijski karakter.

U ratovima 1876-1878. istočne granice Bosanskog pašaluka pretrpjele su nove izmjene. Nikšić (Onogošt) i drugi dijelovi istočne Hercegovine pripali su Crnoj Gori.

Novopazarski Sandžak je sedamdesetih godina izdvojen u posebnu administrativnu jedinicu, te kao takav sve do Prvog balkanskog rata 1912. ostao u sastavu carstva.

Tako je pred početak Berlinskog kongresa 1878. godine Bosanski vilajet došao u granice današnje Bosne i Hercegovine.[101]

101 M. Imamović, „Bosanski ustav", „ Muslimanski glas", Sarajevo, 1991. godine, str. 18-20.

Okupacijom 1878. godine Bosna i Hercegovina je ušla u sastav Austro-ugarske monarhije.

Usljed posebnih međunarodnih okolnosti u kojima je izvršena okupacija, unutrašnjih politika i odnosa u okupiranoj zemlji i veoma složenog ustavnog sklopa Habzburške monarhije, Bosna i Hercegovina je u njenom okviru imala poseban državnopravni položaj.[102] Osnovni međunarodno-pravni propisi koji su određivali njen položaj bio je član Berlinskog ugora koji je važio za status, Bosne i Hercegovine u monarhiji.[103]

Opkoljena sa sjevera i zapada austrijskom teritorijom, Bosna je bila neophodna monarhiji kao neposredno zaleđe jadranske obale.

Od druge polovine XIX stoljeća Austrija se vojnički i diplomatski spremala da u pogodnom trenutku zaposjedne Bosnu i Hercegovinu. Zauzimanjem Bosne i Hercegovine spriječila bi na svojim južnim granicama stvaranje veće slavenske države.

Andraši je poveo političku akciju koju će uspješno završiti poslije tri godine kasnije, dobijanjem okupacionog mandata.

Okupaciju BiH je pravdao da se u ovoj zemlji trebaju provesti ekonomske i političke reforme, osigurati red, mir i otkloniti opasnost od većeg rata u Evropi.[104]

Andraši je 30. 12. 1875. godine uputio notu velikim evropskim silama od kojih traži da velike sile traže od Porte da u Bosni i Hercegovini urade neke osnovne reforme.

Reforme bi obuhvatale vjersku jednakost, korištenje poreza u pokrajinama tamo gdje su prikupljeni, a da nadzor nad ovim vrši evropska komisija.

Početkom 1876. godine knez Miloš Obrenović i crnogorski knjaz Nikola I Petrović zaratili su protiv Osmanske carevine.

Andraši je u ovoj situaciji postigao značajan diplomatski uspjeh na sastanku između Franje Josipa i ruskog cara Aleksandra II 8. jula 1876. godine u Reichstadtu. Austro-Ugarska je dobila pristanak Rusije da u slučaju poraza Osmanlija od Srbije i Crne Gore može uzeti Bosnu i Hercegovinu, ali se pokazalo da je Otomanska carevina još prejaka za Srbiju i Crnu Goru, koje su u tom ratu potpuno poražene.

Reichstadtskim dogovorom 1876. i Budimpeštanskom konvencijom 1877. godine Austro-Ugarska je tajno dobila saglasnost od Rusije da može zauzet Bosnu i Hercegovinu.

---

102 V. Ćorović, „ Istorija Jugoslavije“, Beograd, 1989. godine, str. 12,13 i 23.

103 S. Bandžović, „ Iseljavanje muslimana u Tursku“, Sarajevo, 2006. godine, str.108-109.

104 M. Imamović, „ Historija Bošnjaka“, Sarajevo, 1993-1996. godina, str. 338-339 i 509-511

Poslije poraza Srbije i Crne Gore, Rusija se nije držala potpisanog ugovora već je sama stupila u rat protiv Otomanske carevine. Rusija je po svaku cijenu htjela sačuvati svoje interese na Balkanu. Mislila se dokopati Bosfora i Carigrada, odlučila je obnoviti prethodni ugovor Reichstadtada sa Austro-Ugarskom. Tako je 15. 01. 1877. u Budimpešti sklopljena konvencija, s ciljem da se izbjegne kolizija austrijskih i ruskih interesa.

Potpisivanjem ove konvencije Austro-Ugarska se obavezala na neutralnost u Rusko-otomanskom ratu. Zauzvrat je dobila da odabere najbolji momenat okupacije Bosne i Hercegovine. Ponovo se Rusija nije pridržavala dogovora članom 14. Sanstefanskog ugovora od 3. marta. 1878. godine.[105]

Za Bosnu i Hercegovinu je bila predviđena neka vrsta autonomije. Tako je revizija Sanstefanskog ugovora bila neizbježna. Zato se sastao kongres velikih sila 13. juna 1878. godine u Berlinu.

Na kongresu je povjeren mandat da se Austro-Ugarskoj da uprava nad Bosnom i Hercegovinom.

Sve prisutne zemlje su prihvatile ovaj prijedlog, osim predstavnika Osmanskog carstva, ističući da Bošnjaci odlučno traže da ostanu pod Sultanovom vlašću i da je Porta pripremila reforme, ali to nisu dozvolile Njemačka i Engleska.

Otto von Bismarck kao presjedavajući Kongresa obavijestio je da je Austro-Ugarska dobila mandat da okupira Bosnu i Hercegovinu na dan potpisivanja ugovora 13. juna. 1878. godine. Osmanlije su dobile pismenu izjavu da suverena prava njegovog carskog veličanstva Sultana na pokrajinu Bosnu i Hercegovinu neće pretrpjeti nikakve povrede faktom okupacije, da se okupacija smatra privremenom mjerom.

Srbiji i Crnoj Gori je pripriječeno da moraju osigurati slobodu vjeroispovijesti u svojim zemljama muslimanima, što do tada nisu dozvoljavale ove kneževine u svojim sredinama. Srpska vlada je iste godine članom zakona 77. građanima muhamedanske vjere, kao i drugima priznala pravo na vjeru. Potpisivanje Berlinskog ugovora u Bosni je odjeknuo kao grom iz vedra neba. Ova vijest je posebno teško pogodila hrišćane, s druge strane je pojačavalo muslimansko neraspoloženje prema sultanu što ih je prodao drugim okupatorima.

Već 9. jula 1878. godine austrougarske snage su prešle preko bosanske granice na četiri mjesta (Bosanske Gradiške, Bosanskog Broda, Bosanske Kostajnice i Bosanskog Šamca). Organizovani su pokreti za odbranu Bosne u svim mjestima Bosne i Hercegovine, koji su vrlo loše vođeni i nisu se mogli suprotstaviti mnogo bolje naoružanoj i opremljenoj austrougarskoj vojsci. Na

105 S. Čampara, „Monografija Gacko“, Ajsela, Sarajevo, 2000. godine str. 127-128.

čelu austrijskih snaga stajali su baron Josip Filipović i podmaršal Stevan Jovanović.

Iseljavanje Bošnjaka izazvano napuštanjem Osmanlija Bosne i ustancima u Srbiji, upolovili su broj Bošnjaka na Balkanu. Bošnjaci poslije skoro 500 godina vladavine jedne islamske zemlje teško podnose novu kršćansku vlast. Šikanirani su i progonjeni od svojih dojučerašnjih kmetova i sluga, napuštaju svoja imanja i bježe uglavnom na teritorije koje su i dalje pod sultanovim suverenitetom.

Nakon dugih pregovora Porta i Austro-Ugarska su 21. aprila 1879. godine u Istambulu potpisale sporazum. U uvodu sporazuma stoji da „činjenica okupacije ne vrijeđa suverena prava" sultana nad Bosnom i Hercegovinom. Bošnjacima se posebno garantuju lična i imovinska sloboda

Na Berlinskom kongresu 1878. godine Crnoj Gori su pripojeni kotari koje je držalo Otomansko carstvo: Podgorica, Spuž, Žabljak, Kuči, Dobre vode, Mrkajevići, Tuđemile, Ulcinj. Te kasnije katolici Šestana, Kolašin i Nikšić 1912. godine. Muslimanima je priznato pravo samo na papiru da održavaju vezu sa svojim duhovnim poglavarom u Carigradu.

Poslije duže političke rasprave između Beča i Budimpešte, parlamenti Austrije i Ugarske su 22. februara 1880. godine usvojili zakon o načinu upravljanja Bosnom i Hercegovinom. Svi poslovi vlasti povjereni su Zemaljskoj vladi, za Bosnu i Hercegovinu, koja je uspostavljena 29. oktobra 1878. sa sjedištem u Sarajevu, nad kojom će vršiti nadzor zajednička vlada Austro-Ugarske.

Ubrzo po okupaciji austrougarska vlast uspostavlja svoju kontrolu nad vjerskim zajednicama. Još od prvih okupacionih dana vlast se počela miješati u poslove pravoslavne crkve i kršiti njenu autonomiju. U instrukcijama koje je general Filipović dao pred početak okupacije kaže se da je nužno da se pravoslavno stanovništvo odvoji od vaseljenske patrijaršije u Carigradu, a da se stavi pod duhovnu vlast pećkog patrijarha sa sjedištem u Sremskim Karlovcima. Tako je sarajevski mitropolit Grk Antim odmah po okupaciji uputio molbu karlovačkom patrijarhu da se dabrobosanska mitropolija priključi njihovoj patrijaršiji pošto je pravoslavno stanovništvo veoma nezadovoljno radom fanariotskih, grčkih vladika. Priključenje karlovačkoj patrijaršiji je tražila i pravoslavna općina u Sarajevu na svom saboru 13. septembra 1878. godine.

Ovom prijedlogu suprostavio se arhimandrit Sava Kosanović, a zatim sve crkve i općine u BiH, jer su shvatili da bi pripadanjem karlovačkoj patrijaršiji bili jače vezani za Monarhiju, što bi ubrzalo put aneksiji, zato su se iz političkih razloga držali Carigrada nikako im nije odgovarao Beč. U ovakvim okolnostima Austrougarska mijenja plan, nastoji dabrobosansku mitropoliju odvojiti bar od vaseljenske patrijaršije u Carigradu, ako ne može da je pripoji onoj u Karlovcima. Nakon duže diplomatatske akcije uspjela je vlada Austro-Ugarske 28. maja 1880. zaključiti konkordat sa carigradskom patrijar-

šijom. Po ovom konkordatu dozvoljeno je austrougarskom caru da sam imenuje episkope i mitropolite, da takođe uklanja episkope iz njihovih eparhija.

Tako je pravoslavna crkva u Bosni i Hercegovini postala ovisna o Beču. Carigradskom patrijarhu je plaćano za ovaj pristanak 58.000 zlatnih groša godišnje, a episkopi su dobijali plaću od nove države.

Za novog mitropolita Beč je postavio Savu Kosanovića carevim rješenjem 20. decembra 1880. godine. Poslije četiri godine Kosanović je podnio ostavku, sa obrazloženjem da se vlasti miješaju u upravu mitropolije, i da se rimokatolička propaganda uz pomoć vlade svom silom okomila na pravoslavlje.

Katolička crkva je, isto tako nezadovoljna franjevcima, njihovim nacionalno-političkim mišljenjem i ponašanjem, vlast je pokušavala preurediti u onakvu kakva odgovara državnom sistemu, čemu se franjevci suprostavljaju, traže od vlasti da im se ne miješa u njihovu hijerarhiju. Početkom decembra 1878. godine premješten je kao nacionalista, general Filipović iz Bosne, a na njegovo mjesto zemaljskog poglavara postavljen je herzog Wilhelm Wurttemberg, koji poduzima akciju da se u Bosni obuzda uticaj franjevaca i da se uvede svjetovna katolička hijerarhija. Ovaj prijedlog je iznenadio franjevce, koji su bili privrženi katoličkoj Austriji. Odnosi sa vladom su se zaoštrili. Tada je sarajevski biskup Vučić demonstrativno prekinuo vezu sa vlastima u Beču.

Pošto je herzog Wurttemberg oduzeo zemlju koja je bila predviđena za gradnju crkve i odredio je za izgradnju oficirske kasine (dom ljiljana), Austro-Ugarska vlast šalje zahtjev Svetoj stolici da se crkva u Bosni preuredi, što je Rimska kongregacija odbila na sjednici 23. juna 1879. godine.

Ovo nije spriječilo vlast da franjevce zamijeni svjetovnim poslušnim svećenicima, čiji bi rad ovisio od vlasti.

Austrougarska je nastavila pritisak na Vatikan, za svoje ciljeve je uspjela dobiti đakovačkog biskupa Josipa Štrosmajera i zagrebačkog nadbiskupa kardinala Mihalovića.

Uz njihovu pomoć Austro-Ugarska je potpisala konkordat 8. juna 1881. godine sa Svetom stolicom.

Franjevci su izgubili privilegiju da predlažu kandidate za bosanske biskupe, ovo je prešlo na austrijskog cara.

Austro-Ugarska je od početka radila na uspostavljanju posebne vjerske hijerarhije u BiH kako bi Bošnjake odvojila od Carigrada i tako učvrstila svoj položaj u okupiranoj zemlji.

General Filipović preko svog glavnog političkog savjetnika fra Grge Martića iznudio početkom novembra 1878. falsifikovanu pismenu izjavu, navodno potpisanu od 58 uglednih Bošnjaka iz Sarajeva, kojom se izražava

lojalnost caru Franji Josipu I, ujedno traže da se mjesto šejh-ul-islama postavi poseban poglavar Islamske zajednice u BiH.

Ovo je objavljeno 17. novembra 1878. u službenim bosanskohercegovačkim novinama bez imena navodnih potpisnika.

U kasnijim raspravama Islamske zajednice, austrougarske vlasti su se stalno pozivale na ovu falsifikovanu izjavu.

General Jovanović, zamjenik zemaljskog poglavara, svojim dopisom 16. aprila 1879. godine traži da se za bošnjačkog vjerskog poglavara imenuje Mustaj-beg Fadilpašić, sarajevski gradonačelnik, ili hadži-Mustafa Halimi Omerović, sarajevski muftija, kaže da oba imaju korektan odns prema državi, pa će biti zaštićeni državni interesi Austrije u Bosni.

Prekidom vjerskih veza sa Carigradom protivili su se kako Bošnjaci tako i Porta.

Efekat navodne sarajevske izjave neutralisan je članom 2. Carigradske konvencije od 21. aprila 1879. godine.

Kojom je bosanskim muslimanima garantovano pravo da slobodno održavaju vezu sa svojim vjerskim starješinama u Carigradu. Austro-Ugarska je morala poštovati potpisanu konvenciju.

Austrougarska vlast se slagala da šejh-ul-islam može imenovati vjerske službenike, ali samo iz reda domaćih ljudi.

Poslije ovoga naredbom carskog vijeća 24. oktobra 1882. godine vjerski funkcioneri nisu birani već postavljani.

Car u Beču je imenovao reis-ul-ulemu i članove ulema medžlisa, dok je vjerske službenike imenovala zemaljska vlada u Sarajevu.

Vjerski organi nisu imali samostalnost, jer je vladin povjerenik mogao mijenjati njihove odluke. Cijeli rad vakufa bio je pod nadzorom vlade.[106]

Društvo doseljenika-stranaca, Nijemci i Austrijanci, okupljali su se da bi širili njemačku nacionalnu kulturu, svijest i duh.

Tako su u Bosni osnovali svoje klubove po svim mjestima (21), bilo je Čeha, Poljaka, Mađara, Rusina i dr.

Svi su forsirali svoju kulturu i običaje, a potiskivali islamsku i pravoslavnu u zaborav.

Borba za crkveno-školsku autonomiju pravoslavaca u Bosni i Hercegovini i bosanskohercegovačkih muslimana za vjersku vakufsko-mearifsku

106 S. Čampaa, „Bošnjački Memorandum“ Nepoznati dokumenti, Sarajevo, 1998. godine.

(prosvjetnu) autonomiju trajala je više od 10 godina sa austrougarskom vlašću.[107]

Ovdje donosimo samo jedan manji dio MEMORANDUMA Islamske zajednice Bosne i Hercegovine kojom se traži vjerska autonomija.

MEMORANDUM

Podnesen

NJEGOVOM VELIČANSTVU CARU I KRALJU

FRANCU JOSIPU I 10. JUNA 1901. GODINE U BEČU

MEMORANDUM

Podnesen

NJEGOVOJ PREUZVIŠENOSTI MINISTRU KALAYU

Predan 19. decembra 1900. godine u Sarajevu

Početkom februara 1900. godine predstavnike Bošnjaka ispred Islamske zajednice Bosne i Hercegovine, gospodu Ali Fehmi efendi Džabića, Hamid-bega Hasanpašića, hadži Osmana efendi Pašića, hadži Sulejman-bega Cerića, hadži Salih-agu Bičakčića i Šerifa-efendiju Arnautovića primio je u audijenciju Benjamin Kallay i Hugo baron Kutscera. Ova delegacija je pregovarala sa ovim predstavnicima zemaljske vlade skoro tri mjeseca o vjerskoj autonomiji, ali bez ikakva uspjeha.[108] Na upućenu molbu caru Franji u Beč, isti je ovu delegaciju Bošnjaka primio u službenu audijenciju 10. juna 1901 godine. Car je sve njihove zahtjeve uvažio. Bošnjački memorandum je bio napisan na 75 strana u kojeme su opisani porušeni i uništeni islamski objekti od austrougarske vladavine do tog momenta: porušene džamije, mesdžidi, mektebi, mezarja, bašluci samljeveni i posuti makadamski putevi (Višegrad), na mezarjima pravljene bašče, stambeni objekti, šetališta, bašluci uziđivani u zidove novoizgrađenih katoličkih crkvi (Trebinje), u Mostaru na Lakišića haremu (groblju) izgrađena željeznička stanica, mezari (grobovi) eshumirani samo oni koji su bili stari do deset godina, ostali bačeni na smetljište. Posebna su bila ponižavanja i vrijeđanja Bošnjaka-muslimana na vjerskoj osnovi, čak

107 Ovdje se uzima cijeli dokumenat koji je uručen caru Franji Josipu od strane bosanskohercegovačke delegacije.

108 S. Čampara, „ Bošnjački Memorandum“ , Nepoznati dokumenti, Sarajevo 1998. godine.

vrijeđaju i Muhameda alejhi selama koji je naša svetinja, od strane vlasti i pojedinaca, uglavnom katolika koji su se jako osilili kako je došla austrougarska vlast, da je postalo više neizdržljivo živjeti našem bošnjačko-muslimanskom miletu, pa su prisiljeni na iseljavanje.[109]

Crna Gora se ponovo širi poslije balkanskih ratova od 8. oktobra do 4. novembra 1912. godine za novih 4.780. km^2. Novopriključene oblasti su Pljevlja, Bijelo Polje, Donji Kolašin, Lozna sa Bihorom, Berane, Rožaje, Plav, Gusinje, Peć, Dečani i Đakovica. Berlinskim kongresom je Crnoj Gori i Srbiji priznat status samostalnih država, Srbiji su dodata još 4 okruga: niški, toplički, pirotski i vranjski.

Tako je srpsko pitanje skinuto s dnevnog reda poslije 1815. godine, što se tiče velikih sila, ali Srbi 1914 godine izazivaju Prvi svjetski rat koji gube.

Poslije izgubljenog Prvog svjetskog rata od Austrougarske, Srbi izgubljeni rat pretvaraju u pobjedu uz pomoć Francuza i Engleza. Vraćaju se kao pobjednici iz Grčke, gdje ih je austrougarska vojska bila protjerala, unaprijed je već bila dogovorena zajednica južnoslavenskih naroda Kraljevina SHS, tako srpska vojska ulazi i u Bosnu.

Prije uspostave Kraljevine SHS, Austrougarska je za zelenim stolom dobila Bosnu i Hercegovinu pod izgovorom da u njoj zavede red.

Tako najzad, poslije skoro 500-godišnje vladavine jedne islamske zemlje nad Bosnom i Hercegovinom, Osmanlija, vlast preuzima jedna kršćanska zemlja.

Još mnogo ranije Osmanlijsko veliko carstvo polako gubi kontrolu i vlast na cijelom Balkanskom poluosrvu. Ono je na izdisaju i svakim danom sve je slabije, na sve strane dolazi do pobuna naroda. Ne bune se samo hrišćani i kršćani, bune se i muslimani, koji hoće da sami upravljaju svojom zemljom, što im Osmanlije nažalost ne dozvoljavaju.

Austro-Ugarska koja je već dugo imala aspiracije da osvoji Bosnu i Hercegovinu, na kraju potpisuje ugovor 22. februara 1880. godine sa Osmanlijama, o preuzimanju Bosne i Hercegovine pod svoju vlast, muslimanima su zagrantovana sva prava kao i ostalim manjinama u svim balkanskim zemljama, kao i sloboda vjeroispovijesti ali samo „na papiru". U okviru Habzburške monarhije, Bosna i Hercegovina je ostala posebno područje (Corpus separatum) pod ingerencijom sultana, te vlada Austrije i Mađarske.

Mora se odbiti tvrdnja koja je vladala kod pojedinih srpskih i hrvatskih historičara da je Austrija „stvorila bosansku naciju", kako to danas neki kvazinaučnici, nacionalisti, vole da pišu. Austrija je podržavala neko vrijeme, ono što je zatekla, a poslije aneksije je pomagala da se to ime Bošnjaka zatre, kako su tražili susjedi Srbi i Hrvati.

109 M. Imamović, „Historija Bošnjaka", Sarajevo, 1993-1996. godine, str. 475-479.

U upravnoj organizaciji Bosne i Hercegovine Austrougarska je jedno vrijeme u osnovi zadržala nasljednu osmansku administrativno-teritorijalnu podjelu.

Katolici Bošnjaci su se veselili dolasku Austrougarske, gledali su kršćansku prevlast u dolasku Austrougarske kao i svoju prevlast nad hrišćanima i muslimanima. Njihovo raspoloženje najbolje opisuje dr. Jelinić, kada kaže: „Hrvati su bili usne Austrougarske monarhije, što su bosanskim kršćanima šaputale ono što je Austrougarska monarhija mislila."

Oni su bili truba koja je pozivala Bosnu i Hercegovinu u krilo Hazburške monarhije. U ovakvom raspoloženju došlo je do aneksije Bosne i Hercegovine, koja je oduševljavala samo katolike, dok su pravoslavci i muslimani to vrlo teško podnijeli. Osjećaj zajedništva između pravoslavnih i muslimana dostiže vrhunac. I „Musavet" i „Srpska riječ" pišu u bratskom tonu hvalospjeve u slavu sultanovu i slave ga kao svoga vladara. Prilikom formiranja mladoturskog parlamenta, 17. decembra 1908. „Srpska riječ donosi u br. 263. uvodni članak i depeše koje je redakcija uputila prema predsjedništvu otomanskog parlamenta, Ali Riza-begu i Ali Hajdar Mithat-begu, kao nosiocima mladoturske misli. U istom broju list donosi i pjesmu crnogorskog kralja Nikole: „Turčinu (što te ruže lafe stari)".

„Zajednička poruka naroda" od 11. oktobra 1908, a tri dana iza proglašenja aneksije, pravoslavne i muslimanske narodne organizacije, izdaju proglas, koji završava riječima: „Sada u ovim odlučnim časovima padaju zauvijek sve pregrade iz prošlosti." Ali je ova ljubav bila vrlo kratkog daha.

Proglasom aneksije stavljene su evropske sile pred svršen čin. Engleska i Francuska su smatrale da je aneksijom Austrugarska jednostrano izmijenila Berlinski ugovor.

Nakon što je Njemačka, 21. marta 1909 predala vladi u Petrogradu ultimatum, kojim traži da Rusija prizna aneksiju što je ova učinila ovaj čin su učinile Srbija i Crna Gora, 31. marta odnosno 5. aprila 1909. godine.

Pravoslavci na inicijativu advokata Dimovića odlaze tajno u Beč 3. maja 1909. godine, Jevtanović i Šola. Podnose austrijskom caru izjavu lojalnosti i zahtjev da se u Bosni i Hercegovini izvrši agrarna reforma u korist pravoslavaca (oduzimanjem zemlje muslimanima, i davanje iste pravoslavcima).

Kad su muslimani saznali za ovu prevaru pravoslavaca, oni odlaze tek 10. februara 1910. godine u Beč, tada i oni izjavljuju svoju lojalnost caru (znači poslije godinu dana poslije pravoslavaca, caru se poklanjaju muslimani).

Prema prvom austrougarskom, popisu stanovništva iz 1879. godine, u Bosni i Hercegovini je živjelo 1.158.164. stanovnika, odnosno 22 stanovnika na jedan kvadratni kilometar, od čega su bili: muslimani 448.613. ili 38,73%,

pravoslavci 496.485. ili 42,88%, katolici 209.391 ili 18.08%, jevreji 3.426 ili 0.29%, i ostali 249 ili 0.02%.

Poslije 30 godina urađen je popis 1910. godine tada je u Bosni i Hercegovini živjelo 1.898,044 stanovnika, od čega su bili: muslimani 612.137 ili 32,25%, pravoslavci 825.418 ili 43,49%, katolici 434.061 ili 22,87%, jevreji 11.868 ili 0,62% ostalih 14.560 ili 0,77%.

Iz ovog popisa se vidi izuzetno veliki porast kod katolika skoro za 24%, kao i ostalih preko 90%.

Jedino se zapaža kod muslimana da je njihov procenat pao sa 39%, na 32%, a svi ostali su povećali svoj broj stanovnika.

Muslimani su se iseljavali i napuštali svoja ognjišta u Bosni i Hercegovini naročito iz istočne Hercegovine uglavnom zbog zuluma nad njima, a kasnije i agrarne reforme, ubijanja i dr.

Iseljavanju je doprinijelo i uvođenje vojne obaveze te nepriznavanje imena Bošnjak, i zbog teške i duge borbe za vakufsko-vjersko-školsku autonomiju i dr. Kroz list „Bošnjak" Mehmed-beg Kapetanović Ljubušak se naročito zauzimao za vjersku autonomiju.

Dobro organizovani bosanskohercegovački pravoslavci i katolici su dobili naziv Srbin i Hrvat.

Do početka vladavine Topal Osman-paše u upotrebi je bio naziv „Bošnjak-Bošnjo", kako za muslimane, tako i za pravoslavce i katolike.

Beč je insistirao preko Benjamina Kalaja, pravoslavcima i katolicima da ostanu Bošnjaci, da ne uzimaju neprirodan naziv Srbin i Hrvat pošto oni ne žive u tim državama. Ali je propaganda susjednih država bila jača od Beča i Kalaja.

Svaki narod u svijetu se zove po svojoj državi (Nijemac, Francuz, Englezi, Švajcarac, iako se država sastoji od Nijemaca, Francuza i Italijana, ali se svi pišu i ponose se što su Švajcarci).

Muslimanima je bilo čak zabranjeno u Kraljevini i Titovoj Jugoslaviji da se pišu kao Bošnjaci. Pravoslavci se tada otarasiše pogrdnog naziva „rumi, vlah, i hrkač", a katolici naziva „šokac i škutor", i svog naziva iskonskog Bošnjak.[110]

Najednom se u Bosni i Hercegovini pojavi mnogo Srba i Hrvata, koji su do tada smatrani domaćim, a od tada su gledani kao „stranci" nasuprot Bošnjaka kao domaćeg čovjeka.

U to vrijeme Safvet-beg Bašagić videći da se država rastače napisa pjesmu pod nazivom „Pjesma o Bosni" koju neki bez osnova loše tumače.

110 M. Imamović, „Historija Bošnjaka", Sarajevo, 1993-1996. godine, str. 478-479.

PJESMA O BOSNI

Znaš Bošnjače nije davno bilo
Sveg mi svjeta nema petnest ljeta.
Kad u našoj Bosni ponositoj
I junačkoj zemlji Hercegovoj
Od Trebinja do Brodskije vrata
Nije bilo Srba ni Hrvata
A danas se kroza svoje hire
Oba stranca kao u svom šire
Oba su nas gosta saletila
Da nam otmu najsvjetlije blago
Naše ime ponosno i drago (Bošnjak)

Očigledna je bila poenta ukidanja i nepriznavanja naziva Bošnjak u prostoru od Trebinja do Bosanskog Broda, gdje nema Bošnjaka već novonastali Srbi i Hrvati,[111] koji su do tog vremena u Bosni bili stranci kada dođu iz Srbije i Hrvatske. Na kraju Safvet-beg veliča naziv Bošnjak koji je do tada bio naziv za sve konfesije i narode koji su živjele u Bosni i Hercegovini. Do kraja austrougarske okupacije 1918. godine, muslimani osnivaju kulturno-prosvjetna društva, glasila, udruženja, franjevci se povlače u župe i samostane kao domicilni za domaće katolike, osnivaju kulturno umjetnička društva, glasila i drugo, pravoslavci uglavnom osnivaju sve isto, ali se sve više oslanjaju na Srbe u Srbiji. Srbi nacionalisti osnivaju revolucionarne pokrete kao što je „Mlada Bosna" čiji su članovi izvršili atentat na austrijskog prijestolonasljednika Franca Ferdinanda 28. juna 1914. godine u Sarajevu (po nalogu Srbije Gavrilo Princip) i izazvali tim zločinom Prvi svjetski rat, koji je imao strahovite posljedice po svijet, preko 20.000.000 ljudskih žrtava.

Ulaskom austrougarske vojske u Bosnu i Hercegovinu 1878. godine promijenio se skoro iz temelja život Bosanaca, a posebno Bošnjaka muslimana. Ovo je bila totalna prelomnica između dotadašnjeg vremena u kojem su Bošnjaci do tada živjeli i novog posve nepoznatog kršćanskog načina života. Tradicija, religija, te druge etičke i moralne vrijednosti izgrađivane na patrijarhalnim osnovama potpuno su oprečne sa novim kapitalističkim, robnonovčanim i tržišnim zakonitostima koje je donijela Austrougarska.

111 S. Bašagić, „Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine od 1463-1850. godine."

Nesnalaženje u posve novim kršćanskim uslovima je izazvalo masovno iseljavanje muslimana u Tursku, više desetina hiljada domaćinstava, a kasnije sve više.

Malo-pomalo muslimani su se navikavali na novi poredak, jer su se otvarala nova radna mjesta i omogućeno im je da nešto zarade. Podizana je infrastruktura, građene su škole, putevi, željeznice, otvarani rudnici, banje, šumska gazdinstva, poljoprivredna dobra, stočarske farme i dr.

Naselja su počela mijenjati svoj izgled, prelazeći iz orijentalnog u evropski stil gradnje objekata. Ugrađene su evropske vrijednosti, u gradnji, nošnji, običajima i stilu življenja.

Muslimani su dosta brzo počeli skidati fes, džemadan, čakšire, tozluke, bensilah i dr. Počeli su nositi uska evropska odijela, školovati se u Beču, Parizu, Pragu, Budimu, Ankari, Carigradu, Kairu, Damasku i drugim gradovima po svijetu.

Tako je nastavljen život muslimana-Bošnjaka sve do povlačenja Austro-ugarske iz Bosne i Hercegovine 1918. godine.

O S M O P O G L A V L J E

KRALJEVINA SLOVENACA HRVATA I SRBA 1918 – 1941. GODINE POLOŽAJ BOSNE I HERCEGOVINE U ZAJEDNICI JUGOSLOVENSKIH NARODA

Izbijanjem Prvog svjetskog rata 1914. godine ukazala se prilika za ujedinjenjem južnoslavenskih naroda Slovenaca, Hrvata i Srba u jednu državu, sa skrivenom namjerom Srba da ujedine one prostore na kojima žive Srbi.

Zato je osnovan Jugoslovenski odbor uz pomoć velikih sila, čiji je zadatak bio stvaranje jugoslovenske države, na čijem je čelu bio Dalmatinac dr. Ante Trumbić sa sjedištem u Londonu. U Odboru su učestvovali i Bosanci Nikola Stojanović, Milan Srškić i Dušan Vasiljević.

Okvirno polazište buduće državne zajednice jugoslovenskih naroda dao je Jugoslovenski odbor i srpska vlada u julu 1917. godine. Krfskom deklaracijom.

Ponuđenom deklaracijom precizirano je da buduća Kraljevina Slovenaca, Hrvata i Srba (nema Bošnjaka, Crnogoraca, Makedonaca, Albanaca i Mađara) bude „ustavna demokratska i parlamentarna monarhija na čelu sa dinastijom Karađorđevića".

Godine 1918. 05. oktobra osnovano je u Zagrebu Narodno vijeće Slovenaca, Hrvata i Srba, za predsjednika je izabran slovenački svećenik dr. Anton Korošec, sa načelima koje je usvojio Jugoslovenski odbor.

Svi ovi događaji pažljivo su praćeni u Bosni i Hercegovini i Sarajevu. Tako se krajem 1918. godine formira Glavni odbor Narodnog vijeća Slovenaca, Hrvata i Srba za Bosnu i Hercegovinu.

Za predsjednika Vijeća izabran je sarajevski trgovac Gligorije Jeftanović, a za potpredsjednike dr. Halid Hrasnica i dr. Jozo Sunarić.

Trećeg novembra 1918. imenovana je prva bosanskohercegovačka vlada, a prvi njen predsjednik bio je Atanasije Šola, a potpredsjednici dr. Mehmed Spaho, Vjekoslav Jelavić, dr. Tugomir Alaupović, Stevo Džakula, Vaso Ristić, Stjepan i Vasilj Grdić.

Ujedinjenje države je dosta kasnilo da bi napokon 01. decembra 1918. proklamacijom regenta Aleksandra Karađorđevića bila zadovoljena ranije utvrđena forma države.

Država Slovenaca, Hrvata i Srba se ujedinila sa Kraljevinom Srbijom i Crnom Gorom u Kraljevinu Srba, Hrvata i Slovenaca. Ujedinjenje je proglašeno 1. decembra 1918 godine.

U formiranu vladu SHS-a ušla su i 3 ministra iz Bosne i Hercegovine: dr. Tugomir Alaupović, (Hrvat), dr. Uroš Krulj (Srbin) i dr. Mehmed Spaho (Bošnjak).

Ranije kompetencije u Bosni i Hercegovini iz austrougarskog vremena se postepeno ograničavaju i podređuju centralističkoj opciji Radikalne stranke Nikole Pašića i Demokratske stranke Ljube Davidovića i Svetozara Pribičevića.

Godine 1919. januara mjeseca ukinuta je vlada Bosne i Hercegovine na čelu sa Atanasom Šolom sa znatno suženim ovlašćenjima, da bi joj kasnije bio prepušten samo nadzor nad unutrašnjim poslovima, pravosuđem, vjerom i poljoprivredom (uvijek diskriminirana Bosna i Hercegovina, jer se uvijek mislilo na njenu podjelu između susjednih država Srbije, Crne Gore i Hrvatske).[112]

U Ustavotvornu skupštinu Kraljevine Jugoslavije 28. novembra 1921. godine iz Bosne i Hercegovine ušlo je 24 odnosno 38%, muslimana, od ukupnih 63 poslanika iz Bosne i Hercegovin.

Uglavnom na svakom koraku u novoj državi se ističe srpstvo i pravoslavlje, kao da ne postoje druge nacije. Po svemu gledajući stvara se velika Srbija naočigled drugih nacija koje tvore novu državu.

Zamišljana je kao ideja Ilije Garašanina, u njegovom NAČERTANIJU, koji je bio prvi dokumenat koji govori o aspiracijama Srbije koja je utemeljila srpsku politiku u novoj državi SHS.

Ova ideja je ostala posljednjih 150 godina i na unutrašnjoj i spoljnoj politici Srbije, kasnije i Jugoslavije.

Jugoslavija je nastala u procesu nacionalnih oslobađanja južnoslovenskih naroda za koji su poseban interes imali Srbi.

Ona je bila izraz srpskog nacionalnog pitanja. Zato je u njoj vječno bio prisutan srpski hegemonizam. Srpska velikonacionalna ideja, čija praksa je bila Jugoslavija, fakat je imala podršku u Evropi jer je potiskivala neposredan uticaj Rusije na Balkanu koja je bila zainteresovana za stvaranje balkanske federacije, koja je osim Jugoslavije uključivala još Bugarsku i Albaniju.

Politički i nacionalni cilj Srba u stvaranju Jugoslavije je bio „oslobođenje i ujedinjenje svih Srba u jedinstvenu srpsku državu“, kako ga je formulisao Ilija Garašanin, tu ideju su provodili srpski radikali na čelu sa Nikolom Pašićem.

112 S. Bandžović, „ Iseljavanje muslimana u Tursku“, Sarajevo 2006. godine.

Srbi su ovakvu ideju shvatili predominantno, kao oblik unitarizacije odnosno srbizacije južnoslavenskih naroda. Drugim riječima nova nacija nastala tim ujedinjenjem treba da bude uvećana srpska nacija samo pod drugim jugoslavenskim imenom.

Starčevićeva koncepcija obnove hrvatske državnosti u njenim povijesnim granicama sukobila se sa Garašaninovom koncepcijom srpske države, zapravo ovdje je bio sukob oko hrvatskog teritorija Vojne krajine gdje je kasnije većinsko stanovništvo bilo srpsko. Zagovornici jugoslavenstva u Hrvatskoj su bili Štrosmajer i Rački.

Nacionalno ekstremistički koncept obnove hrvatske države traži teritoriju hrvatske od Alpa do Drine i od Albanije do Dunava, odnosno do Timoka, što je bilo ekstremno nacionalistički.

U vrijeme stvaranja prve Jugoslavije, hrvatski program je bio oslobodilački od Austro-Ugarske, ali nacionalistički u odnosu na Srbe, a posebno na Bosnu i Bošnjake.[113]

Srpski popovi pišu u srpskim glasilima u dogovoru sa političarima. Da se politika ne bi eksponirala, popovi tu propagandu preuzimaju na sebe.

Arhimandrit Justin objavio je članak u srpskom „Glasu" u kojem tvrdi da je"srpstvo identično sa pravoslavljem" i da „nema srpstva bez svetosavlja". Na identičan način izjašnjava se i episkop Benjamin u 226. broju „Moravskog glasnika". Koliko je to bila demokratska ujedinjena Kraljevina Jugoslavija, vidi se iz sljedećih primjera.

Spomenik palim borcima izginulim u Kosovskoj bici 1389. godine, na Kosovu polju, dignut poslije ujedinjenja, nosi naslov „za krst časni i slobodu zlatnu". Slave se slave jedne vjere i nacije, poslije ujedinjenja, to je slavljenje svetaca pravoslavne crkve, koji su dotičnu porodicu ili pleme preveli u pravoslavnu crkvu. Vojska je u kraljevini slavila svete: Damjana, Dimitrija i Kuzmana. U svakoj prostoriji u kasarnama je stajala slika svetog Save i krst. Pravoslavni svijet odaje poštovanje svetom Savi, čije je pravo ime bilo Rastko, koga je pravoslavna crkva uzdigla na rang sveca. U svim školama i ustanovama je također visila slika svetog Save i pravoslavni krst, pa se tražilo i od katolika i muslimana da slave kult svetog Save.[114]

Koliko je bila zajednička i demokratska, država može se vidjeti i iz sljedećeg: nije se mogao porinuti brod, dići avion, pustiti put u promet bez pravoslavnog krštenja. Državno uređenje i vlast u Kraljevini Jugoslaviji 1929. godine na svim nivoima je izgledalo kako slijedi:

Od 165 generala 161 je Srbin, po 2 su Hrvati i Slovenci.

113 M. Imamović, „Historija Bošnjaka", Sarajevo, 1993-1996. godine, str. 350-358.

114 S. Salihagić, „Mi bosanskohercegovački muslimani u krilu jugoslovenske zajednice", Banja Luka 1940. str. 40.

Od 1.508. učenika vojne akademije 1.318 su Srbi.

Od 31 činovnika kraljeva dvora 30 su Srbi.

U Ministarstvu unutrašnjih djela od 127 zaposlenih 113 su Srbi.

U Ministarstvu vanjskih poslova od 219 zaposlenih 180 su Srbi.

U Ministarstvu prosvjete od 156 zaposlenih 150 su Srbi.

U Ministarstvu pravde od 137 zaposlenih 116 su Srbi.

Kako je izgledala administracija u Kraljevini Jugoslaviji?

Vrlo karakterističnu ocjenu administracije dao je dr. Nikola Stojanović, potpredsjednik srpskog kluba u Beogradu, poslanik u bosanskom saboru.

Držeći jedno predavanje 15. aprila 1940. godine, „vlast je postala cilj onih koji hoće da se obogate najlakše i najbrže. Država i narod su postali predmet pljačke, umjesto predmeta plemenitog služenja državi i narodu“.[115]

Muslimani u državnim službama:

Od 28 činovnika u Narodnoj skupštini 0 muslimana.

Od 14 činovnika u Senatu 0 muslimana.

Od 163 činovnika u Ministarstvu vanjskih poslova 0 muslimana.

Od 64 činovnika u Ministarstvu unutrašnjih poslova 1 musliman.

Od 261 činovnika u banovinama 8 muslimana, banova 0, podbanova 1, načelnika 2 od 59.

Od 177 činovnika Ministarstva finansija, samo sekretar 1 musliman.

Od 317 sreskih načelnika samo 5 su muslimani.

Od 81 savjetnika i finansijskih direktora 1 musliman.

Od 50 činovnika Ministarstva pravde 2 su muslimani.

Od 206 sudaca kasacije i apelacije 2 su muslimani.

Od 201 činovnika Suda za zaštitu države 2 su muslimana.

Od 84 činovnika Vrhovnog državnog pravobranilaštva 0 muslimana.

Od 30 viših činovnika Ministarstva saobraćaja 0 muslimana.

Od 154 viša činovnika Ministarstva pošta i telegrafa 0 muslimana.

115 S. Salihagić, „Mi bosanskohercegovački muslimani u krilu jugoslovenske zajednice“, Banja Luka, 1940. str. 56.

Od 29 viših činovnika Ministarstva poljoprivrede 0 muslimana.

Od 90 viših činovnika Ministarstva šuma 0 muslimana.

Od 41 višeg činovnika Ministarstva prosvjete 0 muslimana.

Od 22 viša činovnika Ministarstva za socijalnu politiku i narodno zdravlje 1 musliman.

Od 121 višeg činovnika Ministarstva građevinarstva 0 muslimana.

Od 48 članova i sekretara Državnog savjeta 1 musliman.

Od 59 predsjednika, sudaca i sekretara uprave suda 2 muslimana.

Od 63 viših činovnika glavne kontrole 0 muslimana.

Od 95 viših činovnika šefova odjelenja i direktora Narodne banke 0 muslimana.

Od 44 viših činovnika šefova odjelenja i direktora poštanskih štedionica 0 muslimana.

Od 24 viša činovnika Državne Hipotekarne banke s upravom i nadzorom 0 muslimana.

Od 26 viših funkcionera privredne agrarne banke samo je 1 musliman, sekretar.

Prema toma na 2.492. činovnika zaposlena u državnim službama samo je 30 muslimana ili 1,2%.

Pitamo se čija je to bila i kakva država, sve ovo podsjeća samo na veliku Srbiju u kojoj nije bilo mjesta za ostale narode takve zajednice.

Po nacrtu Stojana Protića, srbijanskog radikala, prvog predsjednika vlade Kraljevine SHS, Bosna je trebala da bude jedna od 9 pokrajina, a Hercegovina da se priključi Crnoj Gori.

Vladin prijedlog podjele Bosne i Hercegovine bio je prihvatljiv za vlast, pa je u skupštini marta 1921. godine načinjen sporazum sa JMO[116] (Jugoslavenska muslimanska organizacija).

Kad je utvrđeno da se skupština obavezuje ustavom da će Bosni i Hercegovini obezbijediti cjelovitost, vjersku ravnopravnost, šerijatske sudove i vjersko prosvjetnu autonomiju, kao i isplatu odštete zemljovlasnicima zbog oduzete zemlje agrarnom reformom.

116 S. Salihagić, „Mi bosanskohercegovački muslimani u krilu jugoslovenske zajednice“, Banja Luka, 1940. str. 46-49.

VI/5 **PODJELA KRALJEVINE JUGOSLAVIJE NA 9 BANOVINA**
(1931. – 1939. GODINE)

Do čega nije nikada došlo.

Muslimani su bili prevareni. Bosnu su tadašnje vlasti podijelile po oblastima, a oteta zemlja Bošnjacima, zemljovlasnicima nije nikada potpuno plaćena.

U daljim aspiracijama na Bosnu i Hercegovinu susjedi je dijele 1922. godine na šest oblasti: bihaćku, banjalučku, travničku, tuzlansku, sarajevsku i mostarsku.

Kasnije je Bosna i Hercegovina podijeljena na banovine kada je prvi put izgubila svoju unutrašnju cjelovitost i strukturu kompaktne državne cjeline.

Prema statistici iz 1931. godine u tadašnjoj Jugoslaviji je živjelo 13.389.000 stanovnika, Srba-pravoslavnih 5.963.000 ili 42,72%, Hrvata-katolika 3.222.000 ili 23%, Slovenaca, 1.133.000 ili 8,12% i muslimana 729.000 ili 6%.

Ukupan broj nacionalnih manjina u Jugoslaviji iznosio je 2.256.000 ili 17% stanovnika muslimana, Turaka, Albanaca i dr.[117]

Na ovaj način od ukupnog broja stanovnika Bosna i Hercegovina, po popisu 1931. godine, u svojim granicama je imala 2.323.555 stanovnika. U granicama Vrbaske banovine našlo se 1.010.803 ili 43,5%, u Drinskoj 850.934 ili 36,5%, Primorskoj 322.364 ili 14% i u Zetskoj 139.154 ili 6%, stanovnika Bosne i Hercegovine. Ovom podjelom izvršeno je razbijanje kompaktnosti muslimanskog stanovništva i tako su se muslimani našli u svim banovinama u manjini.[118]

Kao primjer nelogičnog i posve političkog rasparčavanja muslimanskih krajeva može poslužiti pripajanje fočanskog sreza Zetskoj banovini (C. Gora) sa sjedištem u Cetinju s kojim ovi krajevi nisu nikada imali geografskih, komunikacijskih, privrednih, kulturnih i drugih veza.

Kraljevina je sve radila da se Foča odvoji od Sarajeva i da se Bosna kao država raspadne.

Ubistvo kralja Aleksandra u Marselju 1934. godine su organizovale ustaše na čelu sa Antom Pavelićem. Završen je period šestojanuarske kraljeve diktature, ali se zaoštrava neriješeno nacionalno pitanje u kraljevini posebno na relaciji Beograd-Zagreb kada dolazi do sporazuma Cvetković – Maček 26. augusta 1939. godine. O uredbi o Banovini Hrvatskoj i nacionalnom uređenju Hrvatske.[119]

Ovaj sporazum aktuelizira ponovo problem Bosne i Hercegovine u sastavu Vrbaske banovine, a Hrvatskoj pripale su u ovoj podjeli Bosne sljedeći bosanski srezovi: Brčko, Bugojno, Derventa, Duvno, Fojnica, Gradačac, Konjic, Livno, Ljubuški, Mostar, Stolac i Travnik. Ostali dijelovi Bosne i Hercegovine pripali su Srbiji. Izbijanjem Drugog svjetskog rata 6. aprila 1941. godine planirana dioba BiH na banovine je propala, ali je Bosna i Hercegovina cijela uključena u novostvorenu fašističku Nezavisnu državu Hrvatsku 10. aprila 1941. godine.

Na Petoj zemaljskoj konferenciji KPJ u Zagrebu 1940. godine predložen je autonomni status za Bosnu i Hercegovinu (Milovan Đilas, Moša Pijade i Sreten Žujović). Međutim, na prijedlog Avde Hume i Rodoljuba Čolakovića, kasnije podržani od Tita i Kardelja, Bosna i Hercegovina ostala je kao šesta ravnopravna federalna jedinica, što je kasnije potvrđeno na svim državnim forumima.

---

117 S. Salihagić, „Mi bosanskohercegovački muslimani u krilu jugoslovenske zajednice", Banja luka, 1940. godine str. 33.

118 M. Kamarić, „Predavanje 18. 04. 1940. godine u beogradskom Gajretu", Osman Đikić (Srpski glas).

119 B. Petrović, „Istorija Jugoslavije, 1981-1988." Knj. II Nolit, Beograd, 1990. godine, str. 54.

U Sarajevu je 26. aprila 1945. formirana Narodna skupština Bosne i Hercegovine, koja je odmah donijela zakon o narodnoj vladi BiH, naravno zasnovanoj na odlukama ZAVNOBIH-a.[120]

Tako je nakon 1918. godine Bosna i Hercegovina dobila svoju vladu kao samostalna republika u sastavu Federativne republike Jugoslavije.

Ustav Narodne republike Bosne i Hercegovine dao je Bosni i Hercegovini suverena prava, državnost i jedinstvo društveno-ekonomskog i političkog sistema. U toku Drugog svjetskog rata (1941-1945), i posebno u toku agresije na Bosnu i Hercegovinu, nezavisnu državu članicu UN-a (1992-1995), uglavnom je stradala bošnjačka populacija od strane JNA i srpsko-crnogorskih četnika, kao i Hrvata iz Bosne i Hercegovine i regularne vojske susjedne Hrvatske, ponovo je i bio cilj agresora podijeliti Bosnu i Hercegovinu.

120 M. Imamović, „Historija Bošnjaka“, Sarajevo, 1993-1996. godine, str. 547-548.

DEVETO POGLAVLJE

GENOCIDNI KORIJENI PLANIRANJA ZATIRANJA BOŠNJAKA U VELIKODRŽAVNIM PROJEKTIMA SRBIJE, HRVATSKE I CRNE GORE

Ujedinjene nacije su 9. decembra 1948. godine izdale Konvenciju o pitanju genocida, naziv konvencije: Konvencija Konvencija o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida..(„Službeni glasnik BiH" br. 2, od 06. 03. 2002, član 6; Internacional court elements of crimes 2000, cl. 6. a-e).

Kratak izvod iz te konvencije glasi: „GENOCID je međunarodni zločin (ubijanje pripadnika grupe, nanošenje teških tjelesnih ili psihičkih povreda pripadnicima grupe, namjerno nametanje grupi teških životnih uvjeta sračunatih na to da dovedu do njenog potpunog ili djelimičnog fizičkog uništenja nametanje mjera kojima je namjera spriječiti rađanje djece unutar grupe i prisilno premještanje iz jedne u drugu oblast ili državu, počinjen u namjeri da se u potpunosti ili djelimično uništi jedna nacionalna, etnička rasna ili vjerska grupa kao takva)".[121]

Deklaracija o genocidu sadrži detaljno razrađene višeslojne definicije osnovnih pojmova protiv čovječnosti i međunarodnog prava. Prema gornjim navodima potpuni nestanak Bošnjaka iz jedne velike regije oko 4.500 km^2 koja se zove istočna Hercegovina (6. općinskih područja) preko 500 naseljenih mjesta nije ništa drugo nego genocid.

Genocidni historijski korijeni zatiranja Bošnjaka-muslimana u istočnoj Hercegovini i Crnoj Gori započeti su odmah po dolasku Osmanlija u ove krajeve i pojavom prvih muslimana. Srpsko-crnogorsko, zatiranje i istrebljenje muslimana bilo je plansko i sistematsko, dugoročno, u kontinuitetu sve do XXI soljeća. Istina Osmanlije su došle kao osvajači sa idejom uspostave vlasti jedne islamske države na osnovama šerijata, po kojemu je Kuran zabranjivao nasilno premještanje naroda. Dolaskom Osmanlija nije ovdje bilo naseljavanja etničkih Turaka, već su to uglavnom bili domicilni Bošnjaci-krstjani manje hrišćani koji su primili islam. Svugdje kroz historiju svi osvajači, pa i Osmanlije uzrokovali su ratne bitke, pogibije, pljačkanje, zarobljavanje, odvođenje u ropstvo, a potom se uspostavi mir, a stanovništvu se zagarantuje imovinska i vjerska sigurnost i sloboda. Sva ova dešavanja provedena su na

121 S. Čekić, „UN Konvencija o sprečavanju zločina genocida i njegovom kažnjavanju od 9 decembra 1948."

ovim osvojenim prostorima, ali što je važno bez nasilnog protjerivanja („La ikrate fiddeni“).

Međutim, u tom vremenu, pri osvajanjima, suprotno su se ponašale kršćanske sile, posebno Austrija i Mletačka republika, kao i druge kršćanske zemlje. Kada im se pružila prilika, osobito poslije poraza Osmanlija pod Bečom 1683. godine, totalno su iskorijenili muslimanski narod u srednjoj Evropi;

Hrišćanski saveznici u ratu sa Osmanskim carstvom primjenjivali su pravilo „Cuius regio illius religio“, što u prevodu znači čija je zemlja-država, onoga je i vjera“. Na osnovu ovoga zatirali su sve što je podsjećalo na islam i muslimane.

Tako je istrebljenje muslimana radikalno sprovedeno, bilo njihovim fizičkim uništenjem ili prevođenjem, nasilno u kršćansko-hrišćansku vjeru, ili protjerivanjem. Bosanski pašaluk, već od svoga postanka 1580. godine imao je karakter krajine (serhata), pa je njeno cjelokupno stanovništvo na neki način bilo ugrožavano u stalnim vojnim akcijama diljem velikog Osmanskog carstva.

Bosna i Hercegovina je davala najveći broj graničara i tvrđavskih posada u Mađarskoj, Slavoniji, Lici i Dalmaciji. Bošnjaci su ginuli diljem velikog Osmanskog carstva, te se tako rapidno umanjivala bošnjačka supstanca, ginuli su i na ratištima Perzije i Rusije, Srednje Evrope, Egipta, pa je i to uticalo na smanjenje bošnjačke supstance. Naročito značajno zatiranje Bošnjaka dešavalo se u vrijeme buna i ustanaka hrišćansko-kršćanskih, hajduka, uskoka i domaćih komita, te od raznih pljačkaških grupa iz Crne Gore, Srbije i Mletaka. Svi ovi napadi na bošnjačka naselja, završavali su ubistvima, pljačkom, paljevinom, zarobljavanjem i odvođenjem bošnjačkog stanovništva u roblje.

Osim pljačkaško-neregularnih grupa, i savezničke vojske vršile su stalne pritiske, pljačke, paljevine, ubistva i odvođenje bošnjačkog stanovništva u roblje, posebno na terenima, Bihaća, Gabele, Livna, Zvornika, Bileće, Ljubinja, Gacka, Stoca i dr. pograničnih mjesta, uz granicu Crne Gore, Mletaka (Hrvatske i Srbije).

Tako je kroz dugi vremenski period bošnjačko-muslimansko stanovništvo istrijebljeno iz istočne i zapadne Hercegovine, Mađarske, Vojvodine, Slavonije, Dalmacije, Imotske krajine, a kasnije većina iz Crne Gore i Srbije, ali je Bošnjacima-muslimanima teže padalo prisilno pokrštavanje u Srbiji i Crnoj Gori od ubijanja.

Treba odmah istaći da je istrebljenje ili potpuno zatiranje i nestanak muslimana, bio zvanični ili službeni stav (državne politike) kršćansko-hrišćanskih sila koje su bile u sukobu s Osmanskim carstvom i to će se održati sve do poslednjeg rata između Austrijskog i Osmanskog carstva u XVIII stoljeću, koji je okončan Svištovskim mirom 1791. godine u kojoj su sami Boš-

njaci, a ne i Osmanlije porazili austrijsku vojsku, kod Banjaluke. Vojska koja je omogućila slobodu Bosni još dugi niz desetljeća. (Pobjeda bosanske vojske u čuvenoj banjalučkoj bici 1737-1739. godine)

Pred konačni upad austrijske vojske u Bosnu car Karlo VI, u junu 1737. godine izdao je proglas kojim je pozvao svo hrišćansko stanovništvo u Bosni da se pridruži njegovim četama, a što se „Turaka" tiče garantuje im se lična i materijalna sigurnost, onima koji budu mirni i dobrovoljno se predaju. Sa svojinom i imovinom mogu slobodno raspolagati i otići kuda žele. U zavisnosti od situacije na terenu proglasi su se mijenjali. Onima koji bi ostali moraju se pokrstiti jer im pod Austrijom „zakon svoje vjere mjesta imati ne može". (Iz knjige Bobiš Dragoslav, „Proglas cara Karla III (IV) na bosansko pučanstvo od godine 1737", Vjesnik Zemaljskog muzeja, arh. Zagreb II 1900. godine)[122]

U tzv. Dubičkom ratu 1788-1791. godine, Austrija mijenja stav prema Bošnjacima. Tada u svom proglasu car Josip II Bošnjacima obećava da ukoliko ostanu mirni imat će prvi put potpunu ravnopravnost islama sa drugim vjeroispovijestima, pa čak i plaćanje vjerskih službenika iz državne blagajne (gdje je austrijska vlast birala i postavljala vjerske službenike od imama u seoskoj džamiji do reis-uleme u državi).

Proglas Josipa II označava načelno kraj genocidnog ponašanja Austrije prema Bošnjacima-muslimanima uopšte.

Genocidnu politiku i palicu od austrougarske prema Bošnjacima-muslimanima preuzimaju bošnjački susjedi Crnogorci, Srbi i Hrvati.

Ovi narodi, preuzimajući palicu i nastavljaju vršiti genocid nad Bošnjacima sa još većom žestinom i brutalnošću, počev od „istrage poturica-muslimana-Bošnjaka" (tako ih još uvijek zovu pravoslavci i katolici).

Konkretnije o korijenima zatiranja Bošnjaka dato je u daljem tekstu pod naslovima: „Velikodržavni projekati, „Velikosrpski scenarij u Načertaniju", „Velikohrvatski državni projekat" i projekat male Crne Gore.

122 D. Babiš, „ Proglas cara Karla III (IV) na bosansko pučanstvo, od 1737. godine, Vjesnik Kraljevskog hrvatsko-slovenačkog-dalmatinskog zemaljskog arhiva. Kodeks, Abdulaha Druišlije, str. 220-223.

DESETO POGLAVLJE

PODJELA SANDŽAKA NA CRNOGORSKI I SRPSKI

Jedni i drugi, Crnogorci i Srbi prilikom podjele Sandžaka su smatrali da su došli dani osvete da „Turke" muslimane treba pretvoriti u raju. Crnoj Gori su pripali pljevaljski, bjelopoljski, beranski, gusinjski, rožajski i plavski kotar. Preostali dio Sandžaka pripao je Srbiji. Tada je Dragiša Vasić napisao da su balkanski narodi u ratovima 1912-1913. godine otkrili svoje zločinačke karaktere, „nacional-šovinističke strasti i vjerska netrpeljivost našli su izraz u ubijanju, protjerivanju, pljački i paljevini, naselja i kuća muslimana". Nadalje se kaže: „U sjeni pobjeda Srba i Crnogorca ubijaju se muslimani po selima, tjeraju na desetine hiljada muslimana da bježe iz Srbije, Crne Gore i Makedonije, Crnogorci silom pokrštavaju muslimane."[123] Dimitrije Tucović je pisao: „To su bile reke krvi neboračkog muslimanskog stanovništva, nevine djece, žena i mirnih ljudi radnog sveta čija je jedina krivica što se drugačije bogu mole, što drugim jezikom govore, drugo ime nose i što je na svom vekovnom ognjištu naivno sačekao ove divlje najezde Srba i Crnogoraca." Sljedećih i pomenutih (zadnjih) redova do kosti ogoljavaju posebno zlodjela Crnogoraca kroz opisana zbivanja, te ne treba ništa dodavati ni oduzimati. Strani novinari su pisali o zarobljenim Bošnjačkim turskim vojnicima kojima su crnogorski vojnici odrezivali nosove i gornje usne. Edith Durhan je vidjela devet (9) žrtava koje su doživjele odsijecanje noseva. Nosna kost im je bila odsječena i odstranjena zajedno s cijelom gornjom usnom. Crnogorci, su se hvalili, nakon svake bitke išli su po bojištu i osakaćivali ranjene protivnike. Ni jedan nos nisu ostavili na truplu između Berana i Peći. Većina žrtava je umirala zbog dodatnog krvarenja. Ovakva nedjela podvajala su Crnogorce po plemenima, na „zaslužne i obične", na „soj i nesoj". Kako piše Safet Bandžović u svojoj knjizi „Iseljavanje Bošnjaka u Tursku" (Sarajevo, 2006. godine), u zasluge predaka ubrajao se i broj posječenih „turskih" glava. Rasvetljavajući gornje napise dodat ćemo i sljedeće: knjaz Danilo je uveo tefter u koji su upisivane sve „turske" glave koje su Crnogorci posjekli, i to na način da se zna ko je kad i gdje čiju glavu odsjekao. Za posječene „turske„ muslimanske glave dodjeljivana su muslimanska imanja, odlikovanja i nagrade od strane knjaza.[124]

123 M. Memić, „Agresivne pretenzije Crne Gore prema Bosni i Hercegovini i njena genocidna politka prema muslimanima", Zbornik radova 1992. godine, str. 93-103. Memić pojašnjava i poznatu Gramatu, kaže Gramata je poslanica, Petra Velikog, donesena na opštem plemenskom zboru 1711. a pročitana pod Lovćenom od ruskih izaslanika.

124 S. Bandžović,"Iseljavanje muslimana u Tursku", Sarajevo, 2006. godine.

Kao rezime genocidnog čišćenja muslimana u Crnoj Gori vratit ćemo se na sami početak toga čišćenja pod zloglasnim nazivom „Istraga poturica".

Sve se desilo po naređenju vlasti, i nažalost, po naređenju vladike Danila Petrovića.[125]

Neki podgorički gimnazijski profesor Kovačević najavljivao je prije rata svojim đacima da neće ostati mnogo Turaka sa nosevima.

Tumačeći to činjenicom da oni i nisu ljudi te da je rezanje nosova stari crnogorski običaj.

„Kako da vojnik dokaže svoje junaštvo svom komandantu ako ne donese noseve?

Naravno da ćemo rezati noseve, uvijek smo ih rezali, tako će biti i ubuduće."[126]

125 S. Bandžović, „ Iseljavanje muslimana u Tursku", Sarajevo, 2006. godine, str.
126 S. Bandžović, „ Iseljavanje muslimana u Tursku", Sarajevo, 2006. godine. str.

JEDANAESTO POGLAVLJE

VELIKOSRPSKI SCENARIJ U „NAČERTANIJU“

Načertanije je jedan sveobuhvatni dokument u kojem su dati nešto detaljnije razrađeni: politika Srbije o podjeli Otomanskog carstva i dr, cilj i sredstva kojima bi se moglo planirano postići, posebno politika Srbije spram Bosne i Hercegovine, Crne Gore i sjeverne Albanije. Čak se ovdje govori i o jeziku, narječju, književnosti, štampi i dr.

Inicijalni autor Načertanija je Ilija Garašanin, sin Milutina Savića, imućnog svinjskog trgovca. Školovao se u očevoj kući kod privatnih učitelja. U Zemunu je pohađao grčku školu, a neko vrijeme je boravio u Orahovici, gdje je naučio njemački jezik.

Godine 1837. knez Miloš ga je postavio za carinika u selu Višnjica na Dunavu, a poslije je bio carinik u Beogradu. Kada je knez uveo regularnu vojsku, Garašanina je postavio za vojnog starješinu u Vlaškoj.

Godine 1842. Garašanin je postavljen za pomoćnika ministra unutrašnjih djela, i ostao na tom položaju sve do 1852. godine. Kao ustavobranitelj uspostavio je ustavobraniteljski režim, formirao je policiju i birokratski način uprave u Srbiji.

U svom „Načertaniju“ od 1844. godine kaže se da Srbija treba da radi na stvaranju jedne velike države pod svojim predvodništvom, kako je pisao Slobodan Jovanović u enciklopediji srpsko-hrvatsko-slovenačkoj. Nadalje, evo nekoliko važnih ciljeva i zadataka Načertanija:

Osmansko carstvo se mora raspasti i to samo na dva načina: „Ili će biti razdijeljeno ili nanova sazidano od svojih historijskih žitelja.“

Rusija i Austrija kao granične sile Srbije dijelili bi Osmansko carstvo po liniji: Vidin u Bugarskoj-Solun u Grčkoj. Rusija bi dobila istočne dijelove carstva od te linije, a Austrija zapadne. Srpska država između ove dvije velesile svoj razvoj i temelj, temeljila bi na starom srpskom carstvu iz XIII i XIV stoljeća.

Za postizanje srpskih ciljeva moraju se dobro upoznati provincije koje okružuju Srbiju, posebno Bosna i Hercegovina, Crna Gora i sjeverna Albanija, ali i Hrvatska, Dalmacija, Srem, Banat i Bačka što već sada asocira na stvaranje velike Srbije.

Ljudima u okolnim provincijama reći da obrate pažnju na političko stanje, vojno stanje naroda i zemlje, podizati kod našeg naroda ratni duh, pripremati naoružanost, magacine i arsenale naoružanja, proizvodnja oružja itd. Sačiniti spiskove protivnika Srbije, i što narod u kojim provincijama očekuje od Srbije i dr. Geografski položaj okolnih provincija i ratni duh njihovih napada, udvostručiti ulaske u Bosnu i Hercegovinu.

Ići na to da se dva naroda, istočno pravoslavni i zapadno rimokatolički, među sobom, u svojoj narodnoj politici razumiju i slože, jer se samo tako može nadati dobrom uspjehu. Ova politika dva naroda ovdje je jasno izražena da su još davne 1844. godine stvarne veze Srba i Hrvata i njihov atak na Bosnu i Bošnjake postojale.

Otuda i kasnija izražavanja, i pjesme, sve do današnjih dana u XXI stoljeću:

„Sastali se Srbi i Hrvati, teško Muji i njegovoj Fati."

ili u novije vrijeme „Novi Pazar bit će Vukovar, a Sjenica nova Srebrenica".

Još davne 1844. godine jedan od većih srpskih nacionalista Garašanin naziva sve narode u Bosni ispravno Bosanci, Bošnjaci što je sasvim ispravno, tad su bili narodi sve tri konfesije u Bosni, Bošnjaci, a ime Srbin i Hrvat u Bosni do tada nije postojalo.

Srbija po Načertaniju treba biti pokrovitelj sviju turskih Slavena.

Dalje se navodi da je nužno da se svi osnovni zakoni, ustav i sva glavna kneževstva Srbije budu ugrađena u Bosnu i Hercegovinu, te da se nekoliko mladih Bošnjaka, pravoslavaca primi u državnu službu, vrate u Bosnu da bi ono što su naučili u Srbiji propagandu, provodili u svojoj domovini, Bosni.

Da bi se narod katoličkog ispovijedanja od Austrije i njenog upliva odvraćao i Srbiji većma priljubio nužno je ostvariti preko posredstva fratara.

Ovo bi se najbolje moglo postići posredstvom fratara ovdašnjih, između kojih najglavnije trebalo bi za ideju sojedinjenje Bosne sa Srbijom trebalo bi zadobiti.

Pored gore spomenutog bilo bi dobro da se jedan od bosanskih fratara postavi pri beogradskom liceumu (liceju) kao profesor latinskog jezika i još kakve nauke.

Ovaj profesor morao bi služiti kao posrednik između Srbije i katolika u Bosni što bi bilo dokazateljstvo tolerancije.

Iz gornjih navoda se vidi kako se sistematski, suptilno i maštovito planiralo osvajanje Bosne.

U „Načertaniju“ je planiran i dogovor o jeziku, književnosti i drugo, pa se kaže:

„Jedan narod treba jednu književnost, da bude jedno narječje (južno narječje), jer je najbliže starom slavenskom jeziku.

O ovom segmentu zamoljen je Vuk Stefanović Karadžić da bi o ovom napisao glavna pravila.

P i s a n o u B e č u 28. ožujka (marta) 1 8 5 0. godine.

P o t p i s n i c i:

Ivan Kukuljević, s. r.

dr. Dimitrije Demetar, s. r.

I. Mažuranić, s. r.

Vuk Stefanović Karadžić, s. r.

Vinko Pacel, s. r.

Franjo Milošević, s. r.

Stjepan Pejanović, s. r.

Đ. Daničić, s. r.

Prednji tekst „Načertanija“ preuzet je od D. Stranjakovića: „Kako je postalo Garašaninovo Načertanije“. Spomenik SKA, XCI, Beograd, 1939., str. 76-102.

U kreiranju „ Načertanija“, pored glavnog autora, Garašanina, učestvovali su poljski izbjeglica Adam Čartorijski i Čeh František Zah, 1844. godine.

Dorada i inoviranja su vršene 1941-1945. godine, a one su i danas aktuelne.

38. GRANICE POSLE BERLINSKOG KONGRESA 1878. GODINE

nezavisne države Srbija i Crna Gora; 2 proširenja Srbije i Crne Gore po berlinskom ugovoru; 3 teritorija Austro - Ugarske; 4 teritorija Osmanlijskog Carstva; 5 teritorija pod okupacijom Austro - Ugarske

Karta 38. granice poslije Berlinskog kongresa 1878. godine.

Preuzeto od Muharema Krese, „ Iskustva odbrane BiH", Sarajevo, 2013. godine str. 426.

Osnovna načela velikodržavnih politika naših susjeda je u osnovi velikodržavna teritorija nastala osvajanjem i otimanjem teritorija od Bosne i Hercegovine stvaranjem i proširenjem svojih državnih teritorija: Crne Gore, Srbije i Hrvatske, odnosno restruktuiranje Dušanovog carstva.

Ovakva ideja imala je podršku u srpskoj intelektualnoj eliti, od samih početaka formiranja Kneževine Srbije, kao i u Srpskoj pravoslavnoj crkvi. Dakle teritorija je uvijek bila u prednosti od zaštite srpskih podanika.

Srpskoj politici u suštini nikad nije bilo toliko stalo do pravoslavnog življa u Bosni, više im je bilo stalo da otkinu parče bosanske zemlje. Uvijek su išli sa devizom narod je nadoknadiv, a teritorija je vječna i veća država.

Potvrdu genocidnoj politici dala je dr. Biljana Plavšić, visokopozicionirana članica Karadžićeve zločinačke političke stranke SDS-a, 1992. godine izjavivši „dat ćemo milion Srba za dio teritorije Bosne", koji ćemo pripojiti Srbiji, a Slobodan Milošević je već uplanirao da će poginuti 80.000 Srba za teritorije Bosne i Hercegovine koje trebaju pripasti Srbiji. Jedan od prvih oslonaca je najprije tzv." jezički nacionalizam" Vuka Karadžića o nekom etničkom jedinstvu Srba.

Po tom Vuk, razlikujući vjersku pripadnost pravoslavnu, islamsku i katoličku, kaže da su to sve Srbi, „Srbi svi i svuda".

U tom kontekstu javljaju se srpski zagovornici prodora u zemlje izvan pašaluka, u kojima žive Srbi pod izgovorom njihovog oslobađanja od Turaka (Bošnjaka-muslimana).

„Tu se već vidi da je započela velikosrpska ideja spoljnopolitičkog-nacionalnog programa. Realizaciju ovih ideja o pripajanju okolnih teritorija Srbiji treba što prije činiti.[127]

Sve to treba činiti silom, agresijom, tj. povredom međunarodnog prava. Centralna tačka ove velikosrpske koncepcije je dokumenat pod nazivom

„N A Č E R T A N I J E" kao programski zadatak srpske spoljne politike, čiji je incijator bio ministar unutrašnjih poslova kneževine Srbije Ilija Garašanin 1844. godine.

Nakon inicijalnog Načertanija vremenom su slijedile njegove razrade i dorade od 1941-1944. godine od prvog predsjednnika, kraljevske vlade Nikole Pašića zatim Stevana Moljevića, Dragoljuba Draže Mihaillovića, Srpske akademije nauka i umjetnosti, Srpske pravoslavne crkve i na kraju sa realizacijom najvećih zlikovaca u XX stoljeću Slobodana Miloševića i Radovana Karadžića. Scenario je u osnovi ostajao uvijek isti.[128]

Rušenje Turske i Austrije, a kroz to genocidno čišćenje Bošnjaka i Hrvata sa prostora zamišljene velike Srbije. Garašanin se 1867. godine pokušavao nagoditi sa hrvatskim biskupom Štrosmajerom, vođom hrvatske Narodne stranke da se uključi u „plan oslobađanja hrišćana od turskog jarma i ujedinjenje jugoslovenskih plemena u jednu saveznu državu u kojoj bi zbog „zasluga" vrhunili Srbi. U preraspodjeli balkanskih teritorija vođeni su Prvi balkanski rat 1912. i drugi 1913. godine. Oba rata imala su osvajački karakter. Ovi ratovi su imali za cilj uništenje „Turaka" (muslimana - Bošnjaka) uopšte, a posebno na prostoru Crne Gore i istočne Hercegovine, kada je i napravljen

127 B. Macić, „ Zločini protiv mira" Institut za isrtaživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo, 2001 godine, str. 94-95.

128 B. Macić, „ Memorandum SANU, 5713, Sarajevo, 2001 godine, str.96-97. Macić kaže da je ovaj Memorandum izašao 1986 godineu tom smislu treba posmatrati osmu sjednicu CKSK Srbije, 1987 i pojavu Slobodana Miloševića, i realizatora velikosrpskoog programa u zamišljenom zauzimanju bosne i Hercegovine pa makar bilo i milion žrtava.

genocid nad muslimanima Gusinja, Plava, Šahovića, Kolašina i drugih mjesta. Nakon završetka balkanskih ratova, uvodi se pojam stvaranje zajedničke države, sa očitim stvaranjem velike Srbije, a pod nazivom Jugoslavija, što je bila podvala ostalim narodima na prostoru bivše Jugoslavije i bilo je veliko razočaranje svih ostalih naroda osim Srba u ovakvu državu.

Od samog početka ujedinjenja javile su se dvije pretpostavke, prva je da su Južni Slaveni jedna nacija kojoj je potrebno jedinstveno državno ustrojstvo, a druga je više nacionalnosti na jugoslavenskom tlu. Radi toga je odmah izbio problem unitarističkog ili federalističkog uređenja nove države. U tim namjerama od formiranja Kneževine Srbije do danas ubijeno je više stotina hiljada nesrba na prostorima Jugoslavije, od srpskih nacionalista ubijani su uglavnom Bošnjaci, nešto manje Hrvati. Pobijeni su i protjerani muslimani iz cijelih regija i gradova iz Srbije, Crne Gore i istočne Hercegovine.

Što se tiče muslimanskog stanovništva na prostoru Smederevskog sandžaka, bilo je vrlo malo Turaka, već su to bili domaći autohtoni muslimani koje su Srbi nazivali Gangricima ili Mandžukama, a to su ustvari domicilni stanovnici koji su primili islam. Oni su početkom XIX stoljeća činili većinsko stanovništvo ovog sandžaka. Naročito u Beogradu, Šapcu i Užicu i u jedanaest nahija ovog pašaluka bili su zastupljeni muslimani sa preko 58%. Tako su u Beogradu muslimani činili četiri petine, a u Užicu 96,7% ,stanovništva, dok je u Pomoravlju taj procenat iznosio preko 65%.

Joakim Vujić u svom „Putešestviju" piše da je u Užicu 1826. godine bilo 1.200 muslimanskih kuća, 20 džamija i samo 80 srpskih kuća.[129]

Dok engleski putopisac Andrija Arčibald Patona navodi da je u Užicu 1843. godine bilo 3.500 muslimanskih i 600 srpskih kuća,[130]

Vladimir Karić kaže da je u ovom gradu 1844. godine bilo 3.697 Turaka (muslimana) i samo 707 Srba.[131]

Iseljavanje muslimana iz ovog područja završeno je 1876, a iz jugostočne Srbije 1882. godine, prema tadašnjim (nakaradnim) zakonskim i srpskim propisima.

Muslimani su mogli ostat i u Srbiji, na svojim imanjima pod sljedećim uslovima postavljenim od vlade.

- Da se vrate vjeri pradjedovskoj, ako to neće onda mogu

- da budu Srbi islamske vjere, a ako to neće,

129 J. Vujić, „ U svom putešestviju" da je u Užicu, 1826 godine živjelo 1.200 muslimanskih porodica, a imalo je i 20. džamija i samo 80 srpskih kuća.

130 A. Arčibald Patona piše 1834. da u Užicu ima 3.500 muslimanskih i 600 srpskih kuća.

131 V. Karić piše 1844. da je u Užicu bilo 3.697 „Turaka" i samo 707 Srba, iseljavanje muslimana iz Užica završeno je 1876.

- onda moraju da se pišu i vode kao Cigani, a ako to neće,

- onda moraju da se isele iz Srbije.

Većina muslimana se odlučila na iseljavanje, jedan manji broj je prihvatio da se pišu kao Cigani, samo da ne bi prihvatili pravoslavlje i da ostanu na svojim imanjima.

Danas od tih muslimana koji su ostali na svojim imanjima i prihvatili da budu Cigani, u više gradova Srbije imamo ciganske mahale naročito u Beogradu, Šapcu, Loznici, Pirotu, Nišu, Vranju, Požegi, Sokolu i mnogim drugim gradovima po Srbiji, gdje su nekad živjeli kao muslimani (sada Romi).

Izgnanici su bježali uglavnom u Bosnu, Tursku, Makedoniju, Albaniju itd., pa i diljem cijelog svijeta, gdje ih nisu ubijali i progonili, a mogli su normalno da žive bez staha.

Ti takozvani bijeli Cigani-Romi oni muslimani koji su prihvatili da budu rađe Cigani, već da sele u neizvjesnost sa svojih imanja u Srbiji ili da se pokrste.

Protjerani muslimani iz Srbije su se naselili u sjeverne dijelove Bosne u Gornju i Donju Aziziju, odnosno to je Bos. Šamac i Orašje, sve uz Savu u Bosansku Gradišku, Orahovu, Kozluk, Janju, Brezovo polje, Bratunac, Kostajnicu te uz Drinu. Srpski seljaci su se naselili i prisvojili imanja ovih muslimanskih prognanika bez odobrenja lokalnih vlasti, muslimanske kuće su planski palili da se nemaju gdje vratiti ovi nesretnici.

Opisujući selo Baškaluci kod Loznice, L. Sopalović 1903. godine piše: „Ime Baškaluci pričaju da je došlo otuda što su u staroj varoši oko rijeke Sire stanovali Turci-muslimani, čije su bašče bile na tom mjestu, pa kada su Turci-muslimani istjerani, Srbima nije trebalo da krče šume, već su imali gotova uređena, imanja i zemljište sa baščama, po tome je selo dobilo ime Baškaluci.“[132]

Prema zapisima Miladina Radovića, Srbi su podmetnuli namjerno požar u Užicu da bi optužili muslimane, koje je trebalo što prije istjerati iz grada. „Pusta i otvorena zjapila je veleljepna užička, Šehova džamija.“ Niko se više ne okuplja u Musali, punoj cvijeća i zelenila, ne misli na lijepa turbeta, nišane i druge muslimanske svetinje. Odlazak muslimana iz Užica bio je veoma tužan, prema kazivanju istog autora, kolona je bila ogromna, čelo joj je bilo na Kadinjači, a začelje se formiralo u Užicu. Slično je bilo sa iseljavanjem iz Beograda, Smedereva, Šapca, Sokola, Loznice, Malog Zvornika, Požege i drugih mjesta širom Srbije.

132 L. Sopolović piše 1903. o selu Baškalucima kod Loznice gdje su baškalučki muslimani ostavili jako uređena imanja, koja pridošli Srbi nisu morali nimalo uređivati. iz knjige „Mi bosanskohercegovački muslimani u zajednici naroda”, autora Suljage Salihagića. Banja Luka, 1940 godine.

Prazni prostori koje su napustili muslimani postali su veoma primamljivi za pravoslavce koji su dolazili sa različitih strana: Kosova, Sandžaka, Bosne i Hercegovine, Crne Gore, Like, Korduna i drugih mjesta.

Zakon koji je potpisao knez Mihajlo 1865. godine davao je velike povlastice srpskim doseljenicima, besplatno dobijanje zemlje, kuća, stoke, određene količine hrane, oslobađanje od poreza, vojne obaveze određeni vremenski period, što je izazvalo masovno doseljavanje pravoslavnog življa.[133]

Ubrzo je donesen novi zakon kojim se uvodi ograničenje, useljavanja u Srbiju sa ciljem da se ne bi prorijedilo srpsko stanovništvo u drugim krajevima.

Izgonom muslimana iz Srbije ostalo je oko 5 miliona hektara njihove zemlje koja je podijeljena doseljenim pravoslavcima, oko 100.000 građevinskih objekata, uništeno je oko 600 vjerskih objekata i preko 300.000 grla razne stoke.

Mnogi strani izvještači su pisali „da je malo koji narod u svijetu imao tako tragičnu sudbinu kao muslimani Srbije". Nastalo je totalno uništavanje svega onoga što je podsjećalo na „Turke" (čitaj muslimane).

Svetozar Marković u svom djelu" Srbija na istoku" piše: „Očevidno srpski narod nije priznavao nikakva prava Turcima (muslimanima), svojim sugrađanima, stanovnicima iste države, da žive na srpskoj zemlji.

Srpski narod je išao da istrijebi Turke-muslimane, a to se pokazalo i kasnije, u srpskim ustancima, gdje su Srbi ubijali nedužan muslimanski narod.

Nisu imali milosti čak ni prema djeci, sve su redom uništavali, da bi došli do njihove imovine."

Ovakvom zlikovačkom odnosu ne treba se čuditi jer je Njegoš u svom „Gorskom vijencu" s ponosom pjevao o progonu, klanju i ubijanju muslimana, koje on naziva Turcima.

Ubijanje muslimana po njemu je najviši moralni čin, a to su u školama učile mnoge generacije, o nakaradnom moralu i genocidnom Njegošu.

Filip Dž. Kohen u svojoj knjizi „Tajni rat Srbije, propaganda i historijska obmana", Sarajevo, 1996. godine, kaže da je srpski fašizam stariji i od Hitlerovog, da korijeni srpskog fašizma počinju još 1804, koje je 40 godina kasnije oblikovao Ilija Garašanin u svom Načertaniju.

Tada je nastao izraz vjersko čišćenje, i da su Srbi izvršili genocid nad nesrpskim stanovništvom, da se ta njihova zamisao proteže dva stoljeća unazad.

133 M. Radović u svojim zapisima kaže: Srbi su podmetali požare u Užicu, a zato optuživali muslimane i tjerali ih da se sele. Poznatu Šehovu džamiju srušio je kafedžija Ilija Jokanović.

U svim njihovim pobunama, pa i mirnim periodima u prošlom stoljeću stradalo je muslimansko, albansko i jevrejsko stanovništvo.

Srbija je pred Prvi balkanski rat bila očišćena od muslimana. Mada su Srbi bili malobrojniji u odnosu na muslimane, ista sudbina je zadesila albance, jevreje i katolike, sa izuzetkom vladavine Miloša Obrenovića.

Kohen se u svom djelu nadovezuje na srpskog književnika Milana Miličevića iz 1871. godine.

Koji je tada otvoreno kazao da „ ne mogu naši potomci Srbi znati istinu o nama jer je mi ne kazujemo, nego ono kazujemo što nam podmiruje trenutni račun".

Pa kaže da ako je historija umjetnička galerija puna slika, malo je originala, a mnogo kopija, onda je srpska historija takva galerija puna falsifikata i laži, koje je Evropa, pa i Amerika dugo prihvatala kao originale.

Duh koji je vladao kod Srba, a vlada i danas gotovo isto kao i prije, uticao je na historiografiju iracionalnim nacionalizmom koji je instrument svoje politike, pa su nažalost historičari kao što vidimo postajali logistička podrška nacionalističke ideologije prožete srpskom ksenofobijom.

Kao pion velikih sila zapada Kraljevina Jugoslavija je bila jedina država u Evropi koja nije imala diplomatske odnose sa majkom Rusijom poslije Oktobarske revolucije.

Kralj se bojao prodora komunizma iz Rusije, iako je Jugoslavija imala svoje komuniste u Narodnoj skupštini.

Kralj se bojao i velikih evropskih sila, čiji je bio pion i od kojih je ovisila njegova vladavina.

Krfskom dekleracijom 1917. i pregovorima 9. novembra 1918. godine u Ženevi je dogovoren model prve Jugoslavije:

Savez Slovenaca, Hrvata i Srba na konfederalnom principu, međutim na kraju je pobijedio unitarizam, koncept „homogene i velike Srbije".

Ovim se podrazumijeva stvaranje nacionalne i vjerski čiste države „očišćene" od nesrpskog naroda i nacionalnih manjina.[134]

Poslije raspada Jugoslavije, 1992. godine Rusija je opet postala glavni saveznik Srbije.

134 B. Petrović, „ Istorija Jugoslavije, 1918-1988.", Beograd, 1990. godine, druga, Knj. str. 54

ZAMISAO VELIKE-HOMOGENE SRBIJE U MOLJEVIĆEVOM KONCEPTU

U tom predmetu posebno su karakteristični dokumenti o „homogenoj“ Srbiji. Moljevićev koncept obuhvatao bi cijelo etničko područje na kome žive Srbi. On predviđa preseljavanje Srba, Hrvata i muslimana u svoje matice, čak i prisilnog preseljavanja. U pismima poslanim Dragiši Vasiću o novim granicama Srbije i društvenom uređenju „velike Srbije“, Moljević navodi:

Zaposjesti na karti označenu teritoriju (koju je on označio).

Očistiti je prije nego li se iko pribere (od drugih nacija).

Krivci bi imali da budu na mjestu kažnjavani, a ostalima bi valjalo otvoriti put, Hrvatima u Hrvatsku, muslimanima u Tursku, ili Albaniju.

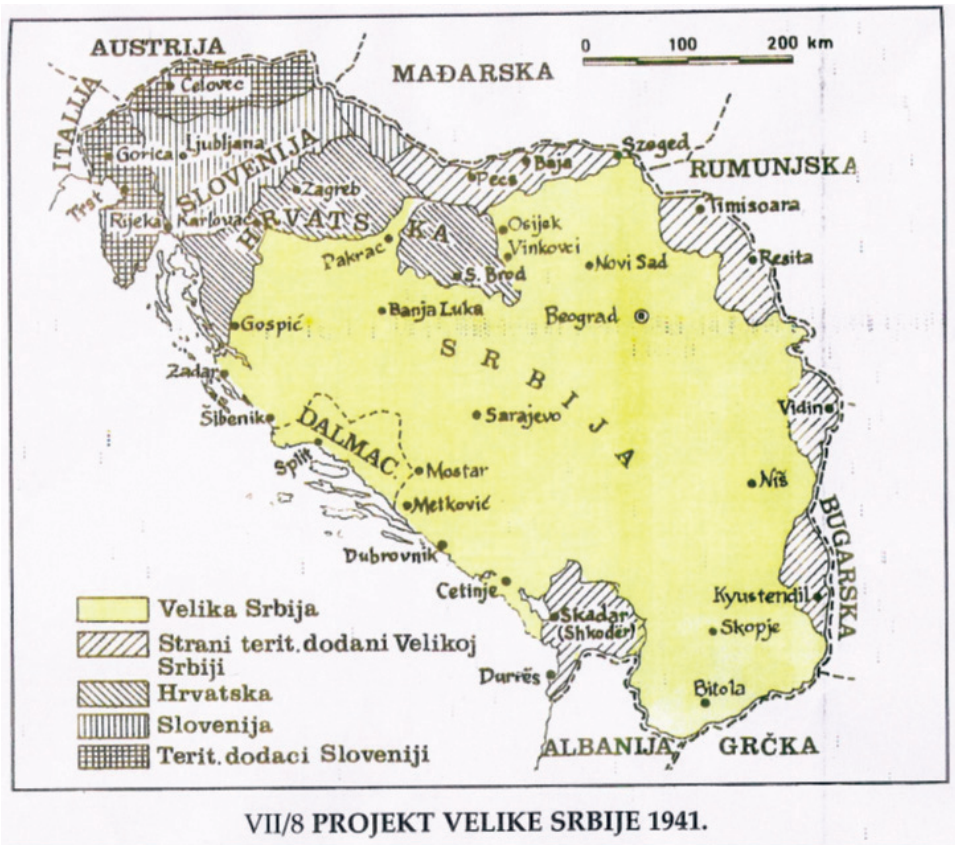

VII/8 **PROJEKT VELIKE SRBIJE 1941.**

Karta homogene Srbije u projektu Stevana Moljevića

Preuzeto od Muharema Krese „ Iskustvo odbrane BiH“, Sarajevo, 2013. godine str. 426.

JUGOSLAVIJA NAŠ PUT

Vodi nas stopama kosovskih vitezova. Pošli smo da stvorimo Srbiju.

Stvoriti Srbiju u kojoj će biti ujedinjeni svi Srbi i sve zemlje u kojima Srbi žive; u kojoj će vladati zakon, red i društvena pravda: da seljak bude domaćin, da ima dovoljno zemlje i živi boljim životom, da radnik bude pravedno nagrađen za svoj rad i obezbeđen u starosti, bolesti i iznemoglosti, da činovnik predstavnik države u svom delokrugu bude materijalno obezbeđen i zaštićen, ali i odgovoran; tako oslikavaju ovaj put. Nadalje se kaže:

U kojoj će kapital biti zakonom zaštićen, ali i kontrolisan, a glavni nosilac kapitala biti će država;

U kojoj će biti priznate zasluge svima borcima za narodno oslobođenje kako u prošlim ratovima tako i u ovome, a njihovim porodicama omogućen ugodan život;

U kojoj će izdajnici i oni koji su svoje položaje u javnom životu zloupotrijebili biti pravedno kažnjeni;

U kojoj će javnim životom da upravljaju oni koji su za to dostojni.

Eto, takvu Srbiju, kakvu su sanjala sva naša pokolenja, a za kakvu se bori srpski narod od Karađorđa, pa do dana današnjega, u kojoj će se moći živeti dostojno čoveka, a za koju je vredno umreti, takvu Srbiju koja će s ponosom da vodi Jugoslaviju, pa i ceo Balkan, želimo da stvorimo ili da izginemo, kao što izginuše kosovski vitezovi.

To je put koji nam je pokazao naš mladi Kralj.

To je put na koji nas vodi naš Draža Vojvoda.

Ova koncepcija primijenjena je u Drugom svjetskom ratu od 1941-1945. godine, što se vidi iz instrukcija Draže Mihailovića majoru Đorđu Lešiću i kapetanu Pavlu Đurišiću 20. decembra 1941 godine. U tom dokumentu se kaže: Stvoriti Veliku Jugoslaviju i u njoj Veliku Srbiju etnički čistu u granicama Srbije, Crne Gore, Bosne i Hercegovine, Srema, Bačke i Banata.[136]

Čišćenje državne teritorije od svih narodnih manjina i nenacionalnih elemenata (muslimana, Hrvata, Mađara, Albanaca, cigana i dr.).

Stvoriti neposredne zajedničke granice čišćenjem Sandžaka od muslimanskog življa i Bosne od muslimanskog i hrvatskog življa. U krajevima očišćenim od narodnih manjina i nacionalnih elemenata izvršiti naseljavanje Crnogorcima.

Iz Moljevićevog dokumenta vidi se primjena sile prema cijelim narodima i nacionalnim manjinama, što posve asocira na genocid, koji je već značajno učinjen za njegova vremena 1941-1945. godine.[135]

U vezi sa Načertanijem, sačinjen je Memorandum SANU 1986. godine.

Po kome se obnovio redoslijed događaja Garašanina, Moljevića i Mihajlovića, koji je Milošević pokušao provesti u djelo.[136]

Milošević je reorganizovao JNA sa odanim nacionalistima i srpskim kadrovima 1990. godine. Iste godine 22. januara srpski nacionalisti i njihovi kadrovi su razbili jedinu do tada homogenu političku organizaciju na nivou tadašnje Jugoslavije, SKJ, ukinuli su autonomne oblasti Kosovo i Vojvodinu. Iza toga redale su se agresije Srbije, C. Gore i JNA na Sloveniju, Hrvatsku, Bosnu i Hercegovinu, na kraju i na Kosovo, na kraju su sve pomenute ratove izgubili.[137]

Svi ovi navodi našli su plodno tlo u glavama primitivnih naroda Balkana i posebno dinarskog sistema što je izazvalo višestoljetne „osvete" Srba nad Turcima (muslimanima), radi izgubljene Kosovske bitke od Osmanlija 1389. godine. Čineći genocidno čišćenje nesrba, koje je doživjelo nekoliko kuliminacija, po kojima su najozloglašenije one 1912-1913, 1914-1918, 1941-1945. i 1992-1995. godine.

U ova četiri perioda Srbo-Crnogorci su počinili dosad nezapamćena zlodjela, uglavnom nad „Turcima" (muslimanima), kako nazivaju i danas Bošnjake: ubijanja, silovanja, pljačkanja, paljevine i etničkog čišćenja, što je originalno djelo, genocida, urbicida i kulturocida, nad muslimanskim stanovništvom.

135 S. Čampara, „ Monografija Gacko" , „ Ajsela", Sarajevo, 2000. godine, str. 127-128.
136 S. Čampara, F. Kovač, „ Izdaja i zločin" Sarajevo, 2010. godine str. 270-273.
137 S. Čampara, F. Kovač „Izdaja i zločin", Sarajevo, 2010. godine str. 267-269.

Ovaj projekat zajedno sa srpskim je osmišljen da se to najbolje osjećalo na Bosni i Hercegovini.

Ključ svega je davnašnji sporazum Cvetković-Maček o podjeli Bosne i Hercegovine na banovine, kao i Pavelićeve Nezavisne države Hrvatske.

Sporazum Cvetković Maček dogovoren je 26. augusta 1939. godine, kojima je dogovorena podjela Bosne i Hercegovine na interesne sfere Srbije i Hrvatske, stvorio je autonomnu hrvatsku jedinicu Banovinu Hrvatsku.

U tu banovinu uključeno je 13 tadašnjih srezova Bosne i Hercegovine, čime je razorena cjelovitost Bosne i Hercegovine i njen povijesni identitet pri čemu je ignorisano postojanje bosanskih muslimana, „zakon jačega".[138]

Velikohrvatska ideja ogleda se u formiranju fašističke Nezavisne države Hrvatske 10. aprila 1941. godine, u koju je uključena cijela Bosna i Hercegovina, pod zaštitom nacističke Hitlerove Njemačke i Musolinijeve fašističke Italije.[139]

138 S. Salihagić, „Mi bosanskohercegovački muslimani u krilu jugoslovenske zajednice. Kratak politički pogled na našu prošlost od najstarijih vremena do danas", Banja Luka, 1940. godine, str 58.

139 S. Čampara, F. Kovač, „Izdaja i zločin", Sarajevo, 2010. godine, str. 136.

Mapa-Karta NDH po velikodržavnom hrvatskom projektu.

Izvori: Atlas svjetske povijesti, Zagreb, str. 312.

U novije vrijeme na djelu su ponovo dogovori velikosrpske i velikohrvatske strane o podjeli Bosne i Hercegovine, stvaranjem silom i genocidom čistih etničkih prostora i pripajanjem nekih dijelova svojim maticama, a matica je svakog od nas država u kojoj smo rođeni, pa tako i bosanskim Hrvatima i Srbima Bosna i Hercegovina.

Hrvatska na čelu sa Tuđmanom stvorila je 1992/93. u Bosni i Hercegovini paradržavnu zajednicu „Herceg Bosnu“, koja bi se kasnije u pogodnom trenutku priključila Hrvatskoj.

U tom pravcu počelo je i etničko čišćenje najbrojnijeg naroda Bošnjaka na najbrutalniji način, naročito u krajevima gdje su Hrvati većinski.

Prosto su se Srbi i Hrvati takmičili u etničkom čišćenju Bošnjaka, prema dogovoru Miloševića i Tuđmana u Karađorđevu o podjeli Bosne i Hercegovine i uništenju Bošnjaka.

Prema njihovom dogovoru, Bošnjake je trebalo natjerati na iseljavanje silom, a ukoliko to ne uspije, onda ih treba ubijati, silovati, pljačkati, paliti, pokrstiti i protjerati.

Davor Butković u Jutarnjem listu, 11. 05. 2013. godine, broj. 5315, Zagreb piše:

„Tuđman je artikulirao temeljnu politiku Herceg Bosne i podržao je njene glavne protagoniste, Šušak ju je samo izvršavao, ali na brutalniji način, kao Boban i Kordić kako Tuđman nije zamišljao.

Način podržavanja Herceg Bosne osuđivao je tadašnji zagrebački nadbiskup Franjo Kuharić, veliki čovjek, veliki Hrvat i gospodin Stjepan Mesić, kao i general Antun Tus.

Šušak je bio samo glavni operativac Herceg Bosne, a glavni ideolog je Tuđman. Šušak je bio i glavni ideolog proustaške militarističke hadezeove desnice.

Gojko Šušak bio je glavni Tuđmanov povjerenik za Herceg Bosnu te je i suodgovoran za politiku Hrvatske o podjeli Bosne i Hercegovine između 1992. i 1994. godine.

Tadašnji general Hrvatske vojske Antun Tus, načelnik Glavnog stožera je u decembru 1992. godine podnio ostavku zbog sukoba sa Šuškom oko angažovanja Hrvatske vojske u Bosni i Hercegovini koju je Šušak zagovarao.

Tus je u Bosni i Hercegovini želio ratovati protiv agresorske srpske vojske, a Šušak protiv Bošnjaka provodeći Tuđmanovu ideologiju pripajanja BiH Hrvatskoj, ili dioba sa Miloševićem.

Tuđman je o podjeli Bosne pregovarao sa Miloševićem još u proljeće 1991. godine.

Uslijed čega su obje strane formirale ekspertne timove koji su morali izraditi prijedloge podjele Bosne i Hercegovine na hrvatske i srpske interesne sfere sa iscrtanim novim granicama.

Na jednom od tih sastanaka srpska strana je za sebe tražila od Hrvatske Baranju, nudeći Hrvatima zauzvrat dijelove Bosne."

Gospodin Davor Butković je izjavio: "Osobno sam slušao dr. Tuđmana kako na blagdanskoj večeri za novinare održanoj pod kraj prosinca 1991. godine u predsjedničkim dvorima pred barem 20-etak svjedoka govori o podjeli Bosne i Hercegovine.

Kao o neizbježnom povijesnom procesu, koji će se vrlo brzo dogoditi pri čemu Hrvatska mora dobiti Bihać, Cazinsku krajinu i Hercegovinu i eventualno neke dijelove Posavine, a Srbiji će pripasti sve ostalo.

Aliji će ostati mala zemljica Bosna između Sarajeva, Travnika i Tuzle.

Tom prigodom je dr. Tuđman baš na salveti nacrtao takvu svoju viziju podjele Bosne i Hercegovine.

Koju je britanskim novinarima dostavio u ono vrijeme poznati političar Paddy Ashdovn (Pedi Eždaun), što je još jedan trivijalni dokaz Tuđmanove geopolitičke opsesije Bosnom i Hercegovinom.

Htio je vratiti nekadašnju Pavelićevu Nezavisnu državu Hrvatsku pod svoje okrilje.

Hrvatska republika Herceg Bosna bila je politički izvan te opsesije koje je Gojko Šušak provodio u ime Franje Tuđmana."[140]

Dakle hijerarhijska linija uloge hrvatske u podjeli Bosne i Hercegovine išla je ovako: dr. Franjo Tuđman—Gojko Šušak—Mate Boban-Prlić-Kordić i grupa generala oko Jadranka Prlića (haških zatvorenika) i dr.

U vezi ovih problema krajem 1992. godine eksplodirao je sukob u vođenju Hrvatske demokratske zajednice (HDZ) kada je došlo do raskola, ne slažući se sa podjelom Bosne i Hercegovine odlaze do kraja pošteni Hrvati iz stranke:

Stjepan Mesić, Josip Manolić, general Antun Tus i mnogi pošteni Hrvati.

140 D. Butković, „ Jutarnji list", od 11. 05. 2013 godine broj 5315. u Zagrebu piše: „Tuđman je artikulirao temeljnu politiku Hercegbosne, i podržao njene glavne protagoniste: Šuška, Bobana, Prlića i dr. samo kao izvršioce naređenja, ali samo na brutalniji način.

DVANESTO POGLALJE

REZOLUCIJE, APELI I PROTESTI BOŠNJAKA ZBOG HAPŠENJA I UBIJANJA SRBA OD VLASTI NDH 1941. GODINE

Poslije Drugog svjetskog rata među brojnim ideološkim pitanjima ostala su mnoga neriješena. Manje ili više neistražena, među kojima su i antifašističke i antiustaške „muslimanske rezolucije" protiv hapšenja i ubijanja Jevreja, Srba i Roma.

Te rezolucije su već 1941. godine donijete u više gradova Bosne i Hercegovine, tako akademik Muhamed Filipović iznosi da su objavljivanjem ovih rezolucija Bošnjaci postali jedina narodna zajednica u Evropi koja je javno i sa potpisima više hiljada svojih najuglednijih članova protestirala protiv progona, ubijanja, oduzimanja imovine zbog nacije i vjere. Protestirala je kod najviših vlasti NDH.[141]

Stephen Schwartz tvrdio je da su potpisnici tih rezolucije bili protiv zločina ustaškog režima i da su rezolucije „ od najveće važnosti da se svijetu objasni jedinstveni odnos muslimana prema svojim komšijama Jevrejima, Srbima i Romima na bosanskom tlu".

(S. Schwartz, Sarajevska ruža, Sarajevo, 2006. str. 8). Ove bošnjačke rezolucije imaju još veću specifičnu težinu, jer su donošene poslije teških bošnjačkih iskustava življenja u monarhističkoj Jugoslaviji kao drugorazredna vjerska skupina.

Pa i pored ovakvog bošnjačkog gesta, sve političke „igre" dovođenja Srba i Hrvata do međusobnog istrebljenja u Bosni i Hercegovini uglavnom su na kraju „pucale" po Bošnjacima.

I jedni i drugi za one treće (Bošnjake) u svojim dogovorima su govorili: jedan dio treba pobiti, jedan dio pokrstiti, a jedan dio treba protjerati, što je očit primjer istočne i zapadne Hercegovine, kao i istočne i sjeverne Bosne, gdje više nema Bošnjaka.

U tom stilu je ustaški doglavnik Mile Budak na velikom skupu ustaša u Gospiću rekao: „Jedan dio Srba ćemo pobiti, drugi raseliti, a ostale ćemo pokatoličiti i tako pretvoriti u Hrvate."

141 M. Filipović, „Bošnjačka politika", Sarajevo, 1996. str. 75.

Zabranjena je ćirilica, raspuštene su sve društvene i političke organizacije Srba, počela su masovna hapšenja i ubijanja Srba.

Iako su Bošnjaci-muslimani kroz sve Jugoslavije bili marginalizirani, već krajem ljeta 1941. godine bošnjačko građanstvo putem više rezolucija se ogradilo od ustaške politike, progona i istrebljenja srpskog, jevrejskog i romskog stanovništva.

Začetak svim rezolucijama, najprije Sarajevskoj, može se smatrati skupštinskim zaključkom.

Udruženje ilmije „El Hidaje" od 14. augusta 1941. godine, a čelni inicijator bio je Mehmed ef. Handžić i autor teksta.

U tački jedan ove rezolucije piše: „Sa bolom u duši i dubokom sućuti se sjećamo svih onih muslimanskih žrtava koje nedužno padoše u nemirima koje se ovih dana mjestimično događaju.Osuđujemo sve one pojedince muslimane koji su sa svoje strane učinili bilo kakav ispad i napravili bilo kakvo nasilje nad nedužnim srpskim i jevrejskim narodom.

Konstatujemo da su tako šta mogli učiniti samo neodgovorni elementi, čiju ljagu odbacujemo od sebe i od svih muslimana, da se u duhu visokih uputa svoje vjere strogo klone svih zlodjela.

Molimo državne vlasti da što prije zavedu zakonsku sigurnost u svim krajevima, ne dozvoljavajući da se bilo šta učini na svoju ruku kako ne bi nevini ljudi stradali. (prema prof. dr. Nijazu Durakoviću, „Prokletstvo muslimana", Sarajevo).[142]

Rezolucija je upućena najvišim funkcionerima NDH.

Poslije sarajevske rezolucije, pojavljuju se prijedorska, bijeljinska, mostarska, banjalučka, tuzlanska, dubička, visočka, konjička i mnoge druge.

Srpski patrijarh Gavrilo Došić naveo je u svojim memoarima: „Mi smo apelovali na pristalice dr. Mehmeda Spahe.

Oni su pre našeg apela pokušali sve što su mogli da obustave masakr i pokolj srpskog življa. Naš apel primili su blagonaklono nastojeći da nešto učine u tom pravcu.

Uzeto u cjelini, predstavnici muslimana drže se ispravno i dobro prema Srbima i osuđuju javno i kuražno zločine ustaša."

O ovim rezolucijama dr. Dušan Lukač ističe da je u pisanju ovih rezolucija učestvovao čitav niz grupa i organizacija muslimanske inteligencije i građanskog sloja.

Petar Mišković iznosi da je muslimanska rezolucija „El Hidaje" naišla na osudu i podozrenje kvislinške vlasti kojoj je time stavljeno do znanja da u

142 N. Duraković, „ Prokletstvo muslimana", Tuzla, 1998. godine, str. 135-137.

provođenju svoje politike ne može računati na podršku muslimanskog naroda i sveštenstva.

Na kraju treba posebno istaći da se Bošnjaci nisu uopće pitali o formiranju NDH, niti su se slagali sa progonom njihovih komšija Srba, Jevreja i Roma.

Apele su potpisali uglavnom najviđeniji muslimani intelektualci i vjerski dostojanstvenici i uopće ugledni građani su potpisali ovolike rezolucije, apele i proteste da se Srbi ostave na miru.

Vlasti NDH su nastavile s progonom Srba, a započeli su i odmazdu nad muslimanima, koji su potpisali ovakve apele.

Srbi nisu poštovali te muslimanske žrtve, što se potvrdilo i 1992. godine, posebno u Hercegovini koju su nažalost očistili od Bošnjaka-muslimana.[143]

143 S. Čampara, F. Kovač, „Izdaja i zločin", Sarajevo, 2010. godine, str. 148.

APELI 60 UGLEDNIH MUSLIMANA BANJE LUKE

Pred održavanje Biskupskog stola u Zagrebu, 60 uglednih muslimana, svjetovnih i vjerskih intelektualaca uputilo je apel 12. novembra 1941. godine vladi NDH, naslovljen na svoje predstavnike Džafera Kulenovića i Hamdiju Bešlagića, članove hrvatske vlade.

To je bio otvoren protest protiv ubijanja i pokatoličavanja u Bosni i Hercegovini. Pored ovog apela upućeno je još 14 protesnih pisama o istom pitanju kao i u banjalučkom apelu.

„Još od početka uspostavljanja ove naše NDH gledamo mi muslimani sa najvećom zabrinutošću kako su neke ustaše i drugi neodgovorni faktori činili najgrublje greške, pa i zločine.

Najelementarnija prava čovjeka gažena su bez ikakvih skrupula. Sigurnost života i imetka, sloboda vjere i savjesti prestali su da važe za veliki dio naroda ovih krajeva.

Ubijanje svećenika i prvaka bez suda i presuda, streljanje i mrcvarenje u gomilama, često posve nevinih ljudi, žena i djece, gonjenje u masama, izgonjenje iz kuća čitavih porodica sa rokom od jednog do dva časa za spremanje te njihovo deportovanje u nepoznato, prisvajanje njihove imovine, te nasilno prevođenje u katoličku vjeru, sve to zaprepaštava istinskog čovjeka, koji su na nas muslimane djelovale najnegativnije.

Mi nikad nismo željeli ovakve metode u našim krajevima, niti smo se služili u našoj burnoj prošlosti, i to ne samo što nam to brani Islam, nego i zato što smo vjerovali da ovakve metode dovode do rušenja javnog mira u svakoj državi i ugrožavaju njezin opstanak.

Mi smatramo da se ovakva nasilja ne bi smjela vršiti niti nad najgorim neprijateljem, jer ovo što se kod nas radi, sumnjamo da bi mogli naći primjera u povijesti bilo kojih naroda.

Rezultati ovakve politike, kako se ovakvi postupci mogu uopće nazvati tim imenom, upravo su grozni što je svaki čovjek mogao i očekivati. Vjerska snošljivost koja je bila na visini u Bosni i Hercegovini i pored vjerske podvojenosti, srozala se na nulu.

Uvrede i izazivanja naših katolika uzimala su često takvog maha prema nama muslimanima, da nas sile na ozbiljna razmišljanja. Rad hrvatskih nacionalista i na jednoj i na drugoj strani, koji je išao zatim da dovede do bratstva oba dijela hrvatskog naroda i koji je bio urodio dobrim rezultatom, na putu je da doživi potpuni slom.

Jedan od katoličkih svećenika smatra da je došao njegov čas i da je bez skrupula iskorišćenje ovog trenutka za uništenje Srba, Cigana i Jevreja.

Propaganda za katolicizam je uzela toliko maha da podsjeća na špansku inkviziciju. Pod njezinim prisustvom i uz toleriranje javnih organa su pokatoličenja hrišćana masovna, te su postali punopravni i nacionalni Hrvati, samo zato što su primili katoličku vjeru.

Ravnopravnost Islama izjavljuje se sa najviših mjesta, ali se često čuju i pogrdne pjesme od nekih katolika koje vrijeđaju vjerske osjećaje muslimana i proriče im se ista sudbina kao i hrišćanima-Srbima.

Jedan dio ustaške vojnice i to ne samo divlji nego i redovni izvršio je teške ispade i napadaje ne samo prema hrišćanima nego i prema muslimanima, pa je izazvao u našim redovima zaprepašćenje.

Ustanak u našim krajevima koji se sve više širi posljedica je gore navedenih postupaka i grešaka. U daljem izlaganju ovi potpisnici ukazuju na opasnost koji su neizbježna posljedica takve strahovlade. Pri proganjanju komunista čini se nepravda nama muslimanima.

Nećemo da tvrdimo da i među nama muslimanima u gradu nema koji komunista, ali na račun ovih hapse i proganjaju i one muslimane koji nikad nisu bili komunisti, samo ako se izraze nepovoljno protiv nepravilnosti koje se dešavaju.

Znamo dosta primjera gdje su ustaše pristupale klanju i ubijanju sa fesovima na glavi. To je bilo u Bosanskom Novom gdje su četiri kamiona ustaša došli sa fesovima na glavi i udružili se sa muslimanskim ološem i izvršili klanje hrišćana.

Isto se desilo u Bosanskoj Kostajnici, kao i u Kulen Vakufu, gdje se u klanju istakao Miroslav Matijević iz Vrtoča. Tu je poklano 950 hrišćana, što je dalo povoda četnicima za osvetu 6. jula, 1941. godine, kada je spaljen Kulen Vakuf gdje je ubijeno 1.350 muslimana (ovo je dokaz da su muslimani uvijek plaćali najveće cehove zaraćenim stranama „Srbima i Hrvatima“).[144]

Čak se šaputalo hrišćanima da trijebe Turke-balije. Da smo htjeli ubijati, trijebiti, provjeravati Srbe i druge, Osmanlije su to mogle učiniti prije nekoliko stotina godina.

NDH i njena vojska ne štiti muslimanska sela kao što je u ključkom, sanskom i petrovačkom kotaru, a pogotovo u istočnoj Hercegovini, i što je najgore vinovnici ovih pokolja i nereda su u pozadini zabavljeni pljačkom srpske i židovske imovine što se dešava i ovdje u Banjaluci.“

Potpisnici apela obraćaju se svojim ministrima u vladi NDH da o ovom svemu izvijeste poglavnika.

144 M. Filipović, „ Bošnjačka politika“, Sarajevo, 1996. godine, str. 75.

Da ulože sav svoj upliv da se ovome strašnom stanju učini što prije kraj. „Mi se ovim priključujemo akciji muslimana, a naročito sarajevskih muslimana od 12. oktobra 1941. godine i predlažemo sljedeće

- Da se što prije zavede sigurnost života i imetka, sloboda vjere svih stanovnika ove države

- Da se nevini svijet zaštiti jačom vojnom odbranom

- Da se ubuduće ne dozvole nikakve akcije koje će izazvati pobune naroda.

- Da se pozovu na sudsku odgovornost svi krivci koji su počinili kakvo nasilje ili zlo djelo bez razlike na položaj i vjeru, kao i oni koji su takva djela naređivali da se kazne po zakonu.

- Da zakone primjenjuje samo redovna vlast i redovna vojska

- Da se onemogući svaka vjerska netrpeljivost i

- Da se što prije pruži dobrovoljna materijalna pomoć onima koji su nevino postradali u ovim neredima.

Pri etničkom čišćenju i genocidu nad Bošnjacima 1941-1945 i 1992-1995. godine.

Ne znamo da je i jedan srpski, intelektualac i Srpska pravoslavna poslali niti jedan apel ili protestno pismo svojim vlastima već su ih naprotiv posticali na zločine, a posebno pravoslavni popovi koji su blagosiljali vojsku i podsticali na zločine nad muslimanima u Bosni i Hercegovini.[145]

145 S. Čampara, F. Kovač, „ Izdaja i zločin“, Sarajevo, 2010. godine, str.148-150.

DRŽAVNI PROJEKAT CRNE GORE

Zašto ne reći da je mala Crna Gora od samih svojih početaka, pa do danas imala pretenzije prema nekim dijelovima Bosne i Hercegovine, a to je istočna Hercegovina i istočna Bosna. Sve crnogorske agresije na BiH, koje su uvijek bile zajedničke sa Srbijom, bile su ciljane na osvajanje tuđe teritorije, a zatim čišćenje, ubijanje, pljačku, silovanje, paljenje, rušenje i ostale oblike kršenja međunarodnog prava. Sve je bilo usmjereno da se Bošnjaci uklone sa prostora gdje su imali svoja imanja, da bi agresori došli na lak način do zemlje u čemu su kroz povijest i značajno uspjeli uz pomoć Srbije i Rusije. Nisu se birala sredstva na koji će način protjerati Bošnjake.

Prvi genocid Crnogorci su izvršili nad muslimanima u četiri cetinjske nahije po naređenju vladike Danila.

Petar Petrović Njegoš u svom Gorskom vijencu od početka do kraja knjige poziva na ubistvo i progon muslimanskog naroda, kako on kaže Turaka. (zar ovo nije genocid?)

Kralj Nikola od Podgorice do Nevesinja pravi genocid nad muslimanima-Bošnjacima. Sve pred sobom sa svojim divljim hordama, što je muslimansko-bošnjačko ubija, pljačka i pali.

U Drugom svjetskom ratu crnogorski četnici na čelu sa komandantom majorom Đorđom Lasićem, majorom Petrom Baćevićem, popom Radojicom Perišićem, kapetanom Pavlom Đurišićem i drugim koljačima prave genocid u istočnoj Hercegovini nad bošnjačkim narodom.

Ono što nije uspjelo pomenutoj bratiji uspjelo je Milu Đukanoviću sa svojim rezervistima u proljeće 1992. godine. On je konačno očistio istočnu Hercegovinu od Bšnjaka i napravio genocid nad pomenutim narodom.

Velikodržavni crnogorski projekat ima svoj kontinuitet i genezu čiji se počeci mogu vezati za poznatu „istragu poturica“, koja je usmjerena na fizičko i duhovno istrebljenje pripadnika islamske vjere. Evo nekoliko drastičnih primjera i događaja na teritoriji Crne Gore. Geneza crnogorskog državnog projekta vidi se po zločinima u sledećim naseljima i lokalitetima: Šahovići (sada Tomaševo), Kolašin, Grahovo, Gacko, Nikšić (nekad Onogošt), Spuž, Plav, Gusinje, Kuči, Kazanci, Lipnik, Korita, Brestice, Hodžići, Zagradci, Cernica, Slivlja, Plana, Divin, Dabar i mnoga druga mjesta po Crnoj Gori i istočnoj Hercegovini.

Berlinskim kongresom dodijeljeno je više zemlje Crnoj Gori nego što je bila stara Crna Gora sa 4 nahije i 3.200 domaćinstava.

Kontinuitet takvog djelovanja Crne Gore iskazao se i tokom Drugog svjetskog rata (1941-1945) kao u agresiji na Bosnu i Hercegovinu 1992-1995. godine, s pretenzijama na istočnu Hercegovinu inspirisanom „Gramatom (programom) Petra Velikog". „Gramata" je donesena na plemenskom zboru 6. jula 1711. godine i pročitana pod Lovćenom od ruskih izaslanika i crnogorskog vladike Danila.

Sredinom 1766. godine u Mainama se pojavio jedan čovjek, koji se bavio sakupljanjem ljekovitih trava, za koga se poslije uspješne propagande povjerovalo da je ruski car Petar III koga je sa vlasti skinula njegova žena, carica Katarina II, a za koga se tvrdilo da su ga ubili caričini ljubavnici.

Za njegovo prisustvo se vrlo brzo saznalo, pa je Dubrovnik o tome obavijestio bosanskog vezira i trebinjskog pašu.

Crnogorci su jedva dočekali da za svoga vladara postave svrgnutog ruskog cara Petra III.

Čim je stigao u Crnu Goru odmah prigrabio vlast od slabog vladike Save. Crnogorci su bili oduševljeni, svojim ruskim vladarom, koji je po cijeloj Crnoj Gori dočekivan sa oduševljenjem kod naroda.

Otkrivanjem da je lažan car ubijen je 11. 09. 1773. godine.[146]

Karađorđev ustanak je imao poseban odraz na Crnu Goru i istočnu Hercegovinu 1804. godine. U pismu hercegovačkim plemenskim glavarima 27. augusta 1804. godine poslanom iz Srbije se poručuje: „Udarite vi od te strane, a mi ćemo od ove i pomoću boga za mjesec dana će nam se vojske sastati u Sarajevu gdje ima zaire i džebane, svaka blaga i bisera nebrojano."

Karađorđe je uspio da prodre do Novog Pazara i Sjenice. Drobnjaci, Rovčani, Moračani, Uskoci i Pivljani su pljačkali, palili muslimanska sela i gradove po Hercegovini i ubijali nevini muslimanski narod.[147]

Mirom u Bukureštu (16. maja 1812. godine) koji je sklopljen između Otomanskog carstva i Rusije, Srbija se nije nigdje pominjala, veliki vezir Huršid-paša je pripremio vojsku uz pomoć Ali-paše Derendelije i umirio nemirnu Srbiju, a Turci su opet postali gospodari Srbije. I sa tim je Prvi srpski ustanak bio završen. Pošto se Crna Gora još nije smirila, još uvijek je napadala istočnu Hercegovinu, trebalo je umiriti ubilački i pljačkaški raspoložene Crnogorce. Po zapovijedi iz Carigrada Silahdar-paša digne vojsku početkom jula 1768. godine. Tada je dobro Crnogorce naučio pameti. U Travnik se vratio koncem augusta 1768. godine. U to vrijeme Rusija opet najavi rat Osmanlijama, u

146 E. Imamović, „Od Dukljana do četnika", 90% svih ratova u BiH odnose se na Srbiju i C.Goru. (Oslobođenje) 16.V.1993 godine, Sarajevo, 1993 str. 7. Ovi ratovi se odnose uglavnom na istočnu Hercegovinu i istočnu Bosnu.

147 V. J. Korać, „Trebinje istorijski pregled period od dolaska Turaka do 1878. godine, Sarajevo 1971. str. 285.

kome su učestvovali Bošnjaci i junački se ponijeli i izvojevali pobjedu. U taj vakat u Bosni se pjevala pjesma: Ovo se zbivalo između 1752. i 1760. godine.

Jadna Bosno šta si dočekala,
Da u tebi dva čovjeka sude
Kos kadija, paša Kukavica.
Dok bijaše Kukavica paša
Ne znade se ko bijaše baša
Sve saruke zbiše u sanduke,
Jatagane skriše na tavane.

TRINAESTO POGLAVLJE

JEDAN OD KORIJENA ZATIRANJA BOŠNJAKA U ISTOČNOJ HERCEGOVINI JE I AGRARNA REFORMA

U nauci je dugo vladalo mišljenje da je u pogledu svoga agrarnog uređenja osmanska Bosna u biti ostala ono što je bila u doba Kotromanića. Bosna je od druge polovine XVIII stoljeća, pa do pred kraj osmanske vladavine, sa svojim ajanima i kapetanima, dosta samostalnim u odnosu na centralnu vlast u Carigradu, mnoge podsjećala na srednjovjekovnu Bosnu sa njenom vlastelom i slabom vlašću vladara. Tako su novija istraživanja pokazala da su agrarni odnosi u Bosni XIX stoljeću rezultat unutrašnjeg razvoja kako Osmanskog carstva tako i nje same kao najisturenije granične osmanske zemlje. Odmah po osvajanju Bosne, Osmanlije su u njoj uvele svoje klasično agrarno uređenje, poznato pod nazivom timarski sistem. U ovom sistemu cjelokupna zemlja smatrala se sultanovim odnosno državnim vlasništvom. Sultan je tu zemlju dodjeljivao spahijama, kao naknadu za vršenje vojne ili neke druge službe unutar carstva. Tokom XVIII stoljeća (1859. godine) dolazi do raspada timarskog uređenja kroz proces čiflučenja u kojem zemlja ne mijenjajući formalno svoju pravnu prirodu prelazi u ruke svojih novih vlasnika, tzv. čifluk sahibija.[148] Sve do pred kraj XVIII i početka XIX stoljeća muslimani su činili znatnu većinu stanovništva, jer su još uvijek prelazili na islam i hrišćani i kršćani, koji su uvećavali muslimansku supstancu. Tokom ratova krajem XVII i početkom XVIII stoljeća koje su Osmanlije vodile sa Austrijom i Mlečanima broj nemuslimanskog stanovništva u Bosni i Hercegovini se smanjivao. Mnogi hrišćani iz pograničnih dijelova bježali su na austrijsku i mletačku stranu gdje su dobijali status graničara, odnosno uskoka i hajduka. Po Bosni tokom XVIII stoljeća diže siromašno muslimansko seljaštvo bune na koje pada teret ratovanja, kao i dizanje tvrđava po Bosni radi odbrane carstva.[149] Osim ratova, domaće muslimansko stanovništvo tokom XVIII i XIX stoljeća prorijedile su bolesti, naročito kuge. U tom periodu Bosnom i Hercegovinom je prošlo devet epidemija kuge od kojih je bila najveća ona 1813-1817. godine u kojoj je, prema kazivanju Šibenčana Antonija A. Frarija, stradalo više od polovine domaćeg stanovništva (muslimana).[150]

148 M. Imamović, K. Hrelja, A. Purivatra, „Ekonomski genocid nad bosanskim muslimanima“, Sarajevo, 1994. str. 7.

149 V. J. Korać, „Trebinje, istorijski pregled II period od dolaska Turaka do 1878. godine”, Sarajevo, 1971. str. 185.

150 S. Čampara, „Monografija Gacka“, Sarajevo, 2000. godine, str.80-83.

Najviše je kuga satrala muslimane, zapisat će i fra Jukić. Tako su cijeli krajevi, posebno u centralnoj i istočnoj Bosni dugo ostali pusti i nenaseljeni. Na te puste zemlje, već oformljene kao čifluke, bosanske spahije, ajani, kapetani i njihovi drugi posjednici naseljavaju stočarsko hrišćansko stanovništvo, (Vlahe) uglavnom iz Crne Gore i istočne Hercegovine. To je naseljavanje bilo dobrovoljno, uvjetovano ekonomskim razlozima. Pored službenih osmanskih deftera, o tome svjedoče i sami doseljenici.[151]

Tako, ugledni tuzlanski trgovac i podnačelnik grada do 1914. godine Živko Crnogorčević priča u svojim „Memoarima": „Moj djed Živko sa svoja dva brata Lukom i Jeremijom i ostalom porodicom doselio se iz Drobnjaka, današnje Crne Gore, na Glasinac kod odžaka Šainpašića u selo Vidriće, kotar Rogatica.

Naravski da ih je u to selo dotjerala nužda i nevolja, pošto je to uvijek bivalo: kada izda godina, onda tojagu na rame i ponjavu na nju, pa ajd u Bosnu da se nešto zaradi i da se izrane čeljad. Ako im se dopadne, ostaju Crnogorci i Ercegovci đe su došli, ako im se pak ne dopadne, onda se vraćaju odakle su došli.

Dakle, pošto se u tuđe smjestila, porodica staložila i smirila za stalno, nastavili smo tamo živjeti. Bosna se je, znači, tada mnogima crnogorcima ukazivala kao neka Amerika ili obećana zemlja."[152]

Složen razvitak osmanskog feudalizma u Bosni je završen donošenjem uredbe o čiflucima u Bosni, poznatoije kao Saferska naredba, od 14. safera, 1276 godine ili 12. IX. 1859 godine.[153] Ovom uredbom između čifluk sahibije i čifčija, seljaka ili kmetova u osnovi, mjesto ranijeg feudalnog, javno-pravnog odnosa dobili su privatno pravni, tj. građanski karakter. Posjednik zemlje postao je njen vlasnik, a kmet zakupac ili mustedžir na čifluku.

Međusobni odnosi su uređivani putem ugovora u kojem je vlasnik ulagao zemlju, a seljak rad.

Većina vlasnika begova su obrađivali svoju zemlju u vlastitoj režiji.

Seljaci hrišćani i kršćani, bez obzira na to što su u prvoj generaciji živjeli na čifluku, počinju se buniti nastojeći prisvojiti begovsku i aginsku zemlju koju su na osnovu zakupa obrađivali i živjeli od nje. Ove su bune kulminirale ustankom u istočnoj Hercegoviini 1875. godine, čime je otvorena tzv. istočna kriza, koja je rezultirala Austrougarskom okupacijom Bosne i Hercegovine.

151 M. Imamović, K. Hrelja i A Purivatra „ Ekonomski genocid nad nad muslimanima", Sarajevo. 1994. godine. str. 97-101

152 M. Imamović, K. Hrelja i A. Purivatra, „Ekonomski genocid nad muslimanima", Sarajevo. 1994. godine, str. 8-11

153 M. Imamović, K. Hrelja i A. Purivatra, „ Ekonomski genocid, nad muslimanima", Sarajevo, 1994. str. 8.

Austrougarska uprava je ozakonila Safersku naredbu i ostale osmanske tanzimate (reforme) zakone iz oblasti agrara.

Austrougarska je dozvolila rješavanje agrarnog pitanja putem fakultativnog otkupljivanja kmetskih selišta, dobrovoljnim sporazumom između age i kmeta. Jer austrijska vlada nije bila spremna, niti je imala sredstava, da takav otkup kreditira.

Ta praksa je poslije duge političke borbe ozakonjena u Bosanskom saboru 13. juna 1911. godine.

Na taj način uz pomoć malo državnog kapitala i privatnog otkup je tekao veoma sporo. Do 1910. otkupilo se oko 25.000 kmetova, ali su još 111.033 porodice imale različite ex-feudalne obaveze.

Bečki profesor Karl Grinberg je izračunao 1914. godine da bi uz dosadašnji tempo otkupa, koji počiva na „slobodnoj igri snaga", tek u prvoj četvrtini XXI stoljeća u Bosni i Hercegovini nestalo čifčijskih odnosa.

Istovremeno je bila primjetna tendencija da na osnovi zelenaškog kapitala i rentijerstva muslimanski zemljoposjed pređe u nemuslimanske ruke.

Taj proces je počeo šezdesetih godina XX stoljeća kada se među glavnim kupcima zemlje pojavljuju bosanski pravoslavci Petraki ef. Petrović iz Sarajeva, Niko i Tošo Kojdić, Mijo Cvjetić i Jovo Josipović, svi iz Brčkog, a posebno Jovo Babić (po majci pradjed Vladimira Dedijera) iz Gradačca.

Oni su pravoslavnim seljacima davali zajmove uz veliku kamatu. Većina nije mogla vratiti dugove, onda su ih Babić i ostali pretvarali u svoje kmetove, a zemlju uzimali sebi od ovih nevoljnika, o čemu je pisao tada najugledniji srpski list, novosadska „Zastava."[154]

Tako se među zemljoposjednicima prema popisu 1910. godine pored 12.550 muslimana, javlja i 1.393 pravoslavnih, 725 katolika i 66 ostalih vlasnika zemlje.

Među kmetovima najbrojniji su pravoslavci 75.679, katolici 29.067 i bosanski muslimani 6.334. Nasuprot tome bilo je 136.854 slobodnih seljaka, od kojih su muslimani činili 56.65%.[155]

Većina kmetova ili zakupaca za vrijeme Austro-Ugarske htjeli su da se njihovo kmetsko pravo pretvori u privatnu svojinu, pa su se tako i ponašali. To je potvrdio marta 1908. godine zamjenik zemaljskog poglavara civilni adlatus baron Isidor Benko.

154 M. Imamović, K. Hrelja, A. Purivatra, „Ekonomski genocid, nad bosanskim muslimanima", Sarajevo, 1994. str. 8

155 M. Imamović, „ Historija Bošnjaka", Sarajevo, 1993-1996. godine, str. 157-158 i 318-322.

Kada je na žalbu muslimanskih zemljoposjednika izjavio: „Iskreno kazano, ne bih želio biti aga u Bosni i Hercegovini jer znam da im je težak položaj te koliko ima faktora koji navaljuju na vaša prava i interese."

Ta nepravda prema zemljoposjednicima je kulminirala u trenutku raspada Austrougarske u jesen 1918. godine, kada pravoslavni i katolički seljaci prisvajaju i otimaju begovsku i aginsku zemlju, koju su držali pod zakupom.

Palili su istovremeno mnogim muslimanskim zemljovlasnicima kuće i druge gospodarske objekte.

Te njihove zločine obilježava jedan slučaj u rogatičkom kraju. Na pitanje jednog bega zemljoposjednika svom dojučerašnjem kmetu zašto mu pali imanje i uništava kad zna da mu je njegov otac primio djeda na svoje imanje, napravio kućicu, štalicu, dao kravicu, zemlju i sjeme da obrađuje i da mu on i njegova porodica nikad nisu načinili nikakva zla, seljak-kmet je odgovorio: „Vi ste Turci nas pesto godina uništavali." Aga mu je na to mirno rekao: "Pa razgodi i ti pobogu brate na petsto godina, nemoj sve u jedan dan."

Takvo stanje anarhije i bezvlašća u agraru regent Aleksandar je sankcionisao svojom proklamacijom seljaštvu 6. januara 1919. godine.[156]

Nakon toga nizom zakona i uredbi regulisana je agrarna reforma u novoj državi, posebno za svaku pokrajinu osim „predkumanovske Srbije" koja je ušla u u sastav Kraljevine Slovenaca, Hrvata i Srba 1929. godine, odnosno prve Jugoslavije. U momentu stvaranja te države, 1. decembra 1918. godine, u Bosni i Hercegovini je preko 67% privatne zemlje bilo u muslimanskom vlasništvu. Od ukupne zemlje skoro dva miliona hektara koje je u Jugoslaviji 1919-1931. godine zahvatila agrarna reforma na Bosnu i Hercegovinu je otpadalo 1.286.227. hektara ili 66.90%. Bosna i Hercegovina i u njoj muslimani, prema tome je bila glavna meta agrarne reforme, kojom nisu ostvarivani samo socijalno-ekonomski već nacionalno-politički ciljevi. Trebalo je potpuno socijalno-ekonomski uništiti muslimanske zemljoposjednike, a muslimane u cijelosti nacionalno-politički podjarmiti i poniziti dojučerašnje vlasnike zemlje.[157]

Agrarnoj reformi je privedeno u Bosni i Hercegovini 7.752.340 hektara kmetskih selišta, a to je jedna trećina obradivih površina koje je ova država posjedovala. Bivši vlasnici od dana ujedinjenja 1918. godine, pa sve do 1923. godine nisu dobijali nikakve prihode od svoje zemlje, koju su zaposjeli njihovi dojučerašnji, pravoslavni kmetovi i sluge, iako im je vlast obećala. Zato je došlo do masovnog iseljavanja muslimana, a posebno iz istočne Hercegovine.

156 M. Imamović, K. Hrelja, A. Purivatra, „Ekonomski genocid nad bosanskim muslimanima", Sarajevo, 1994. str. 22.

157 F. Hauptman, „Regulisanje zemljišnog posjeda u Bosni i Hercegovini, početci naseljavanja stranih seljaka u doba austrougarske vladavine", „Godišnjak društva istoričara BiH", br. XVI, Sarajevo 1965 godine.

U Dalmaciji je postojao kolonatski odnos, koji je sa socijalnog gledanja nešto gori i teži od kmetskog odnosa. Za taj kolonatski posjed, površine oko 52.000 dunuma, država je platila 400 miliona dinara, pa ispada da je ovdje svaki dunum plaćen 7.690 dinara, dok je Bosancima i Hercegovcima plaćeno samo 30 dinara po dulumu. Otkud ova ogromna razlika, 233 puta veća, građanima Dalmacije u istoj državi?[158]

U Dalmaciji su živjeli Hrvati, Srbi i Talijani, a u Bosni Bošnjaci. Ovaj iznos je bio isplaćen odmah i u gotovini. U zakonu koji je donesen bosansko-hercegovačkim zemljovlasnicima se ovaj dug trebao isplatiti u roku od 40 godina date su im državne obveznice, zadnja rata je trebala biti isplaćena 1975. godine.

Znači da je tek 1936. godine donesen zakon za naknadu otete zemlje.

Za jedan hektar zemlje u BiH određena je cijena od svega 290 dinara, iako je njena cijena na slobodnom tržištu bila preko 2.500 dinara. Cijena po jednom dunumu je znači bila 29 dinara, što je bilo ponižavajuće za zemljovlasnike, prosta pljačka i otimačina.

Država je predvidjela i planirala da joj treba 255.000.000 dinara da bi zemljovlasnicima isplatila odštetu, tako što će im polovinu platiti u gotovini, a polovinu u obveznicama sa 6% kamate na nominalni iznos u roku od četrdeset godina. Isplata je počela 1936/37, a trebala je da se završi 1975. godine.

Do početka Drugog svjetskog rata 1941. godine isplaćena su četiri kupona ili samo 10% predviđene sume. „Nova" Jugoslavija „TITOVA", ovu svoju obavezu 1945. godine je zaboravila ili zanemarila, ponovo je oduzimala zemlju, odnosno nacionalizovala, praveći od oduzete zemlje državna poljoprivredna dobra.[159]

Tako da bivši zemljovlasnici i njihovi nasljednici još uvijek potražuju od države koja im duguje još preko 90% obećane naknade. Isto je bilo i sa preko 400.000 hektara oduzete beglučke zemlje, za koje se država zakonom 14. septembra 1936. godine obavezala isplatiti 600.000.000 dinara ili oko 1.500 dinara po jednom hektaru. Ovo sve je trebalo isplatiti u obveznicama sa 6%. kamate u roku od 43 godine, tj. od 1936-1978. godine.

Prije rata je isplaćeno 13 od pedeset kupona, to država po ovom osnovu duguje vlasnicima preko 95%. propisane naknade.

Ovakva agrarna reforma (pljačka) je poslužila kao sredstvo za jednostrano obezvlašćivanje Bošnjaka-muslimana i postizanje srpskih određenih nacionalnih i političkih ciljeva.

158 H. Kapidžić, „Agrarno pitanje u Bosni i Hercegovini", za vrijeme Austrougarske,1878-1818. Zbornik radova SDNN Beograd, 1967. godine, str. 335.

159 S. Čampara, F. Kovač, „Izdaja i zločin" Sarajevo, 2010. godine str. 52-55.

I ovo je bio znak da za muslimane-Bošnjake nema života u novoj državi Kraljevini, listom se sele u Tursku, jer im je sva zemlja oteta, pa nisu imali od čega živjeti.

Ako se uzme u obzir da je ta država bila zemljoradničko stočarska, onda je bilo logično selenje iz takve države. Mnogo poštenih i dobronamjernih Srba osuđivali su nepravdu koja je nanijeta muslimanima. Novinar Krsto Marić u članku "Muslimani i agrarno pitanje" piše kada se govori u našoj javnosti o muslimanima, da se oni predstavljaju kao neki bogati gavani, kao srednjovjekovni plemići age i begovi, međutim, od toga nema ništa.

U Bosni i Hercegovini ima svega 300 porodica koje plaćaju preko 500 kruna poreza. Mi tvrdimo da u Bosni nema više velikih beglučkih posjeda negoli ima običnih posjeda u Srbiji, a mi Srbi otimamo muslimanima i crno iza nokta. Oduzmemo li svu zemlju muslimanima, tjeramo ih u proletere, od njih pravimo bijedu.

U procesu agrarne reforme od 1919-1929. godine oduzeto je od nekadašnjih zemljovlasnika muslimana.

Beglučkih zemalja	400.072 hektara.
Kmetskih selišta	775. 340 hektara.
Ukupno oduzetog zemljišta	1.175.412 hektara.
Plus vakufske zemlje	110.995 hektara.
Što ukupno čini	12.864.97 hektara.

Agrarna reforma u Bosni i Hercegovini je provedena neregularno. Prvo su zemljovlasnicima, po principu jačeg, uz asistenciju državnih organa otete zemlje, a potom je država u vremenskom rasponu od dvije, tri, pa i šesnaest godina donosila zakone, uredbe i naredbe da bi uzurpatorima pribavila legalitet.

Treba kazati da se ta promjena posjedovnih odnosa ne ogleda u izmjeni strukture veličine posjeda koliko u izmijenjenoj nacionalnoj strukturi zemljovlasnika.[160]

Kako je agrarna reforma u Bosni i Hercegovini bila krajnje radikalna vidi se po tome što je preko polovine ukupnih poljoprivrednih površina (51,6%) bilo podvrgnuto vlasničkim promjenama.

160 M. Imamović, K. Hrelja, A. Purivatra, „Ekonomski genocid nad bosanskim muslimanima", Sarajevo, 1994, str. 8

Kmetska selišta i beglučke zemlje sa 91,5% su učestvovale u agrarnoj reformi. Postoje pismeni dokazi da je to sve bilo u vlasništvu muslimana, a da su na kraju kraljevom voljom njihovi vlasnici postali Srbi.

Onda je lako vidjeti do kakvih je radikalnih promjena došlo u vlasničkim odnosima sa stanovišta nacionalne pripadnosti vlasnika zemlje. JMO (Jugoslovenska muslimanska organizacija) je isticala ako treba da se ostvari princip da zemlja bude onog ko je radi, neka to bude i u Bosni, i u Srbiji, Sloveniji i Hrvatskoj.

To je jedino na čemu mi zastupnici muslimana insistiramo, ali tako nije rađeno.[161]

Najoštrije kritike za ovakvu pljačku muslimana su ipak dolazile iz Srbije, odnosno iz Beograda. Prof. Beogradskog univerziteta dr. Milorad Nedeljković objavio je više napisa o agrarnoj reformi.

„Najveća sramota naše države i Srba od ujedinjenja do danas to je naša varvarska i anarhistička agrarna reforma. Ona je do sada našem narodu i našoj državi najviše zla učinila. Zemlja je bez zakona i suda otimana od muslimana kako je ko stigao. Protiv ovakve agrarne reforme i njene zle primjene počele su se buniti sve napredne snage u državi", pisao je prof. Nedeljković. Osim oduzimanja zemlje Bošnjacima, vršeno je i restruktuiranje Bosne i Hercegovine oduzimanjem pojedinih katastarskih, općina i krajeva pripajanjem Crnoj Gori, radi lakšeg plaćanja poreza, a koje u svakom slučaju treba da se vrate tamo gdje pripadaju Bosni i Hercegovini.

To je drugi izlaz na južni Jadran ove države, koji čini oko 80 km^2 površine. Ovo se radilo u vrijeme Kraljevine Jugoslavije (tako su oduzete, Sutorina i Kruševica). U koliko se ne vrati Sutorina i Kruševica svojoj matici Bosni i Hercegovini, onda će zato biti krivi bošnjački političari Bakir Izetbegović, Adil Osmanović, Šefik Džaferović, Halid Genjac, Fahrudin Radončić, Fehim Škaljić, Željko Komšić, Adil Kulenović, Zlatko Lagumdžija i mnogi drugi koji se nalaze na vlasti 2015. godine. Nauka je dala svoj sud o ovom slučaju, ali su vjerovatno pametniji oni koji ne znaju gdje su granice njegove države, pa prepuštaju oko 80 km^2 svoje otadžbine Crnoj Gori. Nabrojanu gospodu neka generacije pamte po izdaji svoje domovine.

161 M. Imamović, K. Hrelja, A. Purivatra, „Ekonomski genocid nad bosanskim muslimanima", Sarajevo, 1994. str. 65

SLUŽBENE NOVINE KRALJEVINE JUGOSLAVIJE O IZDVAJANJU SUTORINE I KRUŠEVICE IZ BOSNE I HERCEGOVINE

Desetog marta sreda u Beogradu, godina XIX—1937.—broj. 54—XVII. Uredbom ministra unutrašnjih poslova IV. br. 33.727. od 25. decembra 1936. godine. Izdvojena je opština primorska iz sreza trebinjskog i pripojena Bokokotorskom srezu. Te promjene u poreskom pogledu izvršene su rešenjem br. 67.341/III. od 12. decembra 1936. godine. Opština primorska koju sačinjavaju katastarske opštine Kruševica i Sutorina izdvojene su iz područja katastarske uprave u Trebinju i pripojene su katastarskoj upravi u Kotoru, Crna Gora.

Br. 5720-V — Ministar finansija

Beograd, 28. februar 1937. godine — L e t i c a , s . r .

Ministar unutrašnjih djela u to vrijeme je bio Anton Korošec (slovenački svećenik).

Bez obzira na agrarnu reformu i otimanja zemlje muslimanima, država je svojim raznim uredbama oduzimala čitava područja Bosne i Hercegovine i prebacivala u druge susjedne države. Kao što je ovaj slučaj sa Kruševicom i Sutorinom koji je otet od istočne Hercegovine, prebačen u Crnu Goru radi lakšeg ubiranja poreza. Prema tome Bosna i Hercegovina je pravni vlasnik Sutorine i Kruševice. Dalekosežnost tih ciljeva danas je očita. Bosna i Hercegovina ima površinu od 5.119.684 hektara ili 51.196.840 km^2, od toga u privatnom vlasništvu se nalazi 2.392.712 hektara, a u državnom 2.796.972 hektara zemlje.

Što znači da se preko 53% ukupne površine zemlje nalazi u državnom vlasništvu. Nacionalizacija zemlje 1946. godine ne može se po svojim reformama i ciljevima dovoditi u vezu sa onom izvršenom 1919-1931. godine. Kmetstvo ili mustedžirstvo je konačno ukinuto 25. februara 1919. godine, ali je ukidanje postalo pravosnažno tek 1921. godine, kada su bošnjački zastupnici ucijenjeni u skupštini da glasaju za Vidovdanski ustav, uz pogodbu da će begovima biti isplaćena zemlja, koju je država agrarnom reformom oduzela.[162]

Tako su kmetovi postali vlasnici zemlje, a begovi prevareni, zemlja im nikada nije isplaćena kao pravim vlasnicima.

Zbog toga što je Stjepan Radić rekao u beogradskoj skupštini „nećete nas Hrvate opljačkati kao Bošnjake u Bosni“, Puniša Račić je iz pištolja ubio Ivana Radića i dr. Đuru Basarića, a nešto kasnije od zadobijenih rana umire i Stjepan Radić, predsjednik SHS (Seljačka hrvatska stranka).

162 V. Ćorović, „ Bosna i Hercegovina“, Beograd, 1925. godine p. 186.

Ustav od 28.6.1921. godine donesen je s nekom malom većinom glasova koji su uglavnom bili kupljeni. Ustav je donesen na bazi centralizma, što je omogućavalo spomenutoj srpskoj kliki da svu vlast uzme u svoje ruke.[163]

Zlo sjeme posijano u skupštini urodilo je jednakim plodom: atentatom na kralja Aleksandra Karađorđevića u Marseju 9.10.1934. godine.[164]

Ubistvo kralja u Marseju je bila najvjerovatnije osveta Hrvata za zločin koji je počinio Puniša Račić nad hrvatskim zastupnicima u narodnoj skupštini u Beogradu.

Bošnjaci zemljovlasnici preko noći postadoše sirotinja, jer im zemlju ote država i dade je do jučerašnjim begovskim slugama i fukari.

Ova prva agrarna reforma je imala socijalno-politički karakter uništenja muslimanskog naroda u Kraljevini Jugoslaviji, imala je za cilj njihovo raseljavanje i progon iz Jugoslavije.

Muslimanski narod je sa velikom nadom ušao u novu zajedničku državu. Gledao je u njoj sigurnu zaštitu od mnogih neprijatelja, a dočekao je još veće zlo i razočarenje.

Na unutrašnjem planu, umjesto slobodarske i pravedne Jugoslavije, jedna politička klika provodi velikosrpske planove.

Uprkos srpske prozirne maske o „narodnom jedinstvu“, svi drugi narodi se osjećaju građanima drugog reda, koji su samo zamijenili jedne gospodare drugima (gorim).

Tadašnji političar dr. Ivan Ribar piše o postanku Jugoslavije 1918. godine da je vlast preuzela jedna velikosrpska obojena klika, da se nova država smatrala samo proširenom Srbijom.

To je bila misao vodilja u političkom, socijalnom, kulturnom i privrednom pogledu.

Predsjednik kraljeve vlade Nikola Pašić, oličenje režima, u decembru iste godine dolazi u Sarajevo i svoj govor počinje sa:

“Braćo Srbi svih triju vjera.“

Da li je to bila zajednička država svih naroda Jugoslavije ili samo država skrojena za Srbe, velika Srbija?[165]

163 M. Imamović, K. Hrelja, A. Purivatra, „Ekonomski genocid nad bosanskim muslimanima“, Sarajevo, 1994. str. 65.

164 M. Imamović, „Historija Bošnjaka“, Sarajevo, 1993-1996. godine. str. 547-548.

165 S. Suljagić, „Mi bosanskohercegovački muslimani u krilu jugoslovenske zajednice“, kratak politički pogled na našu prošlost od najstarijih vremena do danas. Banja Luka, 1940.godine, str. 46-50.

Ovdje Salihagić uglavnom iznosi: „Odštetu za kmetske zemlje u vrijednosti od 255 miliona dinara sa 4% kamate, agrarnim obaveznicama koje su podijeljene zemljovlasnicima kao sadaka (milostinja). Kmetske zemlje je bilo u BiH 7.752. 340 dunuma, a to je jedna trećina cjelokupne ziratne zemlje BiH. Kada 255 miliona podijelimo na pomenute dulume ispada da jedan dulum košta oko 33 dinara, što je predstavljalo pravu pljačku muslimana. Mnogi zemljovlasnici su dovedeni na prosjački štap. Zbog toga je nastala masovna selidba muslimana što je bio politički cilj vlasti.

Suprotno u Dalmaciji je jedan dulum plaćan 7.690 dinara, ali u Dalmaciji su živjeli takozvani koloni (Talijani, Nijemci, Mađari i drugi, pa je Kraljevina morala isplatiti odmah i u gotovu vlasnike te zemlje.

U jednoj velikoj regiji kao što je istočna Hercegovina od 4.352 km^2, sa oko 500 naseljenih mjesta, topila se bošnjačka supstanca, kroz dugi vremenski period, a čiji je krajnji epilog potpuni nestanak Bošnjaka u agresiji koji je izvršila JNA, Srbija i Crna Gora 1992. godine, na čijem je čelu stajao Milo Đukanović, začetnik rata u BiH što po svim svjetskim pravnim i zakonskim mjerilima predstavlja originalan GENOCID.

U svim istočnohercegovačkim gradovima Bošnjaci su činili većinsko stanovništvo, da bi na način kako je naprijed navedeno postala mješovita i na kraju jednonacionalna pravoslavno-srpska naselja.

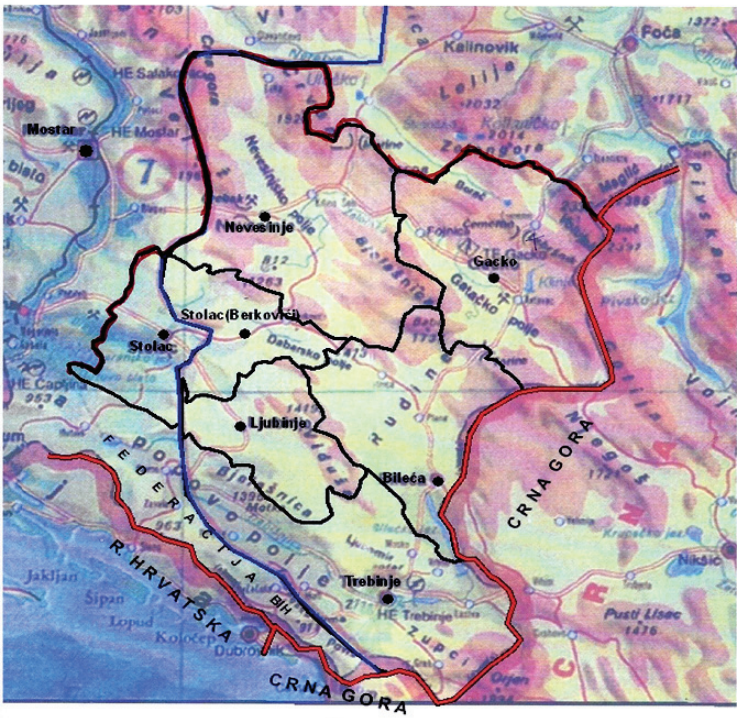

GEOGRAFSKA KARTA ISTOČNE HERCEGOVINE

Č E T R N A E S T O P O G L A V L J E

POPISI STANOVNIŠTVA OD OSMANSKE CAREVINE, AUSTROUGARSKE MONARHIJE, KRALJEVINE JUGOSLAVIJE I TITOVE JUGOSLAVIJE PO SREZOVIMA-OPĆINAMA-SELIMA

Prvi popis domaćinstava uradile su Osmanlije 1475-1477. godine. Preuzeto iz knjige „Popis sandžaka-vilajeta Hercegovina“, koju je preveo sa turskog i uradio prof. dr. Ahmet, S. Aličić, a izdala Svjetlost, Sarajevo,1985. i sljedeći popis 1585. je uradio u istoj knjizi isti autor.

Osmanlije su izvršile samo popis domaćinstava i stočara da bi mogli naplaćivati legalne poreze.

Evo šta kaže autor, citiramo.

„Sažetak popisa Hercegovine za 1585. godinu.

Original ovog deftera čuva se u Generalnoj direkciji za katastar i Gruntovnicu Republike Turske u Ankari pod rednim brojevima 483 i 484, pod nazivom „stare listine“ i zbirkom „deftera za ejalet Bosnu“.

Naslov deftera je OPŠIRNI POPIS ZA LIVU (SANDŽK) HERSEK (Hercegovinu) iz godine 1585. Sadrži 495 folio lista, odnosno 990 stranica visokog formata.

Prevod na bosanski jezik sa naučnom obradom iznosi 1.805 stranica, što bi odgovaralo oštampanom tekstu dva velika toma, formata B5.

To je posljednji do danas pronađeni, a izgleda i uopće sačuvani popis ove oblasti ejaleta Bosne. On je kompletan posmatrano sa stanovišta karaktera ove vrste deftera.

Sadrži: Kanunamu, kojom je popisano sve što se ima popisivati i način kako se treba popisivati. To je takođe posljednja kanunama dosada poznata za ovu oblast. Obuhvata sve društvene strukture, osim Vlaha koji su redovno popisivani, odvojeno, zbog njihovog statusa i njihovih obaveza i prava u osmanskoj državi, ali se mogu naći podaci o starim Vlasima koji su se stabilizirali i postali ratari, odnosno poljoprivredni proizvođači.[166]

Postoji takav popis Vlaha iz iste ove godine, ali on nije urađen.

166 A. Aličić, „ Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina“, Sarajevo, 1985. godine, str. I-X

Ovo je popis domaćinstava i posjeda, a ne popis stanovništva, jer to osmanska država nije popisivala. U vez s tim naša je historiografija pravila kardinalne greške tumačeći ove deftere kao popise stanovništva. Ovako popisivane oblasti su veoma važne za nauku, jer potvrđuju da je osmanska država bila univerzalna politička tvorevina, pri čemu su bila važna samo domaćinstva i posjedi, a zatim porezi, ne svaki član domaćinstva. To je posljedica još jedne karakteristike Osmanske carevine, koja je kao država imala apsolutni suverenitet nad svim resursima, pa i onim dijelovima obradivih površina koje su koristili njeni podanici, sa pravom nasleđivanja, obrade i posjeda sve do posljednjeg člana porodice priznatog zakonima.

Popis obuhvata i popis poreskih obaveza i poreskih olakšica, ličnih (novčanih) i katastarskih (naturalnih).

On obuhvata i klasnu strukturu društva. Tako u njemu pronalazimo klasu vojnika koji uživaju timare i često se nazivaju timarnicima. To je vladajuća osmanska klasa.

Zatim tu je klasa raje, a raja je sve stanovništvo koje se bavi proizvodnjom bilo koje vrste, što znači i zanatlije i trgovci i sitna ulema ili nemuslimansko svećenstvo, onoliko koliko ga ima.

U osmanskoj državi postojale su samo ove dvije klase, obje su bile apsolutno diferencirane i po statusu i po pravima i obavezama. Osmanska država nije poznavala niti priznavala kmetove, ropstvo ili bilo koji drugi vid neslobodnog stanovništva, jer je tu doktrinu akceptirala iz propisa islamske vjere.

Ova vrsta deftera pruža mogućnost izučavanja vjerske strukture stanovništva, iako to ovim popisima nije bio cilj ni zadatak. Ali ovi podaci su dati vrlo egzaktno, što je od osobite važnosti za utvrđivnje autohtonog, autentičnog, izvornog stanovništva. Ona pruža mogućnost i za opservaciju etničkih ili narodnosnih struktura, jer za osmansku državu ništa nije značila etnička pripadnost, pa su svi narodi u njoj zadržali svoja historiska imena za sebe i gajili ga unutar svojih zajednica. To isto vrijedi i za jezik, koji se iz ovih deftera ne može izučavati, osim onoliko koliko su Osmanlije preuzimale pojedine riječi iz raznih jezika ili običaja. Dakle, osmanska država nije uništila nijedan narod niti je stvorila neki novi narod. Ona je gajila sistem podaništva i tu je tačka.

Zbog svega navedenog ova vrsta popisa smatra se apsolutno prvorazrednom historijskom građom i bez nje se ne može praviti nijedna vrsta historije."

Naprotiv ovi izvori potvrđuju da je naša historija potpuni falš da služi samo neprijateljima.

Sarajevo 21. 10. 2012. Ahmed Aličić

Ona pruža mogućnost i za opservaciju etničkih ili narodnosnih struktura, koja za osmansku državu ništa nije značila

Austrougarska je izvršila prvi pojedinačni državni popis stanovništva po konfesijama, poslije godinu dana kada je ušla u Bosnu i Hercegovinu 1879. godine, pod nazivom

Ortschafts-und Bevolkerungs-Stattistik von Bosnien und Hercegovina.

Statistika

Mjesta i pučanstva, Bosne i Hercegovine

Aemtliche Ausgabe, - službeno izdanje, Sarajevo.

Austrougarska vrši sljedeći popis 1885. godine, isto po konfesijama. Šest istočnohercegovačkih općina, Nevesinje, Gacko, Stolac, Ljubinje, Bileća i Trebinje, pripadaju

KREIS MOSTAR—O K R U Ž J E M O S T A R

Austrougarska vrši sljedeći popis deset godina kasnije 1895. pod nazivom

H A U P T R E S U L T A T E

DER

VOLKSZAHLUNG IN BOSNIEN UND DER HERCEGOVINA

VOM 22. APRIL 1895.

GLAVNI REZULTATI POPISA U BOSNI I HERCEGOVINI; STATISTIČKI ODJEL ZEMALJSKE VLADE

ZEMALJSKA ŠTAMPARIJA SARAJEVO, 1896.

Svoj zadnji popis Austrougarska je izvršila 1910. godine po konfesijama, pa čak i po spolovima, civilnim i vojnim licima, pod naslovom:

REZULTATI

POPISA ŽITELJSTVA U BOSNI I HERCEGOVINI

OD 10. OKTOBRA 1910.

SASTAVIO STATISTIČKI ODSJEK ZEMALJSKE VLADE

SA PREGLEDNOM KARTOM KONFESIJA

IZDALA ZEMALJSKA VLADA ZA BOSNU I HERCEGOVINU.

S A R A J E V O

Sledeći popis stanovništva je uradila Kraljevina Jugoslavija, zajednica Slovenaca, Hrvata i Srba , poslije okončanog Prvog svjetskog rata 1921. godine, isto po konfesijama, pod nazivom:

DEFINITIVNI REZULTATI

POPISA STANOVNIŠTVA

OD 31. JANUARA 1921. GODINE

OPŠTA DRŽAVNA STATISTIKA KRALJEVINA JUGOSLAVIJA

DRŽAVNA ŠTAMPARIJA, SARAJEVO, 1932.

Poslije završetka Drugog svjetskog rata 1945. godine, Federativna narodna republika Jugoslavija vrši popis stanovništva već 1948., 1953., 1961. i 1971. godine, ali ukupan broj bez podjele na konfesije.

Tek dva zadnja popisa stanovništva u Socijalističkoj republiki Bosni i Hercegovini 1981. i 1991. godine su izvršili popis po konfesijama.

Ovo je zadnji popis stanovništva 1991. godine u Socijalističkoj republici Jugoslaviji pred njen raspad i agresiju JNA, Srbije i Crne Gore na suverenu državu članicu UN-a Bosnu i Hercegovinu, u kojoj je napravljen „GENOCID“ nad bošnjačkim narodom od navedenih agresora. Istovremeno je dobar dio muslimansko-bošnjačkog naroda poklan, pobijen, a ono što je preživjelo protjerano sa svojih imanja iz istočne Hercegovine.

Sada ti preživjeli nevoljnici žive širom svijeta.

Sva imovina Bošnjaka je prvo opljačkana zatim, spaljena i porušena do temelja. Tako sada na pomenutom području više nema muslimana-Bošnjaka. Da li je to „GENOCID“?

Dajemo na uvid široj naučnoj javnosti i narodu, neka kažu svoju riječ jedni i drugi. Mi mislimo po međunarodnim zakonima da je „GENOCID“.

OPĆINA NEVESINJE

Općinsko područje situirano je u zapadnom dijelu Nevesinjskog polja u sjeveroistočnom dijelu istočne Hercegovine. Sa sjevera se graniči sa općinom Konjic, sa sjeveroistoka općinom Kalinovik, sa istoka općinom Gacko, te sa juga općinom Bileća, jugozapada općinom Stolac i na zapadu općinom Mostar.

Grad Nevesinje udaljen je od Mostara 36 km. Ime ovoga grada pominje se još u XIV stoljeću u dubrovačkim izvorima. Nevesinje su vrlo rano zauzele Osmanlije, u kojem su čak 22. juna 1463. godine postavili svoj glavni vojni štab.

Poslije nekoliko godina 12. juna 1469. Nevesinje postaje sjedište vojvodluka, na čijem je čelu bio vojvoda Husein. Kao samostalan kadiluk postao je daleke 1537. godine, i kao takav bio aktivan sve do 1943. godine, u kojem je posljednji kadija bio Ibrahim Šalaka.

Osmanlijski putopisac Evlija Čelebi u svom putopisu, kada je prošao kroz ovaj kraj 1664. godine kaže da je Nevesinje pašin domen (has) u hercegovačkom sandžaku. Isto tako piše da Nevesinje ima sudnicu (mešćemu), spahijskog ćehaju, janjičarskog serdara, predstavnika šerifa, tržnog nadzornika (muhtesiba), baždara, pandure i načelnika grada (šeher ćehaju).?

Navedene ustanove i ličnosti nedvosmisleno govore da je Nevesinje bio veoma značajan grad u osmansko doba, kako politički, tako i ekonomsko-socijalni, prosvjetni i vojni centar. To potvrđuju brojem i veličinom islamski spomenici, koji su postepeno iščezavali i uništavani u raznim ustancima koji su svjesno uništavali islamsku baštinu ovih krajeva od nemuslimanskog elementa.

Za tog vremena Nevesinje je imalo svoju poštu (menzilhanu), svoje poznate ajane (prvake), tako se od 1767-1775. godine pominju ajani: Mustafa i Ali-beg u više sačuvanih dokumenata. Spominje se da su u Nevesinju bili razvijeni zanati: gvožđarski, krojački, brijački, zlatarski, svilarski, čizmarski, kožarski i dr.

Od islamskih spomenika izrađenih za vrijeme osmanske vladavine, i kasnije poznati su: sultan Bajazid Velijina (careva) džamija izgrađena 1481-1482. godine, medresa, imaret (besplatna kuhinja), šadrvan, hamam (kupatilo), sahat kula, Bašagića konaci, vodovod doveden sa izvora „Jezdaš“.

POPISI STANOVNIŠTVA BOSANSKOG SANDŽAKA

Prvi popis sandžaka BOSNA nastao je 1474. poslije detaljnog popisa ove administrativne oblasti. Ali nažalost ovaj popis nije sačuvan.

Ovaj i ovakav sandžak BOSNA obuhvata cijelu teritoriju države Bosne u njenim historijskim granicama u kojima se sada nalazi.

Defter jedino nije obuhvatio ona područja srednjovjekovne kraljevine Bosne, koje su preoteli Ugari od Osmanlija 1464. godine.

Hercegovački sandžak sastojao se iz dvije cjeline: vilajet Jeleč i vilajet Bosna.

Poslije zavedene redovne vlasti Osmanlija vilajet Jeleč će nestati, uklopivši se u vilajet Bosnu i Bosanski sandžak.

Original ovog deftera čuva se u Općinskoj biblioteci grada Istanbula (Istanbul Belediye Kutuphanesi) koja nosi ime Ataturk Kutuphanesi, u zbirci Mualim Cevdet Yazmalari, pod br. 0094

Ovaj defter je nastao po naredbi sultana Mehmeda Fatiha. U vrijeme početka popisa mjeseca redžeba odnosno 26. januara do 4. februara 1468. godine, a završen je mjeseca ševala 1469. odnosno od 4-14. aprila iste godine. Osnovni razlog je praktične prirode.

Ovako se lakše pratio timarski sistem.

Međutim, sumarni defteri sadrže sve državne prihode koje je država ubirala, od spahija, lena, timara, zijameta i dr.

Prvi osmanlijski poimenični popis stanovništva hercegovačkog sandžaka urađen je 1475-1477. godine koji popisuje samo domaćinstva, isto je takav bio i popis 1585. godine, a takvi su bili svi ostali osmanlijski popisi.[167]

Osmanlije su interesovali timari i ukupan prihod za ubiranje poreza radi plaćanja svoje vojske i administracije, njih nije interesovao broj stanovnika i koje su vjere?

Prema austrougarskom popisu stanovništva 1879. godine grad Nevesinje je imalo, 621 muslimana, 129 pravoslavaca i 7 katolika.

Sljedeći popis izvršen je 1885. godine, po kome u gradu ima 779 muslimana, 288 pravoslavaca, 53 katolika i 7 jevreja.

Prema sljedećem popisu 1895. godine, po kome u gradu živi 954 muslimana, 613 pravoslavaca, 189 katolika i 21 jevreja.

Poslednji austrougarski popis 1910. godine, po kome u gradu ima 1.022 muslimana, 709 pravoslavaca, 176 katolika i 36 jevreja.

167 A. Aličić, „Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina“, Sarajevo, 1985 godine str. 125.

Prvi popis Kraljevine Jugoslavije 1921. godine općina Nevesinje je imala 19.078 stanovnika od čega je 3.765 ili 20%, muslimana, 745 ili 0, 4%,katolika i 14.561 ili 76% pravoslavaca.

Očito je da je za tri godine vladavine Kraljevine Jugoslavije muslimansko stanovništvo smanjeno za preko 50%, a pravoslavno se povećalo naglo za preko 200%.

Prema državnom popisu 1991. godine, ukupna površina općine iznosila je 911 km^2, od čega je na privatni posjed otpadalo 289 km^2, na državni ostatak od 622 km^2, to su šume i pašnjaci. Po ovom popisu ukupan broj stanovnika bio je 14.421 od čega je bilo 3.313 Bošnjaka ili 23%, 194 katolika ili 1,3%, 10.737 Srba ili 74,5%, ostalih 177. Odnosno 1,2%. Ovi ostali su uglavnom Bošnjaci koji su se nekad pisali kao Srbi ili Jugosloveni, pa u zadnjem popisu nisu mijenjali nacionalnost. Po ovome bi Bošnjaka trebalo biti 24,5%. U svim općinama istočne Hercegovine navedeni popis je pokazao izuzetno mali procenat bošnjačkog stanovništva. Što je uslovilo dugostoljetno, ali i sistematsko čišćenje bošnjačkog stanovništva, kao i ekonomska migracija poslije agrarne reforme, kada je bošnjačkim zemljovlasnicima oteta zemlja i data kmetovima. Osim gradskog područja, općinskog sjedišta Nevesinja, tokom vremena je oformljeno preko pedeset (50) naselja. U XVII stoljeću u gradu su živjeli muslimani, skoro 97%.

Među veća naselja spadaju Kruševljani, Bijenja, Kifino Selo, Zalom, Odžak, Biograd, Kljuna, Rabina, Žulja, Pridvorci, Udrežnje, Lukavac, Bratač, Zovi Do, Slivlja, Sopot, Hrušta, Borovčići, Krekovi i ostala sela manja ili veća. Neka od ovih sela su bila etnički čista, a neka su miješana što se tokom vremena mijenjalo. Uglavnom su ostajali Srbi, a Bošnjaci protjerani, pobijeni ili od straha napuštali svoja imanja , koja su danas postala vlasništvo nekadašnjih kmetova i zlikovaca. Što će se vidjeti u daljem tekstu.

GRAD NEVESINJE

Lociran je u zapadnom dijelu Nevesinjskog polja, ispod prevoja Grebak, preko koga ide regionalni asfaltni put prema Mostaru udaljenom 36 km od Nevesinja. Ime ovog grada pominje se još u 14. stoljeću u dubrovačkim izvorima[7]. Nevesinje su vrlo rano zauzele Osmanlije, u kojemu su čak 22. juna 1463. godine postavili svoj glavni vojni štab. Pred gradskom, džamijom se nalazi harem u kom je bio sačuvao nišan (spomenik) Lutvullah-bega Redžebašića-Bašagića, sina Davud-begova, umrlog 1850. godine, a to je djed Safvet-bega Bašagića, našeg poznatog književnika i hroničara.

Ali Ćafi ef. Nevesinjac sagradio je 1635. godine kod Bašagića harema Bajazid Veline džamije školu za studiranje islamske tradicije (darul hadis) i školu u kojoj hafizi uče pravilno čitanje Kurana na sedam dijalekata. Ovo su bile jedine škole ovoga tipa u Hercegovini. Ali Ćafi Nevesinjac umro je u Mostaru 1653. godine.

Džamija Hadži Velijudina Bakrača sagrađena je 1515. godine, a locirana je u Pehilj mahali.

Sahat kula je sagrađena blizu Bakračeve džamije.

Crnogorski komiti su je 29. augusta 1875. godine zapalili pred zoru i srušili veći dio ove lijepe džamije.[168]

Dana 17. augusta 1875. godine upalo je oko 1.200 crnogorsko-hercegovačkih ustanika u Nevesinje i zapalili Bakračevu (Dugalića) džamiju, Ovo izjavljuje Mirko S. Radojčić, a kasnije je obnovljena.[169]

Ova dva zapisa se razlikuju u datumu paljevine ovog vjerskog objekta.

Medresa koja je također postojala u Nevesinju prestala je sa radom okupacijom Bosne i Hercegovine od strane Austrougarske 1878. godine.

U gradu je postojala i džamija Sinan dede-ef. (Čučkova) koja je sagrađena u prvoj polovini XVI stoljeća, zapalili su je 1875. pravoslavni ustanici.

Bila je pokrivena olovom sa munarom visokom oko 20 metara. Također se pominje da je 1664. godine u Nevesinju radilo 6 mekteba, kada je zapaljena Sinan dede ef. (Čučkova) džamija 29. augusta 1875. godine i ubijeno nekoliko vjernika i imam Hasan ef. Trebović, sin Jusufov. Džamija je obnovljena 1880. godine.

168 S. Stanojević, „Enciklopedija srpsko-hrvatska i slovenačka, Beograd, 1929. godine Knj. II str. 32

169 M. Radojčić," Hercegovina i Crna Gora, 1875-1878. godine", Nevesinje, 1966. godine, str. 46.

U nevesinjskoj mahali Vakuf bila je sagrađena i Pekušića džamija čiji su ostaci bili vidljivi još dugo poslije Drugog svjetskog rata.

Polovinom XVII stoljeća u Nevesinju su postojale tri tekije, osam mesdžida, sahat kula, karavan saraj, te više harema-grobalja.

U drugoj polovini XVIII stoljeća desile su se dvije bune. Prva je bila 1875., protiv Osmanlija, a druga protiv Austro-Ugarske 1882. godine. Obje bune su uticale na rapidno nestajanje muslimana i uništavanje njihove baštine, čemu su posebno bili izloženi muslimanski vjerski objekti, koji su uništeni totalno.

Nema potpunih podataka koje su sve muslimanske porodice živjele u samom gradu Nevesinju kroz jedan duži historijski period.

Međutim ima više cjelovitijih podataka o muslimanskim porodicama koje su živjele u pojedinim selima, što će se vidjeti u daljem tekstu.

Ovom prilikom navest ćemo sljedeće muslimanske porodice koje su živjele u gradu:

Bajgorići, Bašagići, Čelebići, Čučci, Ćupine, Dizdari, Dugalići, Haznadarevići, Kadići, Karapuši, Kolakovići, Korkuti, Kujundžići, Mehremići, Nevesinjci, Ljubovići, Pekušići, Redžepašići, Srebre, Šabanovići, Šalake, Šarančići, Šendre, Šeste, Tanovići, Trebovići, Velagići i dr.[170]

Popis stanovništva Titove Jugoslavije za Nevesinje kao općinu: Nevesinje je imalo 1948. godine kao kotar 19.384 stanovnika, 3.853 muslimana, 11.587 pravoslavaca, 276 katolika, 521 Jugoslovena i 89 ostalih.

Nevesinjski srez	1953. je imao	20.434 stanovnika.
godine	1961. ima	20.287 stanovnika.
godine	1971. ima	19.333 stanovnika.
godine	1981. ima	16.326 stanovnika.
godine	1991. ima	14.448 stanovnika.

Pred rat u Hrvatskoj polovinom 1991. godine nevesinjski ekstremisti formiraju četnički odred „Karađorđe“, koji djeluje u Bišini, na putu prema Mostaru, a vodi ga Arsenije Grahovac, nekadašnji kriminalac. Uglavnom zaustavljaju, pljačkaju i zastrašuju muslimane. Žalbe stalno stižu sekretaru nevesinjskog SUP-a, ali tadašnji sekretar Krsto Savić to sve negira, jer je Grahovac radio po njegovom naređenju.

Po nevesinjskim muslimanskim selima ljudi drže straže, boje se da ih komšije pravoslavci ne bi iznenadili i poklali na spavanju, što ne bi bio prvi

170 H. Hasandedić, „Muslimanska baština u istočnoj Hercegovini“, Sarajevo, 1990. godine. str.129.

put. Na kraju su ih napali i ubili 401 Bošnjaka, što iznosi 12%, bošnjačkog stanovništva ove općine. Početkom rata na prostorima bivše Jugoslavije u Nevesinju je bio stacioniran Užički korpus kojim je komandovao Milan Torbica, pod čijim je budnim okom urađen ovaj zločin nad Bošnjacima Nevesinja. U ovom zločinu su prvenstveno učestvovali domaći četnici i dobrovoljci iz Srbije, Bijeli orlovi i Šešeljeve Crvene beretke, kao i crnogorski rezervisti, pljačkaši. Većinom su pobijeni žene, djeca, nemoćni, stari i bolesni.

Poslije zadnjeg agresorskog rata JNA, Crne Gore i Srbije u općini Nevesinje više nema muslimana i katolika. Znači da se ispunio u potpunosti plan SANU i SPC o uništenju muslimana i katolika na prostoru Nevesinja i cijele istočne Hercegovine.

Fakat treba priznati da od 1948. godine počinje industralizacija Jugoslavije, pa nastaje potreba industrije za radnom snagom. Seljaci napuštaju zemlju, idu u fabrike, osposobljavaju se da rade za strojevima, tako dolazi do pražnjenja sela, ali svih konfesija. Nastaje takozvana ekonomska migracija stanovništva, a od 60-ih godina kada su se otvorile granice prema Evropi ide se u druge evropske zemlje na rad.

B O J I Š T E

Po poimeničnom popisu Hercegovačkog sandžaka 1475-1477. godine Bojište je timar Mahmuda iz Gumuldžine, posadnika tvrđave Mostar, sa hasova cara, timar je dat bez ispendže.

Selo Bojište, timar Mahmudov, pripada Nevesinju, ima 17 domova i 2 neoženjena.[171]

Ukupan prihod iznosi 1.546 akči, na što oni plaćaju desetinu.

Bojište po popisu 1879. godine ima 5 muslimana, 71 pravoslavca.

Isto selo je 1885. godine ima 5 muslimana, i 135 pravoslavaca.

Bojište je 1895. godine ima 9 muslimana 225 pravoslavaca i 64 katolika.

Bojište po popisu 1910. godine ima 12 muslimana, 253 pravoslavca i 42 katolika.

Poslije popisa 1910. godine muslimani potpuno nestaju iz Bojišta.

Ovdje je postojao jedan harem, čija se lokacija geodetski zna, ali više ne postoje nikakvi tragovi da je tu nekad bio harem su tragovi namjerno uništeni od sadašnjeg pravoslavnog stanovništva.

171 A. Aličić, „Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina“, Sarajevo, 1885. godine, str, 442.

K R U Š E V LJ A N I

Ovo selo je timar Hamze iz Uzdina i Ilijasa iz Skoplja, posadnika tvrđave Ljubuški, sa stavke Ulufedžije Mehmeda. Dat je bez ispendže. Kruševljani pripadaju Konac Polju. Imaju 29 domova, 3 neoženjena, plaćaju desetinu na 1.491 akču prihoda.

Selo Kruševljani je bilo muslimansko, nalazi se sjeverno od općinskog centra u gornjem dijelu Nevesinjskog polja udaljeno oko 10 km od centra općine. Nekad su bili centar džemata sa pripadajućim selima Borovčići, Dramiševo, Luke, Seljeni, Zaborani i Živanj. Struktura popisa vidi se u daljem tekstu.

Po državnom popisu 1879. godine ova sela su imala 120 muslimana i 8 katolika.

Borovčići su imali 1879. godine 89 muslimana, 48 pravoslavaca i 1 katolika.

Borovčići su imali 1885. godine 110 muslimana, 39 pravoslavaca.

Borovčići su imali 1895. godine 137 muslimana, 64 pravoslavca.

Borovčići su imali 1910. godine 170 muslimana, 95 pravoslavaca.

Kruševljani su imali 1885. godine 145 muslimana, 16 katolika.

Kruševljani su imali 1895. godine 202 muslimana, 3 pravoslavca i 15 katolika.

Kruševljani su imali 1910. godine 187 muslimana i 10 katolika.

Kruševljani su imali 1921. godine 410 muslimana, 580 pravoslavaca i 155 katolika.

Vjerovatno je ovaj džemat obuhvatao više sela.

Kruševljani su imali 1981. godine 11 muslimana, 200 pravoslavaca.

Kruševljani su imali 1991. godine 12 muslimana, 144 pravoslavca.

Uočljiv je nagli porast pravoslavnog stanovništva u ovom džematu dolaskom Kraljevine Jugoslavije, naglo se smanjuje muslimanska populacija, jer su kmetovi pobili svoje dojučerašnje gospodare zemljovlasnike, a preživjele protjerali uz blagoslov vlasti. Od islamskih spomenika u džematu Kruševljani, navrh sela nalazi se zidana velika od kamena džamija sa četvrtastom munarom što je rijetkost u ovim krajevima. Oko džamije su vidljive omeđine stambenih objekata. Sama džamija je više puta rušena od domaćih i crnogorskih komita, ali su je svaki put popravljale domaće džematlije.

Pored džamije je egzistirao i mekteb. Daleke 1769. godine imam i hatib u ovoj džamiji bio je Derviš Bajazid-hodža, a oko džamije se nalazi prostrani harem (groblje).

Na području ovoga džemata živjele su sljedeće muslimanske porodice: Baralići, Behlilovići, Ćatrine, Dedići, Delalići, Divaši, Durmiši, Džemići, Eminovići, Hadžići, Hadžiosmanovići, Halvadžije, Kovači, Lulići, Neke, Pajevići, Pirići, Radovine, Toromani, Tucovići, Velići, Zahidići, Zlatići.[172]

Agresijom na Bosnu i Hercegovinu 1992. godine četnici i prve komšije Srbi izvršili su ovdje genocid, urbicid i kulturocid, poslije 2000. godine ovdje se vratilo nekoliko staračkih porodica da bi umrli tamo gdje su im umrli preci.

LUKA

Selo Luka se nalazi sjeverno od Nevesinja u gornjem dijelu Nevesinjskog polja.

Po prvom poimeničnom osmanlijskom popisu Hercegovačkog sandžaka 1475-1477. godine, Luka je timar Hamze iz Uzdina i Ilijasa iz Skoplja, posadnika tvrđave Ljubuški, sa stavke ulufedžije Mehmeda.

Dat je bez ispendže.

Timar pripada Konac Polju.

Selo ima 30 domova, 5 neoženjenih.

Selo ima ukupan godišnji prihod od 1.733 akče.[173]

Od islamskih objekata imalo je mesdžid, harem, mekteb i gasulhanu.

Luka je imala 1879. godine 49 muslimana, 94 pravoslavca i 8 katolika.

Luka je imala 1885. godine 22 muslimana, 100 pravoslavaca i 13 katolika.

Luka je imala 1895. godine 57 muslimana, 102 pravoslavca i 30 katolika.

Luka je imala 1910. godine 50 muslimana, 138 pravoslavaca i 44 katolika.

172 H. Hasandedić, „Muslimanska baština u istočnoj Hercegovini“, Sarajevo, 1990. str. 21 i 401.

173 A. Aličić, „Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina“, Sarajevo,1990. godine str. 23, 400, 432. i 472.

GORNJA I DONJA BIJENJA

Ova sela se nalaze sjeveroistočno od Nevesinja, udaljena oko 11 km, na rubu donjeg Nevesinjskog polja.

Polovinom XVIII stoljeća Bijenja je bila centar džemata, u stvari selo se dijeli na donje i gornje, kojem su pripadala sela Krekovi, Pustoljani i Tučepi.

Ovo selo Tučepi, je teško locirati, jer je davno porušeno, ali je polovicom XVIII stoljeća ovdje živio Mehmed-Hodža, koji je vjerovatno bio imam u Donjoj Bijenji. Od islamskih spomenika ovdje je postojala džamija locirana u Hodžića mahali. Džamija je bila zadužbina Džaferovića u Hadžića mahali, koji su se raselili u Podromaniju, vjerovatno u Praču.[174]

Iz popisa 1879. godine u Donjoj Bijenji živjelo je 134 muslimana, 264 pravoslavca, a po istom popisu

1879. godine u Gornjoj Bijenji živjelo je 113 muslimana.

1885. godine u Donjoj Bijenji živjelo je 165 muslimana, 278 pravoslavaca i 1 katolik, a

1885. godine u Gornjoj Bijenji je živjelo 139 muslimana.

1895. godine u Gornjoj Bijenji je živjelo 186 muslimana.

1895. godine u Donjoj Bijenji je živjelo 190 muslimana, 335 pravoslavaca i 3 katolika.

1910. godine u Gornjoj Bijenji je živjelo 214 muslimana.

1910. godine u Donjoj Bijenji je živjelo 210 muslimana i 444 pravoslavca.

1921. godine Donja i Gornja Bijenja. imaju 371 muslimana, 466 pravoslavaca i 2 katolika.

Donja Bijenja 1981. godine ima 179 muslimana, 203 pravoslavca i 9 Jugoslovena.

Donja Bijenja 1991. godine ima 134 muslimana i 146 pravoslavaca.

U Donjoj Bijenji, ispod Crvanj brda, nalaze se ostaci velikog mezarja (groblja), sa nišanima iz XV i XVI stoljeća. Preko potoka Jamnika za Osmanskog vakta izgrađen je kameni most.[175]

174 H. Hasandedić, „Muslimanska baština u istočnoj Hercegovini“, Sarajevo, 1990. godine str. 152.

175 A. Aličić, „Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina“, Sarajevo, 1985. godine str. 474.

U okolini ima više toponima naziva i "nišana" što govori o više harema u ovom džematu. Polovinom XVIII stoljeća ovdje su živjele muslimanske porodice:

Atlije, Balte, Bojadžići, Čelebići, Ćorovići, Čusići, Dedići, Dedovići, Demirovići, Džemići, Gačani, Gelje, Husići, Husovići, Juge, Kalabe, Karadže, Kafadari, Kavazovići, Kosovići, Kujani, Lolići, Kukavice, Lerići, Ljubovići, Masle, Pajevići, Pehilji i Zolji.[176]

I u ovom džematu više nema muslimana-Bošnjaka poslije 1992. godine.

KIFINO SELO

Džemat Kifino Selo sastoji se u centru od Kifina Sela i Bratača, a u ovaj džemat spadala su i naselja Budisavlje, Grabovica, Slato, Kljuni, Kovačići i Presjeka.

Nalazi se istočno od Nevesinja oko 8 km, na regionalnom putu od Nevesinja prema Gacku, to je glavni, put od Mostara preko Nevesinja za Gacko, Bileću, Trebinje, Dubrovnik i Crnogorsko primorje. Zalomka odvaja Kifino Selo od Bratača, tako da ćemo ga opisati kao jedno naselje.

Bratač je po prvom osmanlijskom poimeničnom popisu Hercegovačkog sandžaka-vilajeta 1475-1477. godine bio timar Mustafe, Omera i Muse, sinova Mehmeda iz Trikale, posadnika tvrđave Blagaj, sa stavke Jusufa, zajednički ga uživaju i vrše službu u tvrđavi.

Timar pripada Nevesinju.

Bratač ima 25 domova, 5 neoženjenih lica.

Bratač ima godišnji prihod od 2.248 akči.[177]

Od islamskih spomenika u Kifinom Selu nalazili su se džamija, mekteb, musafirhana i harem. Neki Kifi-beg se prvi naselio u selo i sagradio džamiju, mekteb i musafirhanu. Pomenuti objekti su sagrađeni polovicom XVIII stoljeća, a selo je dobilo ime po Kifi-begu.

Stari ljudi odavde Jusuf Zukanović i Alija Lojić su pričali da je Kifa-beg prodao imanje nekom Lazaru Mačku. Lazar je polovicom XIX stoljeća na po-

176 H. Hasandedić, „Muslimanska baština u istočnoj Hercegovini", Sarajevo, 1990. godine, str. 149.

177 A. Aličić, „Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina", Sarajevo, 1985. godine str. 475.

rušenoj džamiji napravio han (Mačkov han), čije su ruševine bile vidljive sve do 1945. godine.[178]

Po istom popisu u Donjem Bratači je bilo 25 muslimana i 183 pravoslavca.

Po državnom popisu 1885. u Donjem Bratači bilo je 35 muslimana i 211 pravoslavaca.

Po državnom popisu 1895. u Donjem Bratašu bilo je 38 muslimana i 249 pravoslavaca.

Po sljedećem popisu 1910. u Donjem Bratači bio je 41 musliman i 313 pravoslavaca.

U Bratači po popisu 1921. godine ima 41 musliman i 487 pravoslavaca.

Po prvom popisu Kraljevine Jugoslavije 1921. godine Bratač ima 41 muslimana i 487 pravoslavaca.

Kifino Selo ima 1879. godine 19 muslimana i 162 pravoslavca

Kifino Selo ima 1885. godine 13 muslimana i 152 pravoslavca.

Kifino Selo ima 1895. godine 22 muslimana i 207 pravoslavaca.

Kifino Selo ima 1910. godine 17 muslimana i 291 pravoslavca.

Kifino Selo ima 1921. godine 15 muslimana i 317 pravoslavaca.

Kifino Selo ima 1981. godine 3 muslimana i 220 pravoslavaca.

Kifino Selo ima 1991. godine 2 muslimana i 205 pravoslavaca.

Kljuna imaju 1885. godine 147 muslimana.

Kljuna imaju 1895. godine 115 muslimana i 8 pravoslavaca.

Kljuna imaju 1910. godine 143 muslimana i 10 pravoslavaca.

Kovačići imaju 1885. godine 21 muslimana i 27 pravoslavaca.

U Presjeki, po istom popisu 138 muslimana.

I na primjeru Kifina Sela i Bratača vidi se postepeno ali sistematsko nestajanje Bošnjaka, da bi skoro nestali 1941-1945. i posve nestali 1992. godine.

Očigledno je brz i veliki natalitet, doseljavanje pravoslavaca, kao i agresija JNA i domaćih četnika, naravno po oprobanom scenariju srpske politike,

178 H. Hasandedić, „Muslimanska baština u istočnoj Hercegovini“, Sarajevo, 1990. godine str. 143.

etnički očistila ove prostore od Bošnjaka i istrijebila ih sa prostora istočne Hercegovine.

U Bratču su Bašagići imali kulu u XVIII stoljeću.

Ovdje su živjele sljedeće muslimanske porodice: Ačkari, Ćorići, Ćose, Duranovići, Grbići, Klajići, Kukolji, Lojići, Radinovići, Radiši.

Na Đurđevdan 6. maja 1832. godine Gradaščevićeva vojska pod komandom Mujage Zlatarevića porazila je Bašagića vojsku kada su mu u Bratču porušili kulu.[179]

Stalni upadi crnogorskih komita i dalmatinskih uskoka još iz osmanskog perioda, a posebno za vrijeme hercegovačkih ustanaka proređivali su muslimansko stanovništvo.

Da bi na kraju Drugog svjetskog rata bila desetkovana, a prilikom agresije na Bosnu i Hercegovinu 1992. godine od Jugoslavenske armije, Srbije, Crne Gore i domaćih četnika potpuno očišćena od muslimana.

Povrh Bratača i rijeke Zalomke nalazi se zaselak Sopot u Nevesinjskom kadiluku, gdje je je Sinan-beg, kasnije Sinan-paša, sagradio mesdžid 1582. godine.

Gradnja mesdžida u ovom zaseoku je dokaz da su još tada ovdje živjeli muslimani, uz mesdžid je izgrađen i mekteb i harem.

Zadnji muslimani se pominju 1920. godine u ovom zaseoku, kao i u Zoovom Dolu.

Sopot se nalazi istočno od Nevesinja nekih 12-13 km, smješten je u brdu iznad sela Bratača. Ovo je ustvari zaseok sela Bratača.

Z A L O M

Ovo naselje se nalaz oko 14 km jugoistočno od Nevesinja u donjem polju.

Nekada je ovo bila kasaba koja se razvila oko 1769. godine. U to doba su age bili Bašagići i Redžepašići.

Bujrruldijom bosanskog valije od 25. septembra 1769. godine naređeno je nevesinjskom kadiji da žito koje su prikupili od naroda uskladište u Zalomske kule i predaju na čuvanje Derviš Bajazid hodži.[180]

179 H. Hasandedić, „Muslimanska baština u istočnoj Hercegovini“, Sarajevo, 1990. godine, str. 145.

180 H. Hasandedić, „Muslimanska baština u istočnoj Hercegovini“, Sarajevo, 1990. godine, 145.

U Zalomu u zaseoku Knežak je 1879. godine još uvijek 3 muslimana, ali i 62 pravoslavaca.

U Zalom kasabi bila su 1885. godine 3 muslimana. 222 pravoslavca i 4 katolika.

U sljedećem popisu ovdje nestaju muslimani.

Početkom XVIII stoljeća neki predak Bašagića izgradio je u Zalomu džamiju i mekteb.

Nešto prije 1876. godine u Zalomu su izgrađene tri tvrde kule radi odbrane od crnogorskih komita i pljačkaša.

U julu 1876. Crnogorci su po već ustaljenoj pljačkaškoj navici upali u Zalom, zapalili selo i lagumima razorili sve tri kule. Pobili sve stanovništvo koje su uhvatili.

Tako od austrougarske okupacije ovdje više nije bilo muslimana. Crnogorski hajduci i domaći komiti su stanovnike dijelom pobili, a dijelom pohvatali i odveli u roblje.

Ovdje nema više muslimana od austrougarske okupacije Bosne i Hercegovine 1878. godine.

O DŽ A K

Odžak se nalazi oko 7 km jugoistočno vazdušne linije od Nevesinja.

Po državnom popisu 1879. godine sastojao se od Krive mahale, Odžaka, Rasta, Šumića i Zalužja. Poznato je da su ovdje bili odžaci begova Ljubovića, po čemu je ovo selo i dobilo ime.

Iz historije je poznato da je ovo muslimansko mjesto u kome je živio najpoznatiji Ljubović Hadži-Sulejman-beg, a živio je u drugoj polovini XVI stoljeća.

Njegovi nasljednici kroz dugo historijsko vrijeme zorno govore čija je ovo zemlja. Tako je polovinom XVI stoljeća Sulejman-beg Ljubović imao sina Omer-bega, a sin Omer-begov je bio Osman-beg koji je bio učesnik u Kandijskom ratu 1645-1669. godine. Iz ove porodice potiče i Mustafa-beg i hercegovački muselim Ali-beg, koji je u XVIII stoljeću živio u Odžaku.

Hercegovački ustanici su 3. jula 1876. godine napali Odžak i porušili kulu Ljubovića u selu. Od tada nema Ljubovića.

Poslije rušenja kule i nasilne agrarne reforme i otimanja zemlje od muslimana Ljubovići su napustili Odžak.

Džamija u Odžaku je zadužbina begova Ljubovića, izgrađena je polovicom XVIII stoljeća, a četnici su je srušili u Drugom svjetskom ratu. Uz džamiju se nalazio harem-groblje, gdje su se sahranjivali Ljubovići i Pašići, postojala je mrtvačnica i mekteb. Ovdje je bilo nišana sa lijepim dekoracijama sa ispisanim epitafima.

Od kraja XIX stoljeća, pa sve do 1941 godine imami i mualimi u Odžačkoj džamiji su bili: Mehmed ef. Kurtić, Mustafa ef. Pašić, hafiz Husejin Zupčević, Salih ef. Aličić, Husejin ef, Kazazić, Hasan ef. Alibašić, posljednji Jusuf ef. Handžar.[181]

Po popisu 1879. godine Odžaku je bilo 55 muslimana i 15 pravoslavaca, takođe ima u selu Zalužju 39 muslimana i 99 pravoslavaca iako je selo nekad bilo isključivo naseljeno muslimanima. Kmetovi i sirotinja su protjerali svoje gospodare, a sami zaposjeli njihovu zemlju i imanja.

Prema popisu iz 1885. godine u Odžačkoj krivoj mahali ima 18 muslimana i 58 pravoslavaca.

U Odžaku1885. godine bilo je 136 muslimana i 10 pravoslavaca.

U Odžaku1895. godine bilo je 166 muslimana i 29 pravoslavaca.

U Odžaku 1910. godine bilo je 108 muslimana i 113 pravoslavaca.

U Odžaku1921. godine bilo je 89 muslimana i 72 pravoslavca.

U Odžaku1981. godine bilo je 13 muslimana, 243 pravoslavca, 13 Jugoslovena i 2 ostalih.

U Odžaku1991. godine bilo je 15 muslimana, 204 pravoslavca, 2 Jugoslovena i 1 ostalih.

Zar i ovo nije čisti dokaz etničkog čišćenja, od 136 muslimana 1885. godine spalo je na svega 15 muslimana 1991. godine, a od 10 pravoslavaca 1885. godine popelo se na 204 pravoslavca 1991. godine?

Od kraja XIX stoljeća pa sve do 1941 godine imami i mualimi u Odžačkoj džamiji su bili: Mehmed ef. Kurtić, Mustafa ef. Pašić, hafiz Husejin Zupčević, Salih ef. Aličić, Husejin ef, Kazazić, Hasan ef. Alibašić i posljednji Jusuf ef. Handžar.[182]

Navedeni imami i mualimi dovoljan su dokaz koje su to sve muslimanske porodice živjele u Odžaku. Kao i u drugim muslimanskim mjestima po Hercegovini, u Odžak su često upadali crnogorski hajduci, domaći komiti i

181 H. Hasandedić, „Muslimanska baština u istočnoj Hercegovini“, Sarajevo, 1990. godine, str 146.

182 H. Hasandedić, „Muslimanska baština u istočnoj Hercegovini“, Sarajevo, 1990. godine, str. 147.

dalmatinski uskoci, koji su ubijali domaće stanovništvo, pljačkali i palili nezaštićeni narod. Tako su tzv. ustanici, domaći hrišćani i Crnogorci 3. jula 1876. godine upali u Odžak, opljačkali selo i zapalili džamiju i srušili Ljubovića Odžake.

Značajno su oštetili muslimanske stambene objekte.

Poslije agrarne reforme 1922. godine zemlja Ljubovićima u Odžaku je oteta od strane vlasti Kraljevine Jugoslavije, a Ljubovići se raselili po cijeloj Bosni i Hercegovini.

U Drugom svjetskom ratu četnici su opet srušili džamiju u Odžaku, da bi je vjernici-džematlije izgradili ponovo tek 1973. godine, ali džamiju ponovo 1992. godine ruše domaći i crnogorski četnici.

U zadnjoj agresiji 1992-1995. godine od strane srpsko-crnogorske armade i domaćih četnika svi spomenici islamske kulture su sravnjeni sa zemljom, da bi se zatro svaki trag da su tu nekada živjeli Bošnjaci.

B I O G R A D

Selo je timar Ilijasa iz Moreje, Alije iz Sofije, Hamze iz Vranja, Ismaila iz Trnove i Sarudže, Širmerda iz Niša i Hizira iz Sereza, posjednika tvrđave Mostar.

Timar je sa stavke cara.

Dat je bez ispendže.

Ovaj timar pripada Nevesinju.

Plaćaju desetinu od ovog prihoda 7.418 znači 742 akče.

Zaseok Biograda i Donja Brda has pripada Radoju sinu Dubca, Radivoj sin Vukosala.

Ima 3 doma. Has je kupio Husein, pa je ovo sada njegov čifluk i plaća porez od 452 akče.

Ovaj timar ima 146 domova, 15 neoženjenih, 2 muslimana.[183]

Ovo selo udaljeno je od općinskog centra Nevesinja oko 8 km vazdušne linije.

Pominje se 1771. godine da je ovdje živio Mustafa, sin Saliha hodže.

Iz popisa 1879. godine Biograd se sastoji od više manjih sela ili zaseoka, što se vidi iz daljeg teksta.

183 A. Aličić, „Poimenični popis sandžaka-vilajeta Hercegovina“, Sarajevo, 1985. godina.

Naselje Buklić imalo je po ovom popisu 22 muslimana i 46 pravoslavaca.

Solakovići su imali 4 muslimana i 85 pravoslavaca. Ovdje se vidi da su i u ovom selu živjeli muslimani. Sada tu žive potomci nekadašnjih kmetova, koji su oteli zemlju svojim gospodarima.

I kako je vrijeme odmicalo, muslimanski živalj se rapidno smanjivao.

U naselju Zalužje po popisu 1885. godine žive 84 muslimana i 129 pravoslavaca.

U Biogradu po popisu 1895. godine žive 96 muslimana i 168 pravoslavca.

U Biogradu po popisu 1910. godine živi 39 muslimana i 97 pravoslavaca.

U Biogradu po popisu 1821. godine živi 27 muslimana i 953 pravoslavca.

U Biogradu po popisu 1981. godine živi 11 muslimana, 670 pravoslavaca, 19 Jugoslovena i 6 ostalih.

U Biogradu po popisu 1991. godine živi 6 muslimana, 501 pravoslavac i 22 katolika.

U Zalužju po popisu 1981. godine bilo je 85 muslimana, 230 pravoslavaca, 1 katolik i 18 Jugoslovena.

U Zalužju je po popisu 1991. godine bilo je 93 muslimana, 237 pravoslavaca, 1 Jugosloven i 1 ostalih.

U naselju Bukliću po popisu 1885. godine bilo je 40 muslimana i 50 pravoslavaca.

U Solakovićima po popisu 1885. godine bilo je 13 muslimana i 70 pravoslavaca.

U Solakovićima po popisu 1895. godine bilo je 14 muslimana i 90 pravoslavaca.

U Solakovićima po popisu 1910. godine bilo je 7 muslimana i 112 pravoslavaca.

Iz gornjih podataka se jasno vidi etničko čišćenje Bošnjaka iz naselja Biograd i njegove okoline, sve je manje muslimana, sve više pravoslavaca, drastično po planskom scenariju kakav se može vidjeti u istočnoj Hercegovini kroz ovu našu analizu.

U ovom džematu biogradskih naselja su živjele muslimanske porodice: Bajgorići, Cernice, Dedići, Gluhići, Krečinići, Plake, Ramadanovići, Solakovići. U Biogradu je bila i Solakovića mahala, kao i Bajgorića kule, stambeni i drugi gospodarski objekti, i sada se vide ostaci harema-grobalja.[184]

Hercegovački pravoslavci (Srbi) su u ljeto 1875. godine upali u Biograd, opljačkali ga, popalili i porušili muslimanske kuće.

Muslimansko stanovništvo koje nije uspjelo pobjeći pobijeno je, pobijene su cijele porodice, tako da je još tada Biograd očišćen od muslimana, ostale su bile samo dvije porodice, Ćupine i Sidrani, koje su pobjegle 1992. godine, sada ovdje više nema muslimana, jer je izvršeno potpuno etničko čišćenje.

KLJUNA - HODANIĆI

Kljuna se nalaze na krajnjem sjevernom dijelu gornjeg Nevesinjskog polja, oko 11 km. Udaljeni od Nevesinja, sa lijeve strane puta Nevesinje-Krušević jani.

Ovo selo je, po osmanlijskom poimeničnom popisu sandžaka Hercegovina iz 1475-1477. godine, timar Šimerda iz Toplica, posadnika tvrđave Blagaj. Čuvaju prostor koji se nalazi u okolici tvrđave, sa stavke Jusufa Gulama i Mahmud-čelebije. Dat je bez ispendže. Ovaj timar pripada Nevesinju, ima 12 domova.[185]

Plaćaju porez na ukupan prihod jednu desetinu od 855 akči, znači 85,5 akči.

U jednoj osmanskoj muraseli nevesinjskog kadije Mustafe iz 1796. godine Kljuna se zovu Hodanići.

Najstariji spomenici su oko ovog sela bogumilski krstjanski stećci, što nam govori o velikoj naseljenosti bogumila-krstjana u ovim krajevima.

Zauzećem Hodanića-Kljuna od strane Osmanlija polovinom XV stoljeća vjerovatno da je došlo do masovnog prihvatanja islama od strane bogumila-krstjana.

Po popisu iz 1879. godine, selo se sastojalo od tri cjeline:

Kljuni, u kojima je bilo 129 muslimana,

Kovačići, koji su imali 18 muslimana i 22 pravoslavaca,

184 H. Hasandedić, „Muslimanska baština u istočnoj Hercegovini", Sarajevo, 1990. godine, str.151.

185 A.. Aličić, „Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina", Sarajevo, 1985. godine, str. 291. i 468.

Sopilji su imali 110 muslimana i 15 pravoslavaca

Naselje Presjeka imalo je 1879. godine 177 muslimana.

Po državnom popisu iz 1885. godine u Kljunima je živjelo 147 muslimana.

U Kljunima je živjelo 1895. godine 115 muslimana i 8 pravoslavaca.

U Kljunima je živjelo 1910. godine 143 muslimana i 10 pravoslavaca.

U Kljunima je živjelo 1921. godine 368 muslimana i 68 pravoslavaca.

U Kljunima je živjelo 1981. godine 193 muslimana, 6 pravoslavaca i 1 Jugosloven.

U Kljunima je živjelo 1991. godine 156 muslimana i 9 pravoslavaca.

U selu Kovačići bilo je 1885. godine 21 musliman i 27 pravoslavaca.

U Kovačićima je bilo 1895. godine 36 muslimana i 35 pravoslavaca.

U Kovačićima je bilo 1910. godine 44 muslimana i 37 pravoslavaca.

U selu Kovačići bilo je 1981. godine 31 muslimana i 80 pravoslavaca.

U selu Kovačići bilo je 1991. godine 30 muslimana, i 35 pravoslavaca.

U selu Presjeka bilo je 1885. godine 138 muslimana.

U Presjeki je bilo 1981. godine 190 muslimana i 1 Jugosloven.

Presjeka po popisu 1991. godine 133 muslimana i 1 ostalih.

Polovinom XVIII stoljeća Kljuni su bili centar džemata, s pripadajućim selima Sopilji, Presjeka, Kovačići.

U selu su živjele muslimanske porodice: Alibašići, Aličići, Brajevići, Bralji, Ćorići, Čame, Čopelji, Delići, Demići, Droce, Ferizi, Forte, Gakovići, Glamoči, Gološi, Hadže, Kajani, Karamešići, Karahasanovići, Kasimovići, Kohnići, Kovačlije, Krpe, Kupusije, Mahinići, Nurkovići, Omerike, Pobrići, Prole, Šahinagići, Šare, Šatorovići, Šendre, Šipci i Taradži.[186]

Pored ovako brojnih muslimanskih porodica, normalno je da je bilo i više objekata islamske kulture. Osmanske vlasti su sagradile džamiju u ovom kraju, pa spada među najstarije u Hercegovini.

Hercegovački ustanici, „kosovski osvetnici“ su 1875. godine zapalili ovu džamiju. Džematlije su je obnovile, da bi je posve nestalo u Drugom svjetskom ratu. Posebno 1941-1945. i 1992-1995. godine muslimani ovih sela su

186 H. Hasandedić, „Muslimanska baština u istočnoj Hercegovini“, Sarajevo, 1990. godine, str. 151

dijelom pobijeni, dijelom pobjegli i protjerani, pa tamo više ne žive muslimani, posve su etnički očišćeni.

Džamija je sagrađena u donjoj mahali, što nam govori da je ovo naselje bilo veće, pa je imalo donju i gornju mahalu. Okolo sela u haremima se nalazi mnogo nišana (muslimanskih nadgrobnih spomenika) koji se nalaze pomiješani sa stećcima.

U Sopiljima se nalazi stari harem pod nazivom Džaferovo groblje, a u Nekudini Merhemin harem. Hercegovački ustanici su 1875. spalili ovu džamiju, džematlije su je popravile vlastitim radom i sredstvima.

Godine 1770. polovinom augusta carskim dekretom postavljen je u Kljunima za imama i hatiba Ahmed Halifa, koji je naslijedio svoga oca Husein Halifu. Prije njih je bio Mustafa ef. Zulfikar. Posljednjih stotinjak godina imami i hatibi bili su Handže, doseljenici iz Konjica: Osman ef. Ibrahim, ef. Salih, i ef. Jusuf.[187]

U zadnja dva rata narod se raselio, mnogi su stradali od četničko-crnogorske kame, a onaj preživjeli dio stanovništva se raselio širom svijeta. Tamo više ne žive muslimani.

K O L E Š K O

Donje Koleško se pominje u prvom pojedinačnom popisu sandžaka Hercegovine 1475-1477. godine.

Ovo selo je imalo prihod od 492 akče.

Davali su jednu desetinu sandžak-begu znači 49,20 akči.

Pripada nahiji Nevesinje.

Ima 8 domova.[188]

U ovom popisu zajedno sa Koleškim se još pominju

zaseoci ili sela Neretoci, Crgovo i Caki.

Naselje Koleško je po popisu 1879. godine imalo 38 muslimana i 218 pravoslavaca.

Naselje Koleško je po popisu 1885. godine imalo 64 muslimana i 232 pravoslavca.

187 H. Hasandedić, „Muslimanska baština u istočnoj Hercegovini“, Sarajevo, 1990. godine, str. 152.

188 A. Aličić, „Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina“, Sarajevo, 1985. godine, str. 212-372.

U naselju Koleško po popisu 1921. godine ima 132 muslimana, 1.002 pravoslavca i 9 katolika.

U ovom džematu je popisano više sela i pripadalo mu je više planinskih sela, vlaških staništa.

U Plužinama je živjelo 1895. godine 92 muslimana i 97 pravoslavaca.

U Plužinama je živjelo 1910. godine 130 muslimana i 125 pravoslavaca.

U Koleškom od islamskih kulturnih spomenika postojao je mekteb i veliki harem u kome se nalaze i sada komadi polomljenih bašluka-nišana.

Ovdje više ne žive muslimani kao i u ostalim nevesinjskim selima.

K R E K O V I

Po državnom popisu 1879. godine Krekovi su imali 18 muslimana i 208 pravoslavaca.

U sljedećem popisu 1885. godine imaju 24 muslimana i 226 pravoslavaca.

U Krekovima je 1895. godine bilo 33 muslimana i 289 pravoslavaca.

U Krekovima je 1910. godine bilo 30 muslimana i 381 pravoslavac.

Naselje Krekovi po popisu 1921. godine imaju 36 muslimana i 387 pravoslavaca.

Naselje Krekovi po popisu iz 1981. godine imaju 1 muslimana, 385 pravoslavaca i 1 Jugoslaven.

Ovdje se ugasio svaki život muslimana još 80-ih godina XX stoljeća, kao što se vidi iz popisa stanovništva.

U selu je postojao harem koji se i sada vidi, čak ima i bašluka-nišana, ali bez pisanih epitafa.[189]

D Ž I N O V O

Džinovo po popisu iz 1879. godine je imalo 25 muslimana i 98 pravoslavaca.

U Džinovu 1895. godine ima 19 muslimana i 169 pravoslavaca.

Poslije ovog popisa više nema muslimana u Džinovu.

Još se vidi manji harem, ograđen suhozidom, a mogu se naći i komadi polomljenih bašluka-nišana.

189 H. Hasandedić, „Muslimanska baština u istočnoj Hercegovini“, Sarajevo, 1990. godine, str. 148-149.

GRABOVICA

Grabovica se pominje u poimeničnom popisu sandžaka Hercegovine 1475-1477. godine, a sastojalo se od 3 sela.

Grabovica je timar Hizira iz Trikale i Ilijasa iz Nikopolja, posadnika tvrđave Ljubuški.

Dat je sa stavke janjičara Karađoza.

Posjeduju ga i idu u rat.

Dat je bez ispendže.

Dio timara sela Grabovice pripada Nevesinju.

Ima 49 domova, 11 neoženjenih.

Ne plaćaju porez jer služe carsku vojsku.[190]

Grabovica po popisu stanovništva 1879. godine sastojala se od sljedećih sela ili zaseoka:

Budisavlje u kome je bilo 4 muslimana i 54 pravoslavca u široj okolini, Grabovice imaju još 10 muslimana i 141 pravoslavca.

U Slatu 1879. godine živjelo je 40 muslimana i 167 pravoslavaca.

U Slatu 1885. godine živjela su 42 muslimana i 193 pravoslavca.

U Budisavlju 1885. godine živjelo je 6 muslimana i 61 pravoslavac.

U Budisavlju 1895. godine živjelo je 5 muslimana i 63 pravoslavca.

U Budisavlju 1910. godine živjelo je 5 muslimana i 83 pravoslavca.

U Grabovici je 1885. godine živjelo 17 muslimana i 174 pravoslavca.

U Grabovici je 1895. godine živjelo 14 muslimana i 238 pravoslavaca.

U Grabovici je 1910. godine živjelo 13 muslimana i 289 pravoslavaca.

U Grabovici je 1921. godine živjelo 11 muslimana i 1.492 pravoslavaca, ovdje je popisano više sela.

Poslije prvog popisa Kraljevine Jugoslavije muslimana nestaje u Grabovici.

U Grabovici je postojala zgrada mekteba i harem čija je lokacija i danas vidljiva, iako su nišani uništeni.[191]

---

190 A. Aličić, „Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina“ Sarajevo, 1985. godine str. 401.

191 H. Hasandedić „Muslimanska baština u istočnoj Hercegovini“, Sarajevo, 1990. godine, str.149.

P O S T O L J A N I

Ovo selo se nalazi sjeveroistočno od Nevesinja na rubu gornjeg Nevesinjskog polja.

Selo Postoljani se pominje kao Donji Postoljani.

Po prvom poimeničnom osmanlijskom popisu hercegovačkog sandžaka 1475-1477. godine timar pripada Hamzi iz Anadola i Jusufu iz Niša, posadniku tvrđave Mostar.

Dat je bez ispendže. Sa stavke carskih hasova.

Timar pripada Nevesinju.

Imaju 6 domova, 1 neoženjen i 1 musliman.

Plaćaju ukupan prihod od 22 akče.

Selo Donji Postoljani vlasnici timara su isti kao i u Gornjim Postoljanima.

Ima 3 doma, 1 musliman. Plaćaju porez 22 akče.

Oba sela imaju ukupan prihod od 1.019 akči.[192]

Postoljani po popisu 1879. godine imaju 112 muslimana i 113 pravoslavaca.

U sljedećem popisu Postoljani 1885. godine imaju 147 muslimana i 126 pravoslavaca.

U sljedećem popisu Postoljani 1895. godine imaju 144 muslimana i 150 pravoslavaca.

Po popisu u Postoljani 1910. godine imaju 178 muslimana i 183 pravoslavca.

U Postoljanima po popisu iz 1921. godine imaju 166 muslimana i 145 pravoslavaca.

U Postoljanima po popisu 1981. godine živi 138 muslimana, 108 pravoslavaca i 1 ostalih.

U Postoljanima živi 1991. godine živi 128 muslimana i 67 pravoslavaca.

U selu je postojala zgrada mekteba koja je više puta rušena od domaćih komita i crnogorskih hajduka, ali su je uvijek iznova popravljale domaće džematlije. Postoje i dva harema.[193]

192 A. Aličić, „Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina“, Sarajevo, 1985. godine, str. 403 i 456.

193 H. Hasandedić, „Muslimanska baština u istočnoj Hercegovini“, Sarajevo, 1985. godine, str. 153-158.

U zadnjoj agresiji JNA, domaćih i crnogorskih četnika mekteb je srušen, kao i svi ostali muslimanski objekti.

Od 1992. godine ovdje više nema muslimana.

R A B I N A

Rabina je veće naselje, nalazi se na platou Podveležja, skoro na pola puta između Nevesinja i Mostara, s lijeve strane puta Nevesinje - Mostar, oko 12 km od Nevesinja.

Selo Rabina po poimeničnom popisu sandžaka-vilajeta Hercegovine nastalog od 1475. do 1477. godine.[194]

Pripada Blagaju, has je njegove ekselencije cara, plaćaju filuriju, odsjekom.

Oslobođeni su plaćanja poreza na sitnu stoku, harača, ispendže i drugih zakonskih dažbina.

Međutim sa zemlje koju obrađuju daju desetinu, kao i ostala derbendžijska sela, čuvaju blagajski klanac na osnovu zakona.

Selo ima 82 doma i 3 neoženjena.[195]

Ovo za hercegovačke pojmove dosta veliko naselje smješteno je jugozapadno od Nevesinja oko 12 km na lijevoj strani puta Nevesinje - Mostar.

Od Mostara je udaljeno oko 20 km. Ovo područje palo je u osmanlijske ruke prije 1469. godine i pripadalo je Blagaju kao carski posjed, stanovnici naselja su bili dužni čuvati blagajski klanac kao derbendžije.

Ovdje su veoma rano građeni islamski objekti. Tako su još u osmanlijsko doba Rabina i Bakračuša, kao veća naselja imale dva mesdžida, dva mekteba, pet kula, više čatrnja (cisterni za vodu, pošto je ovo naselje na karstnom terenu, nije moglo imati živih voda), više harema-grobalja sa nišanima dekorisanim sa arapskim pismom.

U mahali Bakračuša bili su ostali objekti islamske kulture: mekteb, koji je prestao sa radom 1900. godine, drugi mekteb u Mičijevića ogradi srušen je mnogo ranije 1875. godine od hercegovačkih ustanika.[196]

U Rabini po austrijskom popisu 1879. godine živjelo je 115 muslimana i 77 pravoslavaca.

194 A. Aličić, „ Poimenični popis sandžaka-vilajeta Hercegovine 1475-1477."

195 A. Aličić, „Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina", Sarajevo, 1985. godine str. 11.

196 H. Hasandedić, „Muslimanska baština u istočnoj Hercegovini", Sarajevo, 1990. godine, str.153.

U Rabini po državnom popisu 1885. godine živjeli su 182 muslimana i 90 pravoslavaca.

U Rabini po državnom popisu 1895. godine živjelo je 204 muslimana i 364 pravoslavca.

U Rabini po državnom popisu 1910. godine živjelo je 237 muslimana i 234 pravoslavca.

U Rabina po popisu iz 1921. godine živjelo je 249 muslimana, 232 pravoslavca i 52 katolika.

U Rabini po popisu iz 1981. godine živjelo je 364 muslimana, 54 pravoslavca, 12 Jugoslovena i 2 ostalih.

U Rabini je po popisu 1991. godine živjelo 338 muslimana, 36 pravoslavaca, 2 ostalih.

U Rabini su 1932. godine mještani podigli novi mekteb, 1950. godine je proširen i dograđen. Mualimsku dužnost ovdje su obavljali Ibrahim ef. Pirušić, Osman Memić, Bećir Fazlić, Mumin hodža Gaštan i Ahmed hodža, Mehmed Travnjak, Alija Merzić, Ibrahim Tule, Džemal Gadara, Ahmed Alić i Nihad Sinanović.

Ovdje su još pored pomenutih živjele sljedeće muslimanske porodice: Krivići, Mičijevići i Stranjakovići.

Pored navedenih objekata islamske kulture, na Bakračuši je 1980. godine izgrađen novi mesdžid. Džematlije su petkom na džumu i na Bajram išli u džamiju u Kokorinu ili u Žulje.

U Rabini postoje i haremi-grobalja Stovragovo, u kojima ima mnogo velikih nišana ukrašenih raznim dekoracijama, samo na jednom se može pročitati godina 1805/6 Kajtazovo, Šehiti u lazinama.

Na Bakračuši imaju dva harema: Mehremića i Krnja gdje ima dosta nišana, a epitafi su pisani arapskim pismom, mi nismo mogli znati kome pripadaju, pošto obojica ne znamo, nažalost, arapsko pismo. Šehidski harem je dobio ime po šehidima koje su pobili crnogorski i hercegovačke komite (pravoslavci), koji su često napadali ove planinske nezaštićene krajeve još u vrijeme osmanlijskog vakta.

Svoje posjede u Rabini su imali Korkuti koje su 1873. godine prodali Jovanu Zurovcu, sinu Ristinu, za 2.500 groša. Kolakovići su također imali ve-

like posjede u Rabini i okolini, posjede su imale i sljedeće porodice: Čelebići, Ćišići, Dande, Hadžići, Kajtazi, Mehremići, Nosići, Riđanovići i Žuljevići.[197]

Kao i u drugim mjestima istočne Hercegovine muslimanski živalj se stalno iseljavao radi straha od komita i pritiska domaćeg pravoslavnog stanovništva.

Muslimanski narod selio je u sigurnije krajeve Bosne i Hercegovine, ali dobar dio tog stanovništva je bježao u Tursku.

U Drugom svjetskom ratu i agresiji na našu zemlju 1992-1995. godine posljednje muslimanske porodice su protjerane sa ovih područja. Ono što agresorska JNA na čelu sa generalom Momčilom Perišićem i domaćim četnicima nisu uspjeli poklati sada živi diljem svijeta.

U vrijeme agresije na Bosnu i Hercegovinu 1992-1995. godine u Rabini i Bakračuši još su živjele sljedeće muslimanske porodice: Akčari, Čučukovići, Gadare, Gaštani, Hajdarevići, Kapetanovići, Kasumovići, Lerići, Mehremići, Mičijevići, Pehilji, Pobrići, Stranjakovići, Šehići i Voloderi.

DUBRAVA

Džemat Dubrava sastoji se od većih i manjih naselja u kojima su skoro u cjelini živjeli muslimani: Dubrava, Plačigus, Trnovica i Tumišla.

Dubrava je imala 1879. godine 53 muslimana.

Plaćigus po istom popisu 1879. godine 44 muslimana.

Trnovica po popisu iz 1879. godine 24 muslimana.

Trnovica po popisu iz 1921. godine 225 muslimana, 124 pravoslavca i 13 katolika.

Tumišla po popisu 1921. godine 73 muslimana.

Od agresije JNA, domaćih i crnogorskih četnika u junu 1992. godine u ovim selima više nema muslimana.

ULOG

Ulog se nalazi sjeveroistočno od Nevesinja u donjem toku rijeke Neretve između Kalinovika i Nevesinja.

197 H. Hasandedić, „Muslimanska baština u istočnoj Hercegovini“, Sarajevo, 1990. godine, str. 158.

Nekada je pripadao nevesinjskom kotaru-općini.

Još u vrijeme osmanlijske vladavine bio je u rangu kasabe. Nalazi se na pola puta između Nevesinja i Kalinovika. Ulog je šire područje u kojem je bilo i 10-ak isključivo muslimanskih sela, nekada je bio općinsko područje.[198]

Njegova sela su u davnoj prošlosti često posjećivali komite i hajduci Baja Pivljanina, pljačkali, ubijali i palili objekte.

Ulog je bio džemat u kome je postojala jedna od najstarijih džamija, mekteb i dva harema-mezarja. Isto tako svako selo je imalo vlastiti harem-mezarje, a Jablanići, Selo i Tobić su imali i vlastite mektebe.

Pošto nećemo opisivati sela pojedinačno, izvršit ćemo popis sela i broj stanovnika po selima od 1879. do 1991. godine radi lakšeg pregleda nestanka muslimana sa ovog područja.

Cerova je imala 1879. godine 52 muslimana.

Jablanići su imali 78 muslimana.

Jezero je imalo 42 muslimana i 22 pravoslavca.

Klina je imala 56 muslimana.

Lukovo je imalo 43 muslimana i 6 pravoslavaca.

Milavić je imao 35 muslimana i 16 pravoslavaca.

Obadi su imali 27 muslimana.

Porje je imalo 14 muslimana i 38 pravoslavaca.

Selo je imalo 94 muslimana i 5 pravoslavaca.

Tobić je imao 70 muslimana.

Trešnjevica je imala 18 muslimana i 103 pravoslavca, te na kraju

Ulog kao centar džemata koji je imao 76 muslimana i 5 pravoslavaca.

Ulog se po novom popisu iz 1885. godine sastoji iz više sela ili zaseoka, pa ćemo upisati samo one u kojima su živjeli muslimani i mješovita sela.[199]

Cerova imala je 62 muslimana.

Jablanići su imali 102 muslimana.

Jezero je imalo 84 muslimana.

Kapići imaju 52 muslimana.

198 J. Dedijer, „Hercegovina“, Beograd, 1909. godine, str. 241.

199 A, Aličić, „Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina“, Sarajevo, 1985. godine, str. 247.

Klinja su imala 68 muslimana.

Milavići imaju 38 muslimana i 7 pravoslavaca.

Jezero ima 84 muslimana.

Kapići imaju 52 muslimana.

Klinja ima 68 muslimana.

Lukovo ima 39 muslimana i 13 pravoslavaca.

Cijeli kotar-općina Ulog 1895. godine imao je 1.322 muslimana, 1.241 pravoslavac i 54 katolika.

Cijeli kotar-općina Ulog 1910. godine imala je 1.542 muslimana, 1.861 pravoslavac i 201 katolik.

Cijeli kotar-općina Ulog 1921. godine imala je 1.383 muslimana, 2.015 pravoslavaca, 164 katolika i 3 jevreja.

U samoj kasabi 1921. godine živjelo je 549 muslimana, 366 pravoslavaca, 7 katolika i 2 jevreja.

Od islamskih spomenika kulture u Ulogu je postoji džamija, mekteb, harem-groblje, svako selo je imalo svoj harem-groblje i gasulhanu. Sela Jezero, Klinja, Kapići, Cerova i Jablanići su imali svoje mesdžide i mektebe.

Ž I L J E V O

Selo Žiljevo se nalazi jugoistočno od Nevesinja. Po poimenčnom popisu sandžaka Hercegovine 1475-1477. godine timar pripada Nevesinju, a njegovi timarnici su Hizir iz Sereza, Madžar Skender i Ahmed Karadža iz Smedereva, posadnici tvrđave Mostar. Timar je sa stavke cara, dat bez ispenđže.

Žiljevo je imaIo 60 domova, 5 neožejnenih.[200]

Sela koja su pripadala džematu Žiljevo osim Žiljeva su Kamena i Žulja.

Po austrijskom popisu iz 1879. godine Žiljevo ima 25 muslimana i 141 pravoslavca.

Isto po austrijskom popisu 1885. godine Žiljevo ima 44 muslimana i 148 pravoslavaca.

Kamena tada ima 1885. godine. 120 muslimana i 56 katolika.

U Žiljevu ima 1895. godine 45 muslimana i 424 pravoslavca.

200 A. Aličić, „Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina", Sarajevo, 1985. godine, str. 323-445.

U Žiljevu ima 1910. godine 61 musliman, 676 pravoslavaca i 7 katolika.

Žiljevo ima 1921. godine 13 muslimana, 698 pravoslavaca, 56 katolika.

Po poisu Žiljevo je imalo 1981. godine 50 muslimana, 268 pravoslavaca i 5 katolika.

U Žiljevu je 1991. godine bilo 45 muslimana, 309 pravoslavaca

Ž U LJ A

Selo se nalazi na krajnjem jugozapadnom dijelu Nevesinjskog polja i jugozapadno od Nevesinja za nekih 12 km vazdušne linije.

Ovo selo po popisu iz 1879. godine se sastoji od tri sela:

Kamene koja je imala 99 muslimana i 49 katolika.

U Žuljima je 1879. godine bilo 157 muslimana.

U Žuljima je 1885. godine bilo 367 muslimana, 156 pravoslavaca i 34 katolika.

U Žuljima je 1895. godine bilo 326 muslimana, 181 pravoslavac i 131 katolik.

U Žuljima je 1910. godine bio 431 musliman, 244 pravoslavca i 168 katolika.

U Žuljima je 1921. godine bilo 388 muslimana, 246 pravoslavaca i 182 katolika.

U Žuljima je 1981. godine bilo 322 muslimana i 1 pravoslavac.

U Žuljima je 1991. godine bio 291 musliman i 1 ostalih.

U narodu se prenosi s koljena na koljeno da su prvi njegovi stanovnici bili Žuljevići, po kojima je i selo dobilo ime Žulji.

Islamska baština u ovom selu je bila bogata i raznovrsna: Žuljevića kula, musafirhana, džamija je sagrađena 1974. godine, uz džamiju je podignut i mekteb 1980. godine i gasulhana-mrtvačnica.

Ovoj džamiji su gravitirala sljedeća naselja: Rabina, Priječke Strane, Kamena, Gnjilo Brdo i Gornji Vranjevići.

Žulji su imali više harema-grobalja, od kojih je većina sada porušena, ali je ostalo dosta nišana, nažalost ispisanih arapskim pismom, koje mi nismo znali dešifrovati. Haremi su sljedeći:

Ćatića ograda, Delića harem, Stari harem, Novi harem i harem pod Bjelevcom.[201]

Pošto selo nije imalo živu vodu, sagrađeno je od osmanske uprave naovamo 6 čatrnja-cisterni za vodu.Veoma impozantan je bio Ćatića čardak u selu na četiri boja, koga su spalili 1676. crnogorski i hercegovački komiti, još za vrijeme osmanlijske uprave. U selu je živjelo dosta muslimanskih porodica: Ćatići, Delići, Hrvići, Kaminići, Marići, Mravići, Pirušiči, Toporani, Zolji, Žuljevići.[202]

Ovdje su svoje posjede imali još i Ćišići, Kolakovići. Riđanovići i Velagići.

U Žuljima i okolini koja je bila gusto naseljena muslimanima sa značajnom baštinom sve je bilo protjerano od crnogorskih i hercegovačkih pljačkaša još 1875. godine.

Treba istaći da su od prvih početaka prelaska na islam u ovim krajevima, izgradna je džamija i dosta drugih islamskih objekata u istočnoj Hercegovini, hajduci iz Crne Gore i domaći komiti, iz okolnih sela, ubice i pljačkaši iz okoline Nevesinja, često, a naročito prilikom buna, atakovali na muslimanska sela.

Tada bi, po nekom samo njima znanom pravilu, palili muslimanske kuće, džamije i ostale islamske objekte. Rušili nišane-spomenike po mezarjima-grobljima, ubijali, zarobljavali i odvodili sibjan u roblje koje su prodavali na venecijanskim i napuljskim trgovima. Najviše zuluma muslimanskom narodu u ovim krajevima je napravio hajduk Bajo Pivljanin u drugoj polovini XVII stoljeća. Ovaj zlikovac je poginuo 1685. godine. Većina džamija je paljena i rušena, ali ih je narod ponovo podizao iz pepela.

Kakve li ironije da su porijeklom Crnogorci Bajo Nikolić Pivljanin, Radovan Karadžić i Slobodan Milošević i Milo Đukanović?! Pitamo se ko je od koga učio da ubija, siluje, pljačka, pali i ruši u ovom dijelu Hercegovine.

U vrijeme Hercegovačkog ustanka 1875-1878. godine crnogorsko-hercegovački ustanici za dva mjeseca su 1875. skoro sve karaule i većinu muslimanskih sela porušili i popalili. Srušene su i zapaljene tri džamije u Nevesinju i okolini.

Ovaj necivilizirani primitivizam se sačuvao sve do danas kada su porušene sve džamije i većina mezarja sravnjena sa zemljom u istočnoj Hercegovini što ukazuje na genocid dobrog dijela ovog naroda, da voli ubijati, silovati i rušiti sve pred sobom što nije pravoslavno.

201 H. Hasandedić, „Muslimanska baština u istočnoj Hercegovini“, Sarajevo, 1990. godine str. 158.

202 H. Hasandedić, „Muslimanska baština u istočnoj Hercegovini“, Sarajevo, 1985. godine, str. 159.

To dokazuje agresija Jugoslovenske narodne arnije, Srbije, Crne Gore i dobrog dijela domaćeg pravoslavnog stanovništva na Bosnu i Hercegovinu 1992-1995. godine. Kuda ja ta JNA naišla, tamo nije ostala niti jedna džamija, kao i katolička crkva. U ovom njihovom rušilačkom i divljačkom stampedu porušeno je oko 1.200 džamija u BiH.

Zar nije ironija, kad se povlačila JNA iz rata u Sloveniji i Hrvatskoj, pjevali su "kud narodna vojska prođe sretna će se zemlja zvat", a ta ista vojska za sobom je ostavljala zgarišta, pustoš i smrt, vlastitog naroda? Potvrda ovom našem kazivanju je i izjava visokog funkcionera, nažalost pravnika intelektualca Petka Čančara iz Foče, koji na upit novinara zašto su u Foči minirane sve džamije, biseri orijentalne arhiktekture i kulture uopšte, kao što je Aladža džmija koja je bila pod svjetskom kulturnom zaštitom, kaže: "Mi smo Srbi kao kmetovi gradili ove džamije, a pošto nam nisu nikada Turci taj rad platili, mi ih sada rušimo." Ovo je izjavio 1992. godine. Veoma je indikativno da je ovo uništavanje muslimanskih i katoličkih vjerskih objekata podržavala i Pravoslavna crkva na čelu s patrijarhom Pavlom. U Foči su postavili razglas na minaret Careve džamije s koga su puštali četničke pjesme, koje pozivaju srpski narod na klanje „Turaka"- muslimana i uvredljive pjesme na račun muslimanskih vjerskih velikodostojnika.

„Gledao sam nasred Voče (Foče) kako odža (hodža) s krmkom loče."

Koliko je ovo ružno i primitivno, stidio se i pošteni srpski narod.

ZOVI DO

Nalazi se oko 15 km jugoistočno od Nevesinja, odnosno smješten je na jugoistočnoj periferiji Nevesinjskog polja.

Po pojedinačnom popisu sandžaka Hercegovina iz 1475-1477. godine timar pripada Nevesinju. Timar uživaju Sarudž iz Niša, Mahmut iz Kruševca i Senkur iz Plovdiva, posadnici tvrđave Mostar.

Dobijen sa carskih hasova.

Dat je bez ispendže. Zovi Do ima 65 domova, 9 neoženjenih.

Ubiru prihod od 4.938 akči.[203]

203 A. Aličić, „Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina", Sarajevo, 1985. godine, str. 443.

Prolazeći ovuda 1664. godine Evlija Čelebi u svom „Putopisu“ kaže da je ovo muslimansko selo sa džamijom i stotinu kuća od kojih svaka ima kamenu kulu.[204]

Zovi Do je imao više mahala, piše Evlija, dalje kaže da je džamija locirana u Džinovića mahali, kod Džinovića kule, a sagrađena je početkom XVI stoljeća.

Ova džamija kao i ostali spomenici islamske kulture, a posebno džamija su vjerovatno najstariji u istočnoj Hercegovini, kao zadužbina Ahmet-paše Hercegovića, sina hercega Stjepana (1465-1518).

Džamiju je sagradio paša prilikom osvajanja Hercegovine od strane osmanlijske vojske.

Džamiju je kasnije rušio Bajo Pivljanin, pa je obnovio neki Čelebić. Hercegovački ustanici su ponovo porušili ovu džamiju 1. augusta 1875. godine. Tada su upadom u Zovi Do popalili sve muslimanske kuće, kao i Džinovića kulu.[205]

Po popisu iz 1879. godine ovdje u Zovom Dolu, u zaseoku Džinovića mahale ima 25 muslimana i 98 pravoslavaca

Po popisu 1895. godine ovdje u Zovom Dolu, u zaseoku Ranikuće, živi još 9 muslimana i 87 pravoslavaca.

U zaseoku Ranikuće 1910. godine ima 17 muslimana i 114 pravoslavaca.

Poslije zadnjeg popisa 1910. godine ovdje više nema muslimana.

U periodu od 1800-1872. godine u Zovom Dolu su živjele i imale svoje posjede sljedeće muslimanske porodice:

Ćatovići, Čelebići, Grizovići, Piragići (u selu je postojala Piragića mahala), Šekanići i Zahirovići.[206]

Pravo je čudo da ovo naselje sa više mahala, dosta stanovnika, posebno posjednika značajne baštine, potpuno iščezne 1920. godine. Crnogorski hajduci i hercegovačke komite, ubice i pljačkaši sve mogu kada rade po Garašaninovom Načertaniju i političkom projektu tadašnje Kraljevine i Pravoslavne crkve, da se polako čiste tereni od tadašnjih Turaka (muslimana). Kao što se da vidjeti ,ovdje više od 1920. godine ne žive muslimani.

204 E.. Čelebi, „Putopis“, n. d. str. 183.

205 H. Hadžibegić, „Turski dokumenti o početku ustanka u Hercegovini, 1875. godine prilozi, Sarajevo, 1950 str. 113.

206 H. Hasandedić, „Muslimanska baština u istočnoj Hercegovini“, Sarajevo, 1990. godine, str 443.

SOPOT

Selo Sopot se nalazi istočno od Nevesinja oko 12-13 km. Situirano je u brdu između sela Bratača i rijeke Zalomke.

Prema popisu sandžaka Hercegovina 1475-1477 timar pripada Nevesinju i njegovim stanovnicima.

Timar pripada Sofi Ilijasu iz Šehrikoja, Azap Alije, Arnaut Ilijasu, Deganu iz Ostrovice i Hajdaru, Hazimu i Hamzi iz Vidina, posadnicima tvrđave Blagaj dat je iz carskih hasova.

Ima 12 domova, 1 neoženjen i jedna udovica.

Plaćaju porez od jedne desetine na ukupan prihod od 1.992 akče, što iznosi 199,20 akči.[207]

Za Sopot se može reći da je zaseok Zaloma u kome je Sinan-beg sagradio u Sopotu mesdžid, u nevesinjskom kadiluku još 1582 godine. Sinan-beg je dao da se postave imami i mujezin ovog mesdžida.

Gradnja mesdžida u Sopotu 1582 godine je dokaz da su u Sopotu još tada živjeli muslimani. Uz mesdžid je izgrađen mekteb, a tu je bio i oveći harem-mezarje.

U Sopotu od dolaska Kraljevine Jugoslavije više nema muslimana, kao ni u Zovom Dolu, jer ih je protjerala otadžbinska vojska. Sinan-beg Boljanić rodom je iz Boljanića kod Pljevalja.

Bio je namjesnik u više sandžaka, a najviše u Hercegovini, a 1562 godine imenovan je sandžak-begom Bosne.

SLIVLJA

Slivlja se nalaze sjeveroistočno od Nevesinja na granici gatačke općine, na sredini puta između Gacka i Nevesinja, na oko 30 km. Kroz selo protiče bujični Kunjak potok. Nekada je ovo selo pripadalo gatačkoj općini, a sada općini Nevesinje.

Po prvom osmanlijskom poimeničnom popisu stanovništva 1475-1477. godine ovo selo je pripadalo Hercegovačkom sandžaku-vilajetu, a kao timar pripada Gacku, Karađozu iz Janbola i Ismailu iz Sereza Hasanu sinu Dizdarevu od 50 muslimanskih domova.[208] Sve do kraja XIX stoljeća u Slivljima su živjeli muslimani. Do dolaska Osmanlija ovdje su živjeli krstjani-bogumili, koji

207 A. Aličić, „Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina“, Sarajevo, 1985. godine, str. 410 i 463.

208 S. Čampara, „Monografija Gacka“, Sarajevo, 2000. godine, str. 330.

su rano i masovno prešli na islam. Od kraja XIX stoljeća ovdje isključivo žive pravoslavci, jer su muslimane pobili i protjerali dojučerašnji njihovi kmetovi pravoslavci i crnogorski hajduci. Ovdje se pominju muslimanske porodice: Ćinarići, Glavovići i Tušaci. Tada je Slivlja bila najveća mjesto u nevesinjskom i gatačkon kraju, imala je svoju džamiju, harem-groblje, te dosta stambenih i drugih objekata koje su zorno govorile o islamskoj kulturi ovih krajeva.

Džamiju je podigao poznati Osman-paša Kazanac, rodom iz Kazanaca kod Gacka. Srušili su je komiti po zlu poznatog Baje Nikolića Pivljanina.

U jednoj narodnoj pjesmi „Hamza Mijatović i Bajo Pivljanin" govori se o nedjelima Baje Pivljanina.

Šta učini Pivljanine Bajo
Te udari na selo Slivlje.
Te porobi selo Ćinariće
Zaplijeni Ćinarića ovce.
I pohvata Ćinarića roblje.
Gole bose goni po kamenu.[209]

Na imanje Ćinarića naselili su se pravoslavci Đoge, a kasnije i druge porodice. Godine 1685. hajduci Baje Pivljanina zapalili su Slivlja, džamiju, mekteb, kule i kuće. Muslimani se u potpunosti iseljavaju i ostaju samo bivši kmetovi pravoslavci.

Do kraja XIX stoljeća u Slivljima svoje posjede su imali muslimani: Juge, Pramenke, Prgude iz Nadanića, Demirovići, Džuburi, Voloderi, Zvizdići iz Gacka, Cvike, Delalići, Gadže, Kovači, Loge, Okerići iz Borča, Memići iz Bahori, Beše iz Stoca, Sadžaci iz Pocrnja, Vladovići iz Gleđevaca, Kamerići iz Blagaja, Ćumurije, Dizdarevići i Gušanci iz Mostara, Korkuti iz Travnika, Adbegovići iz Taslidže, Hasanbegovići iz Haptovca, Čengići iz Lipnika, Kapetanovići, Mehići, Tanovići iz Ključa, Bašagići, Dugalići, Mustajbegovići iz Nevesinja, Ljubovići, Pašići iz Odžaka, Resulbegovići iz Trebinja i dr.[210]

Po svemu navedenom se vidi da je ovo bila značajna muslimanska kasaba. U ovoj kasabi je bilo razvijeno zanatstvo, što se vidi iz osmanlijskih deftera. Evo nekoliko zabilješki spiska terzija koji su ovdje završili zanat: Abdulah-baša, sin Halilov, Murteza-baša, sin Halilov, Hasan Tušak, sin Durakov,

209 Đ. Buturović, „Studija o Hermanovoj zbirci muslimanskih narodnih pjesama". H. Hasandedić, „Muslimanska baština u istočnoj Hercegovini", Sarajevo, 1990. godine, str. 226-229.

210 H. Hasndedić, „Muslimanska baština u istočnoj Hercegovini", Sarajevo, 1990. godine, str. 229.

Omer, sin Ibrahimov je Slivljanin iz Kanbergove mahale u Mostaru, Salih, sin Ishakov i Alija Tušak, sin Durakov i mnogi drugi.[211]

U Slivljima su krajem XIX stoljeća imali posjede sledeće porodice: Juge, Ahmed, Jusuf, Zejnil i Ajkuna rođena Čorbo. Juge su posljednja muslimanska porodica koja se iselila iz Slivalja pred kraj XVIII stoljeća.[212]

Po drugom osmanskom popisu 1585. godine Slivlja su bila timar Jusufa i Hasana Mehmedova, posadnika tvrđave Ključa i Jusufa Hamzina timarnika. Da su u ovoj kasabi bogumili-krstjani masovno i brzo prešli na islam govore nam sljedeći natpisi: baština Vukosava u ruci Timura Sinanova, baština Radibradova sina Radibradova u ruci Hasana Vlatkova.

Drugi zaseok Slivalja, timar Ahmeda Nesuhova, posadnika tvrđave Ključ, baština Radovanova sina Vukmirova u ruci Kasima Alije Markova, mnogo kasnije je ovo bio posjed Čengića iz Lipnika.

U ovom selu su živjeli muslimani do kraja XIX stoljeća. Ovdje se i danas vide ruševine džamije i velikog harema u kome su svi bašluci porušeni. Početkom Drugog svjetskog rata 1941. godine u selu nema niti jednog muslimana, 100% su pravoslavci, od kojih se formiraju tri čete zloglasnih četnika, koji su napravili velike pokolje nad muslimanima u Borču, Foči i Prozoru.

Genocidno čišćenje muslimana u Slivljima, ubijanje, gonjenje nevinog muslimanskog naroda u roblje, otimanje imanja i naseljavanje na otetu zemlju pravoslavaca je model za sva naselja u šest općina istočne Hercegovine. Iz popisa koji je izvršila Austro-Ugarska 1879. godine ovdje više nema muslimana.

Hrišćanske porodice koje su se naselile u Slivlja su: Bogdanovići došli iz Krnje Jele Crna Gora, ovdje su oteli zemlju muslimanima, a Čeklići su došli iz Uloga 1881. godine, zatim dolaze Damjanci sa Čarađa iz Pive, Draškovići iz Riđana Crna Gora, Hrnjezi iz Pive , Ignjatovići iz Komona Crna Gora, Jeremići od Onogošta (Nikšića), Salatići sa Bijele Rudine iz Bileće, Pikule, Proroci, Stajići, Stanići i Tunguzi došli su iz Drobnjaka poslije 1900. godine. Iz ovog kratkog prikaza da se vidjeti da je pravoslavno stanovništvo ovdje došlo uglavnom poslije 1881. godine, do tada su ovdje živjeli muslimani.

Znači da su se naselili poslije Hercegovačkog ustanka, kada su muslimani protjerani.

211 A. Aličić, „Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina“, Sarajevo, 1985. godine, str. 476.

212 H. Hasandedić, „Muslimanska baština u istočnoj Hercegovini“, Sarajevo, 1990. godine, str. 230

S O P I L J I

Naselje Sopilji nalazi se sjeverozapadno od Nevesinja,

Iz poimeničnog popisa sandžaka Hercegovina izvršenog 1475 do 1477. godine ovo je timar Nesuha, iz Timurhisara, Karadže iz Midije i Skendera iz Trabzona, posadnika tvrđave Ljubuški. Timar je sa stavke kadije Drine.

Dat je bez ispendže. Timar pripada Nevesinju.

Selo ostvaruje prihod od 4.228 akči.

Ima 68 domova, 7 neoženjenih, 2 muslimana.

Porez plaća njih 18 od 422,8 akči.[213]

Po popisu iz 1879. godine džemat se sastojao iz četiri sela ili zaseoka, a to su:

Pridvorci, u kojem je živjelo 1879. godine 14 muslimana i 65 pravoslavaca.

Pridvorci u kojem je živjelo 1885. godine 14 muslimana i 75 pravoslavaca.

Pridvorci su imali 1895. godine 28 muslimana i 92 pravoslavca.

Pridvorci su imali 1910. godine 91 muslimana, 132 pravoslavca i 5 katolika.

Sopilji su imali 1879. godine 110 muslimana i 15 pravoslavaca.

Sopilji su imali 1885. godine 128 muslimana i 26 pravoslavaca.

Sopilji su imali 1910. godine 186 muslimana, 44 pravoslavca i 99 katolika.

Sopilji su imali 1921. godine 436 muslimana, 306 pravoslavaca i 132 katolika.

Sopilji su imali 1981. godine 338 muslimana, 48 pravoslavaca i 58 katolika.

Sopilji su imali 1991. godine 304 muslimana, 43 pravoslavca i 42 katolika.

Lakat u kome je živjelo 1879. godine 54 muslimana i 43 pravoslavca.

Lakat je imao 1885. godine 53 muslimana i 60 pravoslavaca.

Lakat je imao 1895. godine 66 muslimana i 87 pravoslavaca.

213 A, Aličić, „Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina“, Sarajevo, 1985. godine str, 396.

Lakat je imao 1910. godine 77 muslimana, 130 pravoslavaca i 23 katolika.

Hrušta su imala 1879. godine 137 muslimana.

Hrušta su imala 1885. godine 176 muslimana.

Hrušta su imala 1895. godine 188 muslimana.

Hrušta su imala 1910. godine 195 muslimana.

Još imamo u općini Nevesinje vlaška (stočarska) sela-staništa koja su timari raznih timarnika, kao što su:

Živanj, Dražna, Zlodac, Pločnik, Lug, Trusina, Drameševo, Drežanj, Slato, Hrast, Čanje, Čajno, Tučep, Zalužje, Cerva, Preseka i druga manja vlaška staništa koja još nisu formirana kao stalna naselja.[214]

Kada sagledavamo nekadašnji Nevesinjski kadiluk, kotar i na kraju općinu, vidimo da ovdje na ovom prostoru više nema muslimana-Bošnjaka od zadnje agresije koju je izvršila nažalost na svoj bošnjački narod JNA sa domaćim četnicima 1992. godine.

Za račun planirane okupacije Bosne i Hercegovine.

Koju su isplanirali SANU i SPC za stvaranje neostvarene velike Srbije.

214 A. Aličić, „Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina", Sarajevo, 1985. godine, gdje se pominje više naselja na stranama: Živanj 469, Drežanj 435 i 437, Čajno Čanje 477, Slato 59. Hrast 470, 477 i 609, Zalužje 454 Cerova, Presjeka 442, 524 i 611.

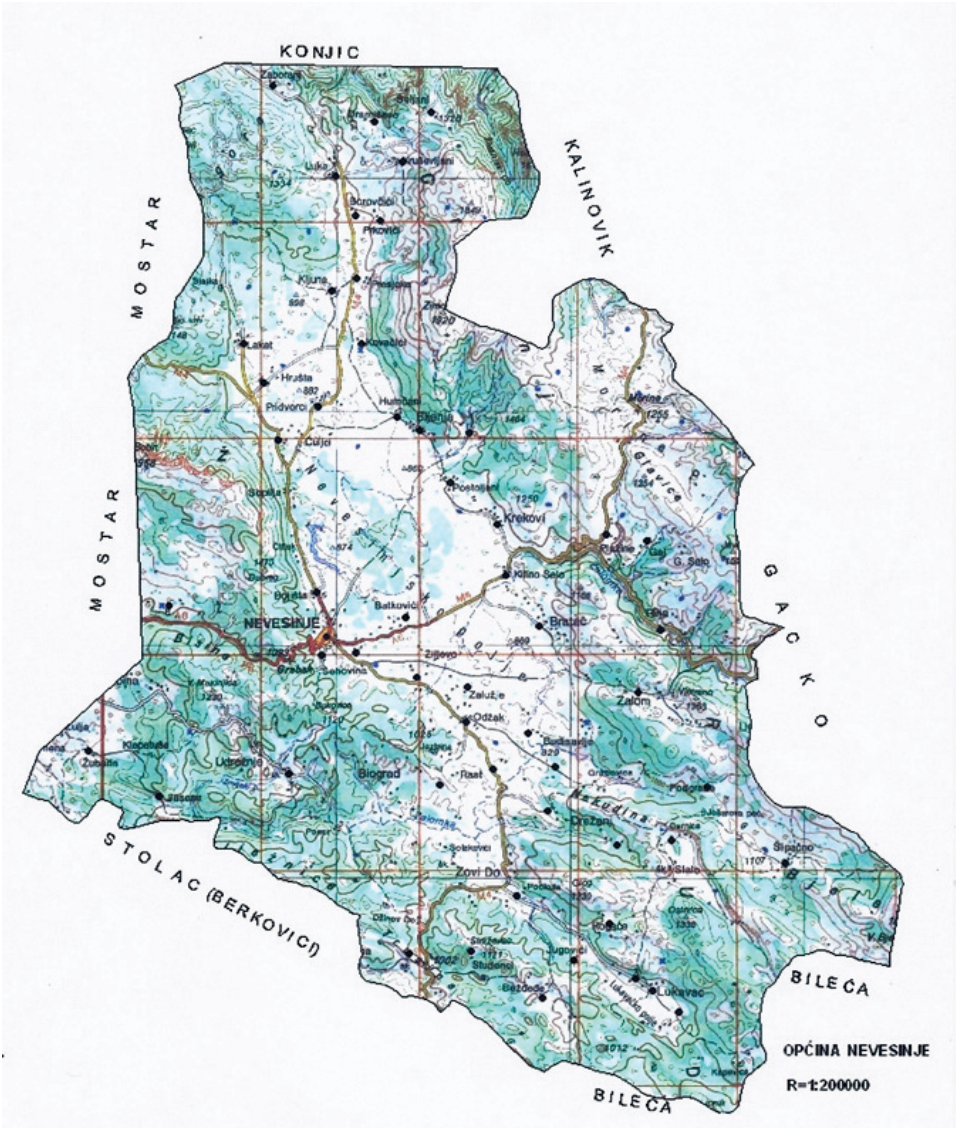
KONJIC
KALINOVIK
MOSTAR
MOSTAR
NEVESINJE
GACKO
STOLAC (BERKOVICI)
BILECA
BILECA
OPĆINA NEVESINJE
R=1:200000

OPĆINA GACKO

OPĆINA GACKO

Gatačko općinsko područje je površine 736 km^2. Nalazi se u sjeveroistočnoj Hercegovini. Sa sjevera se graniči s općinom Foča, sa zapada Nevesinje, sa jugoistoka Bileća, dok na istoku graniči sa državom Crnom Gorom. Preko općinskog područja prolaze magistralni putevi Sarajevo-Foča-Gacko-Trebinje-Dubrovnik (Hrvatska) i Gacko-Nevesinje-Mostar-Jablanica-Konjic-Sarajevo i dalje prema Hrvatskoj na istok preko Haptovca prema Nikšiću i Crnoj Gori. Na ovom području tokom historije razvila su se 72 manja i veća naselja sa više desetaka zaselaka, od kojih su nekada njih desetak imali rang kasabe. Prema jugoslovenskom popisu 1991. godine, ovo općinsko područje je zauzimalo površinu od 736 km^2, od čega je 210 km^2 pripadalo privatnom vlasništvu, a 526 km^2 državnom posjedu. Po navedenom popisu u općini Gacko je živjelo 10.844 stanovnika, od čega Bošnjaka 3.830 ili 35,30%, Srba 6.765 62,40%, Hrvata 29 ili 0,3%, i ostalih 220 ili 2% s napomenom da su se u ostale uglavnom pisali Bošnjci, pa bi po tom njih trebalo biti oko 37%. Ovdje su se uglavnom pojedini Bošnjaci tadašnji komunisti pisali kao Jugosloveni da bi se dodvorili Srbima, i uopće tadašnjim vlastima, a nekoliko muslimanskih sela je ispražjeno tokom Drugog svjetskog rata, pa se u njih nije imao ko vratiti, kao što su Bare, Manjaci, Pušine, Strugotić, Vratlo, Žežnica i dr. Pored grada Gacka, u okviru općinskog područja tokom historije razvila su se 72 postojeća naselja, nekada mnogo više. Kasnije su Slivlja prešla u nevesinjsku, a Korita u bilećku općinu. Među ova 72 naselja, osim najvećeg Gacka, za njih 10 može se reći da su po veličini i značaju predstavljali rang kasabe u određenom historijskom vremenu.

Općini Gacko pripadaju sljedeća sela: Cernica, Fojnica (nekad Vojnica gdje je logorovala osmanlijska vojska), Haptovac, Kazanci, Ključ, Fazlagića Kula, Branilovići, Lipnik, Mulja. Ovo su bile kasabe, ostala sela su Bahori, Bašići, Berušica, Dahanići, Dobrelji, Dramešina, Dražljevo, Donja i Gornja Bodeža, Gradina, Drugovići, Dubljevići, Gareva, Gračanica, Hodinići, Igri, Izgori, Jabuka, Jasenik, Jugovići, Kokorina, Kravarevo, Lončari, Luka, Lukavica, Ljeskov dub, Medanići, Međuljići, Mekavci, Melečići, Miholjače, Mjedenik, Muhovići, Mulja, Mrđenovići, Nadinići, Novi Dulići, Obješenik, Poda, Pridvorica, Pržine, Platice, Ravni, Rudo Polje, Samobor, Soderi, Srđevići, Stari Dulići, Stepen, Stolac, Šipovice, Šumići, Ulinje, Višnjevo, Vratkovići, Vratlo, Vrba, Zagradci, Zurovići i Žanjevica.[215]

Prema podacima i uvidu u hronologije događaja kroz historiju od osmanske vladavine do danas, imat ćemo mnogo više podataka radi uvida u činjenice kako i zašto su nestali muslimani iz općine Gacko i uopće iz istočne Hercegovine.

215 S. Čampara, „Monografija Gacka“, Sarajevo, 2000. godine.

Počet ćemo od grada Gacka, pa preko ostalih naselja dat ćemo njegov geografski položaj, što je sve u naselju bilo od islamskih spomenika, objekata vjerskih i stambenih.

Vidjet ćemo koje su bošnjačke porodice živjele u pojedinim naseljima.

Na kraju ćemo dati hronološko nestajanje Bošnjaka, kako su nestajali, kada i zašto.

Rijetki su Bošnjaci koji su svojevoljno napuštali svoja imanja iako se većina školovala i radila van Gacka, ali su se stalno vraćali na svoju djedovinu (bila je pošalica na račun Gačana: Gačane možeš istjerati iz Gacka, ali Gacko ne možeš iz Gačanina).

Crnogorci i domaći pravoslavci po predviđenom Garašaninovom Načertaniju, te Moljevićevom i Mihailovićevom planu su vršili ubistva, pljačku, progone i čišćenja ovih općina uz crnogorsku granicu od nesrba još od dolaska Osmanlija, permanentno i planski.

Posebno je to bilo vidljivo u Drugom svjetskom ratu 1941-1945. godine i zadnjoj agresiji JNA, Srbije i Crne Gore na Bosnu i Hercegovinu 1992-1995. godine gdje je napravljen totalni genocid nad Bošnjacima-muslimanima.

Na kraju se ostvarila zamisao Srpske akademije nauka i Srpske pravoslavne crkve na čelu sa patrijarhom Pavlom, predsjednikom Srbije Slobodanom Miloševićem, te bosanskim pravoslavcima koji se dižu protiv svoje države na čelu sa Karadžićem, Mladićem, Krajišnikom, Buhom, Plavšićkom i mnogim drugim.

Nabrojana bulumenta zlikovaca prave genocid, urbicid i kulturocid nad bošnjačkim narodom 1992-1995. godine, ne samo u istočnoj Hercegovini već širom Bosne i Hercegovine.

KONTINUITET GENOCIDA NAD BOŠNJACIMA OPĆINE GACKO

Gacko su Osmanlije osvojile 1465. godine i pripojili ga kadiluku Foča. Vilajet Herseg ili zemlja Hercegova javlja se prvi put u popisu iz 1468/69. godine. U njega se ubrajalo i Gacko. U početku je nahija Gacko pripadala kadiluku Blagaj. Ovaj dio prvo je ušao u kadiluk Drina, odnosno Foča. Na teritoriji spomenutog kadiluka u prvoj polovini XVI stoljeća osnovana su tri nova kadiluka: mostarski, cernički, i nevesinjski. Cernica je postala središte gatačke nahije i središte istoimenog kadiluka prije 1532. godine.

GRAD GACKO, po poimeničnom popisu sandžaka Hercegovina 1475-1477. godine, pominje kao naselje Metohija, timar je Alije Arnauta, posadnika

tvrđave Blagaj, sa stavke Hasana.[216] Nije poznato kada i ko su bili prvi muslimani na području Gacka, ali izgleda najvjerovatnije da su prvi muslimani bili spahije koji su došli sa Osmanlijama. U Gacku je bilo dosta bogumila-krstjana što govore brojne nekropole stećaka (nadgrobni spomenici koji postoje), krstjani-bogumili na ovim prostorima su dobrovoljno prihvatili islam kao svoju novu vjeru. Na islam su prelazili i Vlasi stočari, kojima su Osmanlije davale dobre uslove da se bave stočarstvom, nešto manje su na islam prelazili zatečeni malobrojni hrišćani, ali ipak taj broj nije bio mali u odnosu na broj koliko ih je bilo. Hrišćani su mnogo prelazili na islam u drugoj polovici XVI i početkom XVII stoljeća da bi dobili neke privilegije koje im je omogućavala osmanlijska vlast, a dobijali su one iste uslove koje su imali muslimani. Bosanskohercegovački bogumili-krstjani su bili dominantan narod koje su zatekle Osmanlije, o čemu govore mnogobrojne nekropole velikog broja stećaka u Bahorima, Braićevićima, Jugovićima, Vrataru, Hodinićima, Haptovcu, Kokorini, Muljima, Ulinju, Muhovićima, Nadanićima, Kuli, Ključu, Ravnima, Cernici, Miholjačama i mnogim drugim selima ili oko njih. Od 1465. i početka vladavine Osmanlija, pa sve do 1992. godine iz Gacka se najviše iseljavalo muslimansko stanovništvo, a iz Crne Gore i okolnih sela doseljavali su pravoslavci, a posebno iz Crnogorskog primorja i brda. U tom periodu na ovom prostoru su živjele sljedeće muslimanske porodice: Avdići, Bašići, Brkovići, Cilovići, Čampare, Čustovići, Ćimići, Dizdarevići, Dilberovići, Drljevići, Džeci, Džuburi, Džafi, Đidelije, Fazlagići, Grebovići, Habeši, Hadžići, Hrustanovići, Jaganjci, Kurtovići, Memići, Osmanagići, Pači, Pašići, Poškovići, Prgude, Redžići, Sarići, Šakovići, Škobalji, Talovići, Tanovići, Tosumi, Zekići i Zvizdići.[217]

U Gacku za Bošnjake su počeli problemi juna mjeseca 1991. godine. Na putu Gacko-Nevesinje-Mostar, iznad Nevesinja u Bišini, četnici su podigli barikade, a nazvali su se „KARAĐORĐE“, formirani su po zadatku SDS-ova kriznog štaba, prije balvan revolucije u Kninskoj krajini. Ovdje su presretani Bošnjaci, maltretrirani i oduzimane im vrijedne stvari. Zapravo u Hercegovini počinju problemi dolaskom Slobodana Miloševića na vlast u Srbiji.

Nacionalisti lijepe njegove slike po ulicama i javnim ustanovama, veličaju ga i proglašavaju svojim predsjednikom, iako je on predsjednik druge republike. Bošnjaci se bune protiv ovakvog stava svojih komšija, ali ovi nacionalisti ne priznaju bosanskohercegovačko rukovodstvo.

Organizovane grupe Gačana, zvane mitingaši, idu po cijeloj Jugoslaviji sa slikama Draže Mihailovića i Slobodana Miloševića, sa četničkim zastavama, kokardama na srpskim šajkačama, šubarama i ostalim zastrašujućim

216 A. Aličić, „Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina“, Sarajevo, 1985. godine, str. 524.

217 H. Hasandedić, „Muslimanska baština u istočnoj Hercegovini“, Sarajevo 1990. godine, str. 183-189.

četničkim znakovljem. Gatački četnici su uvijek na čelu kolone, sa zloslutnim crnim zastavama koje ne slute na dobro.

Posvećuju se crkve, nosaju se mošti cara Lazara, vade se iz jama kosti nevino pobijenih pravoslavaca bačenih od strane hrvatskih ustaša početkom Drugog svjetskog rata (1941).

Na čelu ovih procesija su sveštenici. Uz njih su ekstremisti iz Gacka, Nevesinja, Bileće, Stoca, Ljubinja i Trebinja, sa crnogorskim pljačkašima. Bošnjaci ne smiju ni pomisliti da vade kosti svojih žrtava iako ih je samo u jednoj jami Čavkarici oko 1.000, uglavnom žena, djece, staraca, bačenih od strane ustanika (četnika i partizana) početkom Drugog svjetskog rata.

Rat se osjeća u zraku. Hercegovački seljak iskonski osjeća da mu prijeti opasnost. Straže se drže po selima. Boje se komšija pravoslavaca da će ih napasti po noći, kao što su u Crnoj Gori prilikom istrebljenje poturica.

Bošnjaci odbijaju da šalju svoju djecu u JNA i da idu u rezervu. U radnim organizacijama uvode radnu obavezu Bošnjacima da bi ih lakše kontrolisali. Početkom 1992. godine zapravo 3. marta, dolazi do prvih bošnjačkih žrtava, u Čemerskom Osoju su ubijena dvojica mladića Bošnjaka, Armin Pošković i Zoran Grebović.

Ubice su Milomir Mastilović i Dragan Vuković. Vlasti u Gacku ništa ne poduzimaju da zatvore vinovnike zločina. Spontano narod izlazi na demonstracije ispred Općine, izlaze i pravoslavci i muslimani, traže da se krivci zatvore i sprovedu u Mostar da im se sudi. Predsjednik Općine obavještava (laže) narod da su krivci već u zatvoru, da će im se suditi.

Ove ubice su već bile prebačene u Crnu Goru, po zadatku SDS-a i njihovog kriznog štaba. Ubrzo dolazi do hapšenja Bošnjaka u Gacku. Uvodi se i policijski čas da im Bošnjaci ne bi po noći pobjegli iz Gacka. Tokom maja četnici se vraćaju sa mostarskog ratišta, pucaju po gradskoj džamiji, bošnjačkim trgovinama i kafićima.

U pravoslavnim kafićima se ore četničke provokativne pjesme, veličaju se Draža, Slobo, Radovan, Vojislav Šešelj, Vuk Drašković i drugi četnički zlikovci, puca se nemilice. Bošnjaci još uvijek nisu svjesni šta im četnici spremaju.

Naprijed navedene porodice su u junu mjesecu 1992. godine opljačkane, protjerane sa svojih pradjedovskih ognjišta, a mnogi su poklani i pobijeni. Nažalost u Gacku više od jula mjeseca 1992. godine nema Bošnjaka-muslimana, četnici su ovo kompletno općinsko područje „očistili“ od Bošnjaka. Ne razumijemo se mnogo u pravne nauke, ali mislimo da je ovo čisti genocid nad bošnjačko-muslimanskim narodom.

Savo Skoko je između ostalog napisao: “U vrijeme bezvlašća 1918. godine bio je nemali broj pljačke i ubijanja nedužnog muslimanskog stanovništva iz Gacka i okoline, a u periodu od 1918-1924. godine na ovom terenu

kretala se komitska banda Maja Vujovića (koja je bila u sprezi sa vlasti) i za to vrijeme ubila preko 30 nevinih muslimana Borča, Ključa, Ravni, Dobropolja i Bahori. 25. oktobra 1921. ubijen je Salko Mehić iz Zagradaca. Ubili su ga Milovići i Babići, ali nisu za to nedjelo odgovarali."

Mnogo sam puta, dok sam bio dijete, a i kasnije kao odrastao čovjek slušao priču od starijih ljudi o komitima Baje Nikolića Pivljanina i njegovom bajraktaru Limovu, a kasnije i o Maji Vujoviću i Roganu, njihovoj komitskoj družini.

Ovo je priča moga oca Rama Čampare, koju su mi potvrdili mnogi stariji ljudi kao što su Hasan efendija Fazlagić, Abid Sarić, Fehim Džubur, Ahmet Čampara i dr. koji su se dobro sjećali toga događaja.

Polovinom jula 1924. godine, moj mađi brat Hakija, kome je bilo 13, a meni 15 godina, otjerao je goveda na ispašu u obližnju planinu (Kite), ali se pred veče kada se stoka dogoni kući nije pojavio sa govedima. Ljudi iz sela su krenuli u potraga za Hakijom koja je trajala cijelu noć i sutradan, ali od Hakije i goveda nije bilo ni traga ni glasa. Hakija se pojavio predveče sasvim iz drugog pravca od onog gdje je bio sa govedima i gdje je tražen, umjesto sa zapada došao je sa istoka od Crne Gore.

Siromah Hakija je bio potpuno zanijemio od šoka koji je doživio. Koža na vratu bila mu je presječena od pokušaja zlikovaca da ga zakolju. Sa tim činom su pokušali zastrašiti sve muslimansko stanovništvo u okolini Gacka, i natjerati ih na iseljavanje sa svojih imanja. Tada su zlikovci pored mučenja i zastrašivanja Hakije oteli i 23 grla krupne stoke. Poslije desetak dana kada se Hakija malo oporavio i progovorio ispričao je šta mu se desilo.

Komite su ga uhvatili, doveli su ga na jedno brdo odakle se vide sva kuljska sela (13 sela Fazlagića Kule), pitali su ga da im pokaže domaćinstva najbogatijih ljudi u tim selima. Poslije toga su ga mućili i uzeli nož da ga zakolju. Nisu ga zaklali nego samo podobro zarezali kožu na vratu, od uha do uha, onda su ga cijelu noć vodali po brdima, a on vjerovatno od straha nije mogao znati kuda ga vode (vjerovatno su ga odveli u pravcu Crne Gore). Sutradan oko podne su ga pustili i pokazali u kojem pravcu će ići da bi se vratio kući i prenio poruku od zlikovaca, a poruka je glasila: „Prenijet ćeš Turcima-muslimanima u Vazlagića Kuli da se što prije isele dok ih nismo sve poklali i popalili sela."

Hakija je kada se vratio legao u postelju i više se nikad nije digao iz nje, umro je krajem jula 1924 godine.

Iste godine komšije pravoslavci sa Čemerna i Izgori 25. augusta na Lukavici su ubili mog daidžu (očina daidžu) Hamida Memića koji je imao 41 godinu, daidža je bio jedino muško dijete u oca koji je imao još 4 kćerke. Tada su ubijena još dva Memića i tri Talovića, zlikovci su ih ubili na livadi dok su skupljali sijeno.

Kod nas je u kući bila velika žalost jer majka je izgubila sina i jedinca brata.

Poslije toga su iz Kule iselili tri porodice Čampara (jedna u Tursku, dvije u Brčko), tri porodice Sarića (dvije u Tursku, jedna u Ameriku), tri porodice Ćustovića (sve tri u Tursku), dvije porodice Tanovića u Tursku, tri porodice Kapetanovića iz Nadanića u Tursku, dvije porodice Kavazovića, porodice Dilića, Vukotića, Ferizovića, Delalića i još dosta drugih...

Znali su se počinioci, ali niko nikada nije odgovarao. Uslijedio je protest iz Nevesinja predstavnika svih političkih stranaka radi ovih nemilih događaja u Gacku i koji glasi:

„Na crnogorskoj granici su se dogodili i još uvijek događaju zločini javnog nasilja i pljačkanje muslimanskih dobara.

Kad Crnogorci i domaći pljačkaši provale u neku muslimansku kuću najprije ljude tuku, žene siluju i zlostavljaju, a onda kuću orobe i ispred kuće marvu otjeraju.

Ali od ovih svih slučajeva najteži je sa braćom Tanovićima u Gacku kada su ubijena trojica, a ranjena dvojica nedužnih ljudi.

Povodom stradanja gatačkih muslimana donosimo puni tekst brzojava predstavnika svih političkih stranaka Nevesinja, koji glasi:

Gospodinu BOŽI MAKSIMOVIČU, ministru unutrašnjih djela, Beograd.

Predstavnici svih političkih stranaka, bez razlike na vjere i plemena, na današnjem pouzdaničkom sastanku jednoglasno osuđuju više puta opetovani prepad koji je izvršen na 25. augusta ove godine (1924.) u gatačkom srezu nad 6-oricom Talovića i Memića (muslimana), koji su radili poljske radove usred dana i koji su pali kao žrtve zločinačke bande.

Pošto muslimani u srezu gatačkom ne nalaze nikakvo utočište kod nadležnih vlasti, jer ni jedan musliman više nije siguran za svoj život i imetak.

Radi toga pozivamo gospodina ministra da smjesta pošalje anketnu (komisiju) koja će izviditi slučaj i krivce privesti zasluženoj kazni.

Kao najefikasnije sredstvo predlažemo kontribuciju i velike ucjene, jer znamo iz iskustva da su to najbolje mjere.

Za Narodnu radikalnu stranku:
Svrdlin Mitar, Tomanović Todo i Glogovac Milisav.

Za Demokratsku stranku:
Drago Vuković i Danilo Lažetić.

Za Samostalnu demokratsku stranku:
Gavra Albijanić.

Za JMO:
Huso Gruda, Šaćir Kazazić i Šukrija Pekušić.

Za HRSS:
fra Srećko Škorput, Đorđe Preca, Vlado Bunoza i Matan Perković.

Nevesinje 25. august 1924. godine."

Prije Drugog svjetskog rata iz Gacka su pod raznim okolnostima uglavnom zbog straha odselile sljedeće bošnjačke porodice, jer nisu imale nikakvu zaštitu od tadašnje vlasti Kraljevine Jugoslavije.

Komiti su ih ubijali, ali za to nije niko odgovarao iako su se znale ubice. Agovići, Bijedići, Cilovići, Čampare, Džeci, Čustovići, Dilići, Delaići, Džuburi, Fazlagići, Ovčine, Pušine, Sarići, Tanovići. Poslije Drugog svjetskog rata iselili su se Hajdarevići, Listi, Tanovići, Kavazovići, Kapetanovići i mnogi drugi.

Znači da je po prvom popisu stanovništva u Kraljevini Jugoslaviji bilo skoro 39% muslimana u tadašnjem gatačkom srezu.

Grad Gacko je imao 1921. godine 1.070 muslimana, 692 pravoslavca, 49 katolika i 2 jevreja.

Iz popisa 1948. Gacko se popisuje kao srez, pa ima 14.424 stanovnika, još se nisu bili vratili muhadžiri iz progonstva, od čega 3.424 muslimana, 6.215 pravoslavaca i 21 katolika, 346 Jugoslovena i 273 ostalih.

Po ovom popisu muslimani su spali na nešto oko 24%, to je zato što ih je u Drugom svjetskom ratu stradala jedna trećina od ustanika, četnika i partizana.

Jugosloveni i ostali su klasno svjesni muslimani koji su se dodvoravali komunističkoj vlasti, a vjerovatno su imali nečistu savjest u odnosu na partizane.

Druga veća grupa ostalih su bili nepismeni i uplašeni ljudi, pa nisu znali kako da se pišu, ovako su imali poene kod pravoslavaca-Srba koji su uglavnom bili u komunističkoj vlasti i Udbi.

Od oslobađanja Gacka 1. septembra 1944. godine nad muslimanima Gacka se vrši strašna represija.

Partizani ubijaju glavnog organizatora odbrane Kule Fazlagića Džema Tanovića na mučki način. Ostali muslimani su prosto obezglavljeni, neki bježe, ne nalazeći zaštitu u novoj vlasti. Bježe čak i oni koji su bili u partizanima, hvataju ih i ubijaju bez suda i zakona. Ovaj poslijeratni period je najteži za muslimane u cijeloj istočnoj Hercegovini.

Skoro svaki gatački musliman je prošao kroz gatačku OZNU i zatvor. Svi su smatrani ustašama zato što su se odbranili od ustanika-četnika-partizana i zato što nisu dozvolili da ih pokolju kao 1992. godine. Na žalost i mi djeca smo nosili taj teret ustaške djece u školi, fakultetu i vojsci, uvijek je bilo da ti si iz one ustaške Kule Vazlagića, a posebno je to bilo izraženo na one koji su se se školovali i služili vojsku u Srbiji. (šire područje Fazlagića Kule sa 13 muslimanskih sela koja se uspjela odbraniti od četnika u Drugom svjetskom ratu. Zbog toga su je Srbi zvali ustaška Kula)

Poslije Drugog svjetskog rata mnogi su muslimani završili ni krivi ni dužni na dugogodišnjoj robiji po kazamatima druga Aleksandra Rankovića.

Tada je nastao jedan val bijega muslimana iz po njih nesigurnog Gacka i to je bio jedan vid etničkog čišćenja istočne Hercegovine. Uglavnom se stalno i vidno topila supstanca muslimanske populacije u istočnoj Hercegovini.

Donesena je povrh svega i vladina zakonska odluka da ne postoje muslimani kao nacija, mogu se izjašnjavati samo kao vjerska skupina, inače u svim zvaničnim dokumentima se moraju opredijeliti kao Srbi, Hrvati ili neopredijeljeni, znači nepostojeći.

Sljedeći popis u Gacku 1953. godine, srez ima 14.628 stanovnika.

Sljedeći popis u Gacku 1961. godine, srez ima 14.033 stanovnika.

Po popisu u Gacku 1971. godine srez ima 12.033 stanovnika, posebno je po ovom popisu uočljiv odliv velikog broja stanovništva, za 15% je smanjen u odnosu na prethodni.

Sljedeći popis u Gacku 1981. godine, srez Gacko je imao 10.279 stanovnika i ovdje je u odnosu na prethodni popis smanjen broj stanovnika kao u prethodna dva popisa skoro u istom procentu za 15%.

Isti popis po konfesijama 1981. godine pokazao je 10.279 stanovnika, od čega je muslimana 3.424, pravoslavaca 6.215, katolika 21, Jugoslovena 346 i ostalih 273.

Zadnji popis 1991. godine, općina ima 10.788 stanovnika, muslimana 3.858, pravoslavaca 6.661, katolika 29, Jugoslovena 84 i ostalih 156. Jugosloveni i ostali su opet uglavnom, nažalost, bili muslimani-Bošnjaci.

Od jula 1992. godine u cijeloj gatačkoj općini više nema Bošnjaka-muslimana, nešto su domaći četnici sa Đukanovićevim, crnogorskim rezervistima-pljačkašima, JNA, dobrovoljcima iz Srbije Bijelim orlovima i Šešeljevim Crvenim beretkama pobili i poklali, ostalo se spasilo bijegom preko planina prema Sarajevu, Konjicu, Mostaru, Stocu i drugim destinacijama kuda su mogli izbjeći od četnika i JNA (Jugoslovenska narodna armija).

U daljem tekstu vide se popisi stanovništva u mješovitim naseljima, po nacionalnostima u godinama 1910. i 1921. To su naselja Korita, Dobropolje, Haptovac, Zagradci, Vrba, Miholjače, Mulja, Nadanići i Medanići.

Po popisu 1910. u Koritima je bilo 72 muslimana, 14 pravoslavaca i 6 katolika.

Po popisu iz 1921. u Koritima ima još 8 muslimana, 486 pravoslavaca i 9 katolika.

Dobropolje 1910. 165 muslimana i 21 pravoslavac.

Haptovac 205 muslimana, 140 pravoslavaca, 32 katolika i 17 jevreja.

Zagradci 90 muslimana, 69 pravoslavaca.

Vrba 17 muslimana, 46 pravoslavaca.

Miholjače 9 muslimana, 418 pravoslavaca i 21 katolik.

Nadanići 17 muslimana, 192 pravoslavca.

Medanići 128 muslimana, 71 pravoslavac.

Mulja 92 muslimana, 30 pravoslavaca.

Ova navedena sela su nekad bila isključivo muslimanska, pa mješovita i na kraju samo pravoslavna. Iz ovog popisa je lahko zaključiti da su muslimani sistematski potiskivani sa svojih imanja, a u cilju širenja pravoslavlja na ovim prostorima.

U vrijeme popisa 1910. u Gacku su pravoslavci bili kmetovi 97,8%, u Nevesinju 91,2%. Poslije Prvog svjetskog rata kmetovi su zemlju oteli uz pomoć vlasti od svojih gospodara, a bogami mnoge pobili. Na kraju kralj Aleksandar 6. januara 1919. godne donosi svoju po zlu čuvenu proklamaciju o seljaštvu kojom priznaje zatečeno stanje.

Znači oni koji su ubili, oteli, opljačkali i popalili ne odgovaraju pred zakonom, a ono što su oteli postaje njihovo vlasništvo.

Od osmanlijskog osvajanja pa do 1992. godine u samom gradu Gacku je izgrađeno mnogo objekata islamske kulture, kao i mnogo kuća i drugih pomoćnih objekata koji su pripadali Bošnjacima.

Po popisu 1991. godine bilo je više bošnjačkih domaćinstava od srpskih naseljenih u gradu.

Tako je u gradu živjelo 2.253 Bošnjaka-muslimana, 2.144 Srba-pravoslavca, 78 Jugoslovena, 28 katolika-Hrvata i 81 ostalih.

Islamski objekti u gradu su između ostalih zadužbina Mehmeda Zvizdića-spahije džamija koja je izgrađena početkom XVII stoljeća, a crkva je izgra-

đena krajem XIX stoljeća, tek 1882. godine i to uz veliku materijalnu pomoć gatačkih muslimana. I ovo je jedan od pokazatelja ko je bio većinski u Gacku.

Mekteb je podignut 1874. godine, uz džamiju digao ga je major Šukri-beg. U samom Gacku je bilo pet harema, a sada jedan, sve ostale su komunističke vlasti uništile. U Gacku je postojalo oko tridesetak kula.

Na području tadašnjeg kadiluka 1886. godine radilo je 13 sibjan mekteba u Cernici, Gacku, Medanićima, Gračanici, Ravnima, Mjedeniku, Muljima, Međuljićima, Ključu, Koritima, Kuli Fazlagića, Branilovićima i Haptovcu.

Muslimani Gacka 1874. godine su podnijeli zahtjev tadašnjoj vlasti da u Gacku otvore ruždiju (srednja vjerska muslimanska škola), ali im vlasti nisu dozvolile, godine 1903. muslimani su otvorili svoju čitaonicu, njeni članovi su radili na kulturnom uzdizanju i opismenjavanju Bošnjaka ovog kraja.

Karavan, saraj je postojao od 1867. godine, a osnovana je i mezilhana-pošta 1874. godine, takođe je iste godine osnovana i ruždija (srednjovjerska muslimanska škola), većina stambenih i drugih objekata je u vlasništvu muslimana.

Na muslimanskim mezarjima u novije vrijeme napravljene su stambene zgrade, općina, dom kulture, pa u zadnje vrijeme je napravljena i inat crkva na dijelu nekadašnjeg mezarja, samo da bi se muslimanima dalo do znanja da za njih nema mjesta u rodnom kraju i gradu.

AUSTROUGARSKA U GACKU

Aneksijom na Bosnu i Hercegovinu, odlukom Berlinskog kongresa 1878. godine u životu Bošnjaka i uopšte u Bosni i Hecegovini nastaje velika prekretnica jer je „dolazak Austrougarske u Bosnu značio za Bošnjake prelazak iz jedne civilizacije u drugu, na sasvim različitu kulturu i način života".

Okupacijom Bosne, Bošnjaci su dovedeni u položaj koji je socijalno, politički, kulturno i ekonomski bio slabiji u odnosu na druge dvije nacionalne zajednice u Bosni.

Bošnjacima je predstojala duga borba za prilagođavanje novim uslovima života koji će im omogućiti opstanak na prostoru Bosne i Hercegovine.

Godine 1883. Austrougarska donosi zakon o obavezi svih građana BiH da služe vojni rok u okupatorskoj vojsci. Ovaj zakon povećava nezadovoljstvo bošnjačkog stanovništva, u svakom slučaju povećava iseljavanje Bošnjaka za Tursku, Sandžak i Albaniju. Ovo iseljavanje će sa kraćim prekidima trajati više od jednog stoljeća i predstavlja egzodus Bošnjaka iz Bosne kao i sa cjelokupnog Balkana.

Bez obzira na sve nedaće po muslimane, Austrougarska je u Gacku ostavila iza sebe dosta pozitivnog. Napravljena je prva vodena brana na Balkanu 1895. godine, sa izgradnjom brane izvršena je melioracija Gatačkog polja koje je do izgradnje brane bilo više jezero nego polje. U polju je napravljen irigacioni sistem kanala, za odvodnjavanje i navodnjavanje. Iste godine je podignuta i ogledna farma krava (poljoprivredno dobro) na iseljeničkim imanjima, sa nekoliko stotina grla. Otvorena je i poljoprivredna škola.

Bez obzira što je austrougarska pružila nešto bolje uslove za život muslimanima Gacka, muslimani su se masovno iseljavali prema Sandžaku. Najviše su se naseljavali u Sjenicu i njenu okolinu. Jednom od ovih muhadžira Hasanu Zvizdiću životna događanja odrediće da odigra historijsku ulogu u opstanku Bošnjaka u Sjenici, Pešterskoj visoravni i Sandžaku. Pravac bošnjačkog iseljavanja iz Hercegovine bila je „Turska". Veliki broj porodica, poslije kraćeg zadržavanja, odlučio je da ostane u Sandžaku imajući u vidu da je Sandžak do 1912. godine ostao kao osmanski teritorij.

Presudna je bila klima i sličnost terena koje su veoma sličile napuštenom rodnom kraju, a bilo je i dosta slobodne zemlje za obrađivanje, koje su im tadašnje vlasti u Sjenici ponudile.

U Sjenici i okolici ostale su gatačke porodice: Agovići, Bajrovići, Cilovići, Džeko, Hasanbegovići, Habeši, Hadžići, Hodžići, Hrustanovići, Kadrići, Kurtovići, Nikšići koji su se prvo doselili iz Nikšića u Gacko, a onda ponovo bježali iz Gacka, Talovići, Tanovići, Trbovići, Šačići, Šakovići, Zekići, Zvizdići i dr.

Novim doseljenicima, muhadžirima je općina dala slobodnu zemlju da se nasele. Tako u Sjenici imamo "muhadžir mahalu". Ovaj dolazak Hercegovaca u Sjenicu unio je svježinu u cjelokupan život ovog kraja. Između ostalog su prvi upotrebljavali metalno ralo za obradu zemlje, kao i neka iskustva u zanatima i trgovini, jer je među doseljenicima bio znatan broj obrazovanih ljudi trgovaca i zanatlija. Ovaj dio sjeničkog stanovništva se prilagodio novim uslovima života dajući doprinos u razvoju ovom području od doseljenja do današnjih dana.

Sa ostalim Gačanima u Sjenicu su se naselili i Zvizdići. Zvizdići su u Gacku bili vrlo bogata i ugledna porodica. Posebno su se isticali mula Alija i Osman. Poslije aneksije mula Alijini sinovi Mehmed, Ibro i Osman kreću u muhadžirluk prema Turskoj. Bježe od zuluma crnogorskih hajduka i domaćih komita, koji im pale kuće i pljačkaju stoku, vrlo često i ubijaju. Da bi spasili gole živote, ostavljaju sve i bježe iz Gacka, naseljavaju se prvo u Hasanbegovo selo blizu Skoplja, odatle 1905. godine se vraćaju u Sjenicu radi loše klime. Mehmed-aga kupuje zemlju u Pašinom brdu gdje napraviše kuću. Ubrzo se počeše baviti stočarstvom, zemljoradnjom i trgovinom. I drugi gatački muhadžiri su se dobro snašli u ovom podneblju i postali vrlo cijenjeni domaćini, bilo u selu ili gradu.

Od 1912. nastaju krupne društveno-historijske promjene: Balkanski ratovi, a sa njima i konačan pad osmanske vlasti na Balkanu, age i begovi postaju bezemljaši i ovdje im fukara otima zemlju. Ubrzo počinje i Prvi svjetski rat i dolazak austrougarske vladavine. Gačane i ovdje stigoše komite i austrougarska vlast, ali ovdje ostadoše da se bore protiv jednih i drugih, nije se moglo dalje.

Gacko se inače nalazi na granici (serhatu) prema Crnoj Gori, pa je bilo pogodno da u vrijeme osmanske vlasti, Austrougarske, Kraljevine SHS i dr. upadaju hajduci iz Crne Gore i Dalmacije, a najviše u vrijeme Kraljevine Jugoslavije koji su planirano napadali po zadatku tadašnje vlasti.

Ti upadi su uglavnom rezultirali ubistvima, zarobljavanjem i odvođenjem roblja i prodajom istih po mletačkim trgovima, pljačkom i paljevinom objekata, što je bio znak da napuste svoja imanja i bježe u sigurnija područja.

U ovom zatiranju muslimanske kulturne baštine prvo su se rušile džamije, mektebi, mezaristani, pa sve ostalo što bi moglo da podsjeća na islamsku baštinu. Kada sve ovo posmatramo, dolazimo do zaključka da se nad muslimanima istočne Hercegovine vršio tihi postepeni genocid i na kraju je ovaj kraj potpuno očišćen od muslimana 1992. godine. Pa da li je ovo genocid nad muslimanima?

Prva veća nedjela izvršena su u vrijeme Kandijskog rata 1645-1699. godine kada su sa svojim komitskim četama upadali u gatačka sela Bajo Piv-

ljanin i Limov bajraktar. Komiti su često plaćani od Mletaka ili u dogovoru sa knjazom ili kraljem Crne Gore.

U jednom upadu u Gacko komiti Baja Pivljanina odveli su dvije djevojke iz porodice Čampara i prodali ih Talijanima u Dubrovniku.

13. augusta 1875. godine hercegovačko crnogorski ustanici su popalili skoro cijelo Gacko, ali samo ono što je bilo muslimansko, nije niti jedna pravoslavna kuća izgorjela.

U Koritima je 1914. godine početkom Prvog svjetskog rata u jamu Golubnjaču-koričku jamu bačeno 18 muslimana stanovnika Korita. To su bili uglavnom Dizdarevići, Čustovići i dr. koji su do dolaska srpske vojske živjeli mirno sa svojim komšijama pravoslavcima. Tada je u Koritima bilo 74 muslimanske i 14 pravoslavnih porodica, od tada u Koritima više nema muslimana.

Takođe težak zločin se dogodio krajem Prvog svjetskog rata 1919. godine kada su ubijena 3 muslimana, a 5 ih je ranjeno. Ovo je namjerno rađeno kako bi se zastrašio muslimanski narod i prisilio na iseljavanje. Bilo je i ovakvih slučajeva: crnogorski pljačkaši i ubice upali su u Gacko 1921. godine kada su muslimanima oteli 4 vola i jednog konja. Iste godine domaći pravoslavci iz porodice Milovića i Babića ubili su jednog muslimana iz sela Zagradaca a da nikad niko nije odgovarao iako su se znale ubice.

Na Lukavici su u augustu mjesecu 1924 godine ubijena tri Memića i tri Talovića, Hamid Hebib ubjen na Kobiljoj Glavi. U Borču su ubijeni Salko Kovač, Huso Čolpa i Meho Okerić.

Kakvo je stanje muslimana u istočnoj Hercegovini, odnosno u Jugoslaviji, nastalo dolaskom Kraljevine SHS? Mora se priznati da kod većine Bošnjaka i Hrvata nije bilo velikog oduševljenja za novu državnu zajednicu. Ovo naročito vrijedi za Bošnjake koji nisu imali ni vjerskih ni nacionalnih razloga da žale za Austrougarskom, za onima protiv kojih su se jedini borili i na njihove bajonete udarali 1878. godine. Nova vlast, Kraljevina SHS donosi novo razočarenje muslimanima. Progone se i maltretiraju na sve strane. Jedini koji nešto pokušava da zaštiti Bošnjake je tadašnji predsjednik kraljeve vlade Stojan Protić, ali su i njega brzo slomili nacionalisti. Tu se nije stvarala Jugoslavija već velika Srbija.

Protićeva uvjeravanja protivnika u skupštini da ovo nije predratna Srbija "kada se je moglo iz Beograda pljunuti na njenu granicu" nisu urodile plodom kod nacionalista koji su bili većina u skupštini, pa su na kraju Protića srušili srpski nacionalisti. U skupštini se vodila debata o Bošnjacima: da li ih treba trpjeti i sada, nakon 500 godina, rekao je jedan ministar, na što mu je odgovorio jedan „Prečanin" Srbin: "Vidi im se na čelu da su im vladali i carevali preci, oni to zaslužuju i dalje, a ne opančari." Srpstvo i hrvatstvo oprav-

dava uporno svoje postojanje, ali su se brzo sporazumijevali da „bošnjakluk" ne postoji iako između Bošnjaka s jedne strane i srpstva ili hrvatstva s druge strane nema nikakve razlike negoli između samog srpstva i hrvatstva: razlika postoji samo po vjeri, tradiciji i historiji.

Tako su počeli jedni i drugi da stvaraju novi pojam „Bosanac" umjesto „Bošnjak". Zar se ne primjećuje velika razlika između Srba iz Srbije, Vojvodine, istočne Srbije, hrvatskih pravoslavaca iz Like, Korduna i Slavonije, Bosne i Crnogoraca? Zar se nije mogao uočiti vječiti antagonizam Crnogoraca prema Srbiji i pored toga što su pravoslavci jedni i drugi? U Crnoj Gori je uvijek bio jak pokret za samostalnošću i odvajanjem od Srbije.

Ulazeći u novu državnu zajednicu, Bošnjacima su se postavljala tri problema za rješenje: da sačuvaju svoju religiju, svoj starodrevni posjed i da sebi sačuvaju neku državnu formu bar u Bosni, kako bi imali bilo kakvog upliva u rješavanju svoje sudbine, koji će odgovarati njihovoj nacionalnoj težnji za autonomijom.

Da li su Bošnjaci-muslimani mogli sačuvati neku autonomiju kada su im uvedeni pravoslavni vjerski praznici kao državni na svim nivoima vlasti od osnovnih škola do kraljeva dvora? Ovo ponavljamo kao primjer neravnopravnosti svih vjera i nacija sa Srbima u Kraljevini Jugoslaviji.

Tipičan primjer je slavljenje pravoslavnih „krsnih slava" u nadleštvima poslije ujedinjenja. To je slavljenje onoga sveca pravoslavne crkve, koji je dotičnu porodicu ili pleme preveo u krilo pravoslavne crkve. Slava ima svoj korijen u religiji starih Slavena. Ali naziv „krsna" vezana je za nekog sveca. Kraljevina je uvela i razne slave u vojsci: „Sveti Damjan", „Kuzman", „Dimitrije" i dr. Tražilo (moralo) se od Bošnjaka i katolika da slave sve te praznike, a posebno „Svetog Savu". Ovaj kult je prešao i na političke stranke.[218]

Tako se stiglo i do Drugog svjetskog rata, u kome Bošnjaci opet izvlače deblji kraj. Fatalno vrijeme za gatačke muslimane je bio Drugi svjetski rat 1941-1945. godine. Od tadašnjih 36 muslimanskih sela u gatačkoj općini samo je 13 ostalo nepopaljeno. Uglavnom je stanovništvo samo tih sela u dobroj mjeri ostalo sačuvano zahvaljujući organizovanoj muslimanskoj miliciji u Kuli Fazlagića koja je odbranila ovih 13 okolnih sela. Kao predigra ovim fatalnim vremenima bila su pored ostalog ubistva muslimana u mirnodopsko vrijeme u Kraljevini Jugoslaviji.

Od 1919-1925. godine ubijeno je 30 nevinih seljaka muslimana, bez da je iko odgovarao za ova zlodjela. Evo nekih ubijenih: Meho Čustović, Alija Dilberović iz Dobropolja, Šućrija Tanović iz Zagradaca, Salko Mehić iz Ključa, Adem Bauk iz Nadanića, Ibro Krvavac iz Gračanice, Arif, Adem i Atif Tano-

218 S. Salihagić, „Mi bosanskohercegovački muslimani u krilu jugoslovenske zajednice", Kratak politički pogled na našu prošlost od najstarijih vremena do danas, Banja Luka 1940. godine, str. 40-41.

vić iz Međuljića. U razdoblju 1919-1925. ranjeni su Ajdin i Hasan Tanović i Mehmed Pašić. Treba naglasiti da su u prošlosti crnogorski hajduci i domaći pravoslavni komiti uglavnom živjeli od otimačine, pljačke i ubistava, o čemu piše dr. Jovan Cvijić. Proučavajući etnogenezu dinarskog tipa čovjeka, Crnogoraca i Hercegovaca, piše: „Crnogorci su tokom XVIII i XIX stoljeća imali glavnu privrednu granu, pljačku turskih (čitaj bošnjačkih) karavana, trgovaca i naselja."[219]

Ova čudna crnogorsko-hercegovačka privredna grana, hajduka i komita postala je tradicionalna sklonost pravoslavnog naroda u ovim krajevima, koja traje i u XXI stoljeću.

Poslije Drugog svjetskog rata gatački muslimani su ponovo bili šikanirani na razne načine.

1. Na odgovorna mjesta u Oznu su se ubacili bivši četnici, rano amnestirani od partizana, koji su cijele 1941/42. godine pod nazivom „ustanici" vršili teror nad muslimanima.

2. Drugi je što su civile-seljake muslimane koji su odbranili 13 sela Fazlagića Kule proglasili ustašama. Isti je bio slučaj i sa Borčanima u dolini Neretve, čija su sela popalili, a stanovništvo pobili (u boračkim selima je tada ubijeno 375 uglavnom žena, djece, starijih i nemoćnih ljudi).

U Drugom svjetskom ratu tadašnji kotar Gacko imao je 1.067 muslimanskih žrtava, što iznosi oko 20% ukupnog muslimanskog stanovništva, pobijenih uglavnom od četnika i partizana (ustanika), u svakom slučaju i nešto od navedenog broja se može pripisati i ustašama (za ove dokaze postoje pojedinačni spiskovi, napravljeni po selima i imenima poginulih, godišta, dan pogibije, od koga su poginuli i mjesto pogibije).

Jedan od primjera šikaniranja poslije Drugog svjetskog rata je ubistvo nevinog organizatora odbrane Fazlagića Kule Džema Tanovića, zatim Abida Prgude, uglednog i poštenog domaćina. Abid je kamenovan izlazeći iz gatačkog suda, kada mu se nije mogla dokazati nikakva krivica. Pred sudom ga je dočekala organizovana masa četnika i kamenovala ga. Tako je Abid završio svoj pošteni život pod gomilom četničkog kamena. Ovaj zločin su organizovali bivši četnici (kosovski osvetnici). Sa svih strana su se čuli povici „ubij Turčina i ustašu, majku mu njegovu", a za njega niko nije odgovarao. U isto vrijeme niko nije kažnjavao četnike Iz gatačkog bataljona, dokazane ubice koji su u Drugom svjetskom ratu po Gacku, Foči, Rogatici, Prozoru, Bileći, Ljubinju i drugim mjestima pobili hiljade nevinih Bošnjaka-muslimana i Hrvata-katolika.

219 V. Novak, „ Magnum Krimes, pola vijeka klerikalizma u Hrvatskoj", Zagreb, M C M X L VIII, Beograd, M C M L X X X V I

Ko zna po koji put ostatak preživjelih muslimana-muhadžira vratilo se iz izbjeglištva na svoja ognjišta odmah poslije završenog Drugog svjetskog rata, da bi ponovo 1992. godine bili masovno napadnuti od svojih komšija Srba, sada sinova i unuka četnika iz Drugog svjetskog rata, JNA, crnogorskih i srpskih dobrovoljaca iz Srbije. I ovog puta su počinili zločine ubijanja, klanja, silovanja, paljevine i pljačke. Ono preživjelih Bošnjaka-muslimana je protjerano baš kako su planirali njihovi pradjedovi i djedovi još 1844., 1941. i 1992. godine.

Agresijom JNA, Srbije i Crne Gore uz domaće četnike u Gacku je ubijeno 187, ukupno je izgubljeno 333 Bošnjaka-muslimana. Kroz logore je prošlo 627 nevinih Bošnjaka Gacka, od čega 189 žena i djece, pa ispada da je u gatačkoj općini ubijen svaki 19. Bošnjak-musliman. Mnoge žene, djevojke, pa i malodobne djevojčice su silovane, a njih 7 (sedam) je odvedeno u javnu kuću u Miljevinu kod Foče (Karamanova kuća), kao i u Foču. Pet ovih djevojčica je imalo manje od trinaest godina. Pogledajmo učinak agresije na Gacko. Odmah prvih dana agresije u Gacku je započelo hapšenje Bošnjaka, prvo intelektualaca, na radnim mjestima, stanovima, kućama, ulicama i drugim mjestima.

Ali su im prvo uveli radnu obavezu, dok su Srbi išli i ratovati na hrvatskim ratištima. Jedna grupa Gačana njih 189, uglavnom žena i djece, bježi preko Uloga, niz Neretvu, prema Konjicu. Četnici ih presreću i vode u Kalinovik, zatvaraju ih u osnovnu školu. Ovdje nastaju velike muke i nevolje za ovaj nevini narod, žene, djevojke i djevojčice svaku noć izvode na silovanje, ne daju im hranu i vodu. Izmučeni su glađu, žeđu, poniženi silovanjem, svojim očajem, nemoći da bilo šta učine, prepušteni su sami svojoj prokletoj sudbini.

U junu mjesecu četnici počinju svoj krvavi pir, ubijaju Arifa Jaganjca, penzionisanog sekretara SUP-a, Hajrudina Čamparu, komandira saobraćajne milicije, Derva Zulovića, milicionera, Fehima Zulovića i Fadila Džankovića, tehnologe na TE, Avda Džankovića, poslovođu na održavanju mehanizacije TE, Aziza Hasanbegovića, rudarskog inžinjera na TE, zatim Muharema Temima, direktora osmogodišnje škole u Fazlagića Kuli, Muharemova sina mašinskog inžinjera. Poslije toga nastaje opšte klanje i ubijanje, gdje koga stignu, kolju i starice preko 100 godina koje su bile opasnost za Miloševićev i Karadžićev fašistički poredak.

Početkom aprila mjeseca domaći četnici u samom Gacku miniraju bošnjačke kafiće, trgovine i druge privatne radnje, isključuju sve TV releje, jedino ostaje da se gleda Srbija, istovremeno počinje hapšenje muslimana, koji su na radnoj obavezi, ljudi su uspaničeni, ne znaju šta se dešava, a njihove radne kolege ih privode i zatvaraju.

U junu (17. VI) 1992. godine Jugoslavenska narodna armija napada svom svojom tehničkom silom (naoružanjem i ljudstvom, pomognuta sa domaćim i crnogorskim četnicima) Fazlagića Kulu u kojoj isključivo žive Bošnja-

ci-muslimani, ali je prethodno pozatvarano i strpano u gatačke logore preko 40% njenih sposobnih muškaraca, njih 436. Narod je nenaoružan, obezglavljen, bježi u planinu u kojoj nema vode za narod, ono što je ostalo starih, bolesnih i nemoćnih je poklano. Ono sposobnih ljud noću silazi u sela da sahrane svoje mrtve, osamdesetogodišnjeg penzionisanog trgovca Juka Sarića sahranjuju bez glave, vjerovatno je četnicima prijetila opasnost od ovog diva, a poštovao se stari crnogorski običaj odsijecanje glave žrtvi.

U subotu, 4. jula, sve Bošnjake-muslimane koji su još bili u Gacku izgone iz kuća i stanova, gone ih kao stoku, a usput ubijaju nekoliko muškaraca. Hasana Kažinića, Šerifa Kapetanovića ubija Branko Koprivica zvani Bumbar, sirotom starcu od 86 godina je prethodno odrezao uši, a zatim ga zaklao. Tu su ubijeni Amir Džubur, Mithat Avdić, Tahir Kurtović, bolesni starac preko 90 godina, Safet Gluščević, Ahmet Kurtović, Amir Musić, Safet Bošnjak, Lejla Pašić, Džemila Zvizdić, Šefko Pašić, Smajo Pošković, Izet Grebović i mnogi drugi. Hamdija Voloder, otac tadašnjeg direktora TE u Gacku Nasufa Volodera, starac od 90 godina zaklan je na kućnom pragu.

Ova zlodjela je uradio SDS-ov krizni štab na čelu sa Kostadinom Jegdićem.

Prilikom progona Bošnjaka iz Gacka, sve muškarce iznad 14 godina odvajaju, a 914 žena, djece i nekoliko staraca trpaju u već planski pripremljene autobuse (7), trpaju po 130 duša u jedan autobus, šalju u progon prema Makedoniji (tipično etničko čišćenje i genocid nad Bošnjacima-muslimanima ovog kraja).

Muslimanski ostatak naroda na selima je uplašen i obezglavljen, bježi na sve strane kao poplašeno krdo ovaca: prema Stocu, Borču, Kalinoviku, Dabru i ko zna kuda sve.

Mnoge su četnici pohvatali i pobili. Jedna grupa muškaraca je uhvaćena kod Dabra, tu su strahovito mučeni i vraćeni u Gacko, tamošnjim dželatima, koji su ih likvidirali, ali su ipak od njih 11 dvojica preživjela strijeljanje i bila svjedoci u Den Hagu.

Gatački Bošnjaci-muslimani i ovaj put su imali pored njihova progona sa svojih imanja i 333 ubijenh i poklanih stanovnika, što iznosi 9% Bošnjaka Gacka, po popisu iz 1991 godine.

U isto vrijeme je opljačkano i popaljeno par stotina bošnjačkih sela u istočnoj Hercegovini, vjerskih i dr. objekata. Opljačkana je ogromna mehanizacija (traktori sa svim priključcima za obradu zemlje, kamioni, skoro svako domaćinstvo je imalo osobne automobile).

Bošnjaci Gačani su imali ogroman stočni fond početkom agresije 1992 godine (oko 23.000 ovaca, 3.200 goveda, oko 3.500 koza 127 konja i bezbroj peradi).[220]

Gatački narod koji se domogao Stoca, Čapljine, Počitelja, Mostara, Ljubuškog i drugih mjesta 9. maja 1993. godine dočekuje novu golgotu. Paravojne formacije ustaškog HVO-a sve muškarce koje su pohvatali odvode u koncetracione logore, žene siluju i sa djecom ih progone u treće zemlje

Ono Gačana što nisu uspjeli strpati u logore organizuju se u Armiju BiH (bataljon Šargan) i bore se na smrt i život protiv ustaša i četnika , gdje opet imaju mnogo žrtava.

Borci iz istočne Hercegovine, protjerani sa svojih ognjišta, dotjerani do zida, nemaju kuda dalje, u Mostaru se organizuju i brane ovaj grad, brane svoje porodice. I na kraju su odbranili ovaj grad s ostalim borcima Mostara, Nevesinja, Stoca i dr. od ustaškog mileta, koji je nastojao da Hercegovinu pripoji Hrvatskoj, sa zamišljenim stolnim gradom Mostarom, ali im je zamišljeni plan propao.

Pored samog Gacka, općina ima još 71 veće ili manje naselje, a nekada je imala 78. Od početka osmanske vladavine, u većim naseljima su živjeli Bošnjaci-muslimani, a u manjim pravoslavci, kao stočari-vlasi. Pravoslavci su polako počeli potiskivat i muslimane i to njihovi dojučerašnji kmetovi, uz pomoć crnogorskih hajduka, domaćih komita i primorskih uskoka.

Muslimanska populacija se stalno smanjivala, a pravoslavna uvećavala. Česte su bile likvidacije muslimana, a ostali su se iseljavali od straha, najviše u Tursku ili sigurnija mjesta u Bosni i Hercegovini, dalje od crnogorske granice. Mnoga mjesta su postajala nacionalno-vjerski mješovita, ali ubrzo su postojala samo pravoslavna ili katolička, jer se muslimanima stalno prijetilo, tako da su morali napuštati svoja ognjišta.

Do totalnog etničkog čišćenja-genocida dolazi u dva zadnja rata, to je 1941-1945. i na kraju 1992. godine.

Kada Srbija, Crna Gora, JNA i domaći bosanskohercegovački četnici vrše agresiju na Bosnu i Hercegovinu, bošnjačka naselja su ta o kojima ćemo pisati i njihovoj zloj sudbini.[221]

220 Preživjeli haški svjedoci i spiskovi udruženja Gačana.
221 Spiskovi gatačke općine u izgnanstvu u Mostaru 1992-1996. godine

GACKO GRAD

Gacko grad su Osmanlije zauzele u novembru 1465. godine. Uglavnom je opisano u prethodnom dijelu teksta, Gacko je inače po popisu poimeničnog hercegovačkog sandžaka 1475-1477. godine džemat Radače sina Vukića, ima 79 domova i 13 neoženjenih, 6 domova plaća nijabet (globa), 6 ne plaća jer služe za rezervu vojnika.

Gacko se sastojalo od više sela, jer se pominje Gornje Gacko 1475-1477. godine.

Timar pripada Gacku, Hamzi iz Novog Brda, Laz Kasimu i Jusufu, posadnicima tvrđave Blagaj.

Gacko je istovremeno timar Alije Arnauta, posadnika tvrđave Blagaj.

Imaju prihod od 1.689 akči.[222]

Stanovnici Gacka prema popisima Austrougarske, Kraljevine Jugoslavije, Federativne Jugoslavije i Socijalističke Jugoslavije, izgledali su kako slijedi.[?]

Po popisu od 16. juna 1879. godine u Gacku živi 546 muslimana i 111 hrišćana.

Po popisu stanovništva 1885. godine u Gacku živi 464 muslimana i 244 hrišćana.

Sljedeći popis stanovništva 1895. godine, u Gacku živi 919 muslimana i 560 hrišćana.

1921. godine u Gacku živi 1.070 muslimana i 560 hrišćana.

Iz prvog poslijeratnog popisa 1948. godine u srezu gatačkom živi 14.424 stanovnika.

Drugi popis se vrši već 1953. godine, upisuje se ukupan broj stanovnika po općinama, a srez gatački tada ima 4 općine.

Grad Gacko ima 1.227 stanovnika. I tada su muslimani imali preko 70%, stanovništva u gradu.

Sljedeći popis izvršen je 1961. godine, Gacko ima 1.368 stanovnika.

1971. godine Gacko ima 1.604 stanovnika.

222 A. Aličić, „Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina“, Sarajevo, 1985. godine str. 109, 473. i 524.

1981. godine Gacko ima 2.602 stanovnika, muslimana 1.235, pravoslavaca 1.100, Jugoslovena 19 i ostalih 56.

1991. godine u Gacku ima 4.584 stanovnika, muslimana 2.253, pravoslavaca 2.144, Jugoslovena 78 i ostalih 81.

Od islamskih objekata ovdje je postojala džamija s haremom, uz nju površine 556 m^2 zemljište što je upisano u gr. ul.k o. Gacka pod brojem 663 kat. čest. 415, mekteb i pet harema, od kojih postoji još samo jedan.[223]

Na haremima je komunistička vlast dizala stambene zgrade, pa i sama općina, društveni dom se nalazi na jednom od pet harema. Površina pet gradskih harema je iznosila 15.800 m^2.

Džamija je više puta paljena i rušena od strane crnogorskih hajduka i domaćih komita i ponovo popravljana.

Prilikom zadnje agresije JNA, crnogorskih i domaćih četnika sravnjena je sa zemljom, čak je i kamen zidova otjeran na smetljište.

Sada je ponovo obnovljena 2012. godine, ali do kada? (zahvaljujući dobrom čovjeku Denisu Zvizdiću)

Na dijelu jednog od harema sagrađena je u centru Gacka nova (inat) crkva.

Vakif gatačke džamije je Mehmed-spahija Zvizdić, prije prelaska na islam bio je knez u Gacku i bogati feudalac.

Ustanici su 13. augusta 1875. godine zapalili u Gacku 7 kula, u Vrbi i ostalim selima su zapalili oko 30 kula. Na Ponikvama su Osmanlije 1876. godine sagradili kasarnu (kršlu), koja je srušena 1895. godine.

Ovdje u gradu Gacku su 1992. godine živjele sljedeće muslimanske-bošnjačke porodice Avdići, Bašići, Bijedići, Cilovići, Čampare, Čustovići, Ćimići, Demirovići, Dizdarevići, Drljevići, Džankovići, Džeci, Džuburi, Fazlagići, Grebovići, Grelji, Habuli, Habeši, Hadžići, Hajdarevići, Hebibi, Hrustanovići, Jaganjci, Juge, Karalići, Krvavci, Kurtovići, Kovači, Memići, Mehići, Murani, Osmanagići, Pači, Pašići, Poškovići, Prgude, Redžići, Sarići, Šakovići, Škobalji, Talovići, Tanovići, Temimi, Tosumi, Zekići i Zvizdići.[224]

Nažalost ovdje više nema Bošnjaka iako je njihov grunt nad privatnom zemljom u Gatačkom polju veći od 80%. Četnici sa JNA su ih istjerali iz Gacka i dobar dio pobili.

223 H. Hasandedić, „Muslimanska baština u istočnoj Hercegovini“, Sarajevo, 1990. godine, str. 186.

224 H. Hasandedić, „Muslimanska baština u istočnoj Hercegovini“, Sarajevo, 1990. godine, str. 185-188.

U aprilu mjesecu 1992. godine JNA i domaći četnici počinju da zatvaraju Bošnjake, kupeći ih po ulici, radnim mjestima i stanovima. Prvo su Bošnjacima uveli radnu obavezu, a Srbi su bili obavezni ići na hrvatsko ratište, tako je zatvoreno 430 Bošnjaka u cijeloj općini.

Glavni organizatori ubistava pogroma Bošnjaka su bili predsjednik Općine Mitar Lažetić, Milkan i Marjan Govedarica, Zoran Sušić, Ranko Vujović, Vojin Popović, Vojo Lojević, Milivoje Slijepčević, Vitomir Popić i mnogi drugi.

Od početka osmanlijske vladavine u većim naseljima su živjeli pretežno Bošnjaci-muslimani, a u manjim pravoslavci.

Pravoslavci su polako počeli potiskivati muslimane i to njihovi dojučerašnji kmetovi-sluge, uz pomoć crnogorskih hajduka, domaćih komita i prvenstveno kralja i njegove vlasti. Muslimanska populacija se stalno smanjivala, a pravoslavna uvećavala.

Česte su bile likvidacije muslimana, ostali su se iseljavali u Tursku ili sigurnija mjesta u BiH.

Tako su mnoga mjesta postala nacionalno-vjerski mješovita i ubrzo postajala samo pravoslavna, jer se muslimanima silno prijetilo, tako da su morali napustiti svoja ognjišta.

Do totalnog etničkog čišćenja dolazi od 1941-1945. i na kraju 1992. godine kada Srbija, Crna Gora, JNA i domaći bosanskohercegovački četnici vrše agresiju na BiH. Bošnjačka naselja osim Gacka o kojem smo već nešto rekli su sljedeća o kojima ćemo pisati i o njihovoj sudbini:

B O R A Č

Šira regija Borča sa svojih 13 sela bila je trn u oku prvo domaćim i crnogorskim komitama. Ova regija je nekada imala 17 muslimanskih naselja, ali stalnim upadima i pljačkom komita i hajduka 4 četiri sela su njihovi stanovnici napustili prije Drugog svjetskog rata. Stanovništvo nije moglo više podnijeti komitski zulum, pa su pobjegli na sigurnija mjesta. Stalno su domaći i crnogorski komiti pljačkali i palili ova sela, ali ovi nadasve hrabri i kapriciozni ljudi, iako su ih ovi zlikovci ubijali, nisu htjeli napustiti svoju djedovinu sve do 17. aprila 1942. godine.

Toga dana su zajedno napali boračka sela četnici i ustanici (čitaj partizani) pod vođstvom Vlade Šegrta (narodnog heroja). Napadači su imali oko 3.000 boraca koji su 17-18. aprila zauzeli cijelu boračku kotlinu. Ovi hrabri

ljudi skoro goloruki su se suprotstavljali koliko su im mogućnosti dozvoljavale, a one su bile vrlo male. Ovi zlikovci su prvo po ulasku u sela pobili slabe i nemoćne (žene, djecu i starce), zatim opljačkali, pa sve nepokretno zapalili.

Prilkom ovog napada u boračkim selima ubijeno je 375 uglavnom djece, žena i starijih osoba, to je skoro svaki treći stanovnik Borča stradao u napadu ustanika, partizana i četnika 17. i 18. aprila 1942. godine. Ustanici su smatrali da su u Borču ustaše, na kraju je ispalo da su boračka sela branili samo domaći nenaoružani seljaci. Inicijativu za ovaj napad dali su četnici Marko i Milorad Popović (otac i sin), pop Radojica Perišić, Stevo Starović, Spasoje Tadić, Petar Samardžić i Tomo Guzina. U napadu su učestvovali Prvi udarni bataljon na čelu sa Vladom Šegrtom i Milijom Stanišićem, tu su bili sjeverni i južnohercegovački, kalinovački, durmitorski i nikšićki odredi. Pomagao im je Prvi hercegovački bataljon Druge proleterske brigade i Fočanski dobrovoljački odred.

U napadu na Borač pored Šegrta i Stanišića komandovali su još Rade Hamović, Petar Komnenić, Dukica Grahovac, Miro Popara, Petar-Ilić Drapšin. Visoki partizanski, politički rukovodioci, većina su postali narodni heroji.

Poslije ovog sramnog pokolja nedužnog naroda i zauzimanja Borča, Petar-Ilić Drapšin obavještava operativni štab za Hercegovinu i u izvještaju kaže: „Jučer sam posmatrao kako gori Borač. Zamisli sedam sela u Dubokoj vali i na padinama sela bukte u plamenu, Turci se uzmuvali kao ajvani (hajvani), vuku prćiju, a ne znam kuda, svuda ih mi čekamo.

Nikad nisam bio tako veseo u životu. Operativni štab je vatrom iz njihovog iitalijanskog mitraljeza silno pomogao Dukicinu grupu, svi ga hvale.

Ponesi gusle ovamo, pa ćeš na svakome mjestu odguslati nešto. Sklepaj nešto povodom Borča, dok ne pripremiš nešto ozbiljnije."

Kada je u pitanju ubijanje i etničko čišćenje muslimana, tako likuje nabijeđeni komunista, španski borac, internacionalac Petar-Ilić Drapšin. Poslije Drapšinove i Šegrtove bitke u Borču nije ostao ni kokošinjac, sve je sravnjeno sa zemljom.

Prilikom zauzimanja Borča već smo rekli koliko je ubijeno nevinog i nemoćnog naroda u boračkoj nahiji, što dokazuju Gačani: Salko Čampara Hako, Mehmed Bašić, Tahir Tanović, kao i partizanski pukovnik Lutvo Džubur, a to znači tačno 375 stanovnika Borča je tom prilikom ubijeno.

Poslije Drugog svjetskog rata 1945/46. godine oko polovine preživjelih Borčana vratilo se iz muhadžirluka na svoja ognjišta, da bi doživjeli sudbinu svojh otaca i djedova 1. jula 1992. godine.

U Gacku isključuju većini muslimanima telefone ili ih prisluškuju. Početkom juna počinje hapšenje muslimana, sa radnih mjesta love ih po ulici kao divlje zvijeri, ljudi su uspaničeni, ne znaju šta se dešava, njihove radne kolege ih privode i zatvaraju.

17. juna 1992. godine vojska JNA sa domaćim četnicima napada sela Fazlagića Kule sa svim raspoloživim oružjima, što je četvrta armija u Evropi imala.

Napadaju goloruk narod, prethodno su pohapsili 436 muškaraca koji bi mogli pružiti bilo kakav otpor agresoru.

Četnici kolju žene i starce, ono što je moglo pobjeći sklanja se u planinu, u improvizovane zbjegove.

Devetnaestog juna 1992. godine gatački četnici odvode 20 Bošnjaka inelektualaca s porodicama uz obećanje da će ih oni prevesti preko crnogorske granice, ali ih odvode u motel "Košuta".

Muškarce odvajaju od žena i djece i vode ih nazad u grad u logor. Ovdje u motelu su silovali više žena i djevojaka, oduzimaju im sve što je bilo vrijedno.

B A H O R I

Selo je udaljeno oko 8 km sjeverno od Gacka, smješteno na jugoistočnoj strani Bogdanove glavice.

Ispod sela teče rijeka Bahorka, koja čim izađe iz sela i probije se kroz kanjon dobija drugo ime - Gračanica.

U Gatačko polje ulazi između dva sela - Velike i Male Gračanice.

Bahori se sastoje od tri zaseoka, glavni dio sela je veoma zbijen.

Na jugoistočnoj starani sela se nalazi veća nekropola stećaka koji su ukrašeni s različitim ornamentima.

Na jednom stećku dobro očuvanom na gornjoj strani se nalazi uklesan mjesec, a ispod njega križ, što kazuje da su ovdje bogumili-krstjani prešli na islam, ali su još zadržali i svoja vjerska obilježja (dualizam).

U osmanlijskom popisu (1475-1477) pominju se Bahori kao džemat Vukića, sina Vladikina.

Džemat je imao 20 domova, tri neoženjena i pet muslimana: Mehmeda, Mustafu, Mahmuda, Jusufa i Kurta.[225]

U sledećem popisu 1510. godine u selu su živjeli isključivo muslimani.

225 A. Aličić, „Poimenični popis sandžaka-vilajeta Hercegovina", Sarajevo, 1985. godine, str. 119.

Juna 16. 1879. godine u Bahorima je bilo 129 muslimana stanovnika.

Sljedeći 1885. godine, u Bahorima je živjelo 190 muslimana.

1895. godine u Bahorima je živjelo 199 muslimana.

1910. godine u Bahorima su živjele 223 muslimana.

1921. godine upisano je bilo 290 muslimana uz Donja Bodežišta, pravoslavno selo. Upisana i dva muslimanska sela Bahori i Mrđenovići.

1948. godine Bahori imaju 202 muslimana.

1953. godine u Bahorima živi 226 muslimana.

1961. godine u Bahorima živi 225 muslimana.

1971. godine u Bahorima živi 157 muslimana.

1981. godine u Bahorima živi 92 muslimana.

1991. godine u Bahorima živi 42 muslimana.

Zbog ranije navedenih razloga u Bahorima se desio drastičan pad broja muslimana.

Komiti su često napadali ovo selo, po svom običaju bi ubijali stanovništvo, pljačkali stoku i ostalu imovinu, za sobom ostavljali zgarišta i leševe.

U januaru 1942. godine selo je spaljeno, stanovništvo pobijeno i protjerano, što je djelo donjogatačkog četničkog- zlikovačkog bataljona. Ono preživjelog stanovništva je pobjeglo u muhadžirluk.

U svom izvještaju Todorović, komadant četničkih operativnih-zločinačkih jedinica, obavještava svoju komandu 6. januara 1942. godine. „Sela Bahori, Mrđenovići i Ravni zauzeo je donjogatački bataljon 6. januara 1942. godine.

Tom prilikom spaljena su sva sela i likvidirano preko 100 muslimana, a to su bili uglavnom žene, djeca i starci koji nisu mogli pobjeći po velikom snijegu. Lijepo je bilo posmatrati kako gore muslimanska sela, mogo si se grijat na kilometar od njih na ovom mrazu“, kaže Todorović u svom izvještaju.?

Na njihovu nesreću većina stanovnika se vratila na svoja ognjišta po završenom Drugom svjetskom ratu. Ponovo ih je zadesila 31. juna 1992. godine još veća nesreća, prve komšije uz pomoć crnogorskih četnika i JNA sve pred sobom kolju, ruše i pale, tako da ovdje više nema Bošnjaka.

U ovom selu 1922. godine živjelo je 38, a 1941. godine 46 porodica muslimana, poslije rata vratile su se iz muhadžirluka 34 porodice.

Ovdje u Bahorima su živjele sljedeće muslimanske porodice: Dilberovići, Džiliti, Grebovići, Kavazovići, Memići, Šarotići i Talovići.

Tale Talović je na Kljeutima na putu Gacko-Vrba imao han na carskom drumu koji je vodio od Dubrovnika prema Foči i dalje prema Carigradu, selo je imalo mekteb i tri harema.

B A R E (Borač)

Ovo selo se nalazi sjeverozapadno od Gacka oko 25 km. Njegovi stanovnici Alispahići su napustili ovo selo pod stalnim pritiskom domaćih i crnogorskih komita. Nisu mogli izdržati stalna zastrašivanja, pljačkanja, pa i ubistva. Od stalnog zuluma su pobjegli u sigurnija područja i napustili pradjedovska ognjišta oko 1872. godine. Od islamskih objekata ostao je veći harem, koji i danas postoji, na fino urađenim nišanima su arapskim pismom napisani epitafi, ali su nišani uglavnom polomljeni i mogu se naći komadi nišana na kojima se nalaze očuvani epitafi u fragmentima.

B A Š I Ć I (Osoje)

Bašići su čisto muslimansko selo, koje su često napadali komiti, ali se stanovništvo uspješno branilo od ove napasti. Od Gacka je udaljeno jugozapadno 4,5 km na desnoj obali rijeke Mušnice. Ovdje prvi doseljenici su stigli nešto prije 1840. godine bježeći od crnogorskih i domaćih komita, kao i od dalmatinskih uskoka.

Padom Herceg-Novog pod mletačku vlast, a isto tako iz Crne Gore, okoline Bileće i Ljubinja naseljavaju se izbjeglice u Bašiće, gdje su bili zaštićeni. Lako su se mogli braniti jer je selo smješteno na desnoj obali rijeke Mušnice između planine i rijeke.

Ovi hrabri ljudi su jedino pokleknuli 1992. godine pred tenkovima i topovima JNA, pomognutim domaćim i crnogorskim četnicima Mila Đukanovića.

U selu Bašićima je živjelo	1879. godine	119 muslimana.
U selu Bašićima je živjelo	1885. godine	144 muslimana.
U selu Bašićima je živjelo	1895. godine	167 muslimana.
	1900. godine	28 domaćinstava.

Sljedeći popis	1910. godine	193 stanovnika.
U selu Bašićima je	1941. godine	44 domaćinstva, muslimanskih.
	1945. godine	47domaćinstava, muslimanskih.
	1948. godine	345 stanovnika, muslimana.
U Bašićima žive	1953. godine	339 stanovnika, muslimana.
	1961. godine	299 stanovnika, muslimana.
	1971. godine	254 stanovnika, muslimana.
	1981. godine	211 muslimana, 7 pravoslavaca i 4 Jugoslovena. ?

U ovom selu nikad nije bilo pravoslavnog življa, otkud sada ovo, Srbi prave falsifikat, ubacuju pravoslavce tamo gdje ih nikada nije bilo. To je znak da se sprema neko zlo, pa da se mogu pravdati da su u ovom selu živjeli pravoslavci, što lično znam pošto sam i sam rođen u blizini.

U Bašićima su živjela 1991. godine 163 muslimana.

Ovdje su živjele sljedeće muslimanske porodice: Bašići, Ćatovići, Čustovići, Đidelije, Džanci, Temimi.

Od islamskih spomenika postojala su tri mezarja. Selo se nalazi u sklopu Kule Fazlagića i odbranilo se u Drugom svjetskom ratu od čestih napada četnika.

Stanovništvo ovog sela je dalo ogromne žrtve u zadnjem ratu, 1992-1995. godine prosto je stanovništvo prepolovljeno u zadnjoj agresiji JNA, crnogorskih i domaćih četnika. Posebno su nastradali Ćatovići. Likvidirano ih je više od pola. Ovdje se vratilo nekoliko staračkih domaćinstava.

B R A N I L O V I Ć I

Selo se nalazi južno od općinskog centra Gacko oko 5 km, ovdje su živjeli samo muslimani, na žalost kojih više nema, vratile su se samo 4 staračke porodice. Zna se da su u ovom selu 1519. godine živjela 3 neoženjena muslimana i da je selo bilo čifluk Mahmud-terdžumana (tumača). Smatra se da su ovo bili prvi muslimani u gatačkoj općini. Branilovići su se nalazili u nahiji Gacko u hercegovačkom sandžaku-vilajetu, pa se smatra da je ovo jedno od starijih naselja u gatačkoj općini.

U prvom popisu hercegovačkog sandžaka-vilajeta (1475-1477.), plaćali su carski porez od 90 akči.

Iz popisa 1585. godine selo je timar Mehmeda timarnika i Sulejmana, ćehaje posadnika tvrđave Ključa. Timar ima 18 domova, baština Kovačeva u ruci Balije i Mustafe sina Radojeva i Kovačeva u ruci Hasana Dobrinova, baština Junusa Radojeva u ruci Torlaka Davudova sa ispendžom od 170 akči.

Sama imena iz popisa 1585. godine govore o prvim prelascima domaćih krstjana-bogumila na islam. Tako se i dalje nabraja plaćanje ispendže u akčama.

Baština Jusufa Mehmedova od 120 akči.

Baština Ejnehana Mehmedijeva sa ispendžom od 120 akči. Hasan Sulejmanov čift i Balije Ivaševa čift. Čifluk sina Mehmedova u Branilovićima u ruci Muse sina Skenderova, a sada u ruci Muse sina Skenderova i Rizvana Hajdarova. Carski porez u ovom selu je iznosio zavidnih 3.276 akči.[226]

Iz sljedećih popisa vidi se kako se kretao broj stanovnika u selu Branilovićima od 1879-1991. godine.

16. juna 1879. godine u selu su bila	222 stanovnika.
U ovom selu su živjeli isključivo muslimani.	
1885. godine u selu je bilo	217 stanovnika.
1895. godine u selu je bilo	226 stanovnika.
1910. godine u selu je bilo	309 stanovnika.
1921. godine imamo popis za cijelu Kulu	1.451 stanovnik.
1948. godine u selu je bilo	286 stanovnika.
1953. godine u selu je bilo	257 stanovnika.
1961. godine u selu je bilo	299 stanovnika.
1971. godine u selu je bilo	254 stanovnika.
1981. godine u selu je bilo	134 stanovnika.
1991. godine u selu je bilo	127 stanovnika.

U selu je bio jedan mekteb, u zaseoku Džuburi, kula koju narod nazva Kulina, a grad napravljen na jednoj visokoj stijeni iznad sela, koju narod nazva Gradina i tri harema.

Oko sela se nalazi više nekropola stećaka. Komiti, hajduci i uskoci često su napadali ovo selo, pljačkali i uglavnom odgonili stoku.

U Drugom svjetskom ratu selo se odbranilo s ostalih 13 kuljskih sela, ali to im nije uspjelo prilikom agresije na BiH 1992. godine.

226 A. Aličić, „Poimenični popis sandžaka-vilajeta Hercegovina“, Sarajevo, 1985. godine, str. 210.

Selo je imalo dosta žrtava koje su počinili JNA, crnogorski i domaći pljačkaši i četnici.

U ovom selu su živjele sljedeće porodice: Čampare, Džuburi, Kusturice, Sukići, Tanovići i Zekići.

CERNICA

Cernica se nalaz u najužnijem dijelu gatačke općine, oko 14 km sa desne strane puta Haptovac- Bileća- Trebinje prema Dubrovniku u Cerničko-ključkom polju.

Cernica je 1469. godine imala 81 domaćinstvo, 18 neoženjenih.

Cernica je imala ukupan prihod od 15.100 akči.

Nakon osmanlijskog osvajanja Cernica je postala administrativni centar gatačke nahije 1476. godne.

Ovdje je sjedio subaša, a 1477. godine „vojvoda Cernice i Primorja". Prije 1532. godine postaje središte ovdašnjem kadiluku.[227]

Čengići su došli u Cernicu iz Anadolije u prvoj polovini XVI stoljeća i ovdje od sultana dobili velike posjede.

Članovi ove porodice sve do kraja osmanlijske vladavine su zauzimali visoke položaje u carevini.

Za vrijeme osmanlijske uprave Cernica je bila veliko naselje u kojoj je bila i carinarnica. Tako je bila velika i razvijena od 1465. do 1875. godine. Već 1519. godine u Cernici su živjele četiri muslimanske porodice.

Selo je poznato po brojnim bogumilskim nekropolama, što pretpostavlja da su ovdje u predosmanlijsko doba živjeli krstjani-bogumili.

Ovdje se islam počeo rano širiti u prvoj polovini XVI stoljeća prelaskom krstjana-bogumila na islam, kao i hrišćana, ali nešto u manjem broju.

Evlija Čelebi je proputovao kroz Cernicu 1664. godine, pa kaže: „Cernica je varoš koja ima džamiju, dva harema i šest mesdžida, jednu medresu, dva mekteba, tekiju, han, hamam, mešćemu, osamnaest dućana i 350 pločom pokrivenih kuća." Evlija posebno ističe čifluk paše Čengića sa kulom visokom kao tvrđava. Džamija je ovdje postojala još 1559. godine.[228]

227 A. Aličić, „Poimenični popis sandžaka-vilajeta Hercegovina", Sarajevo, 1985. godine, str. 421-422 i 601

228 E.. Čelebi, „Putopis", preveo H. Šabanović, Sarajevo 1967. godine, H. Hasandedić, „muslimanska baština u istočnoj Hercegovini", Sarajevo,1990. godine. str. 72.

Jedino što se zna da je imam ove džamije bio Rustem 1789. godine i Mustafa, sin Sulejmana halifin 1866. godine, a poslije njega Alija, sin Beširov.

Ova se džamija spominje u jednoj narodnoj pjesmi koja nosi naslov „Hamza Mijatović i Pivljanin Bajo". Kaže se da su Osmanlije u jednoj bici oko 1630. godine porazili uskoke Baje Pivljanina i da su u tom boju poginula dva Hamze Mijatovićeva sestrića, Alija i Halil. Taj dio pjesme glasi:

„I on ode kasabi Cernici

Pred džamiju ukopa sestriće."

U XVI stoljeću sagrađeno je šest pomenutih mesdžida, zatim karavan saraj, mehkema i mnogo zanatskih radnji.

Cernica je imala svoj vodovod doveden sa izvora Studenca ispod Kuka. U Cernici su se učili razni zanati, tako saznajemo iz jednog popisa terzija, ćurčija i ćebedžija da je u ponedjeljak 13. aprila 1755. godine održano u Mostaru svečano promovisanje kalfi u majstore iz cijele Hercegovine.

Među 1501 majstorom upisano ih je 12 iz Cernice. Kasaba je bila carinarnica i trg, a bila je najveće naselje na takozvanom carskom drumu od Dubrovnika preko Foče za Carigrad.

Za vrijeme Hercegovačkog ustanka krajem juna 1876. godine, Crnogorci su potpuno razorili naselja Cernicu, Ključ, Haptovac, Mulja, Lipnik, Braniloviće i Kulu, sva velika naselja u rangu kasaba.

Prema popisu stanovništva od 1879-1991. godine, Cernica je imala sljedeći broj stanovnika:

Godine 1879. 16.juna imala je 117 muslimana i 71 hrišćanina.

Godine 1885. Cernica je imala 99 muslimana i 106 hrišćana.

Godine.1895. u Cernici je živio 101 musliman i 85 hrišćana.

Godine 1910. u Cernici je živjelo 129 muslimana i 133 hrišćana.

Godine 1921. vjerovatno sa Ključem 410 muslimana, 451 pravoslavac i 4 katolika.

Prvi popis poslije Drugog svjetskog rata, nije bilo vjerskog razdvajanja, općina Gacko je imala 14.607 stanovnika.

Cernica je 1961. godine imala 231 stanovnika.

U Cernici se 1971. godine smanjuje broj na 145 stanovnika.

U Cernici se 1981. nalazi samo 34 muslimana i 76 pravoslavaca.

U Cernici je 1991. bilo samo 20 muslimana i 68 pravoslavaca.

Ovdje se zapaža naglo smanjivanje jednog i drugog stanovništva, naročito muslimana, što je vidljivo da je u pitanju ekonomski momenat, a kod muslimana i političko-vjerski pritisci i stalne pljačke i progoni kroz stoljeća.

Svi spomenici islamske kulture u Cernici su uništeni, posebno u Drugom svjetskom ratu 1941-1945, a posve su dokrajčeni 1992. godine.

Sve je sravnjeno sa zemljom od strane JNA, crnogorskih i domaćih četnika.

Tamo više nema muslimana-Bošnjaka.

U Cernici su živjele sljedeće muslimanske porodice: Bašići, Begići, Brkići, Čengići, Čustovići, Hadžiomerovići, Hebibi, Husići, Kalajdžići, Mehići, Mijatovići, Novalije, Pervani, Tanovići, Velići, Vukotići i dr.[229]

Stalni napadi na muslimanska naselja pljačkaša i ubica, komita, hajduka i uskoka uticali su da se iz ovog graničnog mjesta muslimani stalno iseljavaju u sigurnija područja.

Mnogo puta Cernica je pljačkana i paljena.

Mnogo je stanovnika ovog mjesta ubijeno i odvedeno u roblje od strane hajduka, komita i uskoka.

Roblje je prodavano na talijanskim trgovima.

Č E M E R N O

Čemerno je prema poimeničnom popisu sandžaka Hercegovina 1475-1477. godine derbend-klanac.

Džemat Heraka Prkovca, ima 21 dom, neoženjenih 7.[230]

Pošto je veoma opasan ovaj klanac, pomenuti nevjernici se obavezuju da čuvaju ovaj klanac (derbend) tako da se ne desi ni na koji način šteta imetku, životu i časti ni muslimanima ni nevjernicima. I koliko god da dovedu ljudi izvana ili preko mora, neka zajedno s njima budu i neka daju vlaški porez.

Tako je određeno u defteru i utvrđeno.

Od nevjernika Vuk i musliman vojnik Husejin biće odgovorni da na pomenuti način čuvaju klanac i da nikom ne bude štete.

Stanuju u mjestu zvanom Zgura i Damovina, a čuvaju mjesta između Čemerna i Sutjeske.

229 S. Čampara, „Monografija Gacka“, Sarajevo, 2000. godine, str. 267.

230 A. Aličić, „Poimenični popis sandžaka-vilajeta Hercegovina“, Sarajevo, 1985. godine, str. 524.

D A H A N I Ć I (Pusto Polje)

Dahanići se nalaze jugoistočno od Gacka oko 11 km. Ovo je bila starina Hajdar-bega Tanovića koji je ovdje imao veliku kulu sa tri sprata, srušili su je austrijski vojnici. Beg je imao veliko imanje.

Na ovo imanje je naselio kmetove, čiji potomci sada žive na imanju Hajdar-bega.

Ovdje je muslimana nestalo još početkom XVII stoljeća, od islamskih objekata postojali su jedino tragovi harema i kule.

D O B R E L J I

U Dobreljima postoje lokaliteti-toponimi koji podsjećaju da su ovdje nekada živjeli muslimani, a to su Kurtova gomila, Salihov meteriz, Zukova gomila itd. U ovom selu još se vide omeđine Čengića kule.

D O M R K E

Selo se nalazi 11 km sjeverozapadno od Gacka, leži na kraškoj visoravni (1.182 m), selo je nekada bilo Čengića imanje, sadašnji njeni stanovnici su potomci Čengića kmetova.

D O N J A B O D E Ž I Š T A

Selo je smješteno oko 15 km sjeverozapadno od Gacka, s obje strane potoka Vučevice, na visini 1.250 m.

Ovo selo je bilo Čengića timar. Po poimeničnom popisu Hercegovačkog sandžaka 1475-1477.

Bodežišta su džemat Radosava, sina Vukosava. Na ovom Čengića imanju su nekad živjeli Hujduri, odavde su odselili u Medaniće.[231]

231 A. Aličić, „Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina", Sarajevo, 1985. godine, str. 110.

Sadašnji stanovnici su potomci Čengića kmetova. Od islamskih objekata nalazi se samo stari harem. Iz popisa stanovništva 1879. godine u Donjim Bodežištima bilo je 17 muslimana i 194 hrišćanina. Poslije ovog popisa u ovom selu nema više muslimana.

D R A Ž LJ E V O

Selo se nalazi sjeverozapadno od Gacka na kraškoj visoravni (1.050 m) udaljeno od Gacka oko 5 km. Sadašnji stanovnici sela su potomci pastira-čobana Agović-age.

Od islamskih objekata ovdje je bio veliki harem-groblje, koje zaprema površinu od 2.350 m^2, a upisan je u gruntovnici ul. broj. 811. Bilo je nešto sačuvanih nišana bez natpisa.

Dražljevo se pominje u poimeničnom popisu Hercegovačkog sandžaka, 1475-1477. kao timar Mahmuda i Turhana, Jusufovih sinova, posadnika tvrđave Mostar.

Dražljevo ima 42 doma, 4 neoženjena.

Ukupni hasovi su 750 akči. Džemat Vučete, sina Nikolina.[232]

Poslije ovog popisa, muslimani se više ne pominju u ovom selu. Znači, čim je postojao harem, da su još dugo tu živjeli muslimani, što je dokaz velikog harema od 2.350 m^2.[233]

Naseljavanje pravoslavaca u ovo selo počelo je 1780. godine. Doseljenici su uglavnom iz Crne Gore:

Bjelopavlića, Banjana i Pive.

Vjerovatno da od tada ovdje žive isključivo pravoslavci, muslimani su postepeno pljačkani, paljeni i ubijani, pa su morali napuštati svoja imanja i seliti u sigurnije krajeve za njih.

232 A. Ališić, „Poimenični popis sandžaka Hercegovina“, Sarajevo, 1985. godine str. 101. i 453.
233 H. Hasandedić, „Muslimanska baština u istočnoj Hercegovini“, Sarajevo, 1985. godine str. 453.

D R U G O V I Ć I

U Drugovićima su isključivo živjeli muslimani-Bošnjaci. Selo je udaljeno oko 4 km južno od Gacka na desnoj obali Mušnice.

Ovdje nema nekih značajnijih islamskih objekata već omeđine četiri harema-groblja koji se nalaze na lijevoj strani rijeke Mušnice.

I na ovo selo su često napadali hajduci i komite pošto se nalazi naslonjeno na planinu, uglavnom su im pljačkali stoku.

U Drugom svjetskom ratu selo je odbranjeno od četnika u sklopu Kule Fazlagića kojoj pripada ovo selo. Braneći se imali su dosta žrtava, kao i cijela Fazlagića Kula.

U agresiji na Kulu Fazlagića 1992. godine od strana JNA, domaćih i crnogorskih četnika nisu imali nikakvu šansu da se odbrane, a imali su dosta nevinih žrtava.

Po popisu stanovništva 1879. godine ovdje je živjelo 98 stanovnika, muslimana.

Iz popisa stanovništva 1885. godine u selu je živjelo 115 stanovnika, muslimana.

1895. u Drugovićima je živio	121 stanovnik, musliman.
1910. godine isto kao prethodni	163 stanovnika, muslimana.
1948. godine u selu je bilo	236 stanovnika, muslimana.
1953. godine u selu je živjelo	219 stanovnika, muslimana.
1961. godine u Drugovići ima	219 stanovnika, muslimana.
1971. godine u selu su živjela	184 stanovnika, muslimana.
1981. godine u selu je živio	101 stanovnik, muslimana.
1991. godine u selu živi	115 stanovnika, muslimana.

Nekada su ovdje živjele i porodice: Čustovići, Džeci, Liste, Pervani, Škobalji, Tunovići i Zulovići.[234]

Agresija na Bosnu i Hercegovinu 1992. uticala je na potpuni nestanak muslimana-Bošnjaka.

Domaći četnici su dobar dio poklali, opljačkali, a jedan veći dio je pobjegao i sada su naseljeni širom svijeta, kao i ostali preživjeli bošnjački narod istočne Hercegovine.

U selo su se vratila dva staračka domaćinstva i broje svoje zadnje životne dane na ovom svijetu.

234 S. Čampara, „Monografija Gacka“, Sarajevo, 2000. godine.

F O J N I C A (Vojnica)

Fojnica se nalazi na regionalnom putu Gacko-Nevesinje-Mostar, udaljena od Gacka oko 18 km.

Ime sela Fojnica „Vojnica“ potiče od logorovanja osmanlijske vojske. Ispod sela sa njegove desne strane protiče rječica Zalomka.

Još u najranije osmanlijsko doba prema prvom poimeničnom popisu Hercegovačkog sandžaka-vilajeta, 1475-1477. godine, ovaj prostor, Fojnica-Hrasnica-Dobropolje-Ribari, bili su timar Karadže iz Bosne i Ismaila iz Ćustendila. Ismail je bio posadnik tvrđave Klobuk, a obavljao je dužnost imama.

Timar mu je dodijeljen bez ispendže.

Timar pripada Gacku.

Ima 6 domova, dva neoženjena.

Plaćaju havsu 569 akči.[235]

Zbog čestih napada domaćih i crnogorskih komita veoma su rano muslimani napustili Fojnicu, ne mogavši više izdržati zulum istih, ali su i dalje ostavili svoje kmetove i čobane da im čuvaju imanja i stoku.

U Fojnici su imali svoje posjede i kule Čengići i Tanovići. Ovdje postoji stari harem čiji su nišani uništeni.

Postojala su dvije kule i haremi što je dokaz da su ovdje živjeli muslimani.

Ovo naselje sada naseljavaju jedino pravoslavci, potomci Čengića i Tanovića čuvara stoke. Derviš Salih-paša (Dedaga) Čengić uvakufio je oko 1865. godine kuću u Fojnici.

Od tog vakufa više nema ni traga.

U popisu stanovništava 1879. godine nema Fojnice u gatačkom kotaru već je u Nevesinju, ali još iz popisa 1885. godine ovdje živi samo 6 muslimana.

U Fojnici su 1895. godine još uvijek 3 muslimana i 325 pravoslavaca.

U Fojnici je jedan musliman živio 1921. godine i to je bio zadnji musliman u ovom mjestu. Ovo je dokaz da su posljednji muslimani napustili Fojnicu dolaskom Kraljevine Slovenaca, Hrvata i Srba.

Fojnica je tek poslije Drugog svjetskog rata pripala gatačkom srezu, kao i Slivlja i Jugovići.

---

235 A. Aličić, „Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina“, Sarajevo, 1985. godine, str. 522.

GORNJA BODEŽIŠTA

Isto kao i Donja Bodežišta nalaze se sjeverozapadno oko 15 km od Gacka ispod Vučeva. Selo je bilo Čengića imanje, isto kao i Donja Bodežišta.

GRAČANICA

Gračanica Velika je bila tipično bošnjačko naselje. Nalazi se 3 km sjeverozapadno od Gacka, sa desne strane iznad magistralnog putu Gacko-Nevesinje-Mostar, rijeka Gračanica dijeli selo na dva dijela: Veliku i Malu Gračanicu.

Godine 1475-1477. izvršen je poimenični popis Hercegovačkog sandžaka-vilajeta. Gračanica je bila timar Karađoza iz Janbola i Ismaila iz Sereza, posadnika tvrđave Blagaj.

Timar je dodijeljen bez ispendže. Tada su u Gračanici bila 2 doma.

Plaćali su porez od 331 akče.

Imali su i jedan mlin.[236]

U Gračanici je nekada postojao i grad, po kojem je i dobila ime, ovdje su postojale i 4 kule sa puškarnicama, za odbranu od hajduka i komita.

Iz popisa 1585. godine upisana je kao timar koji je pripadao Aliji timarniku, Jahiji Šahinovu i Mehmedu Ređepovu, posadnicima tvrđave Ključ.

Inače je baština Vukomirova u ruci Hasana, Osman-agina.

Gračanica je imala je 22 doma. Imaju ukupan prihod od 3.600 akči.

Od islamskih objekata postojala je džamija, mekteb i dva harema, te više stambenih i i drugih pomoćnih objekata (štala, koliba i garaža).[237]

Zemljište za džamiju poklonio je Arif Dilić iz Amerike. Naselje Gračanica sastoji se od Velike i Male Gračanice.

Mala Gračanica 1879. godine je imala 65 muslimana i 20 hrišćana.

Velika Gračanica 1879. godine je imala 243 muslimana.

Po popisu 1885. godine u Maloj Gračanici nema muslimana, ima 79 hrišćana.

Velika Gračanica 1885. godine ima 189 muslimana i 8 hrišćana.

---

236 A. Aličić, „Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina“, Sarajevo, 1985. godine, str. 476.

237 H. Hasandedić, „Muslimanska baština u istočnoj Hercegovini“, Sarajevo, 1990. godine, str. 217-221.

Velika Gračanica 1895. godine ima 163 muslimana i 47 hrišćana.

Velika Gračanica 1921. godine ima 230 muslimana, vjerovatno je ovdje upisana Mala Gračanica i Lazarići, pa još ima 330 hrišćana.

Godine 1953. postoji popis sreza Gacka koji se sastoji od 4 općine, a Gračanica pripada općini Gacko.

U Velikoj Gračanici 1961. godine ima 348 stanovnika, muslimana i pravoslavaca.

1971. godine ima 342 stanovnika, muslimana i pravoslavaca.

1981. godine ima 313 stanovnika. 145 muslimana, 148 pravoslavaca, 14 Jugoslovena i 5 ostalih.

Gračanica 1991. godine ima 328 stanovnika, 143 muslimana, 178 pravoslavaca i 7 ostalih.

Veliku muslimansku Gračanicu su u zimu 1941. godine popalile komšije četnici na čelu sa komandantom Miloradom Popovićem, kraljevim kapetanom, komšijom iz Male Gračanice. I ovog puta je dosta stanovnika ubijeno, ono što je uspjelo pobjeći 1946. godine se vratilo na svoja ognjišta u Gračanicu.[238]

U velikoj Gračanici su živjele sljedeće muslimanske-bošnjačke porodice: Agovići, Čustovići, Dilići, Džalturi, Džeke, Fazlagići, Grebovići, Hasanbegovići, Krvavci, Lende, Mašnići, Suljevići, Šahovići, Tunovići, Voloderi su se nekad zvali Šahini.

Džamiji u Gračanici su gravitirala sela:

Bahori, Dobropolje, Mala Gračanica, Jugovići, Medanići, Mrđenovići, Nadanići, Ravni, Rudo Polje, Tarahin Do, Vratnica i Vratlo.[239]

Džamija je više puta rušena i paljena od strane komita, hajduka i četnika, ali je uvijek ponovo popravljana sredstvima mještana muslimana, veliko je pitanje da li će je ponovo neko popraviti poslije zadnje agresije 1992. godine i njena paljenja od strane JNA i domaćih četnika.

Ovdje više nema Bošnjaka, koji su bili vrlo bogati, imali su ogroman grunt, za koji su se četnici borili da ga dobiju džaba i na kraju uspjeli, oteli su ga silom ubijajući i progoneći vlasnike.

Dosta je naroda ubijeno 1992. godine prilikom čišćenja sela, a Hamdija Voloder, starac od 90 godina, otac tadašnjeg direktora Termoelektrane, zaklan je na kućnom pragu.

238 S. Čampara, „ Monografija Gacka“, Sarajevo, 2000. godine, str. 285.

239 H. Hasandedić, „Muslimanska baština u istočnoj Hercegovini“, Sarajevo, 1990. godina, str. 217-221.

U starom haremu nađen je jedan nišan 1928. godine na kojem je pisalo da su ovdje sahranjena dva brata, Alija i Jusuf Milošević, taj nišan više ne postoji. Taj natpis datira sigurno iz prvih godina prelaska na islam, Miloševići muslimani davno su odavde nestali, postoje samo pravoslavci Miloševići u susjednom selu Rudom Polju.

Mala Gračanica je nekada vlasništvo Agovića-age, Čengića, Hodžića i Zvizdića, oteli su im zemlju i naselili se njihovi kmetovi (Popovići), tako da tu od dolaska Kraljevine Jugoslavije 1918. godine više nema muslimana.

GRADINA

Gradina se nalazi oko 14 km sjeverozapadno od Gacka sa lijeve starane puta Gacko-Nevesinje-Mostar, kao i sa lijeve strane rijeke Zalomke (Đerope). Selo je dobilo ime po gradu koji je bio iznad sela. Gradina se sastoji od tri manja sela: Dobropolja, Gradine i Vratnice. Ovo selo je po osmanlijskom popisu poimeničnog Hercegovačkog sandžaka-vilajeta 1475-1477. godine bilo dobro naseljeno još u prvim stoljećima osmanske vladavine. Po popisu 1475-1477. godine Dobropolje je timar Ahmeda Fatiha imama.

Ima 5 domova.

Dva doma u Gradini nisu davali nijabet pošto su služili carsku rezervu.

Selo je imalo 12 domova koji nisu plaćali porez.

Po drugom osmanskom popisu stanovništva 1585. godine pominje se Gornje i Donje Dobropolje, kao timar Skenderov i Ahmeda Alijina posadnika tvrđave Ključ.?

Baštine su se vodile na Redžepu, sinu Radovanovu, Saferu Šahinovu, Hubani, kćeri Kurdovoj, Oruču Ahmedovu.

Čair se vodio na Mustafi i Jovanu Pavlovu (bogumili). Ovdje se vidi da je jedan sin Pavlov prešao na islam. Gradina je imala ukupan prihod od 2.800 akči.

Tri doma su služila za rezervu vojnika, nisu plaćali porez (Ivoš, Radivoja, Miromana, Radko Vukičev i Dobračin sin Obre).[240]

Iznad sela se nalazi veliki harem gdje su sahranjeni Avdići i Mehići. Nišani su uništeni da bi se zatro svaki trag postojanja muslimana u Gradini. Dva sela u kojima su živjeli muslimani su 1941. godine spaljena, njihovo stanovništvo pobijeno, ono što je pobjeglo završilo je u muhadžirluku. Nažalost ista ih je sudbina zadesila i 1992. godine. JNA, crnogorski i domaći četnici sve

240 S. Čampara, „Monografija Gacka“, Sarajevo, 2000. godine, str. 287-288.

im spališe, opljačkaše, dosta pobiše, ostatak protjeraše sa njihovih ognjišta. Ovdje više nema muslimana. Nekad su ovdje živjele muslimanske porodice: Čomage, Dilberovići, Juge, Kuštrići, Selimotići, Spahići i Zanovići.

U Dobropolju i Vratnici 1879. godine živjela su 94 muslimana.

U Dobropolju i Vratnici 1885. godine živjelo je 127muslimana.

U Dobropolju i Vratnici 1895. godine živjelo je 167 muslimana i 21 pravoslavac.

Gradina, Dobropolje i Vratnica kada su pisani po etničkoj pripadnosti, tako 1981. godine Gradina, Vratnica i Dobropolje 1981. godne imaju 78 muslimana, 185 pravoslavaca i 1 Jugoslavena.

Po posljednjem popisu Gradina 1991. godine ima 87 muslimana i 137 pravoslavaca.

Gradina je dobar primjer nestajanja muslimanske supstance od 1879-1992. godine sa 167 na 87 stanovnika, ali od 1992. godine ovdje više ne žive muslimani jer su silom protjerani od strane JNA, domaćih i Đukanovićevih crnogorskih četnika.

HAPTOVAC (HAPTOV DO) (AVTOVAC)

Ova kasaba je smještena na zapadnoj strani Muljskog polja, gdje započinje Muljski hudut, odnosno 4 km jugoistočno od Gacka, sa desne strane rijeke Mušnice. Kasaba je na magistralnom putu koji vodi od Sarajeva preko Foče, Tjentišta, Gacka i Trebinja za južni Jadran, Crnu Goru i Hrvatsku. Jedan krak ovog puta odvaja se kod Haptovca preko Brljeva za Crnu Goru.

U doba Austrougarske u kasabi je sagrađen vojni logor 1881. godine. Ovaj logor je bio najveće uporište Austrougarske prema agresivnoj Crnoj Gori.

U to vrijeme kasaba je bila mnogo življa od Gacka, imala je vojni kasino i javnu kuću u kojoj su goste usluživale uglavnom Austrijanke, Mađarice i Hrvatice.

Osim vojnog logora, Haptovac je imao bolnicu, školu, više trgovina i zanatskih radnji.

Od islamskih objekata imao je džamiju, mekteb, tri harema-groblja i gasulhanu uz džamiju. Na ulazu u kasabu sa zapada iz pravca Gacka je pravoslavna crkva.

Džamija je upisana u gruntovnici, Haptovac br. 22. K.č. 59/19, mekteb i harem uz džamiju su upisani pod istim brojem. Džamija i mekteb su zadužbina Hasan-bega Hasanbegovića, starijeg sina Kazanac-paše, koji se 1684. godine doselio iz Kazanaca, kada ih je Bajo Pivljanin popalio, a svi muslimani napustili Kazance, tadašnje glavno sjedište Kazanac-paše.[241]

Godine 1683. Bajo Pivljanin sa više stotina komita napao je naselja Mulja, Lipnik i Kazance, opljačkao ih i popalio, dosta stanovnika pobio, a dio stanovnika odveo u roblje. Jedan dio stanovnika ovih naselja se spasio bijegom u sigurnije krajeve.

Mnogo kasnije dio stanovnika 1876. godine se vratio u Mulja, obnovili su svoje kuće i živjeli do Vidovdana, 28. juna. 1941. godine, kada su ih ustanici većinu pobili i poklali.

Tada je ubijeno je 42 stanovnika Haptovca i Mulja, ono što je preživjelo nikada se više nije vratilo na svoja ognjišta u Mulja, a njihova imanja zaposjeli su oni koji su ih protjerali. Srbi, koji su pobili muslimane Haptovca i Mulja.

Džamija u Haptovcu je sagrađena 1690. godine, kasnije je više puta paljena i rušena, od komita i pljačkaša, pa ponovo popravljana.

Crnogorske i domaće komite su 1915. godine popalili sve islamske objekte koje su muslimani u Haptovcu ponovo popravili.

Bešir-aga Hasanbegović je imao svoju kulu u Haptovcu, inače je bio punac gatačko-pivskog muselima Smail-age Čengića. Hasanbegovići i Pašići su potomci Osman-paše Kazanca i najstarije su pleme u ovom kraju.

Istočno od kasabe se nalaze Mulja oko 2 km od Haptovca. Ovo nekada čisto muslimansko naselje do 1941. godine imalo je svoj mekteb i harem, jedino su dolazili na molitvu u džamiju u Haptovac na Bajram i petkom na džumu.

Mulja su bila mala kasaba. Sva zemlja u Muljskom hudutu pripadala je Muljanima, Hasanbegovićima i Pašićima. Mulja su više puta napadana od komita Baja Nikolića Pivljanina.

Pljačkali su i palili ovu bogatu kasabu koja je bila kasaba za sebe, imala je više trgovina i zanatskih radnji.

Ovdje u Muljima postoji i jedna nekropola stećaka.

Komite su i mekteb više puta palili i rušili, a mještani muslimani ga ponovo obnavljali.

241 H. Hasandedić, „Muslimanska baština u istočnoj Hercegovini“, Sarajevo, 1990. godine, str. 207-209.

Haptovac sa Muljima se pominje u poimeničnom popisu Hercegovačkog sandžaka-vilajeta 1475-1477. godine.

Bio je džemat Stipana, sina Miloša.

Haptovac je brojao je 86 domova.[242]

Uspomena na življenje muslimana u Haptovcu i okolici je mnogo naziva lokaliteta i toponima kao što su: Vrelo Hadžijina pećina, Ljubovića hudut, Begluci, Pašića bare, Hasanbegovića njive i dr.

Ovdje su živjele porodice: Bijedići došli sa Jasena kod Trebinja 1881. godine, bavili se trgovinom, zemljoradnjom i stočarstvom, a bili su i veletrgovci stokom za austrougarsku vojsku, tzv. liferanti.

Ovdje su imali tri kuće u vlasništvu Hasanbegovići i Pašići. Najznamenitiji Pašić je Salko Ćosaga, sin Hadži-age Pašića, rođen je u Muljima 1870. godine.

Uoči Prvog svjetskog rata austrougarska vlast ga postavlja za gradonačelnika Gacka koju dužnost je obavljao sve dok Austrougarska nije napustila balkanske prostore.

Ćosaga se nalazio u delegaciji Gačana kod austrijskog cara Franje Josipa u Beču, gdje je bio tumač narodnih potreba svoga kraja. Dolaskom Kraljevine Jugoslavije 1918. godine Ćosaga je zaustavio pljačku sa Zejnil-agom Hasanbegovićem državne i privatne imovine i uz pomoć još ljudi uspio spasiti Haptovac od crnogorskih i domaćih palikuća i pljačkaša, koji su bili stigli sa stotine tovarnih konja da opljačkaju i popale Haptovac i Mulja.

Uskoro se Ćosaga uputio u Beograd kod predsjednika vlade Nikole Pašića da interveniše protiv nasilja Srba nad muslimanima Gacka.

Nikola Pašić je primio Ćosagu koji mu je istakao najveći problem koji ima ovaj kraj: hajdučiju koja bjesomučno sa crnogorske strane nasrće na Gačane. ugrožavajući imovinu i živote ovdašnjih muslimanima.

Ćosagina uzrečica je bila:

„Bez opanka nema ni junaka."

Ovdje u Haptovcu su živjeli i Šehovići koji su se bavili zanatstvom i zemljoradnjom. Došli su iz Bileće na ženinstvo.

Muslimanske porodice koje su u Haptovcu i oko njega imale svoju imovinu su

Alijagići, Avdići, Babovići, Bašići, Begovići, Cilovići, Čampare, Čengići, Čustovići, Ćimići, Dilberovići, Dizdarevići, Džuburi, Fetahagići, Gadže, Hrustanovići, Mehići, Poškovići, Resulbegovići, Tanovići, Škaljići, Zvizdići i dr.

242 S. Čampara, „Monografija Gacka", Sarajevo, 2000. godine, str. 290-296.

Da vidimo kako se kretalo stanovništvo u Haptovcu i Muljima iz sljedećih popisa:

Haptovac	1879. godine	muslimana 207,	pravoslavaca 16.
Mulja	1879. godine	muslimana 78,	pravoslavaca 29.
Haptovac	1885. godine	muslimana 207,	pravoslavaca 73 i katolika 8.
Mulja	1885. godine	muslimana 94,	pravoslavaca 32.
Mulja	1895. godine	muslimana 92,	pravoslavaca 38.
Haptovac	1895. godine	muslimana 205,	pravoslavaca 143 i katolika 32.
Haptovac	1910. godine	muslimana 250,	pravoslavaca 140, katolika 32 i jevreja 17.
Mulja	1921. godine	muslimana 106.	

Pošto je stanovništvo popisivano bez etničke naznake od 1953-1961. godine, uzećemo samo dva zadnja.

Haptovac	1971. godine	muslimana 50,	pravoslavaca 356, Jugoslovena 39 i ostalih 59.
Haptovac	1991. godine	muslimana 43,	pravoslavaca 511, Jugoslovena 3 i ostalih 37.

Iz ovih popisa se vidi kako se muslimanska supstanca stalno smanjivala uglavnom pod nekim nevidljivim pritiskom i nekoliko krvavih pogroma nad muslimanima Haptovca.[243]

Ratom 1941-1945. godine muslimanska supstanca u Haptovcu se smanjila za 70%.

Posljednjom agresijom 1992-1995. godine muslimanska supstanca je potpuno nestala. Ovdje više nema muslimana.

Dosta ih je ubijeno, preživjeli su izgleda pobjegli da se više ne vrate na svoja imanja, tako da danas muslimanski Haptovac (Haptov Do) naseljavaju isključivo muslimanske ubice Srbi i Crnogorci.

243 S. Čampara, „Monografija Gacka“, Sarajevo, 2000. godine, str. 296-297.

HODINIĆI

Hodinići se nalaze se 4,5 km južno od Gacka, a sastoje se od više zaseoka: Gradac, Džanci, Ćimići, Nukići, Hidovići i Kraljev Do. Ovo je staro naselje koje se pominje u osmanskom poimeničnom popisu Hercegovačkog sandžaka 1475-1477. godine.

Timar Hodinići je pripadao Nevesinju, Aliji iz Sofije i Jusufu iz Bosne, posadniku tvrđave u Blagaj.

Timar je imao je 12 domova.

Koji su plaćali havsu od 855 akči.

Po drugom popisu 1585. godine Hodinići su vlasništvo Mahmuda, timarnika grada Ključa.

Baština Radićeva u ruci Hajdara sina Drageljina, baština Vukaševa u ruci udovice Stane, baština Nakova u ruci Jovandovoj.

Timur Jusufov čift.

Baština Vukoslava i Stipana sa zemljom Mrkov do i dio livada.

Plaćali su porez od 502 akče.[244]

Oko sela na više lokaliteta ima nekropola stećaka: Lalovo brdo, Čavlovica, Radajkov do i još na mnogo mjesta.

Selo je isključivo bilo musliimansko, što ćemo vidjeti iz sljedećih popisa stanovništva.

Hodinići 1879. godine su imali 104 stanovnika.

Hodinići 1885. godine su imali 116 stanovnika.

Hodinići 1895. godine su imali 147 stanovnika.

Hodinići 1910. godine su imali 178 stanovnika.

Hodinići 1921. godine cijela Kula ima 1.418 stanovnika, od toga 33 pravoslavca, a ostalo su muslimani.

Hodinići 1971. godine imaju 214 muslimana i 1 Jugoslovena.

Hodinići 1981. godine imaju 179 muslimana i 1 Jugoslovena

Hodinići 1991. godine imaju 182 muslimana i 1 ostalih.

U ovom selu su živjele sljedeće muslimanske porodice: Čampare, Ćimići, Džankovići, Hidovići, Karalići, Karaili, Nukići i Ondobake.

Agresijom 1992. godine JNA, crnogorskih i domaćih četnika selo je kompletno opljačakano, spaljeno i porušeno.

244 A. Aličić, „Poimenični popis sandžaka-vilajeta Hercegovina“, Sarajevo, 1985. godine,

Većina stanovnika, uglavnom nemoćnih i starih žena, zaklana je i pobijena od srpsko-crnogorskih ubica.

Dakle, čisto muslimansko naselje od blizu 200 stanovnika je nestalo. Zar to nije genocid, postepen ali planiran od srpske vlade u Beogradu, SANU-a i SPC-a (Srpske pravoslavne crkve)?

U ovo veliko naselje su se vratila 3 staračka domaćinstva.

I G R I

Selo Igri se nalazi sjeverno od Gacka oko 30 km u Boračkoj uvali, prostire se sa obje strane rijeke Igarštice, sastoji se od Donjih i Gornjih Igri. Komiti su često posjećivali ovo selo, pljačkali i palili, pa i ubijali nevino domicilno stanovništvo.

Od islamskih objekata ovdje je postojao harem-groblje i mekteb.

U Drugom svjetskom ratu 17. i 18. aprila 1942. godine selo su četnici, tzv. ustanici, „kosovski osvetnici" i partizani popalili. Dosta nevinog stanovništva je ubijeno.

Isti scenario se dogodio i u ljeto 1992. godine kada je izvršena agresija na istočnu Hercegovinu od strane JNA, domaćih i crnogorskih četnika. Ovdje su ranije živjele sledeće muslimanske porodice:

Bajrovići, Lende, Salčini, Skopak i Vuk.

Prema više raznih popisa stanovništva, od 1879-1991. godine ovdje je živio sljedeći broj stanovnika:

U cijelom Borču 1879. godine 633 stanovnika, muslimana.

Igri 1885. godine 141 stanovnik, musliman.

Igri 1895. godine 157 stanovnika, muslimana.

Opet Borač ukupno1921. godine 1.070 stanovnika, muslimana, 161 pravoslavac i 4 katolika.

Ostali popisi do 1971. godine nisu pisani po etničkoj osnovi nego ukupan broj stanovnika u boračkoj općini.

Igri su imale 1981. godine 39 stanovnika, muslimana.

Igri su imale 1991. godine 19 stanovnika, muslimana.

Ovdje više nema muslimana od 1992. godine.

J A B U K A

Selo Jabuka se nalazi oko 27 km sjeverno od Gacka ispod planine Tovarnice (1.792), a sa druge strane su Jabučke grede. Ispod sela protiče rječica Jabučnica, koja na sastavcima sa rijekom Izgorkom pravi Sutjesku.

Domaće i crnogorske komite su često napadali ovo selo i njegove stanovnike i pljačkali, ali su se ovi hrabri Jabučani suprotstavljali komitama, pa su ovi bježali glavom bez obzira kad bi Jabučani zapucali. Ipak, tokom povijesti komite i hajduci su u više navrata uspijevali zapaliti i opljačkati selo u danu kada bi muškarci bili van sela na seoskim radovima. Često puta su i ubijali one koji bi im se suprotstavljali. Mnogi stanovnici ovog sela su pobijeni 17-18. aprila 1942 godine od četnika ili partizana, ustanika.

Ista sudbina je zadesila i njihove potomke 1. jula 1992. godine.

Od islamskih objekata postojao je mekteb i harem čiji su nišani uglavnom uništeni, a mekteb zapaljen 1942. godine.

Ovdje su živjele sljedeće muslimanske porodice: Bajrovići, Drnde, Kalabe, Kalabušići, Salčini i Skopak. Od agresije na Bosnu i Hercegovinu 1992. godine ovdje više nema muslimana, selo je etnički očišćeno. Prema popisima koji su nam bili dostupni, u Jabuci je živjelo dosta muslimanskog stanovništva.

U Borču kome pripada Jabuka po popisu iz 1879. godine živjela su 633 muslimana u 14 sela boračke kotline.

1885. godine u Jabuci sa Šipovicama su živjela	104 muslimana.
1895. godine u Jabuci sa Šipovicama su živjela	124 muslimana.
1910. godine u Jabuci sa Šipovicam su živjela	83 muslimana.
1921. godine nije bilo posebnih popisa za sela Borča.	
1948. godine u Jabuci je živjelo	107 muslimana.
1953. godine u Jabuci je živjelo	126 muslimana.
1961. godine u Jabuci su živjela	153 muslimana.
1971. godine u Jabuci je živjelo	130 muslimana.
1981. godine u Jabuci je živjelo	87 muslimana
1991. godine u Jabuci živi samo	38 muslimana.

Sami popisi govore kako se stalno smanjivala supstanca muslimana, od 153 spala je na 38 stanovnika samo za 43 godine.

Od agresije 1992. godine JNA, crnogorskih i domaćih četnika muslimani su etnički očišćeni i ovdje više ne žive.

JUGOVIĆI

Selo Jugovići se nalaze sjeverozapadno od Gacka oko 25 km na kraškoj visoravni (1240 m).

U selu su živjeli muslimani Juge koji se ovdje pominju prije 1530. godine. Potiču od krstjana bogumilske porodice Vuksana Jugovića, koji služaše na dvoru hercega Stjepana.

Tako selo dobi ime po Jugovićima. Jugovići su prešli na islam i uzeli prezime Jugo.

Iznad sela se nalaze tri harema (groblja) površine 5.850 m^2, upisani su u gr. pod br. 291., sada postoje samo tragovi nišana i zidane ograde od harema, nekad je ovdje postojao i mekteb.[245]

Nekoliko popisa zorno pokazuju da su selo Jugoviće od davnina naseljavali i muslimani, pored pravoslavaca.

Jugovići su 1879. godine imali 29 muslimana i 236 pravoslavaca te da su pripadali kotaru Nevesinje.

Jugovići su 1885. godine imali 33 muslimana i 210 pravoslavaca, isto je pripadalo kotaru Nevesinje.

Jugovići su 1895. godine imali 32 muslimana i 288 pravoslavaca.

Jugovići su 1910. godine imali 22 muslimana 315 pravoslavaca.

Jugovići su 1921. godine imali 17 muslimana i 246 pravoslavaca.

Muslimani su napustili svoja imanja kada su ih domaći četnici 1941. godine protjerali sa svojih ognjišta. Skoro jednu trećinu muslimanskog stanovništva su pobili, sve opljačkali i spalili. Preživjeli muslimani se više tamo nisu vratili.

KAZANCI

Selo Kazanci se nalazi na krajnjem jugoistoku gatačke općine i graniči sa Crnom Gorom. Poslije dolaska pod osmanlijsku vlast 1465. godine, ovo mjesto i njegova okolina mijenjali su kadiluke, tako su bili u Fočanskom, Cerničkom i Gatačkom.

245 H. Hasandedić, „Muslimanska baština u istočnoj Hercegovini“, Sarajevo,1990. godine, str. 219.

Od islamskih objekata ovdje su bili džamija, čiji je dio minareta stajao uzgor sve do agresije JNA, crnogorskih i domaćih četnika 1992. godine.

Veliki harem oko džamije, čiji su nišani svi uništeni, a komšije pravoslavci nišane su uzidali u zidove svojih kuća ili štala; kazanac-pašini porušeni dvori, od koih se vide samo omeđine.

Džamija je zadužbina Osman-paše Kazanca, koji je ovdje rođen polovicom XVII stoljeća.[246]

Osman-paša Kazanac je uz džamiju sagradio mekteb, medresu, šadrvan i uveo vodovod u svoje dvore. Ispod džamije je „pašina bara", a iznad nje vrelo „oko". Naprijed pomenute zadužbine je 1684. godine zapalio i porušio Bajo Nikolić Pivljanin.

U svom divljačkom naletu Pivljanin je sa svojih oko 800 hajduka sve muslimanske kuće popalio i pobio mnogo muslimanskog življa, kojima su uglavnom odsijecane glave.

Poslije velike pljačke, ubistava i paljevine, tada su poveli i 22 zarobljenika među kojima je i hodža, vratili su se u Boku, a usput opljačkali i spalili muslimansko selo Duliće.

Zatiranje islamske baštine, a posebno u ovim krajevima bio je pisan i nepisan zakon hrišćana ovog dijela Balkana. Od dolaska Osmanlija do današnjih dana, pa nije prestao ni danas.

Svi ovi zločini kroz historiju su planirani i od SPC-a, a kasnije i od srpskih zvaničnih vlasti i Srpske akademije nauka.

Godine 1852. hercegovačko-crnogorski ustanici-hajduci na čelu sa Lukom Vukalovićem i Stojanom Kovačevićem održali sastanak u planini Somini. Odluka je bila da se stalno udara na muslimane na drumovima i selima, da se ubijaju i pljačkaju. Kasnije 1878. godine odlučeno je da se udara i na austrougarske soldate. Vidljivo je da su se muslimani stalno pomjerali od Crne Gore prema zapadu, a dojučerašnja fukara i kmetovi zaposjedali njihova imanja. Islamske objekte su rušili i zatirali kao da tamo nikad nije bilo muslimana, temeljito su rušili, a vadili su i temelje džamija, mekteba i drugih muslimanskih objekata, da se tamo muslimani ne bi nikad vratili, niti znalo da su tamo nekad živjeli. Napadi hajduka na Kazance opjevani su u više narodnih pjesama. U jednoj koja nosi naslov „Koprivica Vido i paša od Kazanaca" na dva mjesta se pominje džamija.

246 H. Hasandedić, „Muslimanska baština u istočnoj Hercegovini", Sarajevo, 1990. godina str. 201-207.

To začuše „Turci“ u Kazance (muslimani)

Svaki skoči na noge lagane

hitro trče Turci pred džamiju.

Idi Ibro sandžak bajraktare

Uzmi bajrak pobij pred džamiju.

U drugoj pjesmi se kaže:

Kad po kuli blago pokupiše

Zapališe kulu i džamiju.[247]

Kazanci su po prvom osmanlijskom popisu Hercegovačkog sandžaka, 1475-1477. godine bili timar Karadže iz Bosne i Ismaila iz Ćustendila. Baština su trojice braće sinova Radašinih: Milića, Radosava i Bogdana.

Tada su Kazanci imali 6 domova, 2 neoženjena.

Plaćali su porez od 514 akči.[248]

Po drugom popisu 1585. godine Kazanci su timar Velije sina Ahmedova posadnika tvrđave Ključ. Čifluk od baštine Marka Vukmirova i Jovaša Božanina u ruci Nikole Markova i Đure Petrijeva.

Naknada su davali desetinu, ispendže, na sitnu stoku i ostale poreze 500 akči. Prema velikom broju omeđina i gradina može se sa sigurnošću tvrditi da su Kazanci bili velika čaršija (kasaba) naseljena muslimanima-Bošnjacima. Ovdje je muslimanska baština bila veoma zavidna po gruntu, tako i broju raznih objekata. Iz gruntovnih knjiga se vidi da su u Kazancima imali svoje posjede i imanja: Brkovići, Čampare, Čustovići, Hasanbegovići, Muljani, Pašići, Sarići,Tanovići i Zvizdići. Svi muslimani izbjegli iz Kazanaca su se naselili u Haptovcu, Gacku i Kuli Fazlagića. Džamija i harem se vode u gr. ul. br. 367. kat. čestica 1.088.[249]

Rušenje džamija i drugih islamskih objekata je nepisan zakon kod pravoslavnog stanovništva, koji su graničili s osmanskom državom. Na prostoru između Stepena i Korita u planini Somini su se najviše skupljali hajduci za osmanlijske uprave odakle im je bilo polazište za pljačku, paljevine i ubistva bogatih muslimana u Kuli Fazlagića. Zato se u jednoj epskoj srpskoj pjesmi pominju porodice Čampara, Fazlagić, Hasanbegović, Tanović, Zvizdić, Krvavac, Sarić, Bašić, Muhović i dr. Osmanlijske vlasti bile su prisiljene da u ovoj planini naprave vojnu kršlu (kasarnu) gdje je bila smještena vojska koja je

247 H. Hasandedić, „Muslimanska baština u istočnoj Hercegovini“, Sarajevo 1990. godine, str. 205.

248 S. Čampara, „Monografija Gacka“, Sarajevo, 2000. godine, str. 302-304.

249 H. Hasandedić, „Muslimanska baština u istočnoj Hercegovini“, Sarajevo, 1990. godine str. 201-206.

imala zadatak da čuva muslimanska sela od pravoslavnih hajduka. Napravljena je i džamija, pa i danas postoji gomila kamenja koje se i danas zove „Omerova džamija". Graditelj džamije je bio Omer-buljubaša Sarić, koji je prethodno bio seiz kod Salih-bega Murguza u Bileći. Somina se u epskim srpskim pjesmama naziva „hajdučko gnijezdo", pa se za nju kaže:

„Jer Somina nikad nije sama

Bez hajduka il bez mrka vuka."

U Vasojevićkom zakonu iz prve polovine XIX stoljeća, koji ima samo 12 tačaka, to je i ozakonjeno.

U paragrafu 3. tačke 2. stoji ovo: „Nove džamije da se ne grade, a stare da se zabatale." Ovaj zakon sam po sebi poziva na uništenje jedne etničke grupe, u to vrijeme „Turaka" (muslimana), i njihovog znakovlja. Kazanci su veoma rano etnički očišćeni od muslimana.[250]

K LJ U Č

Mjesto Ključ se nalazi na krajnjem jugu gatačke općine na oko 10 km vazdušne linije, a zapadno oko 2 km od Cernice. Ključ je je bio u vlasti Sandalja Hranića do kraja XIV stoljeća i nasljednika mu Stjepana Vukčića Kosače (hercega Stjepana).?

Osmanlije su grad zauzele prije septembra 1468. godine. Osvojio ga je najmlađi sin hercega Stjepana, Ahmed Hercegović, koji je otišao u Istanbul, tamo se školovao i primio islam.

Svi ključki krstjani (bogumili) kojima je pripadao i herceg Stjepan su prešli na islam, o postojanju bogumila svjedoče i nekropole stećaka u ključkom polju, na glavici Ćućevici ispod sela.

Ključ je, po prvom poimeničnom popisu sandžaka Hercegovina 1475-1477. godine bio timar Karadže, dizdara tvrđave Ključ. U tvrđavi je bilo 20 osoba koji imaju svoje timare i džemate po cijeloj Bosni i Hercegovini.

Godine 1585. tvrđava ima 25 namještenika, svi imaju svoj berat: Sulejman-aga, dizdar tvrđave, Đuliman, ćehaja tvrđave, Sulejman, imam tvrđave itd. Uz tvrđavu mahale Bošnjaka je časna džamija Ejnebegija Dizdara.?

Mujudin, Hatib s beratom i Alija mujezin s beratom.

Džemat je brojao 19 domova.[251]

250 S. Čampara, „Monografija Gacka", Sarajevo, 2000. godine, str. 302-304.

251 A. Aličić, „Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina", Sarajevo, 2000. godine str, 435.

Osmanski putopisac Evlija Čelebi prolazeći kroz Ključ 1664. godine zapisao je da se Ključ nalazi između dva brda, da ima dvije visoke kule, dva topa, 12 pod pločom pokrivenih kuća, van grada malu džamiju, bunar (čatrnju), pijacu i skladište žita.?

Prva kapetanija je ovdje postavljena 1715. godine, prvi od 6 kapetana bio je Omer, Abdul-baki, Osman-aga II, Ali-aga, Mustafa i Hasan kapetan do 1835 godine kada se ukida ova kapetanija. Ključ je imao svoj odžakluk na Dubrovačkoj skeli i stalnoj skeli džumruk u Gabeli.

Crnogorski hajduci iz Pive i domaći hajduci su 1768. godine ubili Ali-bega Hasanbegovića i bajraktara Mustafu iz zasjede u Stubici u Pivi.

Ubistvo je uradio Nikola sa svojim bratom i još 7 hajduka sve radi pljačke i zastrašivanja muslimana da ubrzaju njihovo iseljavanje iz pograničnih krajeva prema Crnoj Gori.[252]

Domaće i crnogorske komite, a kasnije i četnici su više puta rušili i palili ključku džamiju, ali su je vrijedni stanovnici sela ponovo obnavljali.

Kapetanija je imala prosječno 35 vojnika svih rodova: azapa, bešlija, delija, mustahafiza, derbendžija i dr.

Džamija je u Ključu izgrađena 1560. godine na lokalitetu Begove bašče, u selu je postojao mekteb i veliki harem sa oko 2.000 m^2 površine, a kao najznačajniji historijski eksponat je uklesana u kamenu stolica hercega Stjepana, koja je i danas dosta dobro očuvana.[253]

Četnici su tokom Drugog svjetskog rata ubili 49 stanovnika ovog naselja, ali je naselje odbranjeno od ovg četničkog zla. Nisu se mogli odbraniti početkom jula 1992 godine, goloruki od tenkova JNA, domaćih i crnogorskih Đukanovićevih četnika.

U kasabi su živjele sljedeće muslimanske porodice: Čustovići, Husići, Lutve, Mehići, Redžići, Škaljići, Tanovići, Telehmuvići i Turčinovići.[254]

Prema sljedećim popisima ključko stanovništvo je uvijek i isključivo muslimansko.

1879.	173 stanovnika.
1885.	184 stanovnika.
1895.	191 stanovnik.
1910.	219 stanovnika.

252 Dr. O. Blagojević, Beograd, 1971, godine, „N. d. str.105. i po pričanju Alije Tanovića, iz Međuljića.

253 H. Hasandedić, „ Muslimanska baština u istočnoj Hercegovini“, Sarajevo, 1990. godine, str. 197-201

254 H. Hasandedić, isto.

1961.	317 stanovnika.
1971.	240 stanovnika.
1981.	133 stanovnika.
1991.	78 stanovnika.

Od agresije JNA, domaćih i crnogorskih, rezervista, pljačkaša, četnika 1992. godine na istočnu Hercegovinu ovdje više ne žive muslimani-Bošnjaci. Cijelo selo je spaljeno i porušeno kao i najstarija džamija u gatačkoj općini.

Četnici su ubili preko dvadeset stanovnika, ovog sela.

Džamija je popravljena 2004. godine i stavljena u funkciju, ali je poslije dva mjeseca ponovo minirana munara od strane ekstremista ravnogorskog četničkog pokreta, ali je ponovo popravljena.

K O K O R I N A

Ovo selo gdje danas žive samo pravoslavci, pri prvom popisu Hercegovačkog sandžaka, 1475-1477. godine bilo je u posjedu Radoševa sina Grubača (stanište Krstjana-Bogumila), bio je timar Hasanov.

Po popisu 1585. godine je timar Katiba, Velije Ahmedova i zemin Mustafe Zaimova od baštine Hasana Cvetkova i Mehmeda Milobradova posadnika tvrđave Ključ.[255]

Poslije je postao katun Čengića, a sada tu žive potomci Čengićevih kmetova. U selu je postojao harem čije se konture ograde primjećuju i danas te pokoji slomljeni nišan.

K R A V A R E V O

Ovo selo se nalazi 4 km sjeverozapadno od Gacka. Za osmanlijskog vakta bilo je imanje age Zvizdića gdje su izgonjena goveda na ljetnu ispašu. Selo je po kravama i dobilo ime Kravarevo.[256]

Sadašnji njegovi stanovnici su pravoslavci, potomci Zvizdićevih čobana, kojima je zemlja oteta i data čobanima.

255 A. Aličić, „Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina“, Sarajevo, 1985. godine, str. 602.

256 A. Aličić, isto.

KULA FAZLAGIĆA

Kula se nalazi na 4 km južno od Gacka.

Mjesto je dobilo ime po kuli koju je u centru sela polovicom XVI stoljeća sagradio Ahmed-aga Fazlagić. Ahmed je bio bogat feudalac, vršio je razne službe kod sultana, pa je za svoj uspješan rad dobio timar od sultana.

Kulu su mu često napadali komite, ali je nisu nikada osvojili, pa tako nije doživjela sudbinu Kazanaca, Lipnika, Slivalja ili Somine.

Crnogorske i domaće komite su znali dobro koliko je bogat ovaj kraj, pa su često napadali ovdašnja sela, pljačkali i ubijali muslimane.

Selo je centar regije-džemat-mjesna zajednica od 13 sela u kome se nalazi džamija. Ovoj džamiji su gravitirala sela Bašići, Branilovići, Drugovići, Habuli, Hodinići, Kula, Međuljići, Mekavci, Muhovići, i Stolac. Uz džamiju su dva harema i mekteb srušen 60-ih godina prošlog stoljeća u kome je na spratu bio stan za imama.[257]

Poslije Drugog svjetskog rata u njemu je bila otvorena osnovna škola, zato što je stara škola bila srušena,a poslije je bila prodavnica, kada je trgovačko preduzeće pravilo novu savremeniju prodavnicu 200 m dalje. Mekteb je srušen i sav kamen od mekteba ugrađen u zidove nove prodavnice. Prilikom Drugog svjetskog rata ova sela su se odbranila od nasrtaja četnika, pa i partizana.

Prvi put su udruženi četnici i partizani ušli u Kulu 23. novembra 1943. godine, taj svojevrsni altkazar istočne Hercegovine. Po ulasku u Kulu Fazlagića četnici-partizani-osvetnici su napravili masakr nad muslimanskim narodom koji se organizovao da brani svoje domove od svih zlonamjernih napadača.

Ovi osvetnici-zločinci su likvidirali preko 200 nedužnih stanovnika Kule, popalili objekte, opljačkali narodu hranu i stoku. Popalili sve štale, sijeno i slamu kojom se trebala stoka prehraniti u nadolazećoj zimi.

Neki muslimanski mladići su prišli tim ustanicima, ali nažalost bili su odmah ubijeni od ovih osvetnika.

Po oslobođenju Gacka i Fazlagića Kule 1. septembra 1944. godine nastala je prava hajka na preživjele seljake, branioce džemata Fazlagića Kule. Tako je među prvima likvidiran politički vođa ovog kraja i JMO organizator odbrane ovog džemata Džemo Tanović.

U zadnjem ratu napad na Kulu Fazlagića započeo je u rano jutro 18. juna 1992. godine, najprije jakom artiljerijskom vatrom i tenkovima, dok je još narod spavao, a zatim su vojnici JNA, crnogorski i domaći četnici pod ko-

257 H. Hasandedić, „Muslimanska baština u istočnoj Hercegovini“, Sarajevo, 1990 godine, str. 209.

mandom Ljubana Jorgića sa najsavremenijim oružjem napali goloruk muslimanski narod. Ubijaju i kolju gdje koga stignu, pljačkaju, ruše i pale sve pred sobom. Prije na dan 17. juna održan je sastanak u motelu „Košuta" o napadu na Kulu, na sastanku učestvuje predsjednik Općine Gacka Mitar Lažetić i pukovnik JNA Parežanin i drugi gatački općinski rukovodioci i oficiri JNA. Na sastanku je napravljen plan kako osvojiti Kulu i likvidirati muškarce od 14-70 godina, a posebno je dat akcenat da ne smije preživjeti niti jedan intelektualc. Četnici su popalili sve kuće i pomoćne objekte u 13 kuljskih sela. Džamija je popravljena i stavljena u funkciju 2006. godine, ali je na sami Bajram 2010. ponovo pale četničke ravnogorske horde. Džamija je ponovo popravljena 2012. godine i stavljena u funkciju. Srušeno je popaljeno preko 1.200 kuća i drugih pomoćnih objekata, opljačkano je samo u 13 sela Kule Fazlagića oko 23.000 ovaca, 1.370 krava, 120 konja, više kamiona, preko 200 osobnih automobila, 93 traktora, motokultivatora, kosilica, grabilica, balirki i druge mehanizacije.

Poklane su sljedeće osobe: Fatima Bašić (1912), Sevlija Bašić (1925), Juko Sarić sahranjen bez glave (1912), Emina Voloder (1948), Arif Džankovića (1906), Hata Hasanbegović, Rizvan Sarić (1904), Raba Sarić (1918), Pemba Sarić (1910), Hajrija Sarić (1915), Rasim Muhović (1930), Azem Muhović (1940), Muniba Muhović, pošto su joj ubili na njene oči dva sina, Edina i Zijada, živu su je ubacili u vatru štale koja je gorjela, Almasa Čustović (1907), Derviša Čustović (1902), Zejna Zulović (1909), Nura Sukić (1896), Zada Sukić (1919), Mujo Fazlagić (1904), Naza Fazlagić (1900), Munta Fazlagić (1915), Hasnija Jugo (1925), Rabija Crnčić (zatekla se kao gost u Kuli), Fatima Vuk (1900), Memić Hanija (1898) , Bašić Mehmed (1932), Džanković Mejra (1933), Karalić Derviša (1935), Almasa Čustović (1907), Bajro Mehić (1914), Rušid Čustović (1924), u Cernici su ubijeni Alija i Džemil Hebib. U Ključu su ubijena i dvojica braće Tanovića,Tahir i Begler, starci od preko sto godina.[258]

Ovdje smo nabrojali samo nekoliko starih i iznemoglih nevinih žrtava crnogorsko-gatačkih četnika nad starim i nemoćnim. Inače bi nam trebalo mnogo prostora i vremena za nabrajanje četničkih žrtava.

Knjiga ima za cilj da objasni cilj genocida nad muslimanima i uzroke njihovog nestanka iz istočne Hercegovine, i iskonske mržnje pravoslavnog naroda prema Bošnjacima-muslimanima, kako oni kažu i danas Turcima.

Sve što je podsjećalo na islam sravnjeno je sa zemljom. Oko svih harema-grobalja su ograde dignute ako su bile željezne, betonske su porušene i većina nišana (nadgrobnih spomenika) porušena i oštećena u svim seoskim haremima. U ovih 13 sela poslije agresije i nekakva primirja od 1999. godine do 2013. godine vratilo se 21 staračko domaćinstvo na svoja imanja.

258 S. Čampara, (Ovo je samo manji dio poklanih Gačana u ljeto 1992. godine, prilikom progona bošnjačkog stanovništva).

U selu Kula Fazlagića su živjele sljedeće muslimanske porodice: Čampare, Dilberovići, Džafi, Džeci, Džuburi, Fazlagići, Grebovići, Habuli, Juge, Prgude, Tanovići i Zulovići.[259]

Po popisima iz sljedećih perioda Kula Fazlagića je kao selo imala ovakav broj muslimanskog stanovništva.

1879. godine 123 stanovnika.

1885. godine 97 stanovnika.

1895. godine 85 stanovnika.

1910. godine 72 stanovnika muslimana i 13 pravoslavaca.

Ovaj popis je bio za tadašnju općinu Kulu Fazlagića, kasnije u Titovoj Jugoslaviji, mjesnu zajednicu, a obuhvatao je 13 sela. Popis je vršen u Kraljevini SHS.

Izgledao je ovako:

1921. godine 1.451 musliman, 1.418 i pravoslavaca 33. Ovo su sva sela koja pripadaju regiji Kule Fazlagića. Na žalost Srbe su likvidirale i protjerale ustaše Kreše Tonogala. (kojije stigao iz Travnika sa 19 ustaša da zavadi Srbe i Bošnjake, što je ustašama u potpunosti uspjelo u junu 1941.).

1961. godine 272 muslimana.

1971. godine 222 muslimana.

1981. godine 214 muslimana i 1 Jugosloven.

1991. godine 187 muslimana.

Centar džemata Kula Fazlagića imao je sljedeće objekte: oko 300 stambenih objekata, preko 600 drugih gospodarskih objekata, džamiju, mekteb, dva harema (groblja).

U Kuli je otvorena škola 1902. godine i čitaonica iste godine.

Poslije agresije 1992. godine JNA, domaćih i crnogorskih četnika u ovom selu žive tri staračke porodice, u selu je bilo dosta žrtava od četnika, zaklali su čak i tri starice i jednog starca, svi su bili stariji od 90 godina.

259 S. Čampara (poznavalac ovog terena), "Monografija Gacka", Sarajevo, 2000. godine, str. 311-312.

LIPNIK

Lipnik se nalazi oko 8 km istočno od Gacka.

Naselje je miraz Smail-age Čengića koji mu je poklonio punac Bešir-aga Hasanbegović jer je oženio njegovu kćerku Čelebiju.

Prema prvom popisu Hercegovačkog sandžaka 1475-1477. godine, Lipnik je džemat Njegomira, sina Jelovca.

Imao je 15 domova, 3 neoženjena čovjeka.[260]

Lipnik i Mulja dijeli rijeka Mušnica. U Lipniku je živio Smail-aga Čengić, muteselim Gacka i Pive.

Pored kule, haremluka, musafirhane, kuće za pandure i drugih potrebnih zgrada, Smail-aga je podigao i džamiju ispod kule, kod džamije je postojao i harem, a izgradio je i svoj kompletan odžak.

Smail-aga je rođen 1778. godine u Jelešcima kod Kalinovika.

Kraj njegove kule je prolazio stari stočarski put, zvali su ga "vlaški put". imao je posebnu kulu za vojsku na tri sprata i posebnu za zatvorenike (hapsanu). Sve zgrade su urađene na lokalitetu zvanom Glavica. Džamija je srušena u julu 1876. godine.

Smail-agu su na prevaru i časnu crnogorsku riječ pogubili Crnogorci na Mljetičaku u Drobnjacima 5. septembra 1840. godine.[261]

Njegovi sinovi su prenijeli njegove ostatke, bez glave sahranili ga kod njegove džamije i podigli mu turbe. Turbe su srušili četnici u Drugom svjetskom ratu. Hajduk Lazar Sočica je u Čengića kuli koncem jula 1876. godine dočekao crnogorskog knjaza Nikolu i njegovu vojsku koji su pošli na Mostar. Nakon odlaska knjaza Nikole, Sošica je sve zgrade opljačkao i spalio do zadnje. Crnogorska vojska na čelu sa knjazom je još na svom putu spalila Tanovića i Vukotića kule u Fojnici, pa kule u Zalomu, Bećir-age Ljubovića dvore u Odžaku kod Nevesinja. Sva rušenja su vršena dinamitom po uputama francuskog kapetana Barbije. U knjaževoj vojsci je bio i Hrvat Ferdo Kikerec, slikar koji je uradio crtež Čengića dvora. Smail-aga je imao sedam sinova od kojih je najpoznatiji Derviš Salih-paša. Čengići se po dolasku u Hercegovinu naseljavaju prvo u Cernicu koja je bila sjedište kadiluka.

Ovdje su Čengići izgradili više zadužbina o kojima smo već govorili u opisu Cernice.

---

260 A. Aličić, „Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina", Sarajevo, 2000. godine, str. 146.

261 S. Bašagić, „Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine od 1463-1850. godine str. 156-157.

Kada su Čengići odselili iz Lipnika, sva njihova imanja su uzurpirali njihovi kmetovi Bjelogrlići i Lojovići, ovdje u Lipniku od 1876. godine više nema muslimana , jer su kroz vrijeme totalno etnički očišćeni.

L O N Č A R I

Selo Lončari se nalazi oko 30 km sjeverozapadno od Gacka.

U boračkoj kotlini isključivo su ovdje živjeli muslimani. Aprila 17. i 18. 1942. godine selo je spaljeno,opljačkano, porušeno i dosta njegovih stanovnika pobijeno od strane četnika i pratizana. Od islamskih objekata ovdje je bio mekteb koji je radio do 1942. godine kada su ga zapalili četnici, kosovski osvetnici (tako su sebe nazivali) i harem-groblje čiji su nišani skoro svi uništeni.

Nešto preživjelih stanovnika se vratilo 1946. godine iz izbjeglištva, ali je njihove potomke zadesila ista sudbina 1992. godine.

U oba rata Lončari su imali mnogo ljudskih žrtava.

Ovdje su živjele sljedeće muslimanske porodice: Alađuzi, Dizdarevići, Gadžo, Lončarići i Vuk.

Lončari su jedno od 14 sela Borča. Prema popisima od 1879. do 1991. godine broj stanovnika se kretao ovako:[262]

1879. godine Borač je pisan kao cjelina od 14 sela, ima 633 muslimana.

1885. godine Lončari kao popisano selo ne postoje, a taj se propust desio i na sljedećem popisu 1895. godine.

1910. godine u Lončarima živi 45 muslimana.

1921. godine opet se pojavljuje Borač kao cjelina sa 1.017 muslimana, 161 pravoslavcem i 4 katolika.

1948. godine u Lončarima živi 86 muslimana.

1953. godine u Lončarima živi 100 muslimana.

1961. godine u Lončarima živi 89 muslimana.

1971. godine u Lončarima živi 73 muslimana.

1981. godine u Lončarima živi 40 muslimana.

1991. godine u Lončarima živi 4 muslimana i 1 Jugosloven.

Poslije agresije 1992. godine više u ovom selu nema muslimana.

262 S. Čampara, „Monografija Gacka“, Sarajevo, 2000. godine, str. 312-313.

L U K A

Ovo muslimansko selo nalazi se oko 30 km sjeverno od Gacka.

Tokom vladavine Kraljevine Jugoslavije ovo selo je bilo česta meta pljačkaša domaćih i crnogorskih komita, pljačkana i odgonjena su im čitava stada ovaca i goveda. Sve se ovo dešavalo do početka Drugog svjetskog rata.

U selu od islamskih spomenika kulture postojao je mekteb i harem-groblje. Selo je 17. i 18. aprila 1942. godine popaljeno od udruženih snaga četnika i partizana, a 1992. godine ponovo, ovog puta od združenih snaga JNA, domaćih i crnogorskih četnika prilikom agresije na Bosnu i Hercegovinu, u oba slučaja imali su mnogo ljudskih žrtava.

Kao jedno od 13 boračkih naselja, potpuno je uništeno i naselje i stanovnici.

U selu su živjele sljedeće musliimanske porodice: Dervišević, Džolote, Grelji, Hrvi, Kalabe, Lende, Loge, Mandže, Selimhodžići, Somi i Voloderi.

Selo Luka u boračkoj kotlini je čisto muslimansko.

Prema nekoliko popisa stanovništva u selu Luka, stanovništvo se kretalo ovako:

Cijeli Borač je popisan u svih 14 sela zajedno 16. juna 1879. godine i bilo je ukupno 633 stanovnika.

Prema popisu 1885. godine Luka je imala 230 muslimana.

1895. godine Luka je imala 303 muslimana.

1910. godine Luka je imala 230 muslimana.

Borač cijeli 1921. godine je imao 1.017 muslimana, 161 pravoslavca i 4 katolika žandara.

1948. godine Luka je imala 144 muslimana.

1953. godine Luka je imala 189 muslimana.

1961. godine Luka je imala 142 muslimana

1971. godine Luka je imala 151 muslimana.

1981. godine Luka je imala 73 muslimana, 2 pravoslavca i 1 ostalih.

1991. godine Luka je imala 40 muslimana.

Od agresije na istočnu Hercegovinu od juna mjeseca 1992. godine u ovom selu nema muslimana, svi su po etničkom principu očišćeni iz boračke kotline.

M A N J A C I

Selo Manjaci se nalazi sjeverozapadno od centra općine Gacko, udaljeno oko 30 km.

Nekad su ovdje živjeli Lončarići, ali poslije stalnog napada domaćih i crnogorskih komita i hajduka, pljačke i paljenja objekata, napuštaju ovo selo negdje 1871. godine i bježe u sigurnija područja. Od islamskih objekata ima veći harem, koje mu se i sada znaju tragovi ogradnog zida i poneka krhotina od nekadašnjih bašluka (nadgrobni spomenici).[263]

M E D A N I Ć I

Selo Medanići je nekad bilo isključivo muslimansko, pa postepeno mješovito i na kraju čisto pravoslavno. Nalazi se oko 7 km zapadno od Gacka.

Medaniće su često razarale komite, pljačkali su i ubijali samo muslimanska domaćinstva, pravoslavce nisu dirali. Uvidjevši kakvu politiku vodi Kraljevina Jugoslavija, neki muslimani su pobjegli iz sela čak u Ameriku prije Drugog svjetskog rata. Od islamskih spomenika kulture postojao je mekteb i veliki harem-groblje.

Medanići su bili imanje Dedage Čengića, sina Smail-age Čengića. Sadašnji stanovnici su uglavnom potomci Čengića kmetova. Muslimani iz ovog sela su 1941. godine protjerani i dijelom pobijeni, a njihova imovina opljačkana i popaljena. Nekolika domaćinstava se vratila iz izbjeglištva 1946. godine. Pošto je stanovništvo pisano bez etničkog značenja, tako se iz popisa 1981. godine vidi da muslimana više nema u ovom selu.

Ovdje su nekad živjele sljedeće muslimanske porodice:

Ferizovići, došli iz Onogošta 1691. godine, Hujduri, Ovčine, Sarići, Vilogorci, Vukotići, i Zilići. Poslije Drugog svjetskog rata nešto muslimana se vratilo na svoja ognjišta.

Vratili su se oni koji su preživjeli 1941. godinu i osvetnički pokolj, ali su ubrzo napuštali selo, uvidjevši da ovdje ne mogu ostati, jer su bili svaki dan provocirani i šikanirani od svojih komšija pravoslavaca. Tražili su sebi sigurnije mjesto za život, najviše ih se naselilo u Mostar i Sarajevo.

Do početka Prvog svjetskog rata 1914. godine u ovom selu su živjele i sljedeće muslimanske porodice: Alađuzi, Bašiči, Ćatovići, Kapetanovići, Lutve i Dilići, svi su imali velika imanja u Medanićima.

263 J. Dedijer, n. d. „Hercegovina“, Beograd, 1909. godine, str. 241 i po pričanju Avdije Talovića. H. Hasandedić, „Muslimanska baština u isttočnoj Hercegovini“, Sarajevo, 1990. godine, str. 219.

Iz sljedećih popisa vidi se kako su sukcesivno muslimani nestajali iz ovog sela. Zar i ovo nije očit dokaz dugotrajnog i sukcesivnog etničkog čišćenja?

1879. godine u selu je bilo muslimana 138, pravoslavaca 56.

1885. godine u selu je bilo muslimana 176, pravoslavaca 25.

1895. godine u selu je bilo muslimana 128, pravoslavaca 71.

1910. godine u selu je bilo muslimana 128, pravoslavaca 71.

1921. godine u selu je bilo muslimana 86, pravoslavaca ?

1981. godine nema nijednog muslimana u ovom selu.

M E Đ U LJ I Ć I

Bošnjačko selo Međuljići nalazi se na jugoistoku od grada Gacka na kraškoj zaravni, koja odvaja Gatačko polje od Pustog polja.

Međuljići su udaljeni od Gacka oko 15 km. nalaze se s desne strane magistralnog puta Gacko-Bileća-Trebinje-Dubrovnik. Vazdušne linije su udaljeni oko 4 km od Gacka.

Ovdje su živjeli čuveni Tanovići: Mula-aga Tanović iz osmanskog vakta, Džemo Tanović, organizator odbrane Kule Fazlagića od 1941-1944. godine. Džema su ubili partizani na vrlo podmukao način u septembru 1944. godine. Džemov sin, akademik, filozof Arif Tanović bio je prvoborac u Drugom svjetskom ratu, jedan od najznačajnijih Gačana u nauci i politici, umro u Sarajevu 2010. godine. U Međuljićima od islamskih spomenika kulture postojao je jedino mekteb i harem u kome je sahranjen serdar Zulfo Tanović, koji je živio polovicom XIX stoljeća, a bio je osmanlijski oficir.

Ovdje su živjele sljedeće muslimanske porodice:

Čustovići, Džuburi, Pašići i Tanovići. Džuburi i Sarići su zapravo živjeli na Zbornoj gomili koja je pripadala Međuljiću. Ovdje su imali svoje trgovine na samom putu Gacko-Bileća-Trebinje, zemlja im je bila uglavnom oko kuća, pa je nije bilo teško obrađivati. Ovo je jedno od bogatijih sela u istočnoj Hercegovini, ali i selo sa najviše fakultetski obrazovanih ljudi u odnosu na broj stanovnika u bivšoj Jugoslaviji. Samo iz jedne kuće je bilo 8 braće, sinova Džema Tanovića sa fakultetskom diplomom.

Iz sljedećih popisa stanovništva vidi se kako se kretao broj stanovnika u Međuljićima.

1879. godine u selu je živjelo 125 muslimana.

1885. godine u selu je živjelo 64 muslimana i 9 pravoslavaca.

1895. godine u selu je živjelo 97 muslimana i 17 pravoslavaca, ali van sela.

1910. godine u selu je živio 141 musliman i 13 pravoslavaca van sela.

1961. godine u selu je živjelo 112 muslimana.

1971. godine u selu je živjelo 93 muslimana.

1981. godine u selu je živjelo 85 muslimana, 1 katolik i 1 Jugoslaven.

1991. godine u selu je živjelo 66 muslimana.

U agresiji na Bosnu i Hercegovinu ovo selo su napali 17. juna 1992. godine JNA, domaći i crnogorski četnici. Malobrojno i nenaoružano stanovništvo nije pružilo nikakav otpor topovima, tenkovima pomenutih vojnih i paravojnih snaga. Znači od 17. juna 1992. godine ovdje više nema muslimana-Bošnjaka. Selo je imalo mnogo nevinih žrtava kada je totalno etnički očišćeno, opljačkano, spaljeno i porušeno.

M E K A V C I

Selo Mekavci se nalazi se oko 7 km južno od Gacka, sastavljeno je od dva manja sela, Brkovića i Mekavaca.

Od islamskih spomenika kulture postoje samo dva harema (groblja).

U ova dva sela živjele su muslimanske porodice Brkovići, Dilberovići i Hadžići.

Prema popisima stanovništva iz raznih perioda, dobijeni su sljedeći rezultati:

1879. godine u Mekavcima je bilo	96 muslimana.
1885. godine u Mekavcima je bilo	112 muslimana.
1895. godine u Mekavcima je bilo	111 muslimana.
1910. godine u Mekavcima je bio	131 musliman.
1861. godine u Mekavcima je bilo	87 muslimana.
1971. godine u Mekavcima je bilo	58 muslimana.
1981. godine u Mekavcima je bilo	28 muslimana i 5 Jugoslovena.
1991. godine u Mekavcima je bilo	24 muslimana.

Po oprobanom scenariju etničkog čišćenja, od 1910. do 1992. godine broj muslimana u ovom selu se drastično smanjuje sa 131 na svega 24 stanovnika.

Agresijom JNA, crnogorskih i domaćih četnika očišćeno je i ovih preostali 24 stanovnika sela Mekavaca.

Od izvršene agresije na istočnu Hercegovinu i Kulu Fazlagića 17. i 18. juna 1992. godine ovdje u Mekavcima više nema muslimana-Bošnjaka.

Sve je opljačkano, opustošeno i popaljeno, dosta stanovništva pobijeno.

M E L E Č I Ć I

Melečići su bili čisto muslimansko-bošnjačko selo. Nalaze se u boračkoj zavali oko 25 km sjeverno od Gacka.

Ovo selo su često harali komite, pljačkali stanovništvo i otimali im stoku. Aprila 17. i 18. 1942. godine četnici zajedno sa partizanima napali su ovo selo kao i svih ostalih 13 sela Borča. U Borču je tada pobijeno i poklano u pomenutim selima 375 muslimana-Bošnjaka,uglavnom žena, djece i starijih ljudi koji nisu mogli umaći četničkoj kami.

Agresijom na Bosnu i Hercegovinu ovo selo je 1. jula 1992. godine popaljeno od potomaka onih četnika koji su to zlo radili 1942. godine. Prilikom ove agresije selo je imalo dosta žrtava.

Kakva slučajnost, prvi genocid 1942, a drugi 50 godina kasnije, 1992. godine.

Od islamskih spomenika kulture postoji veći harem-groblje.

Ovdje su živjele sljedeće muslimanske porodice: Alađuzi, Demirovići, Gadže, Juge, Okerići i Rokše.

Iz nekoliko popisa stanovništva vidimo kako se kretao broj stanovništva u Melečićima.

1879. godine Borač ima 633 muslimana, popisan Borač kao jedna cjelina sa svih 13 sela.

1885. godine u Melečićima je živio 51 musliman.

1895. godine u Melečićima su živjela 82 muslimana.

1910. godine u Melečićima je živjelo 90 muslimana.

1921. godine ucijelom Borču je živjelo 1.017 muslimana, 161 pravoslavac i 4 katolika,vjerovatno su bili džandari-policajci.

1948. godine u Melečićima žive 73 muslimana.

1953. godine u Melečićima živi 68 muslimana.

1961. godine u Melečićima živi 58 muslimana.

1971. godine u Melečićima živi 47 muslimana.

1981. godine u Melečićima živi 21 musliman.

1991. godine u Melečićima živi 9 muslimana.

Od agresije na Bosnu i Hercegovinu i na ove prostore, od 1. jula 1992. godine ovdje više nema muslimana-Bošnjaka.

Nažalost, četnici su ostavili krvave tragove za sobom. Nisu štedjeli ni starice koje su imale i preko 100 godina. Ponovo je Borač bio četnička klaonica.

M J E D E N I K

Selo Mjedenik je bilo mješovito muslimansko-pravoslavno selo, a nalazi se u boračkoj kotlini sjeverno od Gacka oko 35 km na krajnjoj periferiji općinskog područja Gacko.

Nekako je lociran skoro u sredini boračke kotline. Iz osmanlijskih deftera iz XVI i XVII stoljeća vidi se da je cijelo stanovništvo muslimansko, to se zadržalo sve do 1910. godine Tada pod pritiskom komita, pljačkaša i ubica počinje iseljavanje muslimana u Tursku i Sandžak koji je još bio pod osmanskom upravom.

Iz osmanlijskog popisa 1585. godine je džemat Mustafe Skenderova, koji stanuje u blizini tvrđave Ključ. Radenko, Radosav i Dogul Milosavov imaju ovdje svoju baštinu. Selo tada ima 20 domova. Čifluk je Osman-age i ostale mu braće, a plaćaju porez na čift.

Timar Osmanli-Ibrahima plaćaju porez 456 akči.

Poslije završetka Prvog svjetskog rata, vlasti u ovom selu su dodijelile srpskim solunskim dobrovoljcima imanja vlasnika muslimana koji su otjerani ili pobjegli za Tursku. Prvi na muslimansku zemlju su došli Bejati iz susjednog sela Kokorine.

Radi nekih razmirica 1924. godine dođe do sukoba između srpskih dobrovoljaca i muslimana, solunaši su htjeli da otmu zemlju i od onih muslimana koji su još živjeli u selu. I tada su htjeli istjerati muslimane sa njihovih imanja, tu pogiboše 2 dobrovoljca solunaša. U cijeloj Hercegovini se muslimani uplašiše osvete, ali do nje ne dođe, pa ni komite više ne smjedoše posjećivati ovo selo radi pljačke, jer su se plašili hrabrih Mjedeničana.

U Drugom svjetskom ratu 1941-1945. godine muslimani ovog sela su se borili tri dana protiv četničko-partizanske armade. Imali su mnogo žrtava, ono što je preživjelo nešto se vratilo 1946. godine. Na žalost 50 godina kasnije, 1.jula 1992. godine doživješe istu sudbinu svojih predaka, jer četnici krenuše u ponovni osvetnički pokolj muslimana u cijelom Borču.

Ovdje su živjele sljedeće muslimanske porodice: Delalići, Okerići i Gadže.

Ovo ćemo vidjeti iz sljedećih popisa stanovništva:

1885. godine u Mjedeniku je živjelo 148 muslimana.

1895. godine u Mjedeniku su živjela 142 muslimana.

1910. godine u Mjedeniku su živjela 162 muslimana.

Sve do agrarane reforme i otimačine zemlje od muslimana, u selu nije bilo pravoslavaca, zato se od 1921. godine popisi vrše bez etničkog odvajanja stanovništva.

Tada je cijeli Borač imao 1.182 stanovnika, od čega 1.017. muslimana,161 pravoslavca i 4 džandara katolika.

U Mjedeniku su Delalići imali svoju kulu na dva boja-sprata. Od islamskih objekata bio je nekada mekteb i veliki harem-groblje.

1948. godine u Mjedeniku je živio 171 stanovnik, musliman.

1953. godine u Mjedeniku je živio 189 stanovnika, muslimana.

1961. godine u Mjedeniku je živjelo 209 stanovnika, muslimana.

1971. godine u Mjedeniku su živjela 133 stanovnika, muslimana.

1981. godine u mjedeniku su živjela 22 stanovnika, muslimana.

1991. godine u Mjedeniku je živjelo samo 15 muslimana i 2 pravoslavca.

Od agresije na Bosnu i Hercegovinu i na Borač, od 1. jula 1992. godine u Mjedeniku više nema muslimana, svi su etnički očišćeni.

M R Đ E N O V I Ć I

Selo se nalazi 8 km sjeverozapadno od centra općine Gacko.

Prema prvom osmanlijskom popisu Hercegovačkog sandžaka 1475-1477. godine, bio je posjed Mustafe, Mehmeda i Mahmuda.[264]

264 A. Aličić, „Poimenični popis sandžaka-vilajeta Hercegovina“, Sarajevo, 1985. godine, str. 603.

Često puta su ga harali komiti, ali hrabri gorštaci, seljani su ih uvijek dočekivali budni i progonili iz ovog sela.

Uglavnom su odlazili praznih ruku.

Mrđenovići su napadnuti 6. januara 1942. godine od četnika i partizana, opljačkani i popaljeni, a ubijeno je nekoliko žena i djece, ostalo je izbjeglo u Gacko i Kulu Fazlagića. Ovdje su živjele porodice:

Gačanovići, Kapetanovići, Šahovići i Tunovići.

Iz nekih popisa se da vidjeti ko su bili stanovnici Mrđenovića, ali prvi put se ovo selo popisuje 1948. godine kao samostalno, inače je stalno nekome pripajano prilikom popisa stanovništva. Vjerovatno je pisano zajedno sa selom Dražljevom.

Mrđenovići su	1948. godine imali	127 stanovnika, muslimana.
Mrđenovići su	1953. godine imali	129 stanovnika, muslimana.
Mrđenovići su	1961. godine imali	123 stanovnika, muslimana.
Mrđenovići su	1971. godine imali	81 stanovnika, muslimana.
Mrđenovići su	1981. godine imali	67 stanovnika, muslimana.
Mrđenovići su	1991. godine imali	38 stanovnika, muslimana.

Krajem juna 1992. godine stanovnike ovog sela ponovo napadaju četnici, ubijaju nekoliko mještana, pljačkaju i pred sobom sve ruše i pale po svom starom običaju.

Znači da poslije ovog uništavajućeg i rušilačkog nagona uglavnom komšija pravoslavaca ovdje više nema muslimana.

M U H O V I Ć I

Muslimansko selo Muhovići nalazi se oko 5 km od Gacka sjeverozapadno u krajnjem dijelu Kuljskog polja, ispod obronaka gatačke Bjelašnice. Ovdje su živjeli uglavnom Muhovići, kasnije su se naselili na ženinstvo još i Mehići iz Ključa.

Po popisima stanovništva statistika je sljedeća:

1879. godine	Muhovići su imali	31 stanovnika, muslimana.
1885. godine	Muhovići su imali	31 stanovnika, muslimana.
1895. godine	Muhovići su imali	38 stanovnika, muslimana.
1910. godine	Muhovići su imali	42 stanovnika, muslimana.
1948. godine	Muhovići su imali	86 stanovnika, muslimana.

1953. godine Muhovići su imali 67 stanovnika, muslimana.

1961. godine Muhovići su imali 39 stanovnika, muslimana.

1971. godine Muhoviči su imali 45 stanovnika, muslimana.

1981. godine Muhoviči su imali 39 stanovnika,muslimana.

1991. godine Muhovići su imali 28 stanovnika, muslimana.

Od agresije na Bosnu i Hercegovinu i agresije na Kulu Fazlagića 18. juna 1992. godine u Muhovićima više nema muslimana. Četničke zvijeri su ovom selu stanovništvo prepolovili, poklali i žive spalili. Više u ovom nekad bogatom selu nema muslimana, a četnici polako prisvajaju i obrađuju zemlju protjeranih muslimana.

M U LJ A

Selo Mulja, nekada značajno naselje nalazi se oko 7 km istočno od Gacka i oko 1,5 km isto tako istočno od Haptovca, sa desne strane rijeke Mušnice, preko rijeke prema istoku je Lipnik, nekad sjedište Smail-age Čengića.

Ovo selo sa Kazancima i Haptovcem u vrijeme osmanske vladavine predstavljalo je pravu kasabu sa svim sadržajima koje je taj vakat (vrijeme) zahtijevao.

Mulja su imala dosta domaćinstava, trgovine, zanatske radionice, pekaru, mekteb, mesdžid, čitaonicu, na Mušnici su imali nekoliko vodenica, vunovlačaru i stupe za valjanje sukna, harem, samo su petkom išli u haptovačku džamiju da klanjaju džumu i na bajram-namaz, a za drugo nisu imali potrebu jer su imali svoj mesdžid u naselju.

U Muljima je postojala i jedna kula koja je služila za odbranu. Posjedovali su najplodniju zemlju u gatačkoj općini. Mušnica je nanosila velike količine mulja na njihovu zemlju, pa je zato i bila plodna, a po nanosu toga mulja i selo je dobilo ime Mulja.

Godine 1683. crnogorski hajduci, Baje Nikolića, Pivljanina, poznatog ubojice i pljačkaša, sa više stotina hajduka napao je Mulja, Kazance i Lipnik, opljačkao ih i popalio. Dosta stanovnika tih sela je pobio, a dio odveo u roblje i prodao Mlečanima. Jedan dio tog naroda je našao spas u bijegu u sigurnija područja.

Mnogo kasnije se vratio preživjeli narod na svoja imanja. Da bi ponovo 1876. godine komite zapalile obnovljene kuće u Muljima, mesdžid, mekteb, kulu, mlinove i dr.

Iste godine po nalogu crnogorskog kralja Nikole upadaju komite u Mulja i obližnji Haptovac. Tada Pašići i Hasanbegovići bježe u Zagorje kod Foče, na imanje zagorskih Čengića. Nešto ovih familija se ponovo vraća u Mulja po austrougarskoj okupaciji Bosne i Hercegovine 1878 godine, gdje su živjeli do 1941. godine, kada ih na sam Vidovdan 28. juna napadaju ustanici. Od tada u Muljima više ne žive muslimani.

Prema zadnjem austrougarskom popisu 1910. godine, u Muljima je živjelo 92 muslimana i 30 pravoslavaca.

Stanovništvo je već prethodno popisano u Haptovcu, pa ga ovdje nećemo pominjati, samo ćemo naglasiti da su mnogo ranije ovdje živjeli samo Bošnjaci-muslimani, odmicanjem vremena broj Bošnjaka se stalno smanjivao, a broj pravoslavaca rastao.

U Muljima su živjele sledeće muslimanske porodice: Muljani, Hasanbegovići i Pašići.

N A D A N I Ć I

Nadinići, nekad bogato muslimansko selo, u nekim vremenima i manja kasaba sa nekoliko trgovina Kapetanovića i Dilića.

Kasaba se nalazi 9 km sjeverozapadno od Gacka na regionalnom putu Gacko-Nevesinje-Mostar.

Po prvom osmanlijskom popisu Hercegovačkog sandžaka 1475-1477. godine selo je stanište Vlaha.? Po popisu 1585. godine je timar Turalije, sina Mehmedova, Zemin Stjepanov u posjedu Osman-age.

Plaćaju porez od 300 akči.?

Od islamskih spomenika, uopšte objekata, ovdje postoje dva harema površine preko 4.000 m^2, upisani su u gruntovnici pod brojem 618 i dvije kosanične livade od 3.380 m^2, vlasništvo vakufa.[265]

Ovo je dokaz da su pravoslavci u ovo bogato selo na samom obodu polja došli kao kmetovi Kapetanovića.

Kapetanovići su ovdje imali svoje trgovine i velike magacine za skladištenje robe.

Prema popisima: 1879. godine u Nadanićima je živjelo 13 muslimana i 147 pravoslavaca.

265 H. Hasandedić, „Muslimanska baština u istočnoj Hercegovini“, Sarajevo, 1990. godine, str. 219.

1885. godine u Nadanićima je živjelo 19 muslimana, 177 pravoslavaca, 2 katolika i 1 jevrej.

1895. godine u Nadanićima je živjelo 17 muslimana i 192 pravoslavca.

1921. godine u Nadanićima je živjelo 241 musliman i 1.054 pravoslavca.

Zadnji muslimani bježe iz Nadanića 1941. godine kada im četnici pljačkaju trgovine, pale kuće i sve što je muslimansko. Po popisu 1910. u Nadanićima je živio 21 musliman, poslije 1941. nije se imao ko vratiti u naselje, jer su ih četnici skoro sve likvidirali.

OBJEŠENIK

Selo i okolica su nekad bili ispasište za stoku age Rizvanbegovića iz Stoca. Nalaze se oko 25 km sjeverozapadno od Gacka. Selo se nekada zvalo Bačevići, sadašnji stanovnici su potomci Rizvanbegovićevih čobana, koji se za stalno naseliše na agino vlasništvo i ostadoše na njemu.

Ovdje su nekada živjeli Alađuzi (Ramovići), muslimani porijeklom iz Rudina, prvo su došli u Medaniće, pa u Obješenik na imanje koje im je poklonio Rizvanbegović-aga, ali su brzo pobjegli u Borač radi stalnih napada komita i komšijskog zuluma ostavivši imanje svojim čobanima.

RAVNI

Selo Ravni je etnički mješovito selo, sastoji se iz Gornjih i Donjih Ravni. Nalazi se oko 20 km sjeverozapadno od Gacka. Iz prvog osmanlijskog popisa Hercegovačkog sandžaka-vilajeta, 1475-1477. godine, timar je pripadao Gacku. Timar je bio u vlasništvu Karađoza iz Janbola i Ismaila iz Sereza posadnika tvrđave Blagaj.

Dat je bez ispendže.

U Ravnima je tada bio jedan dom, pripada Ivašu, sinu Milića.

Plaćao je porez 59 akči.

1585. godine Gornje Ravni su timar Hasana, pripadnika tvrđave Ključ.

Baština Radojeva i Nikolaševa, sinova Radovanovih, Jovana sina Ratkova i Dragoja sina Radovanova.

Plaćali su porez od 500 akči.[266]

Iako mješovito, selo su često napadale komite, ali samo muslimanske kuće, nikad se nije desilo da napadnu pravoslavne kuće.

Na kraju svih nedaća koje su im se dešavale kroz vijekove, došla je i 1942. godina kada u selu četnici prave pravi pokolj 6. januara nad muslimanima. Malo se ovih nevinih nesretnika spasilo od četničke kame.

Bez obzira na nesreću koja je zadesila ove hrabre ljude, većina preživjelih se vratila na svoja popaljena i porušena ognjišta 1946. godine.

Ponovo ih stiže novi ali isti srpski scenarij 1992. godine, klanja, pljačke, paljevine i rušenja svega što nije pravoslavno. Ovi nesretnici doživljavaju istu sudbinu kao i njihovi očevi i djedovi prije 50 godina.

Od muslimanskih spomenika kulture postojao je mekteb i dva harema-groblja.

U selu su živjele sljedeće muslimanske porodice: Baukovići, Džuburi, Hebibi, Lončarići, Prgude, Redžovići, Sadikovići, Škaljići i Voloderi.

Od juna mjeseca 1992. godine u ovom selu više nema muslimana.

Pogledajmo neke popise stanovnika u selu Ravnima od 1879-1991. godine.

1879. godine u Ravnima su živjela	152 muslimana.
1885. godine u Ravnima je živio	181 musliman.
1895. godine u Ravnima je živjelo	177 muslimana i 29 pravoslavaca.
1981. godine u Ravnima su živjela	43 muslimana i 5 pravoslavaca.
1991. godine u Ravnima je živjelo	19 muslimana i 1 pravoslavac.

P O D A

Poda su muslimansko selo koje je smješteno u boračkoj zavali, oko 32 km sjeverozapadno od Gacka. Selo su često pljačkali komite i palili, posebno je otimana stoka, kao i u ostalim muslimanskim selima istočne Hercegovine. U proljeće, odnosno 1-18. aprila 1942. godine selo je zajedno od četnika i partizana opljačkano, spaljeno i porušeno, uz dosta žrtava, uglavnom onih nejakih, djece, žena i staraca. U proljeće 1946. godine su se vratili preživjeli

266 A. Aličić, „Poimenični popis sandžaka-vilajeta Hercegovina“, Sarajevo, 1985. godine, str. 210.

na svoja porušena ognjišta i počeli život ispočetka, ali ta radost nije trajala niti pola ljudskog vijeka. Valjalo je ponovo bježati i četnicima ostaviti sve što su stvarali 50 godina. Isti scenarij je bio u julu 1992. godine da se ovaj prostor očisti od muslimana. JNA, crnogorski i domaći četnici su krenuli da ubijaju nedužan narod, pljačkaju i pale sve, ostvaruju planirani zadatak Srpske akademije nauka i SPC.

Ovdje su živjele sljedeće muslimanske porodice: Rokše i Šabanovići.

U popisu stanovništva prvi put se pojavljuju

1895. godine u sastavu sela Mjedenika.

1921. godine u sastavu cijelog Borča.

1948. godine Poda imaju 25 muslimana.

1953. godine Poda imaju 28 muslimana.

1961. godine Poda imaju 41 muslimana.

1971. godine Poda imaju 31 muslimana.

1981. godine Poda imaju 29 muslimana.

1991. godine Poda imaju 10 muslimana.

Od agresije na Bosnu i Hercegovinu, odnosno 1. jula 1992. godine u ovom selu nema muslimana-Bošnjaka, etnički su očišćeni.

P R I D V O R I C A

Selo Pridvorica je etnički mješovito selo. Nalazi se oko 30 km sjeverozapadno od Gacka.

Selo čine zaseoci: Pridvorica, Stojčići i Šusteri. Kao i cijela istočna Hercegovina u Kraljevini Jugoslaviji i još prije za vrijeme otomanske vlasti, ovo selo je bilo izloženo napadima pljačkaša, koje su činili domaće i crnogorske komite.

Samo su napadana, pljačkana i odgonjena stoka iz dva zaseoka u kojima su živjeli muslimani, ali se nije nikad desilo da pravoslavcima bilo šta nestane.

Ustaše su u junu mjesecu došle ovdje po zadatku iz Varaždina, pa su u ovom selu 1941. godine napravili zločin nad nedužnim pravoslavnim življem.

Ubrzo su pravoslavni ustanici-osvetnici nad takođe nedužnim muslimanskim življem napravili višestruko veći zločin, sveteći se nad ženama, djecom, nemoćnim i starim 17. i 18. aprila 1942. godine. Ista sudbina je zadesila

Bošnjake 50 godina kasnije, 1. jula 1992 godine, kada je sve muslimansko opljačkano i spaljeno. Od tada ovdje više nema muslimana.

Ovdje su živjele sljedeće pravoslavne porodice: Adžići, Doderi, Gojkovići, Nosovići i Skoke, dok su muslimanske porodice bile:

Bajrovići, Huke, Huskovići, Lončarići i Salčini.

Iz nekoliko sljedećih popisa stanovništva u Pridvorici vidi se brojno kretanje, čak i etnički sastav.

1885. godine u Pridvorici je živjelo 148 muslimana.

1895. godine u Pridvorici su živjela 172 muslimana.

1910. godine u Pridvorici je živio 61 musliman i 24 pravoslavca.

1921. godine u cijelom Borču u 14 sela ima 1.182 stanovnika od toga 1.017 muslimana, 161 pravoslavac i 6 katolika.

1948. godine u Pridvorici je živjelo 88 ukupno stanovnika.

1953. godine u Pridvorici je živjelo 107 stanovnika.

1961. godine u Pridvorici je živjelo 79 stanovnika.

1971. godine u Pridvorici je živjelo 58 stanovnika.

1981. godine u Pridvorici su živjela 33 muslimana.

1991. godine u Pridvorici je živjelo 10 muslimana.

Ovdje su vlasti Kraljevine Jugoslavije dodijelili zemlju pravoslavcima, solunskim borcima 1919. godine, otetu od muslimana koji su tada napustili ove prostore i odselili za Tursku.

Cilj je bio oduzimanja zemlje, da se što više muslimana raseli, a da se nasele pravoslavci.

Taj projekat etničkog uklanjanja muslimana imao je velikog uspjeha u Kraljevini Jugoslaviji, prije bi se reklo da je to bila velika Srbija nego nekakva zajednica južnoslavenskih naroda.

RUDO POLJE

Selo se nalazi 5 km sjeverozapadno od Gacka, na regionalnom putu Gacko-Nevesinje-Mostar.

Po prvom osmanlijskom popisu Hercegovačkog sandžaka 1475-1477. godine, Rudo Polje je džemat Đurana, sina Vitomira, timar Omerov, stanište krstjana-bogumila, ratara.[267]

U ovom selu 1612. godine je živio Kasim Spahija, a cijelo je selo bilo njegovo vlasništvo. Ovdje je živjela i porodica Voloder. Od islamskih sakralnih i drugih spomenika kulture postoji harem od 4.200 m^2 površine, upisan u gruntovnicu pod br. 283. Do 1992. godine postojali su nišani u haremu sa divnim dekoracijama, ali bez epitafa. Ne zna se tačna godina nestanka muslimana iz ovog sela.[268]

Sada su naseljeni potomci Spahijinih i Voloderskih kmetova pravoslavci.

S O D E R I

Soderi su muslimansko selo koje se nalazi oko 25 km sjeverozapadno od Gacka u gornjem toku Neretve. Kuće se nalaze sa obje strane Neretve. Selo su često pljačkali kao i sva druga muslimanska sela Borča crnogorski hajduci i domaće komite, pa je bilo i ubistava domaćeg muslimanskog stanovništva. Kao i cijelu boračku kotlinu 17. i 18. aprila 1942 godine selo su napali „ ustanici-osvetnici", zajedno četnici i partizani na čelu sa narodnim herojem Vladom Šegrtom i drugim osvetničkim komandantima koje smo već nabrojali u jednom dijelu prethodnog teksta.

U Soderima je postojao mekteb do 1942 godine kada je zapaljen i srušen. Postojao je i veći harem. Skoro po istom scenariju 50 godina kasnije 1. jula 1992 godine domaći i crnogorski četnici napadaju sva sela boračke nahije, ubijaju i kolju nedužni narod. Pljačkaju, pale i ruše sve, ovi umobolnici, ne žale ni djecu ni starce preko sto godina.

Ovdje su živjele sljedeće muslimanske porodice: Čorbo, Jugo, Spona, Voloder i Vuk.

Soderi se prvi put pojavljuju u popisima stanovništva kao samostalno selo 1910. godine, inače su uvijek bili pisani u sklopu cijelog Borča gdje je 13 sela.

Soderi	1910. godine imaju	107 muslimana.
Soderi	1948. godine imaju	135 muslimana.
Soderi	1953. godine imaju	140 muslimana.

267 A. Aličić, „Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina", Sarajevo, 1985. godine, str. 72. i 602.

268 H. Hasandedić, „Muslimanska baština u istočnoj Hercegovini", Sarajevo, 1990. godine, str. 72. i 220.

Soderi	1961. godine imaju	133 muslimana.
Soderi	1971. godine imaju	126 muslimana.
Soderi	1981. godine imaju	47 muslimana.
Soderi	1991. godine imaju samo	10 muslimana.

Poslije četničke agresije 1992. godine od 1. jula ovdje više nema muslimana-Bošnjaka.

S R Đ E V I Ć I

Na početku osmanske vladavine Srđevići su bili muslimansko selo, dok je sada isključivo pravoslavno. Nekad je bilo imanje. Hanefi-bega Čengića. Ovdje imao kulu na dva sprata. Sada je ta kula u vlasništvu potomaka nekadašnjih Čengićevih kmetova Spasoja Kovačevića.

Prvu kamenu ćupriju preko Mušnice u Srđevićima su uradili vlasnici sela Čengići. U selu je postojao i veliki harem-groblje. I danas se ponegdje vide polomljeni nišani, ako čovjek zna šta traži, inače se teško primjećuju.

S T E P E N

Po prvom osmanlijskom popisu Hercegovačkog sandžaka 1475-1477. godine, Stepen je bio džemat Milorada, sina Ratka.

Imao je 23 doma sa 3 neoženjena.

Po sljedećem popisu 1585. godine Stepen je timar Ahmeda Isina, posadnika tvrđave Ključ i timarnika.

Ima 15 domova.

Stepen administrativno pripada kasabi Cernici.

Stanovnici Stepena su se zajedno obavezali sa stanovnicima Cernice da će održavati put preko Kamenog brda, zbog čega je u defter zapisano da su oslobođeni vanrednih nameta, zakonskih obaveza i čerahorluka. Ljetnu ispašu su od 1. maja imali u planini Kokorini i bili su timar Katiba Mehmeda.

Ukupan carski porez iznosio je 2.120 akči.

Poslije su ovdje živjeli Tanovići, jer je Stepen postao njihov timar. Tanovići su na Pržinama i Stepenu imali velika imanja.[269]

Sada su ova dva sela pravoslavna.

269 A. Aličić, „Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina", Sarajevo, 1985. godine, str. 501.

S T O L A C - (Gatački)

Muslimansko selo nalazi se oko 8 km južno od Gacka.

Po prvom osmanlijskom popisu Hercegovačkog sandžaka-vilajeta, 1475-1477. godine, bio je timar, a pripadao je Trebinju.

Ostoja, sin Ljupka i Boguta Stepanova, imao je 5 domova, plaćaju porez desetinu od prihoda. Ukupan prihod sela iznosi 3.250 akči. Znači 325 akči.[270]

Ovo su još krstjani-bogumili, kako se vidi, nema još prelazaka na islam.

Ovi bogumili bave se stočarstvom. Ako znamo da je u osmanlijsko vrijeme na jednu ovcu plaćan porez od ½ akče, znači ovih 5 domova ili domaćinstava je imalo oko 7.000 ovaca, što je za onaj vakat bilo ogromno bogatstvo. Od islamskih objekata spomenika ovdje postoji veliki harem.

U selu je postojala i kula na dva sprata, napravljena vjerovatno prije dolaska Osmanlija. Pošto narod zove taj dio Pandurica, vjerovatno da su Osmanlije u kuli držali pandure.

Na ovoj kuli je poslije bila kuća Abida Sarića, na ćošku ove kuće postoji i danas uklesana u kamenu ruka sa 5 prsta vrlo očuvana što se vidi na slici. Prema ovome se da vidjeti da je selo vrlo staro. Isto tako na Sarića Gredama je postojala kula napravljena za osmanlijsku vojsku, koja je držala stražu prema granici Crne Gore, odakle su najviše dolazili ubice i pljačkši.

Kažu da je ovu kulu napravio Omer Turkeša (došao iz Turske pa ga prozvaše turkeša), a rodonačelnik je Sarića, plemena.

Omer je prije toga bio seiz kod Salka-bega Murguza u Bileći.

270 Isto

Ovaj dlan uklesan u kamenu kuće Abida Sarića fotografisao je Salko Čampara 1914. godine.

Ovo selo je najisturenije selo, prema pravoslavnim selima, pa je bilo meta čestih napada komita, domaćih i crnogorskih, koji su ih pljačkali i odgonili čitava stada ovaca, koza i goveda.

U ovom selu su živjeli samo Čustovići i Sarići.

Po popisima

Stolac je imao	1879. godine	71 muslimana.
Stolac je imao	1885. godine	87 muslimana.
Stolac je imao	1895. godine	92 muslimana.
Stolac je imao	1910. godine	133 muslimana.

Sljedeći popis je zajednički za cijelu Kulu Fazlagića, urađen 1921. godine, ima 1.418. muslimana i 33 pravoslavca, u 13 sela.

Stolac je imao	1948. godine	128 muslimana.
Stolac je imao	1953. godine	85 muslimana.
Stolac je imao	1961. godine	69 muslimana.
Stolac je imao	1971. godine	39 muslimana.
Stolac je imao	1981. godine	35 muslimana.
Stolac je imao	1991. godine	15 muslimana.

U ovom selu više nema od 18. juna 1992. godine muslimana. Ovdje su četnici zaklali 18. juna 1992. godine šestero staraca, svi su bili stariji od 85 godina, ovi božiji robovi su sahranjivani i bez glava. Vjerovatno su ih odnijeli srpski junaci da se pohvale kako su poklali vrlo opasne „Turke" da bi donijeli slobodu srpskom narodu.

STRUGOTIĆI

Ovo selo se nalazi sjeverozapadno od Gacka u boračkoj regiji, udaljeno od Gacka oko 28 km.

U ovom selu su nekad živjeli Somi, ali su morali napustiti selo radi velikog komitskog zuluma. Komite su im otimali i odgonili za jednu noć svu stoku koju je selo imalo. Selo su napustili u toku Prvog svjetskog rata oko 1916. godine. Pobjegli su u sigurnija područja, skoro bez igdje ičega samo da spase gole živote svojih porodica. Koliko se zna da su od Soma nastale Pušine koji su odselili u Sandžak.

Od islamskih spomenika kulture ostala su dva harema u kojima ima očuvanih nišana sa epitafima pisanim na arapskom pismu.

ŠIPOVICE

Ovo naselje se nalazi u boračkoj regiji, selo je etnički bilo mješovito sa jednom pravoslavnom porodicom. Nalazi se sjeverno od Gacka oko 25 km. Selo je bilo pošteđeno od napada i pljačke komita, jer je ovdje postojala žandarmerijska stanica. Za vremena Kraljevine Jugoslavije. Šipovice su 17. i 18. aprila 1942 godine napadnute od strane ustanika, partizana i četnika, na čijem su čelu bili narodni heroji Petar Ilić Drapšin, Miro Popara, Vlado Šegrt i Rade Hamović. Selo je opljačkano, spaljeno i porušeno, a nejač poklana.

Dosta stanovništva od onih koji su preživjeli 1942. se vratilo iz muhadžerluka 1946 godine, ali ih zadesi ista nesreća 50 godina kasnije. Po istom velikosrpskom scenariju dogodilo se i 1. jula 1992 godine tako da su mnogi platili svojim životom, vjerujući svojim komšijama da im neće uraditi onaj pokolj kao iz 1942. godine. Ali su se prevarili, pokolj je bio teži 1992 nego onaj 1942. godine. U ovom selu više nema muslimana.

U selu je nekad postojao mekteb i harem-groblje, kao i policijska stanica.

U selu su živjele sljedeće muslimanske porodice: Balovići, Prazine i Salčini.

Po nekim popisima vidimo kako se kretao broj stanovništva u selu.

U Borču je svih 13 sela bilo popisano zajedno.

1879. godine upisano, imali su ukupno 633 muslimana.

1885. godine Šipovice imaju	104 muslimana, 5 pravoslavaca, 4 katolika, vjerovatno žandarmi.
1895. godine Šipovice imaju	124 muslimana, 1 pravoslavca.
1910. godine Šipovice imaju	83 muslimana.
1948. godine Šipovice imaju	68 muslimana.
1953. godine Šipovice imaju	67 muslimana.
1961. godine Šipovice imaju	71 muslimana.
1971. godine Šipovice imaju	47 muslimana.
1981. godine Šipovice imaju	42 muslimana.
1991. godine Šipovice imaju	26 muslimana.

ŠUMIĆI

Smješteni su sjeverno od Gacka u boračkoj kotlini u kanjonu rijeke Bistrice, udaljeni od Gacka oko 25 km.

Ovo je čisto muslimansko mjesto. I ovo selo su napadali crnogorske i domaće komite radi pljačke i zastrašivanja stanovništva da napuste svoja imanja, ali su se ovi hrabri gorštaci uvijek uspješno branili od ovog zla. Usred bijela dana komite su od čobana otimale cijela stada ovaca.

Od islamskih spomenika ima samo veliki harem-groblje.

Srpski ustanici „kosovski osvetnici", još uvijek zajedno partizani i četnici, napali su sva sela u Borču 17. i 18. aprila 1942. godine. Dosta je naroda stradalo od ovih zločinaca, 375 nevinih, uglavnom nemoćnih, staraca, žena i djece. Nažalost, ista sudbina ovaj nesretni narod zatiče i 1. jula 1992. godine. Ponovo ih pale, ubijaju i kolju unuci koljača iz 1942. godine. Kaže narod krv nije voda, što radi djed i otac, to nastavljaju djeca i unuci.

Iz raznih popisa se vidi kako se kretao broj stanovnika u ovom selu.

Po popisu 1879. godine svih 13 sela Borča su popisana zajedno i imala su 633 stanovnika muslimana, u to vrijeme drugih etničkih grupa nije bilo.

1885. godine opet su Šumići priključeni nekom selu, nema ih kao posebnog naselja.

1895. godine Šumići su priključeni Luki i skupa imaju 303 stanovnika muslimana.

1910. godine Šumići imaju 85 stanovnika.

1921. godine u svih 13 boračkih sela ima 1.182 stanovnika, od toga 1.017 muslimana, 161 pravoslavca i 4 katolika, vjerovatno žandara.

1948. godine Šumići imaju 106 stanovnika, muslimana.

1953. godine Šumići imaju 117 stanovnika, muslimana.

1961. godine Šumiči imaju 110 stanovnika, muslimana.

1971. godine Šumići imaju 83 stanovnika, muslimana.

1981. godine Šumići imaju 32 stanovnika, muslimana.

1991. godine Šumići imaju samo 13 stanovnika, muslimana.

Od 1. jula 1992. godine ovdje više nema muslimana.

U selu su živjele sljedeće muslimanske porodice: Frašte, Lende, Mahiri, Murani i Vološderi.

TARAHIJIN DO

Ovdje su nekada imali svoja imanja Hadžija Džubur i Hadžija Zvizdić, čija imena nismo mogli saznati, ali se zna da su ovo prve hadžije u gatačkom kraju.

Oni su imali velika imanja u Tarahinom Dolu i Vratlu, ali su ih komiti odavde otjerali zapalivši im cijelo selo. I sada postoje omeđine stambenih objekata i harema-groblje.[271]

ULINJE

Selo Ulinje se nalazi 6 km sjeveroistočno od Gacka, smješteno sjeverno iznad jezera Klinja.

Ovo je bilo imanje Kazanac-paše. Kada je paša napustio Kazance, onda je u Ulinje smjestio svoje čobane, koji su mu čuvali stoku, jer je ovdje imao svoje katune.

Njegovi kmetovi su uzurpirali pašinu zemlju, ovdja ostali za stalno, a trebalo bi da je to danas grunt Hasanbegovića i Pašića.

271 S. Čampara, „Monografija Gacka“, Sarajevo, 2000. godine, dobar poznavalac ovog terena.

V I Š N J E V O

Ovo selo je smješteno oko 7 km sjeverozapadno od Gacka.

Nekad je to bio katun Agović-age, čobani njegove stoke su se postepeno naselili i stalno ostali na aginom katunu.

V R A T L O

Selo se nalazi sjeverozapadno od Gacka oko 8 km, u ovom selu su nekada živjeli samo muslimani, kao što će se vidjeti iz popisa stanovništva.

Stalni upadi komita su natjerali ovo stanovništvo da se potpuno iseli iz sela i bježi u sigurnija područja.

Ovdje su nekada živjeli

Lončarići i Vološderi, a planina Vratlo je bila u vlasništvu Pašića iz Mulja gdje su izgonili stoku na ispašu.

Nekada je u Vratlu postojao mekteb i veliki harem, čije se i sada omeđine poznaju, a u haremu se još uvijek mogu naći bašluci čak i cijeli.[272]

Po popisu iz 1879. godine u Vratlu su živjela 133 muslimana.

1885. godine u Vratlu je živio 141 musliman.

1895. godine u Vratlu je živjelo 169 muslimana.

1910. godine u Vratlu je živjelo 144 muslimana i 12 pravoslavaca.

1921. godine u Vratlu je živjelo 110 muslimana.

Poslije 6. januara 1942. godine, ono muslimana što je preživjelo nije se više vratilo na svoja imanja u Vratlo.

V R B A

Selo Vrba se nalazi sjeveroistočno od Gacka za oko 8 km na regionalnom putu Gacko-Foča-Sarajevo.

Iz prvog osmanlijskog popisa Hercegovačkog sandžaka 1475-1477. godine, vidi se da je ovaj timar pripadao muslimanima Huseinu sinu Osmanovu, timarniku grada Ključa. Vrba je derbend (klanac). Plaćali su desetinu na

272 H. Hasandedić, „Muslimanska baština u istočnoj Hercegovini". Sarajevo 1990. godine, str. 2.

prihod koji je iznosio 2.400 akči. Cijela Vrba je bila vlasništvo Agović-age do 1921. godine kada su odselili.

U Vrbi je prije 1912. godine sagrađen veliki han u kojeme su odsjedali trgovački karavani, koji su gonili robu iz Dubrovnika prema Foči, Sarajevu i dalje sve do Carigrada. Ovaj karavanski put je vodio preko Čemerna i bio je kaldrmisan. U Vrbi je postojao veliki harem, koji je uništen, ali se i sada primjećuju ostaci nišana. Iz popisa stanovništva

Vrba 1879. godine ima 50 muslimana i 228 pravoslavaca.

1885. godine u Vrbi ima 21 musliman 204 pravoslavca i 4 katolika.

1895. godine u Vrbi ima 15 muslimana i 48 pravoslavaca.

1910. godine u Vrbi ima 11 muslimana i 181 pravoslavac.

Poslije 1918. godine muslimani nestaju iz Vrbe po kraljevoj Deklaraciji za seljaštvo da se priznaje zatečeno stanje jer su muslimani odavde protjerani.

Znači ko je koga ubio, opljačko, silovao i oteo mu imanje nikome ne odgovara i ostaje ono što je ko jamio, njegovo je.

Tako je cijela Vrba pripala pravoslavcima, koji su se tu zatekli kao uzurpatori, kmetovi ili slobodni seljaci.

Z A G R A D C I

Selo Zagradci se nalazi jugozapadno za oko 23 km od Gacka ispod Golog vrha zapadno od Ključa. Po prvom osmanlijskom poimeničnom popisu sandžaka-vilajeta Hercegovine 1475-1477. godine, pripada Dabru, sa Stavke Vukosava, sina Vlađe.

Selo je uživao Jusuf iz Trnova, Ilijas iz Dubočice, Jusuf iz Kruševca i Širmerda iz Kamenice.

Dat je bez ispendže.

Jusuf godišnje daje imamu Ahmedu 200 akči.

U selu je bilo 12 domova i 2 neoženjena muškarca, koji ne plaćaju carski porez.

Imaju godišnji prihod 1.775 akči.

Iz popisa stanovništva 1585. godine vidi se da je selo timar Murata Ilijasova i Bajazida Hasanova, posadnika tvrđave Ključ.

Porez su plaćali 900 akči.[273]

Ovo selo su često napadali i komite i hajduci, a napadali su ih ponekad i dalmatinski uskoci, svi su ih pljačkali i ubijali, pa su morali povremeno napustiti i svoja ognjišta.

Na kraju su morali pobjeći negdje oko 1924. godine.

Selo je imalo mekteb i veliki harem čiji se tragovi i danas vide.

Selo je bilo u bespuću, ali vrlo bogato, u njega se moglo doći samo konjskom stazom.

Po popisima iz sljedećih godina stanovništvo je izgledalo ovako:

1879. godine u Zagradcima su bila 52 muslimana i 43 pravoslavca.

1885. godine u Zagradcima je bilo 67 muslimana i 56 pravoslavaca.

1895. godine u Zagradcima je bilo 90 muslimana i 69 pravoslavaca.

1910. godine u Zagradcima je bilo 98 muslimana i 88 pravoslavaca.

1921. godine stanovništvo iz Zagradaca je pisano zajedno sa stanovništvom Ključa, pa ne znamo koliko je bilo stanovnika u selu. Uglavnom poslije Drugog svjetskog rata muslimana nema u Zagradcima.

U selu su živjele muslimanske porodice: Kapetanovići, Redžići i Tanovići.

ZUROVIĆI-BISTRICA

Selo Zurovići ili Bistrica su naseljavali muslimani od dolaska Osmanlija i prelaska bogumila na islam.

Selo se nalazi sjeverno od Gacka nekih 28 km, smješteno je sa desne strane Neretve. Na tom mjestu se Bistrica ulijeva u Neretvu.

U selu od islamskih sakralnih i drugih objekata kulture bio je mekteb i harem, tu je bila i škola. Četnici su 17. i 18. aprila 1942. godine selo opljačkali, spalili, porušili i pobili dosta nevinog i nemoćnog stanovništva, posebno starijih i djece koji nisu mogli pobjeći od četničkog noža.

Nešto stanovništva se vratilo iz izbjeglištva 1946. godine, ono što je preživjelo proljeće 1942. Istu sudbinu su doživjeli i 1. jula 1992. godine, kada su JNA, domaći i crnogorski četnici izvršili agresiju na Bosnu i Hercegovinu, odnosno istočnu Hercegovinu.

273 A. Aličić, „Poimenični popis sandžaka-vilajeta Hercegovina", Sarajevo, 1985. godine, str. 434.

Po popisu stanovništva 1879. godine svih 13 sela Borča ima 633 muslimana.

1895. godine Zurovići su popisani sa Lukom i imaju 303 muslimana.

1921. godine 13 sela Borča ima 1.017 muslimana, 161 pravoslavca i 4 katolika.

1948. godine u Zurovićima ima 49 muslimana.

1953. godine u Zurovićima ima 44 muslimana.

1961. godine u Zurovićima ima 79 muslimana.

1971. godine u Zurovićima ima 58 muslimana.

1981. godine u Zurovićima ima 35 muslimana.

I po zadnjem popisu 1991. godine u Zurovićima ima 26 muslimana.

U ovom selu su živjele sledeće porodice: Delalići, Kovači i Voloderi.

Selo je bilo centar boračke regije, nekad općina, a kasnije mjesni ured, imali su osnovnu školu i trgovinu.

Prvog jula 1992. godine, u Borču domaći četnici prave pogrom nad seljacima Zurovića, ubijaju i kolju Fatu Kovač (1920), Hasniju Čorbo (1912), Umiju Kovač (1913), Fatu Logo (1912), Šerifu Logo (1919), Zlatu Salčin (1910), Džafera Čorbu (1904) jer ovi jadnici zbog svojih godine i bolesti nisu mogli pobjeći.

U zločinu nad Bošnjacima Gacka od strane JNA, srpsko-crnogorskog agresora i domaćih četnika ubijeno je 187 Bošnjaka, dok je kroz logore prošlo 457 lica od čega je 173 žena i djece. Ubijen je svaki 26. Bošnjak Gacka, a svaki osmi je bio u logoru.[274]

Sva pokretna imovina nesrećnih Bošnjaka je završila u rukama komšija pravoslavaca, a nepokretna spaljena i porušena.

Zemlju su prisvojili domaći pravoslavci i obrađuju je, a vlasnici te zemlje su rasuti po bijelom svijetu od Grenlanda do Novog Zelanda i njih većina se više nikada neće vratiti u Gacko da vide svoju djedovinu.

Može li se to drugačije nazvati već genocidom nad Bošnjacima ako je jedna skupina naroda pobijena, a ostatak preživjelih silom oružja protjeran sa svojih imanja.

274 S. Čampara, „Monografija Gacka“, Sarajevo, 2000. godine, spiskovi u Udruženju Gačana i Institutu za ratne zločine.

Ako pogledamo kroz vijekove unazad od dolaska Osmanlija na prostore Gacka 1463. godine do zadnje agresije JNA, domaćih i crnogorskih četnika 1992. godine,

Bošnjaci su živjeli u 54 sela gatačke općine od ukupno 74 sela. Kroz vrijeme se to mijenjalo, rubna sela općine su nekad popisivana u drugim općinama, kao što su Korita, Jugovići, Slivlja i dr.

Ž E Ž N I C A

Selo Žežnica je davno napušteno od muslimana-Bošnjaka, nalazi se u boračkoj kotlini, udaljeno od Gacka oko 23 km sjeverozapadno, ovdje su do 1870. godine živjeli Salčini. Zbog stalnih zastrašivanja, pljačke i paljenja objekata, morali su napustiti svoja imanja i pobjeći u nešto sigurnije krajeve.

U selu od islamskih objekata ostao je harem, gdje još uvijek ima sačuvanih nišana sa epitafima na arapskom pismu.

LOGORI ZA GATAČKE BOŠNJAKE – MUSLIMANE OFORMLJENI 1992. GODINE

Logori koje je formirao SDS-ov krizni štab na čelu sa Kostadinom Jegdićem 1992. godine prilikom agresije JNA, domaćih i crnogorskih četnika, bili su u haptovačkoj pošti, motelu „Košuta", motelu Elektroprivrede, SUP-u, u njihovom podrumu, zatvoru i u nekoliko škola.

Prva tura Bošnjaka zatvorena je 1. juna 1992. godine. Njih 113 odmah su ulogoreni u pošti u Haptovcu, gdje su držani dva dana, bez vode i hrane, a treći dan su ih odveli u podrum motela Elektroprivrede, njih nekoliko je likvidirano.

U isto vrijeme su po ulicama, stanovima, kućama, radnim mjestima i u polju na poljskim radovima „lovili" Bošnjake kao divlje zvijeri. Neke su likvidirali na licu mjesta, a druge trpali po logorima. Za par dana u logorima se našlo 257 Bošnjaka, najviše intelektualaca, među njima je bio i jedan Hrvat. Kada su skupili dovoljan broj, njih oko 600 nisu imali mjesta u gatačkim logorima, onda su ih transportovali u bilećki vojni logor.

U ovom logoru od zadobijenih batina su umrli Mehmed Grebović (1925), Fehrat Skopak (1920), Zećir Krvavac (1910), Ćamil Muran (1906), Šefko Ćatović (1960), Asim Hasanbegović (1930), Derviš Džeko (1921), Huso Zanović (1922).

Starac Ćamil Muran bio je invalid bez obje ruke, koje je izgubio 1942. godine još kao dječak prilikom napada četnika na Borač.

Ovi ljudi su tako surovo mučeni da nisu mogli izdržati tolike batine, pa su pomrli u logoru. Ili ubistvo Envera Redžića, mladića od 14 godina, koga su četnici ubili u polju, a čuvao je stoku.

Etničko čišćenje gradskog područja definitivno je izvršeno 4. jula 1992. godine kada je 914 bošnjačkih, žena i djece protjerano u sedam autobusa u Makedoniju (ovdje nije potreban komentar o genocidu).

U zločinima nad Bošnjacima Gacka od strane JNA, domaćih i crnogorskih četnika, ubijeno je 187 Bošnjaka, dok je kroz logor prošlo 457, od čega 189 žena i djece.

Ubijen je svaki 26. Bošnjak gatačke općine, a svaki osmi je prošao kroz četničke logore.

S pravom se može tvrditi da je na teritoriji gatačke poćine napravljen genocid, kulturocid i urbicid, mislimo da je ovdje svaki komentar suvišan.

U augustu 1992. veća grupa gatačkih izbjeglica, bježeći iz Gacka iz svojih sela pred četnicima, uletjela je u četničku zasjedu blizu Kalinovika i otjerana je u kalinovički logor.

Sutradan iz te grupe uglavnom žena i djece, njih tačno 189, izdvojeno je 7 (sedam) malodobnih djevojčica i odvedeno u Miljevinu kod Foče u Karamanovu kuću, gdje su bile podvrgnute silovanjima i najsvirepijim zlostavljanjima.

U kalinovačkom loguru je ubijen i dr. veterine Suad Hasanbegović.

Na kraju ćemo navesti samo nekoliko gatačkih zločinaca i organizatora genocida: Aćimović Aćim, profesor u srednjoj školi, Adžić Dragan i Goran,

Avdalović Velimir, profesor, Bjeković Zoran i Lazar, Buha Žarko, Govedarica Milkan, Marjan, Rade i Obren, direktor osmogodišnje škole u Gacku.

Članovi kriznog štaba koji su organizovali genocid nad gatačkim Bošnjacima-muslimanima: Lažetić Mitar, predsjednik, članovi Živojević Zdravko, Jegdić Kostadin, predsjednik SDS-a Gacko, Zelenović Miloš, Mićunović Stevan, Bratić Rade i dr.

OPĆINA STOLAC

OPĆINA STOLAC

Stolačka općina geografski pripada istočnoj Hercegovini. Na zapadu se graniči sa općinama Mostar i Čapljina, na sjeveroistoku sa općinom Nevesinje, dok se na jugistoku graniči sa općinama Bileća i Ljubinje i na jugu sa općinom Neum.

Površina općinskog područja iznosi 541 km^2. Kroz dugu povijest općina se proširila i razvila na ovim terenima u još 38 naseljenih mjesta, u kojima je nekad u najvećem broju živjelo muslimansko-bošnjačko stanovništvo.

Vidimo neke popise stanovništva, koji su nam dostupni za stolačku općinu.

1879. godine grad Stolac je imao 1.862 ili 67,50% muslimana, 715 ili 26% pravoslavaca, 182 ili 0,66% katolika.

1885. godine grad Stolac je imao 2.181 ili 64,20% muslimana, 826 ili 24,32% pravoslavaca, 382 Ili 11,2% katolika, 6 jevreja i 2 ostalih.

1895. godine grad Stolac je imao 3.700 stanovnika, 2.310 muslimana, 927 pravoslavaca, 457 katolika i 6 ostalih.

1910. godine grad Stolac je imao 3.251 stanovnika, 2.173 muslimana, 767 pravoslavaca i 301 katolika.

1921. godine grad Stolac je imao 2.677 stanovnika, 1.861 muslimana, 592 pravoslavca, 217 katolika i 5 jevreja.

Pošto je stanovništvo poslije Drugog svjetskog rata popisivano bez vjerske pripadnosti, popisi su izgledali ovako:

1948. godine srez Stolac je imao 18.201 stanovnika, kako se administrativno vodio.

1853. godine srez Stolac je imao 18.041 stanovnika.

1961. godine Stolac je imao 18.542 stanovnika.

1971. godine Stolac je imao 19.230 stanovnika.

1981. godine općina Stolac je imala 18.910 muslimana, 7.359 ili 40% pravoslavaca, 4.332 ili 23% katolika, 6.188 ili 33% Jugoslovena, 675 ili 0,34% ostalih, 134 ili 0,7%.

1991. godine općina Stolac ima 18.681 muslimana, 8.101 ili 43,37% pravoslavaca, 3.917. ili 20,97% katolika, 6.188 ili 33,12% Jugoslovena, 307 ili 0,16% i ostalih 168 ili 0,09%. Početkom agresije 21. septembra 1992. godine, ubijaju 7 Bošnjaka, odvode 92 Bošnjaka u logore Bileća i Morinje, u logor je odvedeno i oko 30 Hrvata. Prilikom povlačenja 16. 05. 1992. godine agresorskih hordi iz Stoca ubijaju još 5 Bošnjaka. Ovdje su stigli crnogorski dobrovoljci i rezervisti (pljačkaši i ubice), te regularna armija JNA sa domaćim

pravoslavcima, počeli su masovno pljačkati katoličku i muslimansku imovinu, paliti sela i ubijati nevin narod.

Narod je bježao prema Mostaru i Čapljini da spašava gole živote svoje djece.

Bošnjaci pošto još nisu imali svoju vojsku pristupaju HVO-u, ali 1993. godine u maju hrvatska vlast naređuje da se svi Bošnjaci razoružaju i zatvore u logore Dretelj, Čapljina, Gabela, Ljubuški, Heliodrom, koštana bolnica u Stocu i dr. HVO ovom prilikom ubija oko 120 svojih dojučerašnjih kolega i suboraca, a u logore odvode preko 3.500 bošnjaka. Zatvaraju čak i žene sa malom djecom. Ova naredba je došla od Franje Tuđmana i Šuška Stjepanu Bobanu, a izvršioci su Jadranko Prlić, Kordić, Blaškić i drugi haški optuženici.

(Podaci dobijeni od Amera Medara i Osmana Eminovića, Udruženje boraca Stoca).

Ovi nesretnici se pate žeđu i glađu, neke ubijaju, sve uglavnom tuku do iznemoglosti, oni koje oslobode moraju napustiti Bosnu i Hercegovinu, ići u treće zemlje, ne dozvoljava im se da ostanu u svojoj zemlji.

Sve je ovo rađeno po Tuđmanovom i Šuškovom naređenju koje su slijepo izvršavali hercegovački katolici Boban, Prlić, Kordić i drugi da bi stvorili veliku Hrvatsku, poput Pavelićeve NDH.

U martu 1994. godine se potpisuje Wašingtonski sporazum, kada prestaju sukobi između Armije Bosne i Hercegovine i HVO, ali su odnosi ostali zategnuti i dalje između dva naroda na ovim prostorima.

U Stocu HVO vlasti prvo ruše islamske vjerske objekte zatim sve ono što posjeća na islam, kao što je Begovina i Behmenovina koje su bile pod zaštitom UNESKO-a.

GENOCID U KONTINUITETU NAD BOŠNJACIMA IZ NASELJENIH MJESTA OPĆINE STOLAC

GRAD STOLAC

Grad Stolac tvrđava smjestio se u podnožju Hrguda i Žegulje, ispod starog Hercegova grada zvanog Vidoška. Dobio je ime po rijeci Vidoši, sada Bregavi i Vidovu polju. U ovom gradu je obično zimovao herceg Stjepan. Osmanlije su ga zauzele 1465. i držale do 1878. godine, do austrougarske okupacije Bosne i Hercegovine, znači punih 413 godina.

Gradsko naselje Stolac nalazi se u središnjem dijelu općinskog područja, povezan putevima preko Dubrava sa Čapljinom i Mostarom, preko Ljubinja i Popova polja sa Trebinjem i Dubrovnikom, a preko Dabra sa Bilećom, Gackom i Crnom Gorom.

U XVII stoljeću Stolac je bio mali i zapušteni grad. Poslije potpisanog mira u Karlovcima 1699. godine, Osmanlije su ga obnovile zbog toga što su ga stalno napadali uskoci iz Dalmacije i crnogorske komite, koji su pljačkali sve do čega su došli, a često odvodili zarobljene muslimane „Turke" u roblje.

Kako je ovdje tekao proces prelaska na islam, vjarovatno preko spahija i janičara, pouzdano zna da je prva džamija sagrađena 1519. godine.

Čim je postojala džamija pomenute godine, znači da je mnogo prije počela islamizacija u Stocu i njegovom širem okruženju.

Džamija je među tri najstarija sakralna objekta u Hercegovini, što nam ukazuje da je još tada u ovom gradu živjela određena zajednica muslimana. Prvi muslimani su sigurno bili doseljeni janičari i spahije.

Na ovom području su u predosmansko doba živjeli krstjani-bogumili, i to gusto naseljeni, što dokazuju brojne nekropole stećaka na mnogo mjesta općine Stolac. Među kojima je najbolje sačuvana i najznačajnija nekropola stećaka na Balkanu Radimlja kraj Stoca. Tokom povijesti u Stocu i okolini izgrađeno je mnogo islamskih sakralnih spomenika i drugih objekata.

Spomenut ćemo samo one značajnije, a to su:

1. Sultan Selimova (careva) džamija je građena od 3. januara do 22. decembra 1519. godine, nalazi se u centru gradskog naselja Careve mahale. Ispred ove džamije je sagrađen šadrvan, a sve je upisano u gruntovnici ul. k.o. Stolac br. 1. 186. kat. čest. 2/219 i velika je 292 m^2.

2. Hadži-Saliha Bure (Ali-paše Rizvanbegovića) džamija sagrađena 1732/33. godine na malom ostrvcu između dva kraka Bregave, zapadno od podgradske ćuprije.

Kada je ova džamija oronula, na njenom mjestu je Ali-paša Rizvanbegović sagradio novu džamiju 1812/13. godine. U gruntovnim knjigama ova džamija se vodi ul. k. Stolac br. 151. kat. čes. I/487. površine 250 m.[275]

Ali-paša Rizvanbegović-Stočević rođen je u Stocu 1783. godine. Bio je protivnik pokreta kapetana Husein-bega Gradaščevića i stavio se na sultanovu stranu protiv Gradaščevića.

Za zasluge koje je pokazao u borbi protiv Husein-kapetana Gradaščevića „Zmaja od Bosne" postavljen je 1833. godine za hercegovačkog vezira koju je dužnost obavljao do 1851. godine, kada ga je kod Banje Luke pogubio Omer-paša Latas.

3. Alije Hadžisalihovića džamija je postavljena uz samu lijevu obalu Bregave, zapadno od stolačke inat ćuprije, sagrađena je 1736. godine.

Ovaj dio Stoca do izgradnje džamije zvao se hamam-mahala (javno kupatilo), uz džamiju je postojao i mekteb.

Ispred džamije je čatrnja i šadrvan. Upisana je u gr. ul. k.o. Stolac br. 1.182, kat. čes. 4/109, ima površinu od 127 m^2.

4. Džamija Ismail-kapetana Šarića. Porodica Šarića je bila vrlo imućna, obavljali su odgovorne funkcije u osmanskoj carevini.

Gradili su po Hercegovini haire. U Mostaru su napravili džamiju i veliki Šarića harem na Luci. Šarići su posebno zaslužni za Stolac.

Prvi poznati kapetan Šarić bio je Osman-aga, imao je četiri sina: Ismail –kapetana, Ali-bega, Jašar-bega i Arslana Sulejman-bega. Preko Ali-bega koji je na dvoru vršio dužnost šefa tajne dvorske policije Šarići su imali jake veze na dvoru u Carigradu, a bili su gospodari Stoca u prvoj polovini XVIII stoljeća. Džamija se nalazi u Uzunovića mahali, na jugoistoku grada. Zemljište za izgradnju džamije su poklonili Ismail-kapetanu Mahmutćehajiću. Upisana je u gr. ul. kat. općine Stolac pod br. 1.187 kat čest. II/273.

5. Džamiju u tvrđavi na gradu početkom XVIII stoljeća su sagradile Osmanlije, koju je grom srušio 1762. godine. Ovo saznajemo iz jedne bujrultije bosanskog valije Mehmed-paše Muhsinovića od 19. maja 1762. godine, koja je upućena blagajskom kadiji u kojoj ga obavještava o ovoj nesreći.

Pored Ismail-kapetana, izuzetno je za Stolac značajan silahdar Husein-paša, koji je živio u Carigradu u XVII stoljeću. Iz jednog berata od 12. marta 1811. godine vidi se da je u Stocu uradio više dućana i odredio da se od prihoda ovih dućana izdržava musafirhana u kojoj je svaki putnik imao besplatan konak i hranu, izgradio je još mekteb i hamam. Stolac je imao više konaka-hanova i musafirhana, poslije ukidanja Stolačke kapetanije 1835. go-

275 H. Hasandedić, „Muslimanska baština u istočnoj Hercegovini", Sarajevo, 1990. godine, str. 8-30.

dine Rizvanbegovići su u Begovini podigli pet konaka. U Uzunovića mahali su radila još tri konaka: Behmenov, Mahmutćehajića i Šarića. U Podgrad mahali je bio konak Selima Paje.

Do izgradnje vodovoda 1909. godine Stočani su se snabdijevali vodom iz čiste Bregave i čatrnja koju je imala skoro svaka kuća. Ispred svake džamije je bila čatrnja i šadrvan da vjernici mogu uzet abdest. Samo pred Šarića džamijom urađene su dvije čatrnje. U tvrđavi na gradu u XVIII stoljeću sagrađeno je deset čatrnja. Čatrnje su porušile austrugarske vlasti. Preko Bregave je sagrađeno nekoliko mostova lučnog izgleda, na ćemer. Sahat-kula je izgrađena kod muslimanske čitaonice, blizu Careve džamije, toranj sahat-kule srušen je početkom Drugog svjetskog rata.

Na temelju sačuvanih vakufnama vidi se da su stolački vakifi sagradili više od 70 kulturno-privrednih objekata. Također je sagrađeno više dućana još za osmanlijske uprave, koji su bili u privatnom vlasništvu. Grad je imao svoju tepu-pijacu. Stolac je imao preko 150 zanatskih radnji i trgovina. Osim većinskog muslimanskog stanovništava i stambenih objekata, ovdje je i velika muslimansko-bošnjačka baština. Stolac je imao deset mezarja sa nišanima na kojima su uglavnom epitafi pisani arapskim i bošnjačkoim pismom.

Na ulazu u grad sa zapadne strane kad se dolazi od Mostara postajala su dva harema. Prije stupanja na podgradsku ćupriju sa desne strane puta nalazilo se askersko-vojničko mezarje, a s lijeve strane gradski harem, poznato kao Muftića harem. Ovaj harem je šezdesetih godina porušen, a na njemu su izgrađene stambene i privredne zgrade. Također su uništeni haremi kod Careve džamije svi nišani su uništeni, na njemu je podignuta gimnazija, također je porušen i uništen harem u Uzunovića mahali.?

U Zagrad mahali je postojao mesdžid. Evlija Čelebi je prošao kroz Stolac 1664. godine. U svom putopisu pominje džamiju i tri mesdžida u Stocu.

Veći kompleks zgrada uz lijevu obalu Bregave, zvani Begovina (po begovima koji su tamo imali svoje kuće) je karakterističan dokaz islamske gradnje i kulture življenja muslimanskog naroda, a to su bili: Đulhanumina-kuća, Mustajbegov konak, koji se sastoji od stambene zgrade, musafirhane i gospodarske zgrade.

Begovina je povezana sa Rizvanbegovića mostom na desnoj strani rijeke Bregave. Begovina čini zasebnu urbano-arhitektonsku cjelinu. Begovina je bila malikana porodice Rizvanbegovića.

U svakoj kući u Begovini, u kojoj žive Rizvanbegovići, postojao je mihrab okrenut prema kibli (Ćabi), što je jedinstven slučaj u Hercegovini, a vjerovatno i šire. U Stocu su u prvoj polovini XIX stoljeća živjela dvojica šejhova: Ali-aga Sarajlić i Abdulah-aga Mehmedbašić.

U gradu su radile sljedeće islamske kulturno-prosvjetne ustanove: sedam sibjan mekteba, mektebi-ibtidaija, ruždija, medresa i muslimanska čitaonica. Mektebi su se nalazili uz džamije i većim selima općine Stolac.

U Stocu su živjele sljedeće muslimanske porodice: Abazović, Alagić, Alajbegović, Alihodžić, Baljić, Basović, Basarić, Begić, Behmen, Brklja, Burina, Buro, Čehić, Čokljat, Ćato, Dervoz, Dizdar, Dokara, Durut, Đulepa, Džaferović, Đžulisan, Džokle, Gačo, Grljević, Elezović, Hadžireredžepović, Halilagić, Hadžisalihović, Hajdarbegović, Hajdarević, Hodžić, Hrle, Hromić, Isić, Iško, Jašarbegović, Janbol, Kahriman, Kapić , Karajica, Krehić, Kreho, Kohnić, Konšić, Korkut, Kubat, Lubonić, Mahmutćehajić, Malohodžić, Mehmedbašić, Mesić, Mešak, Milavić, Muftić, Muhsinović, Mustafagić, Nikšić, Pačo, Pezo, Pitić, Puzić, Redžić, Repak, Rizvanbegović, Sarajlić, Stranjak, Šarac, Šarić, Šehić, Šemić, Škoro, Tabaković, Tarančić, Tatarević, Terzić, Tuka, Turković, Vehbi, Vukle, Zdrako, Zekić, Zele, Zulfikar, Žujo.

Nešto kasnije bilo je i doseljenih Bašića, Durakovića, Festića, Isakovića, Rizvanovića, Šunja, Šatara i dr.

Stolac je dao od dolaska Osmanlija, pa sve do današnjih dana mnogo značajnih ljudi. Prvi poznati pisci: Ibrahim Vehbi Zekić, Hadži Mustafa ef. Sarajlić, Halil Hrle, Arif-beg Rizvanbegović-Stočević, Ali-paša Rizvanbegović-Stočević, Habiba Rizvanbegović-Stočević (kćerka Ali-paše Rizvanbegovića), Mehmedalija-Mak Dizdar, Hamid Dizdar, Alija Isaković, Nijaz Duraković, Rusmir Mahmutćehajić, Meho Bašić, Šaćir Filandra, četiri brata Festića i još masa univerzitetskih profesora.

Veoma su poznati i prepisivači: Halifa Korkut, Hasan Jasiđi, Alija Dizdar, Hafiz Mustafa Munla, Abdulah Izetizade, Halil Hodža, Salih Munla Hromić, Šejh Husein, Hafiz Mustafa ef. Baljić. Ovaj grad i njegova bliža okolina iznjedrili su mnogo hafiza od kojih su najpoznatiji: Ibrahim ef. Đulepa, Ahmed Kapić, Mustafa Kreho, Ahmed ef. Mehmedbašić, Omer ef.Pajo, Sulejman ef. Repak, Hadži hafiz paša Rizvanbegović, hadži-hafiz Abdulah ef. Šemić i dr.[276]

Kako su bili obrazovani i pismeni Stočani u vrijeme vladavine Osmanlija, također dosta njih je imalo i svoje lične biblioteke: Ali-paša Rizvanbegović, Hadži Muhamed ef. Stranjanin i Salih Izet ef. Hromić.

Stolac i njegova okolina i danas imaju mnogo univerzitetskih profesora (uzmimo samo četvoricu braće Festića) svih profila.

Iz navedenog se vidi da je Stolac bio veliki i napredan grad sa pretežno muslimanskim življem, a sada sa prorijeđenom muslimanskom supstancom.

276 H. Hasandedić, „Muslimanska baština u istočnoj Hercegovini", E l Kalem, Sarajevo 1990. godine. 45-60.

Atakovanjem crnogorskih i domaćih komita kroz cijeli period vladavine Osmanlija, Austrougarske, a posebno Kraljevine Jugoslavije, stalno se smanjivala muslimanska supstanca.

Kada je Austrougarska monarhija, u izvršenju europskog mandata, poslala okupacionu vojsku u Bosnu i Hercegovinu, onda je baron Filipović, kao zapovjednik vojske, 27. jula 1878. godine izdao proglas za stanovništvo okupiranih zemalja, u kojem izričito naglašava: „Car i kralj zapovijeda da svi sinovi ove zemlje uživaju jednako pravo po zakonima; da svi oni budu štićeni u svom životu, u svojoj vjeri,u svom dobru i imanju.[277]

I šta se dogodilo sa ovim obećanjem u proglasu?

Poslije dvadesetogodišnje okupacije i vladavine Austrougarske, muslimanski narod je vidio porušene džamije, razrušena islamska mezarja (groblja), uništene zadužbine pobožnih muslimana, džamije pretvorene u katoličke crkve, u Zvorniku na džamiji srušiše minaret, pa digoše zvonik, na „Fahtijci džamiji" na islamskim mezarjima podignute katoličke samostane, u Travniku, srušiše novu od kamena građenu Tophane džamiju i digoše jezuiti samostan i crkvu.[278]

U Bosni i Hercegovini nema mjesta gdje nisu rušene džamije i uzurpirana mezarja-groblja za gradnju uglavnom katoličkih bogomolja, stanova i kuća za svećenike. Posebno je to bilo izraženo u Sarajevu, gdje su austrugarske vlasti porušile između 15 i 20 džamija i 10-ak mezarja, na kojima su pravljene zgrade i šetališta, marvenska sajmišta, a sa islamskim nadgrobnim spomenicima kaldrmisane drumove, a u Trebinju je pravljena katolička crkva od bašluka (nadgrobnih spomenika)?.

Ovo je bilo posebno izraženo u Drugom svjetskom ratu. Prvo su ustaše atakovale 1941. godine na pravoslavni i muslimanski živalj. Tada se dosta muslimanskog naroda iselilo u druge sigurnije krajeve.

Poslije ustaša, pravoslavni, „kosovski osvetnici", kako su voljeli sebe da nazivaju (četnici-partizani), prave odmazdu nad nedužnim muslimanskim življem, ponovo nastupa val bježanja i iseljavanja muslimanskog življa. Talijanska vojska koja je bila stacionirana u Stocu uticala je ipak da većina Stočana muslimana ostane na svojim ognjištima od 1941-1945. godine. Stočani muslimani 1992. godine su se goloruki oduprli prvo JNA sa crnogorskim i domaćim četnicima, ali poslije HVO-ustašama nisu se mogli oduprijeti, koji na kraju muslimanski narod protjeraše, dosta pobiše, a sve muškarce strpaše u logore. Imovinu opljačkaše i sve muslimanske kuće miniraše i spališe. Na-

277 S. Bašagić-Redžepašić, „Bošnjaci i Hercegovci u islamskoj književnosti", Sarajevo, 1912.; Rusmir Mahmutćehajić, „Stolački pisci prepisivači i posjednici knjiga na turskom, arapskom i perzijskom jeziku". 45-60.

278 S. Čampara, „Bošnjački memorandum, nepoznati dokumenti", Sarajevo, 1998. godine, str. 48-53.

ročito svoj bijes iskališe na vjerskim objektima i haremima, buldožerima ih poravnaše i na njima napraviše auto parkirališta.

Hronika genocidnog čišćenja i stradanje muslimanskog življa ove općine počela je još u vrijeme vladavine Osmanlija, kao i stradanje muslimanske kulturne i svake druge baštine na ovim prostorima. Česti su bili upadi uskoka iz Dalmacije kao što su bili još češći napadi domaćih komita i crnogorskih hajduka na ovaj bogati grad.

U vrijeme Kandijskog rata 1645-1669. godine Stolac su opsjedale pomenute bande ubica i pljačkaša.

Zgrade van tvrđave su opljačkane, popaljene, stanovništvo pobijeno, a nešto pohvatano i odvedeno u roblje koje se prodavalo na dalmatinskim i talijanskim trgovima.

U Napulju je bio glavni trg za prodaju robova, ovo je sve uticalo na bježanje muslimana iz Stoca i okoline u sigurnija područja.

Jedan od karakterističnih primjera je sljedeći: u Stocu je živio Mehmed-aga Šehić. Imao je kulu i čitluke u Dabar polju.

Kada je 1850. godine krenuo iz Dabra u Stolac, sačekao ga je na prijevorcu u klancu harambaša Stevan sa 18 hajduka u zasjedi, bio je ranjen, ali ga je dobar konj spasio (u baladi zabilježio Osman Đikić 1879-1912).

Grad Stolac je ipak manje stradao od okoline jer je imao jaku odbranu, posebno u doba Ali-paše Rizvanbegovića, pa zaslužuje da nešto kažemo o velikom paši.[279]

Ali-paša Rizvanbegović Stočević rodio se u Stocu 1783. godine. U borbi za očuvanje Stoca sa svojom braćom postao je kapetan Stoca kojim je upravljao od 1813-1851. godine, do svoje smrti.

Bio je veliki protivnik pokreta Husein-bega Gradaščevića (Zmaja od Bosne), našao se na strani sultana.

Za te zasluge imenovan je 1833. godine za hercegovačkog vezira, pa je od tada sve do smrti 1851. godine suvereno vladao Hercegovinom, koja je bila izdvojena iz Bosanskog ejaleta do 1851. godine u poseban ejalet. Umirujući bosanske feudalce na čiju je stranu stao,

Omer-paša Latas ga je pogubio kod Banje Luke, a sahranjen je kod džamije Ferhadije u Banjoj Luci.[280]

Dabarsko polje nalazi se istočno od Stoca oko 15 km. Polje je veliko negdje oko 21 km sa prosječnom širinom oko 2 km na čijem su se obodu formiralo 26 sela.

279 H. Kapidžić, „Stolac u XVIII vijeku", kalendar Gajreta, 1941, str. 233.
280 H. Kreševljaković, „Kapetanije u Bosni i Hercegovini", Sarajevo, 1954. godine, str. 127

Osmanlije su ovu župu osvojili i naselili 1469. godine. Do tada su tu živjeli bogumili, koji su dolaskom Osmanlija prešli na islam. Krajem XV i početkom XVI stoljeća nastavili su živjeti uhodanim načinom života u svojim selima, kao i do tada.

Prvi muslimani u Dabar polju su bili osmanske vojne posade koje su došle sa strane. Znatno kasnije, 1687. godine, kada su Mlečani osvojili osmanlijske primorske teritorije (Herceg-Novi, Risan i okolinu), dolazi do većeg priliva izbjeglih muslimana iz Herceg-Novog, Risna i okoline, koji se nastanjuju u do tada rijetko naseljenom Dabarskom polju. Ovdje se naseljavaju i izbjeglice iz Korjenića, Ljubomira, Zubaca i sela iz okoline Trebinja koji su pobjegli pred najezdom domaćih komita, crnogorskih hajduka i dalmatinskih uskoka.

Dabar je u XVI i XVII stoljeću bio naseljen skoro isključivo muslimanskim življem, da bi prvi veći egzodus doživjeli 1875-1878. godine u vrijeme Hercegovačkog ustanka, kada je dosta muslimana pobijeno, kuće popaljene a imovina opljačkana. Tada se veliki broj muslimana iselio u Tursku, Albaniju, Stolac, Mostar, Sarajevo, Sandžak i druga za njih sigurnija područja.

Skoro od početka osmanlijske vladavine do austrougarske okupacije, pa i kasnije, Dabar i njegova sela napadale su komitske, hajdučke i uskočke čete iz Dalmacije i Crne Gore.

Napadi su posebno bili intenzivni u vrijeme Morejskog rata 1645-1699. godine. U ovim napadima su se posebno isticale čete uskoka iz Boke kotorske koje su harale muslimanska sela sve do Mostara. Ove uskočke čete su ubijale sve redom, nisu štedjeli ni djecu i starce, a mlađe zarobljenike su odvodili i prodavali kao roblje po italijanskim gradskim trgovima.

U Drugom svjetskom ratu 1941-1945. godine stradali su skoro svi muslimani u Dabru i okolnim selima. Od Plane do Dabra sva muslimanska sela su spaljena, opljačkana, a stanovništvo, njih više od 1.400, pobijeno i mnogo žena silovano.

Na kraju njih oko 1.000 bačeno je u jamu Čavkaricu na planini Trusini. Samo na Berkovićima u jednu septičku jamu su bačene 33 nevine žrtve uglavnom djece i žena. Ostalo je poubijano u svojim kućama, dvorištima i na poljskim radovima. (Tahir Pervan, "Čavkarica", Sarajevo, 1993.).

U Dabru je 1826. godine bilo više stotina muslimanskih porodica, da bi ovaj broj poslije sto godina pao na 24 porodice, a 1991. godine na svega 5 porodica.

D A B A R S K O P O L J E

Dabarsko polje nalazi se istočno od Stoca, oko 15 km, na čijem se obodu formiralo 26 sela i više zaseoka, a to su Berkovići, Bijeljani, Bjelica, Blaca, Dragaljevo, Hotelji, Kljenci, Kubatovina, Koriš, Kuti, Ljuti Do, Meča, Milavići, Osoje, Pogledala, Poratak, Potkom, Potkubaš, Prisoje, Predolje, Strupići, Sunići, Suzina, Strujići, Vrijeska i Zasada.

Župu Dabar Osmanlije su osvojili 1469. godine i odredili da bude sjedište vojvode.

Osmanlije su ovdje zatekli domicilno krstjansko-bogumilsko stanovništvo, o tome govore i brojne nekropole stećaka, ovi starosjedioci su već u XVI stoljeću prešli na novu vjeru islam.

Znatno kasnije 1687. godine, kad su Mlečani osvojili osmanlijske primorske krajeve (Herceg-Novi, Risan i okolinu), a muslimane potisnuli u Hercegovinu, ovdje je došlo do većeg doseljavanja izbjeglog stanovništva-muhadžira iz tih krajeva, pa i iz krajeva poput Korjenića, Trebinja, Ljubomira, Zubaca i drugih mjesta uz crnogorsku granicu i iz same Crne Gore. Iz ovih područja su bježali od domaćih komita i crnogorskih hajduka.

Svakako od početka osmanske vladavine do austrougarske okupacije, pa i kasnije Dabar i sva njegova sela napadale su uskočke i hajdučke čete iz Dalmacije i Crne Gore, uz pomoć domaćeg pravoslavnog stanovništva (komita). Naročito su ovi napadi bili intenzivni za vrijeme Morejskog rata 1645-1649. godine. Posebno čete uskoka iz Boke kotorske su harale muslimanska sela, čak su stizale do Mostara.

Poznato je da su prvo pljačkali, pustošili i palili muslimanska sela, te ubijali stanovništvo, žene i djecu, a mlađe i snažnije odvodili u roblje.

U drugoj polovini XVII stoljeća hajduci Baje Pivljanina i Limova bajraktara porušili su u Hercegovini, uključujući i Dabarsko polje 36 džamija. U Dabru su porušili džamije u Berkovićima, Kutima, Potkomu i Predolju.[281]

Regija Dabarskog polja još od osmanskog perioda je bila gusto naseljena muslimanima.

U Drugom svjetskom ratu 1941-1945. godine stradali su skoro svi muslimani u Dabarskom polju, kuće i gospodarski objekti opljačkani i popaljeni. Ovo je bilo sramno djelo pravoslavnih ustanika četnika i partizana zajedno, na čelu sa narodnim herojem Mirom Poparom.

Tako je još 1926. godine ovdje živjelo više stotina domaćinstava, da bi poslije Drugog svjetskog rata spalo samo na 24 porodice, a 1991. godine na svega 5 porodica.

281 A. Solovjev, „Trgovina bosanskim robljem do 1661. godine". GZM. Sarajevo, 1946. godine, str. 156-160.

Sistematske pljačke, paljenja, ubijanja i zastrašivanja nagnali su muslimanski narod da traži spas u sigurnijim krajevima Bosne i Hercegovine.

Tako da poslije agresije JNA, crnogorskih i domaćih četnika ovdje više ne žive muslimani, izvršeno je totalno etničko čišćenje, zapravo genocid nad muslimanskim narodom.

B E R K O V I Ć I

Berkovići se nalaze istočno do sjeveroistočno od Stoca, oko 22 km na regionalnom putu prema Gacku, Bileći i Trebinju.

Berkovići u osmanlijsko vrijeme su bili oveća kasaba. Berkoviće čine Donji i Gornji Klečak, Poratak i Trebesin. U prvo vrijeme osmanske vladavine ovo naselje je bilo sjedište vojvode.

Prema brojnim i gusto raspoređenim stećcima vjerovatno je u predosmanlijsko doba ovdje živjelo bogato plemstvo krstjansko-bogumilskog stanovništva.

Pretpostavlja se da su ovdje krstjani-bogumili rano primili islam, jer se ovdje rano pojavljuje mnogo muslimana. Karakterističan primjer je stara familija Đulepa, koji su među prvim prešli na islam i sagradili prvu džamiju u Dabarskom polju.[282]

Na području katastarske općine Berkovići i Hatelji nalazi se 31 parcela koje zapremaju 49.533 m^2. Ove parcele se nalaze u gruntovnim knjigama Islamske zajednice u Stocu, upisane kao vakufsko vlasništvo.

Nakon potpunog izgona i ubistava muslimana iz dabarskih sela 1941. godine, ovu zemlju su uzurpirali domaći pravoslavci.

U dabarskim selima su živjele i sljedeće muslimanske porodice: Ismail-čauš Ćose, Husein-baša Ezgić i Mehmed-baša Ćalo, sin Habibov, koji su po zanimanju bili terzije i 1755. godine promovisani su u kalfe-majstore. Braća Ahmed i Ibrahim, sinovi Hasanovi, živjeli su u Dabru 1685. godine.

Na području katastarske općine Berkovići i Hatelji imali su 1885. godine svoje posjede sljedeće muslimanske porodice: Ačkari, Alibegovići, Aleč-kovići, Alihodžići, Arnauti, Avdagići, Avdići, Bajramovići, Bakibegovići, Bakići, Bakšići, Baljići, Banovići, Barakovići, Basarići, Bašagići, Bašići, Beće, Bećevići, Bećirevići, Begovići, Behlili, Behlilovići, Behmeni, Beše, Bičkali, Bijedići, Bilali, Bilalovići, Blagajci, Bravadžije, Brkići, Brkovići, Brzine, Bubali, Bukići, Bure, Burići, Burine, Buzaljke, Cerovci, Cvijetići, Čantre, Čelići, Čemali, Čišići, Ćose, Ćumurije, Ćupine, Čame, Čekre, Čengići, Čerkezi, Čike, Čohodarevići, Čokljati,

282 H. Hasandedić, „Muslimanska baština istočne Hercegovine," El Kalem, Sarajevo, 1990. str. 73, Sidžil nevesinjskog kadije, fragmenti iz 1767. do 1775. godine str. 50, JAZU Zagreb,

Čorbe, Čustovići, Dedovići, Demirovići, Dizdari, Dobrići, Dokare, Dumani, Dupali, Đape, Đapine, Đevenice, Đidelije, Đulepe, Đulići, Džeke, Festići, Fildići, Gabele, Gabeljići, Galešići, Gerine, Golubići, Grebe, Grizovići, Grljevići, Habote, Hadžiosmanovići, Hajdarbegovići, Hajdarevići, Halilagići, Halilovići, Hamzići, Hanići, Heke, Heljići, Hodići, Hodžići, Hotaši, Hrle, Hromići, Hume, Huseinagići, Isakovići, Jaganjci, Jakubovići, Jašarevići, Jašarbegovići, Kajtazi, Karadže, Kapići, Kljunovići, Krge, Kovačići, Kubati, Kurtovići, Lakišići, Ljubovići, Mahići, Mahmutčehajići, Mehmedbašići, Mešci, Milavići, Mujezinovići, Mujkići, Muftići, Mulaći, Muratbegovići, Murguzi, Nikšići, Novakovići, Nuhovići, Nurke, Obradovići, Omanovići, Omeragići, Omerčehajići, Opijači, Ovčine, Padali, Paloši, Paradžici, Pašalići, Pekušići, Pelje, Pervani, Pitići, Pizovići, Pločići, Poturkovići, Premilovci, Priganice, Puzići, Radiševići, Ratkušići, Redžići, Resulbegovići, Rizvanbegovići, Sadžaci, Salčići, Salkovići, Sarajlići, sefe, Selimovići, Serdarevići, Spahići, Stranjci, Suljići, Šariići, Šatori, Šehići, Šemići, Šljoke, Šuke, Šute, Tanovići, Telarevići, Trebe, Trklje, Tuke, Turkovići, Viđeni, Vilogorci, Voljevice, Vukičevići, Zeće, Zečići, Zele, Zilići, Zubani, Zubovići, Zukići, Žulje i Žugori. Gdje je sada ovaj narod?[283]

I ovo je jedan od dokaza da je nad muslimansko-bošnjačkim narodom izvršen genocid.

Ovdje više nema muslimansko-bošnjačkog življa još od augusta 1941. godine.

Osmanski putopisac Evlija Čelebi prolazeći kroz Berkoviće 1664. godine zapisa sljedeće islamske i druge objekte: džamiju, han srednje veličine, mekteb, dosta muslimanskih kuća pokrivenih kamenim pločama, više harema, dosta gustu naseljenost, tako je od naselja Berkovići do Podkoma u Dabru bilo 28 harema-grobalja, kojih više nema izuzev harema Rujevina.?

Džamija u Berkovićima je zadužbina porodice Đulepa koji su je izgradili u XV stoljeću. Ovdje je još 1771. godine živio i imao velike posjede Ismail Đulepa, koliko se zna najstarija muslimanska porodica u Berkovićima.[284]

U to doba ovdje je živio i Bego Berkovac, bio je pravoslavac koji je prešao na islam, tako prema njemu naselje Berkovići dobi ime. Prije 1650. godine na Trebesima je ugledni mostarski Hadži-Husein Lakišić sagradio mekteb. Do 1941. godine na Trebesima je postojao mekteb upisan u gr. ul. ko Berkovići br. 144/6. u Trebesimu za osmanlijske vladavine je radila i jedna pekara.

Iz navedenog se vidi da su Berkovići bili veliko muslimansko naselje, kasaba u kojoj su živjele sljedeće porodice:

283 H. Hasandedić, „Muslimanska baština u istočnoj Hercegovini“, Sarajevo, 1990. godine, str. 85.

284 Evlija Čelebi, „Putopis“, preveo h. Šabanović, Sarajevo, 1967. godine, iz knj. Muslimanska baština H. Hasandedića, Sarajevo, 1990. str.72.

Beće, Berkovci, Bijedići, Đulepe, Jaganjci, (došli iz Herceg-Novog), Jašarevići, (došli 1830. iz Nudola kod Korjenića), Šarići (došli iz Bitunje kod Stoca 1845. godine), Nurakovići (došli 1921. godine iz Kljenaka). Još su u Berkovićima živjele muslimanske porodice: Hajrovići, Pejkovići (došli iz Foče 1910.), Redžići i Zubovići.

Pošto su ovi krajevi bili istureni prema Crnoj Gori i primorju, često su ih napadale komite, hajduci i uskoci. Bilo je ubistava, pljačke i paljenja kuća i drugih gospodarskih objekata.

Među muslimanskim stanovništvom je vladao strah, pa su se iseljavali, uglavnom na teritoriju pod sultanovom vlasti i sigurnije krajeve u Bosni i Hercegovini. Ova nedjela je radio zloglasni Bajo Pivljanin, koga je plaćao crnogorski knjaz da progoni „Turke" samo da ih je što manje u Crnoj Gori i Ercegovini.

Bajo Nikolić Pivljanin sa svojim hajducima je srušio u Berkovićima džamiju, polovinom XVII stoljeća, koja više nikada nije obnovljena, jer su se muslimani iseljavali, pa se džemat smanjivao svakog dana.

U toku Drugog svjetskog rata, 24. augusta 1941. oko 12 sati, „kosovski osvetnici", odmetnici pravoslavci su napali Berkoviće, Planu, Dabar i Fatnicu i sva muslimanska sela na tom prostoru. Cijelo muslimansko stanovništvo što je preživjelo pobjeglo je na Berkoviće, da traži spas od navodnih partizana Mira Popare, koji im je garantovao da će bezbjedno stići u Stolac, uz pratnju njegovih ljudi. Trećeg septembra ova tužna kolona je upućena prema Stocu, ali kad su stigli u Dabar, kolona je okrenuta prema Nevesinju i planini Trusini i jami Čavkarici, gdje je završila svoje posljednje putovanje u njenom mračnom grotlu (koliko se za sada zna, ovo je jama u koju je bačeno najviše ljudi, njih preko 1.000).[285]

Domaći i crnogorski četnici srušili su i mekteb. Sve su popalili i srušili što je podsjećalo na muslimane, čak i hareme, u njima bašluke polomili. Ovog puta je likvidirano preko 50% muslimanskog stanovništva bilećkih Rudina, Berkovića i Dabra, sve mlađe žene su silovane, pa zaklane. Na Čavkarici su manju djecu uzimali za noge, pa udarali od stijenu glavom djeteta i tako se divljački smijali i govorili još manje jedno Ture (Turčin). Za ova ubijanja su posebno napravili oružje drenov kolac sa ekserima i sa njim udarali u glavu ove nesretnike i tako ih ubijali.

U spomen-sobi koja je postojala do 1992. godine na Divinu, bio je i ovaj kolac sa ekserima. Taj kolac je pronašao Alija Pervan kad je vadio ostatke svoga oca iz septičke jame, čije je pleme skoro potpuno istrijebljeno ovim zločinom 1941. godine. Sva 33 izvađena skeleta iz septičke jame su imali razbijene lobanje, ovim kolcem i njegovim ekserima.

285 T. Pervan, „Čavkarica", Sarajevo, 2006. godine str. 17-30.

Većina ovog nesretnog naroda je poklana, pobijena i bačena u jame. Rijetki su bili oni koji su se spasili (njih preko 1.400 je ubijeno u ovom genocidu, koji niko nije smio ni pomenuti poslije oslobođenja 1945. godine, pa čini mi se ni danas). Poslije Drugog svjetskog rata ovdje je bilo malo muslimana, jer kao što smo naveli bili su pobijeni 1941. godine.

Vlado Šegrt prolazeći kroz Berkoviće i Dabar sa svojim po zlu poznatim udarnim bataljonom, početkom zime 1942. godine, idući da napadne muslimane Borča i njegova sela, iznosi u svom izvještaju „ovđe u Berkovićima i Dabru su pobijeni neki muslimani", neki muslimani su preko 1.400 ljudi, vi čitaoci sami donesite sud o ovom komunisti i narodnom heroju.

Iz nekih popisa stanovništva vidi se kako se kretao broj stanovništva po nacionalnosti u Berkovićima.

1879. godine u Berkovićima je živjelo 110 muslimana, 677 pravoslavaca.

1885. godine u Berkovićima je živjelo 139 muslimana, 815 pravoslavaca. (Vjerovatno je popisano više sela)

1895. godine u Berkovićima su živjela 52 muslimana, 90 pravoslavaca i 38 katolika. (tek je ovdje izvršen popis samih Berkovića)

1910. godine u Berkovićima je živio 191 musliman, 1.278 pravoslavaca i 8 katolika.

1921. godine u Berkovićima je živjelo 205 muslimana, 1.367 pravoslavaca i 9 katolika. (U dosadašnjim popisima je obuhvaćeno više sela)

1981. godine u Berkovićima je živjelo 4 muslimana, 611 pravoslavaca.

1991. godine u Berkovićima su živjela 4 muslimana, 155 pravoslavaca.

Ovo je očito da se poslije Drugog svjetskog rata nije imao ko vratiti od muslimana na svoja ognjišta jer su pobijeni 1941. godine.

Ovo je očigledan primjer genocida nad muslimanima. Sva muslimanska vrlo bogata baština je uništena: džamija, mekteb, dva harema.

Kamen od mekteba, harema, pa veliki broj bašluka uzidani su u zidove zadružnog doma.

Na Trebesinu se nalazi nekropola stećaka, ovdje je postojao i han koji je sagradio kao i mekteb 1650. godine hadži Ahmet-aga Lakišić.

Mekteb je upisan u g.k. Berkovići br.144/6,ovdje je radila i jedna pekara što govori da je u osmanlijsko vrijeme ovo bila manja kasaba, ali značajna.[286]

286 H. Hasandedić, „Muslimanska baština u istočnoj Hercegovini", Sarajevo, 1990. godine str. 72.

B I J E L J A N I

Bijeljani se nalaze istočno od Stoca, sa desne strane puta Stolac - Bileća na rubu Dabarskog polja, ovo je veće naselje u Dabarskom polju. Do Drugog svjetskog rata bili su sjedište općine kojoj su pripadala sela Kljenci, Kuti, Milavići, Prisoje, Vrijeska i Zasada.

Godine 1768. ovdje je živio Husejin-beg, čivčija koji je u Dabarskom polju imao velike posjede.[287]

Ali 1771. godine pominju se sa velikim posjedima Mehmed-beg Žuljević i Ibrahim-aga Kljun. Ovo bogastvo i veliko muslimansko selo je bilo stalno na udaru Mlečana, crnogorskih hajduka, dalmatinskih uskoka i domaćih komita.

U pomenutim selima do 1878. godine živjelo je više muslimanskih porodica koje su doselile iz Herceg-Novog, Nikšića, Risna, Korjenića, Treibinja, Bileće, kao i drugih mjesta iz Crne Gore. Ovdje su živjele sljedeće muslimanske porodice: Telarevići, Dedovići, Hodžići, Habote, Žuljevići, Mušići i dr.[288]

Muslimansko stanovništvo je bilo prisiljeno na stalno iseljavanje, uglavnom na slobodne teritorije: Tursku, Albaniju, Stolac, Mostar, Sarjevo i druga sigurnija mjesta Bosne i Hercegovine i Sandžaka. Uspomenu na protjerane muslimanske porodice kazuju nam brojni toponimi, koji su razasuti po svim selima oko Dabarskog polja.

Ovdje je u prvoj polovini XVII stoljeća sagrađena džamija i mekteb uz nju, zadužbina je porodice Telarevića, koji su među starijim muslimanskim porodicama u Dabarskom polju. Sve do 1875. godine muslimani su bili većinsko stanovništvo. Džamiju su srušili komiti 1885. godine. Obnovio ju je Ahmet Zećo koga su četnici ubili 1941. godine ispred džamije. Ispred džamije su bile dvije česme gdje su džematlije uzimale abdest, prije molitve. Džamiju, mekteb i harem su ponovo četnici srušili početkom Drugog svjetskog rata.

Tada je ubijeno više od polovine stanovnika Bijeljana. Na zvjerski način su ustanici četnici ubili 25-godišnjeg Bećira Habotu, čime je dat znak da počinje klanje i ubijanje muslimana u selima Dabarskog polja. Ono što nije ubijeno na licu mjesta bačeno je u jamu Čavkaricu.

Tada je ubijeno 386 stanovnika muslimana Bijeljana, uglavnom djece, žena i starijih osoba.

Sva pokretna imovina je opljačkana, a nepokretna spaljena i srušena da se ne bi „Turci“ imali gdje vratiti. Spisak ubijenih muslimana 21.VIII 1941. godine iz bijeljanskih sela nalazi se u knjizi „Čavkarica“ Tahira Pervana, koji

287 Sidžil blagajskog kadije br. 60, str. 88a.

288 H. Hasandedić, „Muslimanska baština u istočnoj Hercegovini“, Sarajevo, 1990 godine str. 74.

tvrdi da ima još između 250-300 ubijenih koje nije imao ko da prijavi, jer su likvidirane cijele porodice.[289]

Telarevići su imali imanje i kulu u Klencima. Ovdje su živjeli Čustovići, doselili iz Gacka, Jakubovići i Voloderi. Bijeljane su u prvoj polovini XVII stoljeća popalili porušili hajduci Baja Pivljanina. Ovdje su imali svoje posjede Behmeni i Voloderi.

U Bijeljanima je 1885. godine živjelo 25 muslimana i 120 pravoslavaca.

U Bijeljanima je 1895. godine živio 41 musliman i 144 pravoslavca.

U Bijeljanima je 1910. godine živjelo 38 muslimana i 186 pravoslavaca.

U Bijeljanima je 1921. godine živjelo 263 muslimana i 1.075 pravoslavaca.

Dvije trećine muslimana su 1941. godine pobijeni i bačeni u zloglasnu jamu Čavkarica.

M I L A V I Ć I

Selo Milavići se nalazi istočno od Stoca u Dabarskom polju ispod brda Gradine.

Ovdje su od davnina živjeli muslimani Milavići i Habote. Milavići su se zbog stalnih napada u kontinuitetu kroz povijest domaćih komita, crnogorskih hajduka i dalmatinskih uskoka pobjegli u Mostar.

Dok su neke Habote ostale da žive do zadnje agresije 1992. godine na Bosnu i Hercegovinu.

Na bašlucima nekih od tri harema vidi se da datiraju još od 1700. godine. Od 1798-1852. godine u ovom selu su živjele porodice Gabele i Ljubovići. Ovdje su imali svoje odžake Salih-beg, Hasan-beg i Osman-beg Ljubović, koji su u taj vakat 1810. sahranjivani u ovim haremima u selu.

Godine 1941. 24. augusta tzv. ustanici su napravili pravi pokolj u Milavićima ubivši 32 člana iz porodice Habota i 26 članova porodice Gabela.

Poslije Drugog svjetskog rata u ovo selo se nije imao ko vratiti, pošto je u ovom selu napravljen genocid, skoro sve stanovništvo pobijeno je 1941. godine.

U Milavićima su 1895. godine živjela 93 muslimana.

289 T. Pervan, „Čavkarica“ Sarajevo, 2006. godine. (cijela knjiga sa istinitim podacima).

M E Č A

Selo Meča je smješteno ispod Hrguda, sjeveroistočno od Stoca.

Ovo selo se pominje u poimeničnom popisu sandžaka-vilajeta Hercegovina 1475-1477. godine kao timar Jusufa iz Ostrovice i Ilijasa, sina Karađoza, Ilijasa iz Šehirkoja, Širmerda iz Soluna i Evrenosa, sina Ajasa, posadnika tvrđave Blagaj.

Dat je iz hasova cara.

Dat je bez ispendže, timar pripada Dabru.

Ima 56 domova, neoženjenih 5.

Selo ima prihod od 7.466 akči.[290]

Ovdje su nekada živjeli Čantre, koje su koncem XVIII stoljeća preselile u Stolac, ne mogavši više izdržati komitskog zuluma.

U Stocu je 1791. godine živio hadži Abdulah Čantro došao iz Meče. Čantre su imali svoje posjede u Meči i Trusini, što potvrđuju i toponimi kod Piljevića kuća, Ćantovina.

U Meči od Prvog svjetskog rata nema muslimana, ali postojao je harem gdje se i sada mogu naći ostaci bašluka i ograda oko harema. Postoji i njiva čantruša, sve su ovo dokazi da su u ovom selu živjeli nekada muslimani.

K LJ E N C I

Ovo muslimansko selo situirano je na rubu Dabarskog polja ispod brda Rapašnice, između sela Hatelja i Milavića, a to je istočno od Stoca.

Ovdje su živjeli Ljubovići, gdje su imali svoju kulu na dva boja, sa odžacima. Posljednji je bio Hajdar-beg Ljubović. Odselio je u Tursku 1910. godine. Također su ovdje živjeli Čustovići i Jakubovići koji su isto odselili u Tursku. Tu su još živjele i porodice Bakušića, Novakovića i Volodera koji su odselili 1860. godine u Mostar.[291]

U Kljencima su 1895. godine živjela 44 muslimana, 19 pravoslavaca i 80 katolika.

U ovo selo u drugoj polovini XVII stoljeća upali su hajduci Baje Pivljanina i kako je to tada bio običaj, popalili su cijelo selo.[292] Kasnije se selo

290 A.. Aličić, „Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina“, Sarajevo, 1985. godine, str. 461.

291 S. Delić, „Alibeg Ljubović, „Pod Krndijom“; Bosanska vila, Sarajevo, 1901. godine, str. 157.

292 293. P. Šobajić, n. d. str. 32-33.

polovično popravilo, ali 21. augusta 1941. godine pravoslavni odmetnici-četnici su popalili selo i pobili njegove stanovnike. Ubili su 5 članova porodice Novaković (muslimani), Jakupovića 8, Čustovića 10.

Poslije Drugog svjetskog rata vratile su se u ovo selo dvije porodice Jakupovića i dvije Novakovića, ali ih je zadesila zla sreća njihovih predaka 1992. godine kada su pobijeni, popaljeni i opljačkani od strane JNA, domaćih i crnogorskih četnika. Ono što je preživjelo sada se nalazi po Danskoj, Nizozemskoj, Švedskoj i drugim svjetskim državama. Od islamskih spomenika kulture u selu je postojao veliki harem i mekteb.

K U B A T O V I N A

Selo se nalazi sjeveroistočno od Stoca u Dabarskom polju.

Prema pisanju Hivzije Hasandedića 1990. godine i prema razgovorima autora sa stanovnicima sela Sadžaci i Mulaći 1957. godine, u Kubatovini u Dabarskom polju od dolaska Osmanlija su živjeli Kubati (preci jednog od autora Kubata, koji su pobjegli u Foču zbog komitskog zuluma). Prema nepotpunim podacima, ovdje Kubati žive od 1469. godine, vode porijeklo od neke vlastelinske-bogumilske porodice iz Dabra.

Vjerovatno je taj vlastelin prihvatio islam čim su stigli Osmanlije u Dabarsko polje. U selu je postojala Kubatova kula na tri sprata, što nam dalje govori o vlastelinskom porijeklu Kubata.

Do hercegovačke bune 1875. godine u selu su živjele četiri porodice Kubata.

U Kubatovini je po popisu stanovništva 1895. godine bilo 4 muslimana i 74 pravoslavca.

Kada su hajduci, na čelu sa zloglasnim Bajom Pivljaninom, kulu srušili, pobili nešto domorodačkog stanovništva, sve porodice Kubata se iseljavaju i nastanjuju u Stocu, Mostaru, Foči, Visokom i Turskoj.

Do polovine XVII stoljeća u selu pored Kubata još žive Ljubovići i Kurtovići.

Od Kubatove kule ostale su samo omeđine sa toponimima koji posjećaju da je ovo selo bilo muslimansko: „Kubatuša“,“Kuba“, „Kubatovina“, „Kubatova glavica“ „Ljubovića Do“ koje potvrđuju da su ovdje živjeli Kubati (muslimani).[293]

293 I. Kubat, „Foča moja mahala i familija“, Sarajevo, 2007. godine, str. 50-60.

Od početka XX stoljeća ovdje više ne žive muslimani, jedino na nekadašnje življenje muslimana podsjećaju pomenuti toponimi i veliki harem-groblje u kome su bašluci davno uništeni.

Augusta 21. 1941. godine domaći ustanici-četnici vrše odmazdu nad Turcima-muslimanima. Totalno su izbrisali Kubatovinu sa lica zemlje. Pale i pljačkaju selo, ubijaju 13 Kurtovića, koji su preostali još u selu od muslimana. Od tada ovdje više nema muslimana.

KUTI

Kasaba Kuti se nalazi u jugoistočnom dijelu Dabarskog polja. U doba Osmanlija Kuti su bili pravo veće naselje, koja se razvilo oko kule porodice Ćumurija, koja je imala tri sprata. Kraj kule, koja je odraz bogatstva bila je džamija. Cijelo naselje bilo je 1813-1815. godine čifluk hadži Ahmed-bega Ćumurije.

Kuti su imali džamiju mekteb i veliki harem koje su porušili hajduci Baje Pivljanina u drugoj polovini XVII stoljeća i nikada se više nije obnovila. U selu je postojala i Hamzića kula.

U augustu mjesecu 1941. godine ovdje su ustanici (srpski osvetnici), kako su sami sebe nazivali od milja, napravili pravi pokolj nad muslimanima, od tada u selu žive samo pravoslavci na muslimanskoj zemlji.

Da je ovo selo bilo naseljeno muslimanima govore nam toponimi u selu i oko njega: „ Korjenića Grob“, „Čelebića kula“, „Nova Hamzuša“ itd.

Kroz više stoljeća u Kutima su živjele sljedeće muslimanske porodice: Ćumurije, Abaze, Čelebići, Ćišići, Hadžiomeri, Hamzići i Huseinagići.

Polovicom XVII stoljeća uskoci su u Kutima ubili 97 muslimana iz porodice Ćumurija. Ostatak preživjelih Ćumurija je pobjegao u Stolac, Mostar, Gabelu, Sarajevo i druga mjesta. Stalno napadani od domaćih komita i uskoka, preživjeli su 1850. godine pobjegli, a njihova imanja su zaposjeli domaći pravoslavci i Crnogorci.[294]

POTKOM PRISOJE I POTKOM OSOJE

Nalazi se u sjeverozapadnom dijelu Dabarskog polja ispod brda Volujače i Hrguda.

Ljubovići iz nevesinjskog Odžaka su ovdje imali svoje imanje. Poslije su se tu naselili Ljubovića kmetovi Samardžići na begovsku zemlju. To naselje

294 P. Šobajić, n.d. str.16

se i sada zove Odžaci, u ovom naselju su živjele muslimanske porodice: Rorići, Zecovi. Ovdje su svoja imanja imali pored Ljubovića Karadže i Žuljevići. Sljedeći toponimi nam kazuju da su ovdje živjeli muslimani: Begluci, Majdan, Banjviri (njive), Bajrak, Zukin do.

U Potkomu je bila džamija, a njene srušene zidine se još vide na mjestu Hanine, sada tu stanuju pravoslavne porodice Janjuša. Džamija je sagrađena početkom XVII stoljeća, a u drugoj polovici istog stoljeća su je srušili zlikovci Baja Pivljanina.[295]

Od tada je više nije niko popravio, uz džamiju je postojao mekteb i harem-groblje. Po svemu sudeći ova džamija je bila zadužbina begova Ljubovića. Još od kraja XIX stoljeća ovdje nema muslimana jer su pobjegli ne mogavši više trpiti zuluma od domaćih komita crnogorskih hajduka i dalmatinskih uskoka.

P R E D O L J E

Kasaba Predolje se nalazi istočno od Stoca za oko 10 km na regionalnom putu Stolac-Bileća-Trebinje, ispod brda Kubaš.

Prema poimeničnom popisu iz osmanskog vakta sandžaka-vilajeta Hercegovina 1475-1477. godine, Predolje je timar Jusufa iz Ostrovice i Ilijasa, sina Karađoza, Ilijasa iz Šehirkoja, Širmerda iz Soluna i Evrenosa, sina Ajasa posadnika tvrđave Blagaj.

Dodijeljen im je iz hasova cara.

Dat je bez ispendže.

Predolje je tada imalo 51 dom i 5 neoženjenih.

Imali su ukupan prihod od 6.588 akči.[296]

Ovaj lokalitet je poznat zato što su se nekada u šumi na brdu Kubaš skupljale domaće komite i crnogorski hajduci.

Odavde su kretali organizovano u napade na muslimanska sela, koja su palili, pljačkali, ubijali njegovo stanovništvo i odvodili u roblje.

Prve pisane podatke o Predolju je ostavio putopisac Evlija Čelebi, koji je proputovao ovuda 1664. godine.

Evlija piše da je ovo mjesto lijepa kasaba, da ima džamiju, 2 mesdžida, mekteb, tekiju, han, hamam i 15 dućana.

295 H. Hasandedić, „Muslimanska baština u istočnoj Hercegovini“ Sarajevo, 1990. godine, str. 81.

296 A. Aličić, „Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina“, Sarajevo, 1985. godine, str. 460.

Oko naselja ima više finih bašči i vinograda.

Predolje je imalo dva lijepo uređena harema sa jako finim bašlucima i epitafima pisanim na arapskom i bosanskom pismu. Sada su uništeni haremi, ali se u njemu vide komadi polomljenih bašluka.

Prema navedenom putopisu da se zaključiti da je Predolje polovicom XVII stoljeća bilo veća kasaba, sa više aktivnih vjersko-prosvjetnih muslimanskih ustanova i trgovačko-zanatskih radnji.

Kao bogata kasaba Predolje je bilo meta stalnih napada domaćih komita, crnogorskih hajduka i dalmatinskih uskoka, koji su dosta rano uništili sve tragove islamske kulture, tako da je Predolje od velike i značajne kasabe postalo neznatno seoce. Takvu su sudbinu imala i mnoga druga naselja u istočnoj Hercegovini.

Prema državnom austrougarskom popisu stanovništva 1895. godine, u Predolju je bilo 10 muslimana i 101 pravoslavac, što je drastičan pad muslimana za kratko vrijeme.

Polovinom XVII stoljeća počelo je raseljavanje i bježanje muslimana ispred komita, hajduka i uskoka. Narod više nije mogao trpiti zulum, stalne pljačke, paljevine, ubistva i odvođenja čeljadi u roblje, rađe su se odlučivali da za stalno napuste svoja rodna ognjišta.

U Predolju su živjele sljedeće muslimanske porodice: Ajanići, Behmeni, Buzaljke, Crnalići, Čelebići, Dervozi, Đulepe, Grljevići, Halilovići, Isakovići, Karapuši, Ljubovići, Mahmutćehajići, Mehmedbašići, Norakovići, Sarići, Šatori, Šotre i Zloje.[297]

1895. godine u Predolju je živjelo 10 muslimana i 101 pravoslavac.

1981. godine u Predolju su živjela 3 muslimana, 104 pravoslavca i 7 Jugoslovena.

1991. godine u Predolju živi 1 musliman i 90 pravoslavaca.

U jednoj narodnoj pjesmi se kaže da su kauri koje je predvodio Bajo Pivljanin i Limov bajraktar zapalili Crnalića kulu i iz nje odveli ludu (mladu) Eminu od 7 godina i Aliju od 1 godine i prodali zadarskome banu, te zapalili predoljsku džamiju.

Hercegovački ustanici su 1875. godine napali Predolje. Tad su pod komandom Jovana Džombete zauzeli kule Rizvanbegovića u Dolu, Grljevića i Crnalića u Predolju.

Oko zločina crnogorsko-dalmatinskih hajduka i uskoka ima dosta narodnih pjesama među kojima je i ova:

297 H. Hasandedić, „Muslimanska baština u istočnoj Hercegovini“, Sarajevo, 1990. godine str. 86-87.

Ako koji tome ne vjeruje
Neka časkom u Predolje siđe
Pa nek vidi kulu i džamiju
Još kako su tada izgledale
Još se nikad načinile nisu.[298]

Najveći pokolj pomenute pustahije su napravile u Predolju 1663. godine, kada su za vrijeme molitve u džamiji izmasakrirali 60 muslimana.?

Poslije čega su lahko kasabu opljačkali, zapalili, zarobljeno roblje odveli i prodali, dok se vrlo mali broj spasio ovih nesretnika. U Predolju više nema muslimana od 1875. godine.

P R I S O J E

Prisoje je bilo muslimansko selo smješteno iznad samog Dabarskog polja, nalazi se istočno od Stoca. Selo je kroz stoljeća više puta stradalo, a stanovnici ubijani i bježali od stalnih napada komita, hajduka i uskoka. Nisu mogli više izdržati stalna ubijanja, paljenja, rušenja, pljačkanja i zastrašivanja.

U Prisoju su živjele sljedeće muslimanske porodice: Piragići, koje su skoro potpuno istrijebili u XVII stoljeću hajduci Baje Pivljanina. Nešto Piragića se kasnije povratilo na svoja ognjišta, da bi u augustu 1941. godine bili svi pobijeni od srpskih osvetnika-četnika. Pored stare porodice Piragića, ovdje su još živjele porodice: Kljunovići koji su odselili u Mostar 1860. godine, zatim Pizovići, Sinanovići, Vlačići i Zečići.

Konačni zločin-gencid u ovom selu nad muslimanima je napravljen u augustu 1941. godine kada su pobijene cijele porodice: iz porodice Zečića ubijen je 41 član, Pizovića 9, Vlačića 9. Od 1941. godine u ovom selu više nema muslimana, etnički su očišćeni. Domaći pravoslavci su zaposjeli njihova imanja. U Prisoju su 1850. godine živjela 43 muslimana i 18 pravoslavaca.

298 St. Stočević, „Bajo Pivljanin i Limov harambaša pale džamiju u Predolju", Bosanska vila, Sarajevo, 1892. (VII) br. 14 str. 222-223.

STRUPIĆI

Strupići su smješteni uz samo Dabarsko polje ispod brda Repušnica, istočno od Stoca.

Po poimeničnom popisu Hercegovačkog sandžaka 1475-1477. godine, bili su timar Sofi Ilijasa iz Šehirkoja, azap Alije, Arnaut Ilijasa, Dogana iz Ostrovice i Hajdara, Hizira i Hamze iz Vidina, posadnika tvrđave Blagaj.

Ovaj has je dodijeljen iz carskih hasova.

U selu je bilo 47 domova, 2 neoženjena.

Selo je imalo prihod od 7.298 akči.[299]

Prema državnim popisima stanovništva:

1895. godine u Strupićima je živjelo 16 muslimana i 118 pravoslavaca.

1981. godine u Strupićima je živjelo 19 muslimana, 306 pravoslavaca, 3 Jugoslovena i 2 ostalih.

1991. godine u Strupićima je živjelo 12 muslimana, 192 pravoslavca i 2 Jugoslovena.

U ovom selu su živjeli Buzaljci, koji su bili starosjedioci sela. Po nekim pričama vuku porijeklo od neke vlastelinske bogumilske porodice iz Dabra.

Poslije ovog popisa muslimana nema ni Buzaljka u Strupićima, ali su ostali toponimi: Bušurovina, Elezovići, Bakrač, Ćetenište, Hadžijin bunar, Vilovine, Bećovo vrelo i veliki harem.[300]

Vidi se da su ovdje nekada živjeli i Elezovići, a iz zapisa se vidi da je u selu postojala i jedna kula čije se omeđine vide i danas, ali nemamo saznanja kome je pripadala.

SUZINA

Selo Suzina je smješteno kao i ostala sela Dabarskog polja na ivici polja ispod Glavice Kubaša, istočno od Stoca.

Prema prvom osmanlijskoma poimeničnom popisu sandžaka Hercegovina 1475-1477. godine, timar pripada Dabru.

Njegovi timarnici su Alija iz Sofije i Jusuf iz Bosne, posadnici tvrđave Blagaj.

---

299 A. Aličić, „Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina“, Sarajevo, 1985. godine str. 462

300 H. Hasandedić, „Muslimanska baština istočnoj Hercegovini“, Sarajevo, 1990. godine, str. 81-82.

Has ja dat bez ispendže.

Ukupan prihod koji selo ostvaruje iznosi 2.814 akči.[301]

Prema popisu iz 1895. godine, u Suzini živi 19 muslimana i 100 pravoslavaca.

Prema popisu iz 1981. godine, u Suzini je živio 1 musliman, 180 pravoslavaca i 14 Jugoslovena. U sljedećim popisima 1991. muslimana više nema u Suzini.

Ovdje se vide omeđine kuća gdje su nekad živjeli muslimani. Sve su ove muslimane pobili i raselili domaći komiti i uskoci Baja Pivljanina.[302]

Ovdje se i sada nalazi veliko mezarje u kome se nalazi jedan veliki dobro građeni bašluk na kome se vidi polumjesec. Ovdje postoje toponimi Ćumurijina bara i Kadina bara. Ćumurije i Rizvanbegovići su imali velike posjede na koje su se naselile pravoslavne porodice, zapravo njihovi bivši kmetovi. Ovdje su živjeli Nurke, Čami, ali od velikog pokolja nad muslimanima 21. augusta 1941. godine ovdje više nema muslimana, jer ih je 90% pobijeno i bačeno u jamu Čavkaricu. Tada su samo iz porodice Čama ubijena 42 člana, svi koji su se našli u selu. Od ovog pokolja tamo se više muslimani nisu vraćali na svoju djedovinu. U stvari nije se imao ko ni vratiti, cijele porodice su likvidirane. Njihova imanja su uzurpirale komšije pravoslavci.[303]

V R I J E S K A

Ovo malo selo Vrijeska nalazi se blizu Bijeljana u Dabarskom polju, istočno od Stoca.

U selu do 1870. godine imali su velike posjede Selimovići iz Bileće i Šehići iz Stoca. Ovdje su živjeli Hadžovići, Horine, Milavići i Trkljuše.

Ovdje su poznati toponimi: Begova bara, Hadžovića krčavine, Milavića njiva, Trkljuša, što zorno govori ko su bili prvi stanovnici i vlasnici sela i imanja oko sela. Postoje i danas vidljivi tragovi harema sa polomljenim komadima bašluka, a mogu se vidjeti uzidani bašluci u zidove pravoslavnih kuća, štala i ograda. Poslije 1870. godine bilo je više napada domaćih komita, hajduka Baja Pivljanina i uskoka iz Dalmacije na ovo malo selo.[304]

Započeli su progon i iseljavanje muslimana i zaposjedanje njihove zemlje od njihovih dojučerašnjih kmetova.

301 A. Aličić, "Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina", Sarajevo, 1985. godine, str. 471.
302 P. Šobajić, n.d. str. 36.
303 T. Pervan, „Čavkarica vrata pakla", Sarajevo, 2006. godine, str. 17.
304 P. Šobajić, n. d. str. 36.

Te od početka Prvog svjetskog rata ovdje više nema muslimana. Na kraju se može zaključiti da je u Dabarskom polju izvršen genocid nad muslimanskim narodom, ubistva i pljačka, a ono malo naroda što je uspjelo da pobjegne više niko ne zna gdje su.[305]

Plan stvaranja velike Srbije i proširenja male Crne Gore se ispunio u cjelini, plan u novije vrijeme Slobodana Miloševića, Srpske akademije nauka, Srpske pravoslavne crkve, Radovana Karadžića i mnogih drugih.

ZASADA

Zasada se proteže uz dugu zaravan pokraj samog Dabarskog polja ispod Crnog osoja, a nalazi se istočno od Stoca.

Rano je porodica Milavića napustila ovo selo zbog straha od komita koji su ih u kontinuitetu napadali i pljačkali kroz više stoljeća, a na njihova imanja su se naselili Vujovići iz Bileće. Vujovići su prešli na islam, uzeli prezime Ćorovići.

U Zasadi je postojao harem i mekteb. Na postojanje muslimana u ovom selu ukazuju toponimi Bajrov Do i Meteriz, na temelju ovih toponima vidi se da su u Zasadi imali svoja imanja Badele, Badžaci, Ćumurije, Denje. U ovom selu od pokolja nad muslimanima 1941. godine nema više muslimana, jer ih je većina pobijena, ono malo što je ostalo živo nije se smjelo vratiti na svoja imanja, koja su komšije pravoslavci prisvojili.[306]

LJUTI DO

Selo Ljuti Do je situirano uz samo Dabarsko polje ispod planine Trusine istočno od Stoca.

Ovdje su nekada živjele muslimanske porodice Tuke, koji su pobjegli u Stolac, jer su ih komiti, hajduci i uskoci stalno pljačkali i zastrašivali, pa su na kraju morali napustiti svoju djedovinu.

Ovdje su imali svoja imanja Ćumurije, Krge i Rizvanbegovići. Poslije 1918. godine, posljednji muslimani su se iselili. Na njihova imanja su se naselile neke pravoslavne porodice iz Crne Gore, Dabra i Bileće. Ovdje imamo toponime: Čekrovina, što kazuje da su svoja imanja ovdje imali, Čekre, Pašov vrt, Bećušino vrelo. Selo je imalo svoj harem-groblje koga su doseljeni pra-

305 T. Pervan, „Čavkarica vrata pakla“, Sarajevo, 2006. godine, str. 17-30.

306 H. Hasandedić, „Muslimanska baština u isttočnoj Hercegovini“, Sarajevo, 1990 godine, str. 83.

voslavci uništili, ali se i sada mogu zapaziti polomljeni komadi bašluka na starom haremu. Još od konca Prvog svjetskog rata ovdje nema muslimana.[307]

Iz prednjeg teksta hronike događanja u naseljenim mjestima općine Stolac da se posve zaključiti da se ovdje desilo etničko čišćenje i genocid nad muslimanima.

Ovo etničko čišćenje se dešavalo postepeno i sukcesivno, ali po ustaljenom scenariju Ilije Garašanina, Stevana Moljevića Draže Mihailovića, Slobodana Miloševića, Radovana Karadžića, Momčila Krajišnika i mnogih drugih. Možemo tvrditi da je genocid napravljen nad muslimanima na cijelom teritoriju istočne Hercegovine.

Jer kako tumačiti jednu značajno naseljenu regiju muslimanima, koja u potpunosti ostaje bez njih. Kako'?

D A B R I C A

Naselje Dabrica se nalazi oko 21 km sjeverno od Stoca, nekad je pripadala Blagajskom kadiluku od njegovog osnivanja 1469. godine.

Dabrica je bila veće naselje-kasaba sa nekoliko dućana i zanatskih radnji.

Prema prvom osmanskom poimeničnom popisu Hercegovačkog sandžaka 1475-1477. godine, timar pripada Ključu.

Vlasnici timara su Ilijas iz Sofije i Karadža iz Moreje, posadnici tvrđave Ključ.

U dva sela ima 46 domova, 4 neoženjana, muslimana 1.

Ukupan prihod sela iznosi 3.184 akče.[308]

U sastav Dabričkog džemata ulazile su mahale Bračići, Bajir, Brijeg, Maričinjak i Miljanovići.

U Dabrici je postojala džamija, pokrivena pločom, upisana u gr. K. O. Dabrica br. 352. k.č. 1., a oko džamije je harem.

Džamiju je sagradio Safer-aga Begović 1610-1611. godine.

Isti aga je u Dabrici izgradio i hamam (banju) početkom XVII stoljeća. Blizu džamije su bili izgrađeni mekteb, harem i han.

307 Gruntovni ulošci, br. 553 i 554.

308 A. Aličić, „Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina", Sarajevo, 1985. godine, str. 378, 459 i 602.

U Dabrici kao naselju živjele su sledeće muslimanske porodice: Begovići, Bajgorići, Čerkezi, Čorbe, Gadare, Kaplani, Lihovići, Mace, Makitani, Marići, Medari, Mravići, Muftići, Omanovići, Odričevići, Padali, Pehilji, Pilavdžići, Sakači, Selimići, Selimhodžići, Skeje, Šetke, Veje, Vučjaci, Zukanovići, Žaje i Žuljevići.[309]

Na bašlucima u haremu kraj džamije još su čitljiva dva natpisa i to Zade Bajgorić, kćeri Ibrahimove, umrle 1806. godine i Alije, sina Mustafina, umro 1852/53. godine. Pored gornjih navoda o stanovnicima u Dabrici, masa je toponima koji govore o Dabrici kao nekad veoma naseljenom mjestu i bošnjačkim toponimima kao što su Begov vrt, Batlama, Bogomile, Čelareva dolina, Dućani, Hadžina dolina, Omanovine, Salihova dolina i dr.

Od 1469. do 1851. kroz skoro 400 godina u kontinuitetu, napada domaćih komita, crnogorskih hajduka i dalmatinskih uskoka muslimansko stanovništvo se stalno smanjivalo, bilo ubijanjem ili bježanjem, iseljavanjem od straha, samo su hrabriji istrajavali u borbi da ostanu na svojim ognjištima.

Veća stradanja muslimana bila su 1875. godine za vrijeme Hercegovačkog ustanka i 1941. godine te posebno 1992. godine.

Navest ćemo nekoliko popisa stanovništva u Dabrici.

1879. godine u Dabrici je živjelo 212 muslimana, 247 pravoslavaca i 107 katolika.

1885. godine u Dabrici su živjela 224 muslimana, 297 pravoslavaca i 141 katolik.

1895. godine u Dabrici je živjelo 163 muslimana, 29 pravoslavaca i 24 katolika.

1910. godine u Dabrici je živjelo 314 muslimana, 422 pravoslavca i 257 katolika.

1921. godine u Dabrici je živjelo 315 muslimana, 451 pravoslavac i 279 katolika.

Od 1948-1971. popis nije razdvajan po etničkoj pripadnosti, pa imamo samo ukupan broj.

1981. godine u Dabrici je živio 281 musliman, 157 pravoslavca, 321 katolik.

1991. godine u Dabrici je živjelo 269 muslimana, 127 pravoslavaca, 77 katolika.

309 H. Hasandedić, „Muslimanska baština u istočnoj Hercegovini“, Sarajevo, 1990. godine str. 91-95.

U svakom popisu stanovništva su se mijenjala sela koja su popisivana uz Dabricu, pa je ovdje teško utvrditi koja su i kada sela pridodavana uz Dabricu.

C R N I Ć I

Ovo selo se nalazi sjeverozapadno od Stoca, na Dubravama na regionalnom putu Stolac-Čapljina. U ovom selu su postojali mnogi islamski spomenici: džamija, mesdžid urađen 1897. godine, mekteb, 10 harema, 4 čatrnje, više kula, Toromanov čardak itd. U Crnićima su živjele, a neke i danas žive, muslimanske porodice: Aličić, Balavac, Begović, Brkić, Burić, Dželme, Gazibegovići, Filandra, Hasičić, Imamović, Karavdići, Karahodžići, Opijač, Pamuk,Serdarević, Šunje i Zupčevići.[310]

Crnići su prema sljedećim popisima imali sljedeći broj stanovnika:.

1879. godine u Crnićima su živjela 163 muslimana, 1 pravoslavac, 375 katolika.

1885. godine u Crnićima je živjelo 177 muslimana i 411 katolika.

1895. godine u Crnićima je živjelo 85 muslimana i 239 katolika.

1910. godine u Crnićima je živjelo 250 muslimana i 610 katolika.

1921. godine u Crnićima su živjela 224 muslimana, 1 pravoslavac, 626 katolika.

1981. godine u Crnićima je živjelo 328 muslimana, 3 pravoslavaca, 883 katolika.

1991. godine u Crnićima je živjelo 333 muslimana, 947 katolika.

O Š A N I Ć I

Ošanići se nalaze sjeverozapadno od Stoca oko 2,5 km, na desnoj obali rječice Radimlje.

Prema poimeničnom popisu Hercegovačkog sandžaka 1475- 1477. godine, ovaj timar pripada Karadži iz Bosne, Hiziru iz Soluna i Halilu iz Nikopolja, posadnika tvrđave Ljubuški, sa stavke janičara Karađoza.

Dat je bez ispendže.

310 H. Hasandedić, „Muslimanska baština u istočnoj Hercegovini“, Sarajevo, 1990. godine

Ima 9 domova, neoženjenih 2.[311]

Ošanići su veliko prethistorijsko naselje. U drugoj polovini XIV stoljeća ovaj kraj, pa i Ošanići pali su pod osmanlijsku vlast, kada i počinje islamizacija i izgradnja islamskih objekata.

Na lokalitetu Topovina postojala je džamija stara oko 400 godina, kraj džamije je postojala i čatrnja, uz čatrnju je izgrađena 1925. godine zgrada mekteba i harem, ispod džamije na mjestu crkvine postojalo je bogumilsko groblje, sa stećcima.

Ošanići se sastoje od dva zaseoka, Brana i Batnoge. U selu je postojala Pazina kula na tri sprata.[312]

Navest ćemo neke popise stanovništva.

1879. godine u Ošanićima su živjela 144 muslimana, 48 pravoslavaca, 44 katolika.

1885. godine u Ošanićima je živio 161 musliman, 56 pravoslavaca, 49 katolika.

1895. godine u Ošanićima je živjelo 137 muslimana, 61 pravoslavac i 14 katolika.

1910. godine u Ošanićima je živjelo 210 muslimana, 68 pravoslavaca i 80 katolika.

1921. godine u Ošanićima je živjelo 213 muslimana, 74 pravoslavca, 82 katolika.

1981. godine u Ošanićima je živjelo 139 muslimana, 30 pravoslavaca i 2 Jugoslovena.

1991. godine u Ošanićima je živio 801 musliman, 118 pravoslavaca, 166 katolika i 10 Jugoslovena.

H A T E LJ I - (Sunići)

Selo se nalazi istočno od od Berkovića oko 4 km na putu Stolac-Bileća.

Prema poimeničnom popisu Hercegovačkog sandžaka 1475-1477. godine, Hatelji su džemat Radića, sina kneza Vukića.

311 A. Alićić, „Poimenični popis sandžaka-vilajeta Hercegovina“, Sarajevo, 1985. godine, str. 131.

312 K. Herman i V. Radimski, „Ošanići kod Stoca“, GZM, Sarajevo, 1892. godine, knj. I str. 40-49i kod A. Aličića u knjizi „Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina“, Sarajevo, 1985. godine, na str. 404.

Imaju 79 domova.[313]

Dolaskom Osmanlije ovdje zatiču krstjane-bogumile Hateljeviće po kojima je selo dobilo ime Hatelji.

Na jednom stećku koji je pronađen u Milavićima piše da pod njim leži Bogdan Hateljević, sluga vojvode Radića.[314]

Osmanlije u Hateljima podižu prvu džamiju u drugoj polovini XVI stoljeća. Bila je locirana u hateljskom zaseoku Šije. U oba rata, Prvom i Drugom, džamija je rušena, ali su je ponovo podizale hateljske džematlije.

Zadnjih 350 godina Hateljska džamija je bila uz onu u Bijeljanima jedna od svega dvije džamije u Dabar polju. Prije toga su hajduci Baja Pivljanina i domaći komiti, mletački plaćenici, porušili sve džamije u Dabarskom polju koje se više nikada nisu popravile. Uz ovu džamiju postojao je mekteb, harem i begov han lociran u zaseoku Žukovnik. Poslije Drugog svjetskog rata 1965. godine džamija je ponovo obnovljena.

Treba istaći da je nekad u Hateljima živjelo preko 70 muslimanskih porodica, a najviše: Đulabića, Karapuša, Ljubovića, Vilogoraca i dr.

Bošnjaci Hatelja i okolice od početka osmanske vladavine su počeli gubiti u brojnosti, a nestajali su na razne načine: ubijani su od komita, hajduka, uskoka i Mletaka.

Dio je protjeran, a dio je odselio u sigurnije krajeve, naročito poslije četničkog pokolja 1941. godine. Od četničkog pokolja 1941. godine u Hateljima više ne žive muslimani.

Evo nekih starih popisa stanovništva.

1879. godine u Hateljima je živjelo 79 muslimana, 379 pravoslavaca.

1885. godine u Hateljima je živjelo 78 muslimana, 526 pravoslavaca.

1910. godine u Hateljima je živio 71 musliman, 724 pravoslavca.

1921. godine u Hateljima je živjelo 60 muslimana, 753 pravoslavca.

Od pokolja muslimana i izvršenog genocida nad njima u augustu 1941. godine u Hateljima više nema muslimana. Iz prednjeg teksta hronike događanja u naseljenim mjestima općine Stolac da se zaključiti da se i ovdje desilo etničko čišćenje muslimana. To se dešavalo postepeno, ali po jednom ustaljenom scenariju za koji se može tvrditi da je genocidan, uključivši cijelu istočnu Hercegovinu.

313 A. Aličić, „Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina", Sarajevo, 1985. godine, str. 110.

314 lj. Stojanović, n. d. br. 4835; Ć. Truhelka, „Stari hercegovački natpisi", GZM, Sarajevo, 1893. (V) str. 93.

Jer kako tumačiti jednu cijelu regiju značajno naseljenu muslimanima, koja u potpunosti ostaje bez njih? Kako?

Da je ovo bio muslimanski posjed govore i sledeći toponimi: Čekrovina, Pašov vrt, Bećušino vrelo, kao i zemljovlasnici koji su ovdje imali svoje posjede: Ćumurije iz Mostara, Čekre, Krge, Rizvanbegovići iz Stoca.

ALADINIĆI

Aladinići se nalaze sjeverozapadno od općinskog sjedišta Stoca, na dubravskom platou.

Ovo područje je vrlo primamljivo za življenje, pa se na ovom platou načičkalo puno sela i zaseoka.

U Aladinićima postoji džamija, mekteb i dva harema. Ovo bogato selo često su napadali uskoci iz Dalmacije, pa je muslimanski narod bježao u sigurnije krajeve, katolici su zauzimali njihovu zemlju. Vidi se iz popisa koji su vršeni u vrijeme Austrougarske kako se smanjivao broj muslimana, a povećavao broj katolika.[315]

Iz sljedećih popisa vidjet ćemo ko je sve živio u Aladinićima:

1879. godine u Aladinićima su živjela 133 muslimana, 10 pravoslavaca i 114 katolika.

1885. godine u Aladinićima je živjelo 112 muslimana, 11 pravoslavaca i 151 katolik.

1895. godine u Aladinićima su živjela 132 muslimana, 10 pravoslavaca i 112 katolika.

1910. godine u Aladinićima je živjelo 169 muslimana, 18 pravoslavaca i 238 katolika.

1921. godine u Aladinićima je živjelo 167 muslimana, 3 pravoslavca i 234 katolika.

1981. godine u Aladinićima je živjelo 309 muslimana, 5 pravoslavaca i 458 katolika.

1991. godine u Aladinićima je živio 291 musliman, 8 pravoslavaca i 437 katolika.

315 Gajret, Sarajevo, 1911. br. 3 str. 44 i br. 7, str. 111-112; Arhiva vakufskog povjereništva u Mostaru, akt br. 73/1911 i 82/1911.

B I T U N J A

Donja i Gornja Bitunja se nalaze jugoistočno od Stoca sa lijeve strane puta Stolac Ljubinje na obroncima Žegulje.

Po prvom popisu poimeničnog popisa sandžaka Hercegovina, 1475-1477, Bitunja je džemat Heraka, sina Radoje.

Ima 29 domova i 4 neoženjena, stočari su, ljetuju na Treskavici, a zimuju u Bitunji, svi su krstjani bogumili.

Prema prvom poimeničnom popisu sandžaka-vilajeta Hercegovina, timar je Karadže iz Bosne, Hizira iz Soluna i Halila iz Nikopolja, posadnika tvrđave Ljubuški.

Timar je sa stavke janjičara Karađoza.

Dat je bez ispendže.

Selo ima ukupan godišnji prihod od 1.966 akči.[316]

Selo ima svoje mezarje-groblje, sve ostale vjerske potrebe su obavljali u Stocu. Selo su često napadali domaći i crnogorski komiti, pljačkali i palili gospodarske objekte.

Po popisima iz sljedećih perioda vidjet ćemo kako se kretao broj stanovnika od 1879-1991. godine u Bitunji.

1879. godine u Bitunji je živjelo 207 muslimana, 20 pravoslavca i 71 katolik.

1885. godine u Bitunji su živjela 204 muslimana, 22 pravoslavca i 78 katolika.

1895. godine u Bitunji je živjelo 214 muslimana, 24 pravoslavca i 93 katolika.

1910. godine u Bitunji su živjela 304 muslimana, 23 pravoslavca i 147 katolika.

1921. godine u Bitunji je živjelo 265 muslimana, 31 pravoslavac i 168 katolika.

1981. godine u Bitunji je živjelo 285 muslimana, 26 pravoslavaca i 91 katolik.

1991. godine u Bitunji je živjelo 248 muslimana, 19 pravoslavaca i 67 katolika.

316 A. Aličić, „Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina“, Sarajevo, 1985. godine, str. 143 i 403.

B J E L O J E V I Ć I

Selo Bjelojevići se nalazi jugozapadno od Stoca.

Navest ćemo nekoliko popisa stanovništva u ovom selu od 1879-1991. godine.

1879. godine u Bjelojevićima je živjelo 48 muslimana, 27 pravoslavaca i 206 katolika.

1885. godine u Bjelojevićima je živjelo 56 muslimana, 27 pravoslavaca i 236 katolika.

1895. godine u Bjelojevićima je živjelo 39 muslimana i 123 katolika.

1910. godine u Bjelojevićima su živjela 72 muslimana, 51 pravoslavac i 376 katolika.

1921. godine u Bjelojevićima je živjelo 68 muslimana, 43 pravoslavca i 457 katolika.

1981. godine u Bjelojevićima je živjelo 65 muslimana, 11 pravoslavaca, 360 katolika, 16 Jugoslovena i 2 ostalih.

1991. godine u Bjelojevićima je živjelo 39 muslimana, 15 pravoslavaca, 8 Jugoslavena.

B O R O J E V I Ć I

Borojevići se nalaze sjeverozapadno od Stoca, a sastoje se od više sela i zaseoka, to su: Zabrđe, Opeša, Masline, Kremenac i Kućište.

Uzet ćemo neke popise o kretanju stanovništva u Borojevićima od 1879-1991. godine.

1879. godine u Borojevićima su živjela 102 muslimana i 81 katolik.

1885. godine u Borojevićima je živjelo 127 muslimana i 103 katolika.

1910. godine u Borojevićima je živio 221 musliman i 132 katolika.

1921. godine u Borojevićima je živjelo 207 muslimana i 138 katolika.

1981. godine u Borojevićima je živjelo 475 muslimana, 222 katolika, 6 pravoslavaca i 33 Jugoslovena.

1991. godine u Borojevićima je živjelo 442 muslimana, 271 katolik, 1 pravoslavac i 3 ostalih.

BURMAZI

Selo Burmazi se nalazi južno od općinskog centra Stoca.

Pogledat ćemo nekoliko popisa stanovništva, zapravo popise Austrugarske, Kraljevine Jugoslavije i Titove Jugoslavije.

1879. godine Burmazi su imali 97 muslimana, 34 pravoslavca i 247 katolika.

1885. godine Burmazi su imali 105 muslimana, 39 pravoslavaca i 273 katolika.

1910. godine Burmazi su imali 57 muslimana, 74 pravoslavca i 385 katolika.

1921. godine Burmazi su imali 61 muslimana, 69 pravoslavaca i 446 katolika.

1981. godine Burmazi su imali 168 muslimana, 87 pravoslavaca i 243 katolika.

1991. godine Burmazi su imali 144 muslimana, 55 pravoslavaca i 170 katolika.

DONJI POPLAT

Donji Poplat se nalazi južno od Stoca i sastoji se od nekoliko sela i zaselaka.

Prema nekim popisima od Austrougarske, Kraljevine Jugoslavije i Titove Jugoslavije stanje je kako slijedi:

1879. godine u Donjem Poplatu je bio 41 musliman, 308 pravoslavaca i 66 katolika.

1885. godine u Donjem Poplatu je bilo 44 muslimana, 347 pravoslavaca i 67 katolika.

1910. godine u Donjem Poplatu je bilo 79 muslimana, 476 pravoslavaca i 120 katolika.

1921. godine u Donjem Poplatu je bilo 49 muslimana, 440 pravoslavaca i 116 katolika.

1981. godine u oba Poplata je bilo 180 muslimana, 182 pravoslavca, 131 katolik, 41 Jugosloven i 1 ostalih.

1991. godine u oba Poplata je bilo 173 muslimana, 162 pravoslavca, 12 katolika, 7 Jugoslovena i 3 ostalih.

GORNJI POPLAT

Gornji Poplat se nalazi južno od Stoca, po prvom poimeničnom popisu Hercegovačkog sandžaka 1475-1477. godine je džemat Rahoja, sina Vukašina.

Ima 40 domova, 4 neoženjena.[317]

1879. godine u Gornjem Poplatu su bila 124 muslimana, 63 pravoslavca i 26 katolika.

1885. godine u Gornjem Poplatu je bilo 158 muslimana, 72 pravoslavca i 36 katolika.

1910. godine u Gornjem Poplatu su bila 152 muslimana, 123 pravoslavca i 67 katolika.

1821. godine u Gornjem Poplatu je bilo 158 muslimana, 116 pravoslavaca i 78 katolika.

Ostali popisi stanovništva u Titovoj Jugoslaviji vršeni su zajednički u oba Poplata, navedeno je u Donjem Poplatu.

HODOVO

Selo Hodovo se nalazi sjeverno do sjeverozapadno od Stoca. Sastoji se od nekoliko sela i zaselaka.

Po popisima iz austrougarskog vremena, Kraljevine Jugoslavije i Titove Jugoslavije, stanje je bilo kako slijedi.

1879. godine u Hodovu je bilo 19 muslimana i 355 katolika.

1885. godine u Hodovu je bilo 25 muslimana, 6 pravoslavaca i 377 katolika.

1895. godine u Hodovu je bilo 16 muslimana, 6 pravoslavaca i 44 katolika

1910. godine u Hodovu je bilo 47 muslimana, 14 pravoslavaca i 582 katolika.

1921. godine u Hodovu je bilo 50 muslimana, 4 pravoslavca i 584 katolika.

1981. godine u Hodovu je bilo 80 muslimana, 5 pravoslavaca i 515 katolika.

1991. godine u Hodovu su bila 73 muslimana i 345 katolika.

317 A. Aličić, „Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina“, Sarajevo, 1985. godine, str. 134.

KRUŠEVO

Kruševo se nalazi jugozapadno od Stoca i zapadno od Poplata.

Po prvom poimeničnom popisu sandžaka Hercegovina 1475-1477. godine, ovo selo je džemat Radića, sina Vukca.

Ima 34 doma i 3 neoženjena.[318]

Prema nekim popisima od Austrougarske, Kraljevine Jugoslavije i Titove Jugoslavije, u Kruševu je živjelo sljedeće stanovništvo:

1879. godine u Kruševu je živio 81 musliman, 8 pravoslavaca i 279 katolika.

1885. godine u Kruševu su živjela 92 muslimana, 11 pravoslavaca i 311 katolika.

1910. godine u Kruševu je živjelo 118 muslimana, 20 pravoslavaca i 431 katolik.

1921. godine u Kruševu je živjelo 110 muslimana, 19 pravoslavaca i 447 katolika.

1981. godine u Kruševu je živjelo 80 muslimana, 298 katolika.

1991. godine u Kruševu su živjela 62 muslimana, 238 katolika.

LOKVE

Prema prvom poimeničnom popisu sandžaka Hercegovina iz 1475-1477. godine, Lokve su timar Ćehaje Sunduka, posadnika tvrđave Klobuk.

Dat je bez ispendže.

Domova 15, neoženjenih 3, muslimana 4, plaćaju porez od 33 akče.

Selo ima ukupan prihod od 1.155 akči.

Uzet ćemo iste popise kao u prethodnim selima.

1879. godine u Lokvama su živjela 154 muslimana i 98 pravoslavaca.

1885. godine u Lokvama je živjelo 149 muslimana, 98 pravoslavaca i 3 katolika.

1910. godine u Lokvama je živio 341 musliman, 200 pravoslavaca i 3 katolika.

1921. godine u Lokvama je živjelo 327 muslimana i 190 pravoslavaca.

318 A. Aličić, „Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina“, Sarajevo 1985. godine str. 145.

U sljedećim popisima Lokava nema kao jedinke, pripojene su nekom drugom naselju.

LJUBLJENICA

Po prvom poimeničnom popisu Hercegovačkog sandžaka 1475-1477 godine džemat je Ivana sina Stepana.

Ima 25 domova, 4 neoženjena.?

Selo Ljubljenica se nalazi sjeverno iza planine Hrguda. Sastoji se iz dva sela, Ljubljenice i Ljubljine.

Uzet ćemo iste popise kao u prethodnim selima.

1879. godine Ljubljenica je imala 70 muslimana, 23 pravoslavca i 169 katolika.

1885. godine Ljubljenica je imala 55 muslimana, 50 pravoslavaca i 195 katolika.

1895. godine Ljubljenica je imala 48 muslimana, 25 pravoslavaca i 139 katolika.

1910. godine Ljubljenica je imala 52 muslimana, 52 pravoslavca i 266 katolika.

1921. godine Ljubljenica je imala 48 muslimana, 34 pravoslavca i 283 katolika.

1981. godine Ljubljenica je imala 64 muslimana, 14 pravoslavaca i 165 katolika.

1991. godine Ljubljenica je imala 56 muslimana, 9 pravoslavaca i 64 katolika.

OPLIČIČI

Opličići se nalaze sjeverozapadno od Stoca.

1879. godine u Opličićima je živjelo 286 muslimana, 169 pravoslavaca i 37 katolika.

1885. godine u Opličićima je živjelo 346 muslimana, 217 pravoslavaca i 41 katolik.

1910. godine u Opličićima je živjelo 460 muslimana, 342 pravoslavca i 116 katolika.

1921. godine u Opličićima su živjela 443 muslimana, 348 pravoslavaca i 127 katolika.

U zadnja dva popisa u Titovoj Jugoslaviji Opličići nisu pisani kao u prethodnim popisima samostalno, ne znamo kome su priključeni.

NJIVICE

Ovo selo Njivice nalazi se južno od Stoca.

1879. godine u Njivicama je živjelo 38 muslimana, 32 katolika.

1910. godine u Njivicama je živjelo 57 muslimana, 6 pravoslavaca i 50 katolika.

1921. godine u Njivicama je živjelo 76 muslimana, 4 pravoslavca i 36 katolika.

Poslije ovog popisa Kraljevine Jugoslavije Njivice se više ne pojavljaju, vjerovatno su popisane zajedno sa Stocem.

PJEŠIVAC

Pješivac se nalazi sjeverozapadno od Stoca.

1879. godine u Pješivcu je živjelo 159 muslimana, 10 pravoslavaca i 279 katolika.

1885. godine u Pješivcu je živjelo 143 muslimana, 46 pravoslavaca i 299 katolika.

1910. godine u Pješivcu je živjelo 289 muslimana, 34 pravoslavca i 529 katolika.

1921. godine u Pješivcu je živjelo 287 muslimana, 39 pravoslavaca i 508 katolika.

1981. godine u Pješivac-Gredi nije vršen popis samostalno.

1981. godine u Pješivac-Kuli je živjelo 525 muslimana, 39 pravoslavaca i 642 katolika.

1991. godine u Pješivac-Gredi je živio 201 musliman i 308 katolika.

1991. godine u Pješivac-Kuli je živjelo 417 muslimana, 30 pravoslavaca i 374 katolika.

POPRATI

Selo Poprati se nalazi sjeverozapadno od Stoca.

1879. godine u Popratima je živjelo 27 muslimana, 35 pravoslavaca i 93 katolika.

1885. godine u Popratima je živjelo 17 muslimana, 48 pravoslavaca i 103 katolika.

1910. godine u Popratima je živjelo 48 muslimana, 50 pravoslavaca i 128 katolika.

1921. godine u Popratima je živjelo 28 muslimana, 61 pravoslavac i 110 katolika.

1981. godine u Popratima je živio 81 musliman, 58 pravoslavaca, 196 katolika i 10 ostalih.

1991. godine u Popratima je živio 81 musliman, 55 pravoslavaca, 184 katolika, 3 Jugoslovena i 17 ostalih.

PRENJ

Selo Prenj se nalazi sjeverozapadno od Stoca na granici sa općinom Čapljina.

Uzet ćemo iste popise kao u prethodnim selima da vidimo kako su se u ovom selu kretali broj i vrsta stanovništva.

1879. godine u Prenju je živjelo 155 muslimana, 61 pravoslavac i 203 katolika.

1885. godine u Prenju je živjelo 155 muslimana, 57 pravoslavaca i 248 katolika.

1910. godine u Prenju je živjelo 258 muslimana, 98 pravoslavaca i 369 katolika.

1921. godine u Prenju je živjelo 205 muslimana, 77 pravoslavaca i 396 katolika.

1981. godine u Prenju je živjelo 279 muslimana, 39 pravoslavaca, 458 katolika i 9 ostalih.

1991. godine u Prenju je živjelo 288 muslimana, 41 pravoslavac i 457 katolika.

ROTIMLJA

Rotimlja se nalazi sjeverno od Stoca na granici mostarske općine.

Po popisu poimeničnog Hercegovačkog sandžaka iz 1475-1477. godine, Rotimlja je timar ćehaje Jusufa, posadnika tvrđave Blagaj.[319]

Timar je dat sa carskih hasova, dat je bez ispendže.

Domova 8, selo ima ukupan prihod od 460 akči, plaćaju desetinu.

1879. godine u Rotimlji je živjelo 285 muslimana i 203 katolika.

1885. godine u Rotimlji je živio 291 musliman i 228 katolika.

1895. godine u Rotimlji je živjelo 116 muslimana i 134 katolika.

1910. godine u Rotimlji su živjela 443 muslimana, 6 pravoslavaca i 313 katolika.

1921. godine u Rotimlji je živjelo 366 muslimana, 4 pravoslavca i 312 katolika.

1981. godine u Rotimlji je živio 371 musliman, 1 pravoslavac, 365 katolika i 3 ostalih.

1991. godine u Rotimlji je živio 361 musliman, 354 katolika.

REČICE

Rečice se u popisu stanovništva pojavljuju 1879. godine do 1921. godine. Poslije ih više nema. Vjerovatno se javljaju pod nekim drugim nazivom.

1879. godine u Rečicama je živjelo 249 muslimana,98 pravoslavaca i 104 katolika.

1885. godine u Rečicama je živjelo253 muslimana, 152 pravoslavcai 156 katolika.

1910. godine u Rečicama je živjelo 304 muslimana, 187 pravoslavaca i 249 katolika.

1921. godine u Rečicama su živjela 332 muslimana, 193 pravoslavca i 300 katolika.

Poslije prvog popisa u Kraljevini Jugoslaviji Rečice se više ne pojavljuju kao stalan subjekat, vjerovatno su pripojene nekom drugom subjektu.

319 A. aličić, „Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina“, Sarajevo, 1985. godine, str. 479.

S T A N O J E V I Ć I

Stanojevići se nalaze sjeverozapadno od Stoca.

1879. godine u Stanojevićima je živio 181 musliman.

1885. godine u Stanojevićima je živjelo 70 muslimana.

1895. godine u Stanojevićima je živjelo 98 muslimana i 26 katolika.

1910. godine u Stanojevićima je živjelo 158 muslimana i 37 katolika.

1921. godine u Stanojevićima je živjelo 158 muslimana, 10 pravoslavaca i 47 katolika.

Poslije ovog, Stanojevići se više ne pojavljuju u sljedećim popisima.

T R I J E B A N J

Trijebanj se nalazi sjeverozapadno od Stoca.

1879. godine u Trijebnju je živjelo 95 muslimana, 183 pravoslavca i 195 katolika.

1885. godine u Trijebnju je živjelo 108 muslimana, 242 pravoslavca i 207 katolika.

1895. godine u Trijebnju su živjela 104 muslimana, 48 pravoslavaca i 162 katolika.

1910. godine u Trijebnju je živjelo 146 muslimana, 369 pravoslavaca i 365 katolika.

1921. godine u Trijebnju je živio 131 musliman, 393 pravoslavca i 371 katolik.

1981. godine u Trijebnju je živjelo 168 muslimana, 230 pravoslavaca, 250 katolika, 15 Jugoslavena i 2 ostalih.

1991. godine u Trijebnju je živjelo 113 muslimana, 52 pravoslavca, 184 katolika i 3 Jugoslovena.

Ž E G U L J A

Žegulja se sastoji od više sela i zaselaka i nalazi se južno od Stoca. Prvi put se pojavljuje u popisima stanovništva u Titovoj Jugoslaviji, poslije Drugog Svjetskog rata.

1981. godine u Žegulji živi 178 muslimana, 80 pravoslavaca, 101 katolik i 6 Jugoslovena.

1991. godine u Žegulji živi 139 muslimana, 54 pravoslavca, 88 katolika i 5 Jugoslovena.

GEOGRAFSKA KARTA OPĆINE STOLAC

OPĆINA LJUBINJE

OPĆINA LJUBINJE

Općinsko područje Ljubinja situirano je u istočnoj Hercegovini.

Sa sjevera i sjeverozapada graniči s općinom Stolac, sa istoka i sjeveroistoka s općinom Bileća, s juga, jugoistoka i jugozapada s općinom Trebinje i sa zapada s općinom Neum.

Kotar Ljubinje je po popisu 1921. godine imao 14.422 stanovnika, 1.912 muslimana, 8.566 pravoslavaca i 3.913 katolika.

Prema državnom popisu stanovništva 1991. godine, ukupna površina općine iznosila je 326 km^2 od toga je u privatnom vlasništvu bilo 168 km^2, a u društvenom 158 km^2.

Po ovom popisu općina je imala 4.162 stanovnika, od čega je otpadalo na Bošnjake samo 327 Ili 7,9%, Srba 3.743 ili 89,9%, Hrvata 44 ili 1,1% i ostalih 48 ili 1,1%. Od ovih 327 Bošnjaka-muslimana 1992. godine poginulo je 28 ili 9% od četnika.

Osim općinskog sjedišta Ljubinje, općina ima još oko 25 naseljenih mjesta i više zaselaka u kojima su nekad živjeli muslimani.

Ima još dosta sela vlaških staništa u ljubinjskoj općini, koji se vode kao hasovi i timari, kao što su: Dragaljevo, Hrgud, Hrasno, Duboka, Podvornica, Križan, Batinoge i druga manja staništa Vlaha.

Ovo je jedna od najmanjih općina u istočnoj Hercegovini, kako po površini tako i po broju stanovnika.

Tokom povijesti sela su se mijenjala po značaju i veličini, a neka muslimanska naselja su posve uništena i nestala djelovanjem uskoka, hajduka i komita.

Posebno su nastradali i istrijebljeni muslimani u Drugom svjetskom ratu i u zadnjoj agresiji 1992. godine od vojske JNA, crnogorskih i domaćih četnika.

U svakom slučaju je bilo i ekonomske migracije, ali zanemarljive u odnosu na strah i progon, genocid koji je nad njima napravljen u toku zadnja dva rata.

Njihova imanja su sada prisvojena od strane domaćih Srba.

GENOCID U KONTINUITETU NAD BOŠNJACIMA NASELJENIH MJESTA OPĆINE LJUBINJE
GRAD LJUBINJE

Gradić Ljubinje razvio se u sjeverozapadnom dijelu Ljubinjskog polja, na putu Mostar-Stolac-Ljubinje-Trebinje-Dubrovnik.

Nešto potpuniji i prvi opis Ljubinja dao nam je turski putopisac Evlija Čelebi, koji je proputovao kroz ovu čaršiju 1659. godine. Evlija navodi da se u Ljubinju nalaze dvije džamije, mekteb, medresa, dvije tekije, hamam (kupatilo), harem te više od 200 zidanih kuća od kamena, pločom pokrivenih. U čaršiji je bilo desetak dućana i još nekih zanatskih radnji.[320]

Ljubinje se još tada sastojalo od dvije mahale, sa dosta vinograda i bašči.

Kasnije kroz višestoljetnu povijest Ljubinje se razvijalo u svakom pogledu i doseglo do 6 mahala, koje su nosile sljedeća imena:

Barnosi, Cernica, Obor, Prekopci, Prisojani i Raspasci. Treba reći da je u Ljubinju do kraja XIX stoljeća sagrađeno 5 džamija, medresa, tri mekteba i dr.

Sve pomenuto govori da je ovo mjesto dugo godina pretpostavljalo muslimanski centar, sa veoma značajnom baštinom.

Obzirom na značaj Ljubinja, a prema raspoloživim podacima, dat ćemo kraći opis pojedinih ljubinjskih objekata, najviše radi toga što ti objekti više ne postoje.

U samom centru Ljubinja, u mahali Cernica, bila je locirana gradska džamija Mustaf-age Ljubinca i imala mekteb i harem-groblje pored sebe.

Ovu džamiju je sagradio Mustaf-aga Ljubinjac 1592. godine, koji je 1605. godine postao kizlar-aga. Na toj dužnosti je ostao do 1623. godine kada je i umro u Carigradu.

U ono doba u Ljubinju je bilo i 36 bunara. Pošto nema u blizini živih voda, onda su se kopali bunari za snabdijevanje stanovništva i stoke vodom.

Od 1592-1942. godine džamije su radile, a onda je stigla četnička naredba da džamije prestanu raditi, tada su muslimani dosta pobijeni i protjerani, bačeni u jame, a nešto preživjelih protjerano prema Stocu i Trebinju.[321]

U mahali Cernici blizu džamije nalazile su se dvije kule Resulbegovića i Hromića. Godine 1569. u Ljubinju je sagrađen i Ahmed-agin mesdžid, a 1712. do 1716. i džamija Osman-paše Resulbegovića, kao i mesdžidi u Raspasinoj

320 E.. Čelebi, „Putopis", preveo H. Šabanović, Sarajevo, 1967. godine, str. 415.

321 V. Dedijer, A. Miletić, „Genocid nad muslimanima 1941-1945. godine, zbornik dokumenata i sjećanja Sarajevo, 1990. godine.

mahali i Gornjim Barnosima, kojeg su podigli Serdarevići i Mataradžići oko 1876. godine, radio je sve do 1924. godine.

U Ljubinju su živjele sljedeće muslimanske porodice: Bajramovići, Bubići, Grebe, Hadžiosmanovići, Hromići, Matardžići, Loge, Ljubinci, Rejhanići, Serdarevići, Teparići, Vrapci i dr.

U XIX stoljeću Ljubinje je imalo preko 1.000 stanovnika, od kojih su mnogi izbjegli iz Risna, Herceg-Novog i njihove okoline. U to doba ovdje su našli starosjedioce muslimane: Arnaute, Bajranbegoviće, Bajramoviće, Bakšiće, Begoviće, Berberoviće, Boše, Čejvanoviće, Čenane, Čermančiće, Ćoriće, Dizdareviće, Gluhiće, Grozdaniće, Hadžiće, Huntiće, Imamoviće, Junuzoviće, Kabile, Kadiće, Kadribegoviće, Kape, Kriliće, Loje, Ljuboviće, Ljute, Madžare, Malohodžiće, Mataradžiće, Mihanoviće, Milanoviće, Milivojeviće, Mrehiće, Mrgane, Mulaće, Mulahuseinoviće, Mulamehmedoviće, Nikšiće, Nište, Nurkoviće, Omeragiće, Omerbašiće, Omerbegoviće, Pajiće, Palavre, Pašiće, Pećiće, Penave, Pločiće, Premilovce, Redžepoviće, Rejhaniće, Raoniće, Rudane, Samopjane, Seiće, Šaranoviće, Šaniće, Šehoviće, Tepariće, Tice, Trtke, Vegare i Vrapce.[322]

Za vrijeme osmanske vladavine granična mjesta istočne Hercegovine sa Crnom Gorom i Dalmacijom bila su izložena stalnim terorističkim napadima na muslimane od strane hajduka, komita,uskoka, morlaka i u Drugom Svjetskom ratu od ustaša i četnika.

Uskoci iz Dalmacije prodrli su 1594. godine u Ljubinje i okolinu, kada su pohvatali dosta djece i žena i odveli ih u roblje. Morlaci su 1613. godine izvršili veliko nasilje i pljačku nad muslimanima Ljubinja i okoline

Uskoci iz primorja su upali u Ljubinje 1663. godine i odveli sedamnaest (17) stanovnika u roblje i opljačkali ljubinjska bogata sela Bančiće i Mišljen.

Krajem februara 1695. godine Morlaci su napali Ljubinje, prvo na kulu paše Seića i ubili 80 ljudi koji su se iz kule branili. Poslije su opljačkali i zapalili sve u okolini Ljubinja.

Uskoci ponovo upadaju u Ljubinje 1706. godine i potpuno ga razaraju, odvode u roblje mnogo žena i djece.

Prvog dana ramazana 1876. godine navalili su Crnogorci rano ujutro na Ljubinje. Tada su zapalili Bakirbegovića kulu ne osvojivši je, ali su zapalili mahalu Prekopce. Tu su Crnogorci uz velike gubitke izgubili bitku i dali se u bijeg, spašavajući se kako je ko umio i znao.[323]

---

322 H. Hasandedić, „Muslimanska baština u istočnoj Hercegovini“, Sarajevo, 1990. godine, str. 118-119.

323 N. Buconjić, „Povjest ustanka u Hercegovini“, Mostar, 1911 godine,str. 133-134 i dr. M. Prelog „Povijest Bosne II str. 124.

U ovoj borbi protiv Crnogoraca istakle su se dvije žene, Šerifa Mataradžić i Pašana Hadžić, te veliki junak Omer-aga Pajić. Tad je Šerifa dobila orden (nišan) od sultana Abdul Hamida II (1876-1909) i 250 groša.

Ljubinje i okolina su najviše stradali za vrijeme Hercegovačkog ustanka, (1875-1878) kada su potpuno uništena muslimanska sela, a 13. augusta 1875. godine srušene su sve muslimanske kuće.[324]

Nakon austrougarske okupacije Bosne i Hercegovine 1878. godine, neki major Datlić na službi u Ljubinju uzurpirao je jedan harem-groblje i pretvorio ga u sopstvenu bašču.

Kako se vidi, prepoznatljiv je scenarij uništenja muslimana u istočnoj Hercegovini.

Za vrijeme cijele osmanske i austrougarske vladavine je teklo postepeno ali sistematsko protjerivanje muslimana, njihova ubistva i progon iz Crne Gore i istočne Hercegovine. Veliko je čudo da je i jedan musliman preživio sve ove torture do Drugog svjetskog rata, kada se desio genocid nad ostatkom muslimana u istočnoj Hercegovini i Ljubinju. 15 juna 1942. godine u Ljubinju su „kosovski osvetnici", Srbo-četnici ubijali muslimane i započeli sistematsko rušenje muslimanske baštine, koju su ponovo poslije uskoka i hajduka uspostavili preživjeli muslimani.

Što se tiče uništavanja muslimana, posebno grada Ljubinja u Drugom svjetskom ratu, zaslužuje da se o tome kaže nešto više. Pred Drugi svjetski rat u Ljubinju i njegovim selima živjelo je više od 3.000 hiljade muslimana, oko jedna trećina u gradu, a ostale dvije trećine u selima Grablju, Glođevcima, Kapićima, Kruševici, Kotezima, Miljanovićima, Potrnju, Vlahovićima, Žabici.

Talijanska vojska koja je okupirala Ljubinje 1941. godine naoružava četnike koji počinju progoniti i ubijati muslimane. Muslimani sa sela bježe u Stolac i Ljubinje misleći da će njih 289 u Ljubinju zaštititi talijanska vojska. Kada su uvidjeli da od Talijana nemaju nikakve zaštite, i ostali pokušavaju bijegom da se domognu Stoca. U Ljubinju ostaje svega 35 muslimana. U junu Talijani predaju Ljubinje četnicima kada ovi počinju maltretirati, tući i pljačkati te nesretnike koji su vjerovali svojim komšijama Srbima da ih neće dirati, jer nikome nisu bili krivi nizašta. Počela su 15. juna 1941. godine prva saslušanja ovih 35 muslimana. Saslušanje su vršili Ljubinjci prve komšije pravoslavci: Ilija Perić, Vasilije Bjelić, Danilo Ćorović, Đorđe Turanjanin i Sena Sandić.

Poslije saslušanja naređeno im je da idu kućama da uzmu najvrednije stvari što mogu ponijeti i za dva sata da moraju biti pred četničkom upravom. Kada su ovi nevoljnici došli pred upravu, rekli su im da ih vode za Stolac, ali na njihovu žalost doveli su ih do unaprijed predviđene jame i u nju su bacili 28 tih nesretnika, a prvo su ih opljačkali i divljački mučili.

324 Zastava o Bosni i Hercegovini, 1874-1976 godine knj. II Sarajevo, 1954. godine, str. 111.

Ubijeni su i u jamu Golubinovku bačeni: Hatidža i Hajrija Serdarević, Dževahira Viđen, Gubeljić Hajrija, Mejra, Hajra sa dvoje male djece, Grozdanić Pemba, Bakšić Izeta, Fatima, Šaćira sa dvoje djece, Fadilom i Fatimom, Munevera, Pašana, Esma, Fata, Berbić Abida sa dvoje djece i Emina Bakšić sa troje ženske djece. Prilikom bacanja u jamu zaustavile su se na jednoj stijeni na početku jame Bakšić Begana, žena Asimova i Bakšić Fatima, kćerka Jusufova, a jednoj od njih uhvatilo se za dimije dijete Emine Bakšić. One su kasnije pobjegle za Stolac i ispričale šta im se desilo.[325]

Isti dan, ali naveče trojicu muškaraca Bakšića Asima, Envera i Sulejmana, bacili su u jamu Dedušu, ali ne u onu u koju su bačene žene i djeca. Prije nego su ih bacili u jamu krvnički su ih tukli, Asimu su izbili sve zube i polili ga gasom, zapalili i tako zapaljena bacili u jamu. Prvu dvojicu su natjerali da sami skoče u jamu, ostali su živi, izvukli se nekako iz jame i pobjegli za Stolac.

Veliki pokolj na području Ljubinja 15. juna 1942. godine izvršen je nad 75 muslimana raznih doba starosti i polova, od kojih su mnogi zapaljeni ili bačeni u jame. Prije toga su ih strahovito mučili. Tako su Ahmetu Šeraku prije ubistva oderali kožu, a Murata Malohodžića strahovito unakazili nožem. (Iz knjige "Genocid nad Bošnjacima u II svjetskom ratu", str. 150-157-158. Smail Čekić).

Pravoslavni ustanici (četnici i partizani) izvršili su 15. juna pravi pokolj u Ljubinju i selima oko Ljubinja, kada su uglavnom poklali nožem 87 ljudi žena i djece, a to su:

Džafer Zelenović	Fata Sinanović
Hasan Mušić	Ibro Sinanović
Bešir Mušić	Fata Salman
Adem Sadžak	Vera Salman
Salko Sadžak	Meša Gubelić
Melka Sadžak.	Đulsa Gubelić
Mustafa Krehić	Sala Gubelić
Halid Taslaman	Hamida Gubelić
Omer Taslaman	Salko Gubelić
Šaćir Taslaman	Ajkuna Gubelić
Suljo Kurtović	Meka Gubelić
Zahir Kurtović	Meša Mekić
Ahmed Malohodžić	Osman Mekić
Halil Malohodžić	Mujo Sinanović
Zahir Malohodžić	Ibro Sinanović
Zulfo Malohodžić	Halil Berberović
Omer Žustra i (žena)(2)	Murat Malohodžić
Đulsa Žustra	Avdo Šarić
Velija Žustra	Huso Soldin
Bećir Burek	Suljo Kurtović
Hata Elezović	Mujo Zelentrović

325 S. Čekić, „Genocid nad Bošnjacima u Drugom svjetskom ratu", (dokumenti),Sarajevo, 1996. str. 150-158.

Mujo Šerak	Meho Zelentrović
Ahmed Šerak	Salko Hamzić, žena i troje djece (5)
Mušan Serdarević	Pemba Grozdanić
Ramo Kajmović	Alija Sadžak
Osman Kadić	Ibro Bašić
Nura Murgan	Saja Mrgan, žena Adema Berberovića i dvoje djece (4)
Hasan Sadžak	Selim Ćenam

Osim toga, ustanici četnici i partizani usmrtili su i bacili u jamu, nakon što su ih zapalili petrolejem i sljedeće Bošnjake-muslimane:

Asim Bakšić	Šaćira Bakšić
Zineta Bakšić.	Fatima E. Bakšić
Fatima Bakšić	Hamza Bakšić, dijete od dva mjeseca.
Hata Bakšić	Rifata Serdarević
Pašana Bakšić	Hajrija Serdarević
Elvija Bakšić	Hatidža Serdarević
Esma Bakšić	Džehva Viđen

Osim toga, bačeni su u jamu, ali su se spasili Emir Bakšić, Sulejman Bakšić, Begana Bakšić, Munta Žustro, Ziba Žustro i Fatima Bakšić Jusufova.

Ista banda zlikovaca ubila je i sljedeće Bošnjake-muslimane:

Tahira Salmana	Ramu Šeraka
Adema Bureka	Ferida Šeraka
Adema Šeraka	Mujkana Pločića i dvije NN osobe (3)

Za istinitost ovih podataka jamče Alija Serdarević, Alija i Omer Dizdarević, Ahmedov, koji su ovaj zapisnik potpisali.

(„Genocid nad Bošnjacima u Drugom svjetskom ratu“, str. 157. i 158. iz knjige, autora akademika, Smaila Čekića).

Među ovim zločincima, “srpskim junacima“ koji pobiše žene, pa čak i žensku djecu su bili: Šalvarica Rudo, Kostić Dušan i Miroslav, Toholj Miloš i Pero, Ćorović Mišo, Sparavalo Miroslav. Sve prve komšije i kumovi bačenih u jamu.

U ovom zločinu su još učestvovali Šorajić Bogdan iz Dubočice, Sreto Toholj i Kosić Gojko iz Krajpolja, Slijepčević Ivica i dvojica Bakića iz Krtinja kod Bileće.[326]

Ista sudbina je zadesila sve muslimane po ljubinjskim selima.

326 V. Dedijer, A. Miletić, n.d. str. 6-7, m. Hadžijahić. „Posebnosti Bosne i Hercegovine i stradanja muslimana“, Sarajevo, 1991. godine, str. 81-83.

Ono što je preživjelo august mjesec 1942. godine i vratilo se 1946. godine na svoja ognjišta zadesila je ista nesretna sudbina 1992. godine.

Pogledat ćemo neke popise stanovništva, od Austrougarske, Kraljevine Jugoslavije i Titove Jugoslavije, radi lakšeg pregleda stanovništva po etničkoj pripadnosti.

1879. godine u Ljubinju je živjelo 615 muslimana, 286 pravoslavca i 18 katolika.

1885. godine u Ljubinju su živjela 533 muslimana, 393 pravoslavca i 57 katolika.

1895. godine u Ljubinju je živio 551 musliman, 504 pravoslavca i 83 katolika.

1910. godine u Ljubinju su živjela 592 muslimana, 607 pravoslavaca i 52 katolika.

1921. godine u Ljubinju je živjelo 478 muslimana, 575 pravoslavaca i 55 katolika.

1981. godine u Ljubinju su živjela 74 muslimana, 1.448 pravoslavaca, 106 Jugoslovena i 27 ostalih.

1981. godine cijela općina Ljubinje je imala 4.516 stanovnika, od čega 407 muslimana, 3.840 pravoslavaca, 148 Jugoslavena i 66 ostalih.

1991. godine u Ljubinju su živjela 103 muslimana, 2.114 pravoslavaca, 3 katolika, 17 Jugoslovena i 28 ostalih.

1991. godine cijela općina Ljubinje je imala 4.172 stanovnika, od čega 322 muslimana, 3.748 pravoslavaca, 39 katolika, 19 Jugoslovena i 34 ostalih.

Iz Ljubinjskog kotara prvo su muslimani bježali od zuluma koji nisu mogli izdržati od domaćih komita, crnogorskih hajduka i primorskih uskoka još za vrijeme osmanske vladavine.

Druga faza iseljavanja muslimana iz ovog kotara je napuštanje svojih imanja kada su se Osmanlije povukle sa ovih prostora 1875. godine, a ušla Austrougarska.

Treća faza je 1918. godine, iseljavanje muslimana je masovno dolaskom Kraljevine Jugoslavije. Njihovo razočaranje u novu vlast je ogromno, bili su izloženi ubistvima, pljačkanju i paljevini kuća, a zaštite nisu imali ni od koga, iako su se znale ubice, pljačkaši i palikuće.

Četvrta faza je 1941. godine, Drugi svjetski rat i genocid nad muslimanima, u cijelom tadašnjem ljubinjskom srezu nije ostao niti jedan musliman.

I konačno peta faza 1992. godine, kada je dovršen genocid nad muslimanima, kada je pobijeno i protjerano ono malo muslimana što se vratilo

poslije Drugog svjetskog rata.Tako je sada ova općina cijela bez ijednog muslimana, neka sami čitaoci zaključe da li je to genocid nad muslimanima-Bošnjacima na prostoru ove općine.

B A N Č I Ć I

Selo Bančići se nalazi sjeverozapadno od Ljubinja, na Bančićkoj visoravni, pripadalo je džematu-općini Ljubinju i kotaru ljubinjskom. Od muslimanske baštine ovdje je postojao mekteb i dva harema-groblja.

1879. godine u Bančićima su živjela 23 muslimana i 288 pravoslavaca.

1885. godine u Bančićima je živjelo 18 muslimana i 323 pravoslavca.

1895. godine u Bančićima je živjelo 12 muslimana i 333 pravoslavca.

1910. godine u Bančićima je živjelo 14 muslimana i 490 pravoslavaca.

1921. godine u Bančićima je živio 21 musliman i 480 pravoslavaca.

1981. godine u Bančićima je živjelo 13 muslimana, 191 pravoslavac i 20 Jugoslovena.

1991. godine u Bančićima je živjelo 8 muslimana i 105 pravoslavaca.

U B O S K O

Ubosko se nalazi 15 km sjeverno od Ljubinja u Uboskom polju ispod brda Kakin i Radešića. Ova općina pripadala je ljubinjskom džematu ljubinjskog kotara.

U području Uboskog i okoline nalazi se veliki broj bogumilskih nekropola-stećaka, što nam govori da su ovdje u predosmansko doba živjeli krstjani-bogumili.[327]

Ubosko je imalo svoju džamiju, medresu, mekteb, dva harema-groblja, han i kulu. Znači da je ovo bila veća muslimanska kasaba.

Džamija je sagrađena u prvoj polovini XVII stoljeća. Krajem XIX stoljeća džamija je bila dotrajala, pa su je mještani obnovili i svečano otvorili 18. oktobra 1901. godine.

Za imama i hatiba je postavljen Mehmed ef. Merzić i bio je nažalost njen posljednji imam.

327 Š. Bešlagić, „Ljubinje srednjovjekovni nadgrobni spomenici, naše starine“, Sarajevo, 1965. godine.131-143.

Za osmanlijskog vakta u Uboskom je sagrađena i jedna velika kula sa četiri sprata i pet ćatrnja (cisterni za vodu).

U Uboskom su živjele sljedeće muslimanske porodice: Abdulkadirovići, Babići, Banduri, Bure, Burci, Čeranići, Čobani, Čokodari, Đoge, Đunoze, Elezovići, Hajdarevići, Huskovići, Komadi, Meretići, Mičete, Mrgani, Mucići, Mujezinovići, Palići, Pelje, Pijuci, Runići, Smajilhodžići, Šaranovići, Škore, Taslamani, Teperići, Turajlići, Vilogorci, Vuci, Zeće i Zubovići.[328]

Hajduci ustanici pravoslavci su 30. augusta 1874. godine spalili veći dio Uboskog kada je izgorjela cijela mahala Koritnik.

Od tada počinje intezivno iseljavanje muslimana, koje se završilo 1941. godine sa posljednjom porodicom Mrgana.

Ovo selo često su napadali crnogorski hajduci, domaći komiti i dalmatinski uskoci, pa su bili prisiljeni potražiti sigurnija staništa za svoje porodice.

Prema nekim popisima stanovništva, u Uboskom je živjelo:

1879. godine 78 muslimana i 211 pravoslavaca.

1885. godine 36 muslimana i 258 pravoslavaca.

1910. godine 12 muslimana i 450 pravoslavaca.

1921. godine 1 porodica i 457 pravoslavaca.

1941. godine posljednja porodica Mrgana je pobjegla pred četnicima.

Poslije ovog popisa muslimani nestaju iz Uboskog, vjerovatno nisu nestali svojom dobrom voljom, nego su dijelom pobijeni, a ostalo preživjelo stanovništvo protjerano.

ŽABICA

Selo Žabica se nalazi jugoistočno od općinskog centra Ljubinja oko 15 km na starom putu za Trebinje i južni Jadran.

Prema popisu Hercegovačkog poimeničnog sandžaka 1475-1477. godine, Žabica je timar Jusufa iz Plovdiva i Hamze iz Vranja, posadnika tvrđave Blagaj.

Timar je dat bez ispendže.

Sa stavke eškindžije Hizira i Ilijasa.

Ovaj timar pripada Ljubinju.

328 H. Hasandedić, „Muslimanska baština u istočnoj Hercegovini“, Sarajevo, 1990. godine, str. 120-121.

Ima 10 domova, 3 neoženjena, 3 muslimana.

Plaćaju porez 44 akče, a ukupan im je prihod 935 akči.

Do 1805. godine Žabica je pripadala Ljubinjskom kadiluku, a od 1865. pa nadalje Trebinjskom kadiluku. Žabica danas pripada općini Ljubinje.

Kada je vršen popis 1885. godine Žabica je pripadala ljubinjskom džematu-općini, kao i ljubinjskom kotaru.

Za vrijeme osmanlijske uprave, od islamskih objekata u Žabici su izgrađeni mekteb i mesdžid, koji su locirani u žabičkoj mahali Smolčići. Mesdžid je radi dotrajalosti obnovljen 1867. godine kad je za imama postavljen Hasan Halifa, sin Mustafin.

Kako je selo siromašno, a često su ga napadali crnogorski odmetnici i dalmatinski uskoci, stanovništvo je teško podnosilo ovaj zulum, pa su se iseljavali oni koji bi preživjeli njihove divljačke napade.

U petak, 17. septembra 1875. godine, crnogorski ustanici upali su u Žabicu, popalili sve muslimanske kuće, koje su kasnije od preživjelih muslimana obnovljene, da bi ih u toku Drugog svjetskog rata, 1942. godine, ponovo četnici popalili i pobili dvije trećine ovog nevinog stanovništva. Malo se muslimana vratilo na svoja imanja poslije oslobođenja 1945. godine.

Raseljeni stanovnici Žabice u svom selu su izgradili novi mesdžid 1963. godine, a svečano je otvoren 16. augusta 1964. godine.

U Žabici su živjele sljedeće muslimanske porodice: Elezovići, Frenjići, Hamzići, Jahići, Kekići, Kozlići, Mušići, Mutibati, Pločići, Sadžaci, Salmani, Udovičići i Zelentrovići.[329]

Od agresije na Bosnu i Hercegovinu 1992. godine JNA, Srbije, Crne Gore i domaćih četnika, u Žabici više nema muslimana-Bošnjaka, etnički su očišćeni.

Prema nekim popisima stanovništva, po etničkoj pripadnosti u Žabici je živjelo:

1879. godine 157 muslimana i 176 pravoslavaca.

1885. godine 181 musliman i 195 pravoslavaca.

1910. godine 229 muslimana i 236 pravoslavaca.

1981. godine 54 muslimana i 72 pravoslavca.

1991. godine 20 muslimana i 25 pravoslavca.

329 H. Hasandedić, „Muslimanska baština u istočnoj Hercegovini“, Sarajevo, 1990. godine, str. 120-123.

MUSLIMANI I NJIHOVA BAŠTINA U NASELJIMA OKO LJUBINJA

Osim grada Ljubinja i njegovih mahala Raspasci, Gornji Barnosi, Uboskog i Žabice, od davnina muslimani su živjeli i u okolnim selima: Glađevci, Grablje, Donja Ivica, Kapavci, Krajpolje, Kruševica, Miljanovci, Mišljen, Obzir, Pocrnje, Vlahovići i Zubovići.[330]

Za ova sela u kojima su živjeli muslimani, nemamo mnogo podataka, jer su u toku Drugog svjetskog rata četnici namjerno uništili gruntovne knjige u Ljubinju. Godine 1953. sva imovina Islamske zajednice u ovoj općini je upisana kao općenarodna imovina.

Međutim, postoje dokazi-podaci koje su familije živjele u kom selu, te omeđine kuća i gospodarskih objekata. Najveći i najjači svjedoci vremena su haremi-groblja koji se i danas dobro uočavaju na terenu, gdje se mogu naći polomljeni nišani (nadgrobni spomenici).

GLEĐEVCI

Gleđevci su pripadali džematu-općini i kotaru ljubinjskom.

Selo se nalazi oko 14 km sjeverozapadno od Ljubinja. Ovo selo su četnici 1941. godine potpuno srušili. Od tada ovdje ne djeluje Islamska zajednica, kao i na širem području Ljubinja. Uočljive su omeđine popaljenih i porušenih kuća i drugih gospodarskih objekata. U mezarju se uočavaju polomljeni nišani (nadgrobni spomenici), koje komšije pravoslavci nisu žalili već ih nemilice uništavali.[331]

Izuzev imena muslimanskih familija koje su u ovom selu nekad živjele, malo je drugog znakovlja o životu muslimana.

Poslije paljevine, rušenja i klanja naroda, u selo su se naselili pravoslavci, jer od muslimana što su uspjeli da se spase od četničkog pokolja, poslije završetka Drugog svjetskog rata malo se vratilo iz muhadžirluka na svoja ognjišta.

Ubrzo je došao novi pokret četničkog klanja prilikom agresije 1992. godine JNA, srpskih i crnogorskih, kao i domaćih četnika da završe ono što nisu uspjeli 1941. godine: uništiti muslimane i etnički očistiti ljubinjsku općinu od muslimana-Bošnjaka i katolika. Tamo nema više muslimana i katolika, etnički su očišćeni.

Ova iseljavanja muslimana započeta su još u prvoj polovici XVIII stoljeća, kada su muslimani bježali pred domaćim komitima i dalmatinskim usko-

330 Isto.
331 J. Dedijer, n. d. str. 303, ATAH, dokument AT, 19/ 932.

cima. Narod nije mogao izdržati stalne upade u selo pomenutih ubica i pljačkaša, pa je bježao u sigurnija područja za sebe i svoje porodice.

Od muslimanskih spomenika i objekata u Gleđevcima su postojali mesdžid, mekteb i dva mezarja i više čatrnja podignutih još u osmanskom vaktu i poslije.

U Glađevcima su živjele sledeće muslimanske porodice: Bašići, Balke, Bojčići, Čenani, Festići, Malje, Mrkalji, Pirići, Premilovci, Rudani, Spahići, Šete, Tice i Vlahovići.[332]

Uzet ćemo samo neke starije popise stanovništva dok su ovdje živjeli muslimani.

1879. godine u Gleđevcima je živjelo 286 muslimana i 48 pravoslavaca.

1885. godine u Gleđevcima je živjelo 311 muslimana, 24 pravoslavca i 41 katolik.

1910. godine u Gleđevcima su živjela 264 muslimana, 51 pravoslavac i 76 katolika.

1921. godine u Gleđevcima su živjela 233 muslimana, 89 pravoslavaca i 55 katolika.

1881. godine u Gleđevcima je živjelo 88 muslimana i 28 pravoslavaca.

1991. godine u Glađevcima je živjelo 62 muslimana i 12 pravoslavaca.

G R A B LJ E

Ovo selo se nalazi jugoistočno oko 8 km od centra općine Ljubinje na rubu samog Ljubinjskog polja.

Prema prvom poimeničnom popisu Hercegovačkog sandžaka iz 1475-1477. godine, ovo selo je džemat Radonje, sina Grubača.

Ima 53 doma, 5 neoženjenih.

Ljetuju na Zelengori, a zimuju u Kruševici.

Ovo naselje je pripadalo džematu-općini i kotaru Ljubinje, kada je vršen popis stanovništva 1921. godine.

U Grabljama su nekad živjele sljedeće muslimanske porodice: Bureci, Filde, Malohodžići i Žustre.

Stalni upadi crnogorskih hajduka, na čelu sa Bajom Nikolićem Pivljaninom i Limovom bajraktarom, domaćih komita i dalmatinskih uskoka, česte

332 H. Hasandedić, „Muslimanska baština u istočnoj Hercegovini“, Sarajevo, 1990. godine, str. 124-125.

paljevine, pljačke, pa ubistva i odvođenja u roblje nedužnog naroda uzrok su stalnog iseljavanja muslimana, koji su tražili sigurnija staništa za svoje porodice i sebe. Nije to bio specifikum Grabalja nego cijele općine Ljubinje. Što su muslimani više napuštali ljubinjsku općinu, sve su više nad njima vršili teror crnogorski hajduci, domaći komiti i dalmatinski uskoci.

Muslimani iz Ljubinja su se najviše naseljavali u Mostar, koji su smatrali dobro zaštićenim gradom. Tako je u prvoj polovini XVIII stoljeća u Mostaru živjelo više Ljubinjaca nego u Ljubinju. Posebno su se isticala tada u Mostaru, dvojica vrlo učenih Ljubinjaca Ahmed ef. i Omer ef. Ljubinjci, sa napomenom da je Ahmed ef. bio muderiz Karađoz-begove medrese u Mostaru, gdje je poslije smrti 1708. i sahranjen.

Od islamskih objekata u Grabljama je postojao harem, mekteb i više čatrnja urađenih za vrijeme osmanske vladavine nad istočnom Hercegovinom.[333]

Godine 1941. selo Grablje je spaljeno, a skoro jedna trećina njegovog stanovništva ubijena.

Poslije oslobođenja od fašista, u ovo selo se vratilo nešto stanovnika iz muhadžirluka i započelo ponovo novi život, ali ne zadugo.

Četnici 1992. godine kreću u novi pokolj nad muslimanima, pa sada u Grabljama kao i u cijeloj općini Ljubinje više nema muslimana-Bošnjaka.

1879. godine u Grabljama je živjelo 106 muslimana i 15 pravoslavaca.

1885. godine u Grabljama je živjelo 97 muslimana i 20 pravoslavaca.

1910. godine u Grebljima je živio 101 musliman i 41 pravoslavac.

1921. godine u Grabljama je živjelo 96 muslimana i 33 pravoslavca.

1981. godine u Grabljama je živjelo 36 muslimana, 42 pravoslavca i 10 Jugoslavena.

1991. godine u Grabljama je živjelo 45 muslimana i 31 pravoslavac.

DONJA IVICA

Donja Ivica je pripadala džematu i općini i kotaru ljubinskom.

Nekada muslimansko selo Donja Ivica nalazi se istočno od gradskog naselja Ljubinja oko 12 km u Šukovom dolu.

333 Bošnjak, Sarajevo,1907. godine, br. 25, str. 3.

Ovdje su živjele muslimanske porodice Mirosavci, Neukovići i Paradžici, kao stari domicilni stanovnici.[334]

Od islamske baštine mogu se još uvijek vidjeti komadi polomljenih bašluka u porušenim, nekad ograđenim haremima-grobljima.

Ovdje je izvršeno etničko čišćenje prije popisa stanovništva 1879. godine, jer u ovom popisu nema niti jednog muslimana. Otjerale su ih komite, hajduci i dalmatinski uskoci.

KRUŠEVICA

Ovo nekad muslimansko selo nalazi se oko 8 km. jugoistočno od grada Ljubinja.

Selo Kruševica je pripadalo džematu-općini i kotaru ljubinjskom.

Prema prvom poimeničnom popisu Hercegovačkog sandžaka, 1475-1477. godine je džemat Stepana, sina Vukice.

Imaju 53 doma, 5 neoženjenih.

Da je bilo muslimansko potvrđuje i pisana dokumentacija, koja govori da su ovdje živjele muslimanske porodice: Kaići, Krehići, Kuralići, Kurtovići, Malkići, Mucići, Omerđajići, Šehidići, Šeraci i Taslmani.[335]

Kruševica je često napadana paljena i pljačkana, a vrlo često ubijani njeni stanovnici i vođeni u roblje, prodavani kao stoka na mletačkim i dalmatinskim trgovima.

Ostali stanovnici uplašeni su bježali iz sela i tražili sigurnija mjesta za življenje. Iseljavanje je intezivirano početkom XVIII stoljeća.

U ljeto 1941. godine je selo spaljeno, porušeno i opljačkano od domaćih i crnogorskih četnika, bošnjačko-muslimansko stanovništvo je dijelom pobijeno i protjerano.

Gruntovne knjige namjerno su četnici zapalili da bi muslimansku zemlju oduzeli od legalnih vlasnika.[336]

Muslimani nisu imali nikakva pokrića za svoje vlasništvo nad zemljom, pa nisu mogli dokazati da je zemlja njihova.

Isti slučaj je bio i sa vlasništvom Islamske zajednice, što je pretvoreno u državno vlasništvo.

334 H. Hasandedić, „Muslimanska baština u istočnoj Hercegovini“, Sarajevo, 1990. godine str. 124-125.
335 Isto.
336 H. Hasandedić, „Spomenici kulture turskog doba u Mostaru“, Sarajevo, 1980. str. 125.

Ista sudbina muslimane-Bošnjake je zadesila i 1992. godine, kada je izvršena agresija na cijelu Bosnu i Hercegovinu od strane susjeda Srbije, Crne Gore i domaćih četnika, a dijelom i od domaćeg HVO-a. Ovdje više nema muslimana od 1992. godine, etnički su očišćeni.

Od islamskih sakralnih i drugih objekata u Kruševici je postojao mekteb, harem i 9 čatrnja urađenih za vrijeme vladavine Osmanlija i Austrougarske.

Iz popisa stanovništava se vidi da je svaki popis dolaskom Kraljevine Jugoslavije imao manjak muslimanskog stanovništva u odnosu na prethodne popise, a porast pravoslavaca Srba.

1879. godine u Kruševici su živjela 122 muslimana i 208 pravoslavaca.

1885. godine u Kruševici su živjela 144 muslimana i 254 pravoslavca.

1910. godine u Kruševici je živjelo 185 muslimana i 354 pravoslavca.

1921. godine u Kruševici su živjela 162 muslimana i 379 pravoslavaca.

1981. godine u Kruševici je živio 61 musliman i 277 pravoslavaca.

1991. godine u Kruševici je živjelo 47 muslimana i 184 pravoslavca.

V L A H O V I Ć I

Selo Vlahovići je među najstarijim selima u istočnoj Hercegovini, a dobilo je ime po Vlasima (stočarima), koji prihvatiše islam već polovicom XV stoljeća. Selo se nalazi sjeveroistočno od Ljubinja, nekih 14 km vazdušne linije.

Pošto se selo nalazi na obroncima Sitnice planine, bilo je pogodno za napade crnogorskih hajduka, domaćih komita i dalmatinskih uskoka, a napadači su bili zaštićeni šumom i ljutim hercegovačkim kamenjarom.

Pljačkali su im često stoku i odgonili čitava stada u Crnu Goru i Dalmaciju, a narod ubijali i odgonili u roblje.

Selo je pripadalo ljubinjskom džematu-općini i kotaru.

U ovom selu su živjele sljedeće muslimanske porodice: Ćesići, Đunoze, Hajdarevići, Kekići, Meretlići, Mrgani, Pečići, Radnići, Rogačevići, Šarani, Šljoke, Vukušići, Zeće, Zečići i Zubovići.[337]

Ovo muslimansko selo je pripadalo džematu-općini i kotaru Ljubinje.

337 Bošnjak, Sarajevo, 1907. godine, br. 25, str. 3.

Selo je od islamskih spomenika kulture nekada imalo mekteb, veliko mezarje u kojem se i sada dobro zapažaju ostaci bašluka (nadgrobnih spomenika) koje su uništili i polomili komšije pravoslavci.

Kao što smo već napomenuli u prethodnom tekstu, u cijelom ljubinjskom kotaru muslimani su 1941. godine bili uglavnom pobijeni i bačeni u jame.

Ova nesreća nije mimoišla ni Vlahoviće, stanovništvo je prepolovljeno.

Nešto preživjelog stanovništva se 1946. vratilo na svoja ognjišta, ali ne zadugo, 1992. godine četnici prave isti scenarij kao i 1941. godine, ubijaju i progone ono malo muslimana-Bošnjaka, što je preostalo u Vlahovićima.

Danas ovdje više nema muslimana od agresije na Bosnu i Hercegovinu 1992. godine JNA, crnogorskih i domaćih četnika.

Prema nekim popisima Austrougarske, Kraljevine Jugoslavije i Titove Socijalističke Jugoslavije:

U Vlahovićima je živjelo 1879. godine 239 muslimana i 478 pravoslavaca.

U Vlahovićima je živjelo 1885. godine 267 muslimana i 551 pravoslavac.

U Vlahovićima je živjelo 1910. godine 337 muslimana i 742 pravoslavca.

U Vlahovićima je živjelo 1981. godine 65 muslimana i 201 pravoslavac.

U Vlahovićima je živjelo 1991. godine 39 muslimana i 130 pravoslavaca.

K A P A V I C A

Kapavica se nalazila u ljubinjskom džematu-općini i kotaru.

U Kapavici je živjelo 1879. godine 46 muslimana i 147 pravoslavaca.

1885. godine 45 muslimana i 173 pravoslavca.

1910. godine 56 muslimana i 234 pravoslavca.

1921. godine 67 muslimana i 252 pravoslavca.

U ovom selu su živjele muslimanske porodice Bureci i Kapavci. Od islamskih spomenika kulturnog naslijeđa postoji harem u kome se i sada mogu naći zarasli bašluci i ponegdje komadi polomljenih bašluka.Poslije ovog popisa koji je izvršila Kraljevina Jugoslavija, ovdje više nema muslimana-Bošnjaka, jer su etnički očišćeni. Zapravo dolaskom Kraljevine Jugoslavije muslimani zbog nesigurnosti života masovno napustaju ovo selo i sele u sigurnije krajeve Bosne i Hercegovine. Jer od ovakve uglavnom srpske vlasti nisu mogli očekivati nikakvu sigurnost.

K R A J P O L J E

U ovom selu po popisu iz 1879. godine nema muslimana, iako se pouzdano zna da su ovdje živjele sljedeće muslimanske porodice: Bakirbegovići, Serdarevići i Topalovići. Dokaz muslimanskog življenja je harem, gdje i danas ima polomljenih komada bašluka, kao i omeđine mekteba i drugih muslimanskih objekata. Ovo naselje se nalazilo u džematu-općini i kotaru Ljubinje.

M I L J A N O V C I

U Miljanovcima su živjele sljedeće muslimanske porodice: Bajramovići, Miljanovići i Šeraci. Iako ih nema u popisu 1879. godine, znači da su protjerani i pobjegli prije ovog popisa od zuluma crnogorskih hajduka i domaćih komita. Dokaz je još prilično očuvan harem, sa dosta raspoznatljivih bašluka.

M I Š L J E N

Selo Mišljen se nalazi oko 12 km zapadno od Ljubinja, pripadao je ljubinjskom džematu-općini kao i kotaru.

Po prvom poimeničnom popisu Hercegovačkog sandžaka 1475-1477. godine,

Mišljen je timar Ise, dizdara tvrđave Počitelj.

Selo ima 7 domova.

Imaju ukupan prihod 524 akče, daju dizdaru desetinu.

Ovdje su živjele muslimanske porodice Karahodžić i Poturović.

U Mišljenu je 1879. godine živjelo 50 muslimana i 50 pravoslavaca.

U Mišljenu je 1885. godine živjelo 66 muslimana i 37 pravoslavaca.

U Mišljenu je 1921. godine živjelo 29 muslimana, 45 pravoslavaca i 81 katolik.

Od četničkog pokolja 1941. godine ovdje više ne žive muslimani, jer su poklani, a preživjeli ostatak se više nije vratio na svoju djedovinu.

O B Z I R

Selo Obzir se nalazi oko 5 km jugozapadno od Ljubinja. Pripadalo je ljubinjskom džematu-općini i kotaru.

Ovdje su živjele sljedeće muslimanske porodice: Dumani, Loge, Puške i Rudani.

U selu postoji veliki harem, sa dosta očuvanih bašluka.

U ovom selu je 1879. godine živjela su 53 muslimana i 206 pravoslavaca.

1885. godine živjela su 64 muslimana i 237 pravoslavaca.

1910. godine živjelo je 89 muslimana i 323 pravoslaaca.

1921. godine živjelo je 77 muslimana i 340 pravoslavaca.

Poslije četničkog pokolja 1941. godine vratilo se 1946. samo 6 muslimana, jer je samo toliko ostalo živih.

I oni su nestali u vihoru zadnje četničko-jugoslovenske agresije na Bosnu i Hercegovinu 1992. godine.

P O C R NJ E

Nalazi se sjeveroistočno od Ljubinja, sastoji se od nekoliko manjih sela i zaselaka, a sela i zaseoci su podijeljeni po etničkoj pripadnosti.

Pocrnje se nalazi u džematu-općini i kotaru Ljubinjskom.

U Pocrnju su živjeli Zubovići i u zaseoku Zubovići živjeli su također Zubovići.

Ovo selo je od islamskih objekata i drugih spomenika imalo mesdžid, mekteb i veliki harem. Ovdje su često robili odmetnici od zakona, crnogorski hajduci, domaći komiti i dalmatinski uskoci.

Bilo je pljačke,paljevine i ubistava, pa čak i odvođenja u roblje mlađeg svijeta.

U Pocrnju je živjelo 1879. godine 105 muslimana i 184 pravoslavca.

U Pocrnju je živjelo 1885. godine 98 muslimana i 181 pravoslavac.

U Pocrnju je živjelo 1910. godine 125 muslimana, 233 pravoslavca i 46 katolika.

U Pocrnju je živjelo 1921. godine 112 muslimana, 214 pravoslavaca i 45 katolika.

Poslije genocida nad ovim muslimanskim življem 1941. godine samo se u Pocrnje vratilo 5 muslimana-Bošnjaka 1946. godine, ali je ubrzo nestalo i njih radi stalnih provokacija i uznemiravanja od komšija pravoslavaca.

Bili su prisiljeni napustiti svoju djedovinu i otići u za sebe sigurnija područja, i tako su i iz Pocrnja pobijeni i otjerani Bošnjaci-muslimani.

D R I J E N J A N I

Drijenjani su pripadali džematu-općini Popovog polja kotara ljubinjskog. U ovom selu posljednja tri muslimana su upisana 1921. godine, u Drijenjanima se i danas zapažaju omeđine mekteba i harema sa polomljenim bašlucima unutar ograde harema.

U Drijenjanima je 1885. godine živjelo 12 muslimana i 108 pravoslavaca.

U Drijenjanima je 1910. godine živjelo 8 muslimana i 174 pravoslavca.

U Drjenjanima su 1921. godine živjela još posljednja 3 muslimana i 160 pravoslavaca. U Drijenjanima je isti slučaj kao u mnogim drugim mjestima istočne Hercegovine dolaskom Kraljevine Jugoslavije. Radi masovnih ubistava, pljačke i paljevine muslimani-Bošnjaci bježe, jer od nove vlasti nemaju nikakvu zaštitu, u koju su totalno razočarani.

K O T E Z I

Prema poimeničnom popisu Hercegovačkog sandžaka 1475-1477. godine, veće naselje. Kotezi su timar Ise, dizdara posadnika tvrđave Počitelj, i još dva sela, Priminje i Čajrovina, pripadaju Popovom polju.

Kotezi imaju 14 domova, 3 neoženjena.

Ukupan prihod 1.575 akči.[338]

Čavaš ima 11 domova, 2 neoženjena.

Ukupan prihod 625 akči.[339]

Kotezi se nalaze jugoistočno od Ljubinja. U selu je postojala jedna od najstarijih džamija u istočnoj Hercegovini, mekteb i harem-groblje.

Kotezi su pripadali džematu-općini Popovog polja, kotara ljubinjskog.

338 A. Aličić, „Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina“, Sarajevo, 1985. godine, str. 484.

339 Čavaš, isti autor, str. 485 i 487.

Nalaze se na strmom obronku brda Lipnica, od kraja XVI stoljeća su pripadali Ljubinjskom, kasnije Trebinjskom kadiluku, sve do odlaska Osmanlija. Danas pripadaju općini Trebinje.

Da je ovo mjesto staro dokazuje veća nekropola srednjovjekovnih stećaka. U ovom selu još postoji i poneka muslimanska omeđina, inače je selo sada naseljeno samo hrišćanima.

Već 1665. godine ovdje su živjeli: Jusuf Durak, papudžija, Ismail Šerak, Ahmed, sin Zulfikarov, Ferhat, sin Ahmedov i Osman. Za porodicu Burina iz Koteza kažu da su od katoličke porodice Burića iz Ravnog.

Džamiju je sagradio neki Mujo Kotezlija, po kom je i selo dobilo ime. Ovu džamiju smatraju najstarijom u ovom dijelu Hercegovine, locirana je u sredini sela, još su postojali mekteb, harem i dvije čatrnje, tri kule i više čardaka i stambenih objekata. Džamiju su više puta palili i rušili crnogorski hajduci, a najviše domaće komite, ali su je njeni stanovnici ponovo dizali iz pepela. Džamiji u Kotezima gravitirala su okolna muslimanska sela: Miljanovići, Mišljen, Obzir, Oranje, Ravno i Vojevići.[340]

Više čardaka imale su porodice Bubić, Burine i Ćatići, a porodica Hodžić imala je tri čatrnje i dva čardaka.

Džamiju su konačno četnici srušili 1941. godine, kao sve ono što je muslimansko, a njeno stanovništvo pobili i protjerali iz Koteza. Ovo selo je bilo dosta bogato, imali su obradivu zemlju u Popovu polju. Nalazi se na ivici Popovog polja. Sada ovdje žive potomci kmetova, nekadašnji vlasnici begovi su pobijeni i protjerani.

Kralj Aleksandar agrarnom reformom je muslimanskim zemljovlasnicima oteo zemlju i dao je uglavnom pravoslavcima, dojučerašnjim bezemljašima i kmetovima. Tako je u Bosni i Hercegovini ovu otetu zemlju od muslimana dobilo preko 317.000 pravoslavnih porodica.

Nema baš tačnih podataka kada su se prvi muslimani naselili u Koteze. Ovdje su živjele muslimanske porodice: Bubići, Burine, Cigići, Ćatići, Hodžići, Kajmovići, Merhemići, More, Peševi, Ramići, Smajilhodžići, Šeraci, Turkovići i Vujinovići.[341]

U selu je 1880. godine živjelo 12 muslimanskih porodica.

Tako je bilo sve do 1941. godine.

Od Drugog svjetskog rata ovdje više nema muslimana, pobjegli su od četničkog noža.

340 A. Nametak, „Islamski kulturni spomenici u Hercegovini i Crnoj Gori“, kalendar Narodne uzdanice, VIII, Sarajevo, 1940. godine, str. 120.

341 M. Filipović i Lj. Mičević, n. d. str. 179-180. H. Kapidžić, „Veze Dubrovnika i Hercegovine u 18. vijeku“, kalendar Gajret, Sarajevo, 1940. str. 108; i Stolac u 18. vijeku“, kalendar Gajret, Sarajevo, 1941. godine, str . 41.

Godine 1879. ovdje je živjelo 29 muslimana, 319 pravoslavaca i 164 katolika.

Po popisu 1885. godine u Kotezima je živjelo 26 muslimana, 351 pravoslavac i 209 katolika.

1910. godine u Kotezima je živjelo 39 muslimana, 536 pravoslavaca i 280 katolika.

1921. godine u Kotezima je živjelo 57 muslimana, 536 pravoslavaca i 287 katolika.

Ovo mjesto je nastradalo u četničkom pokolju muslimana 1941. godine, od ovog pokolja u Kotezima više ne žive muslimani, jednostavno su nestali. Zašto?

O R A Š J E

Selo Orašje do dolaska Kraljevine Jugoslavije je pripadalo džematu-općini Popovog polja kotara ljubinjskog.

U selu je 1879. godine živjelo 13 muslimana, 97 pravoslavaca i 25 katolika.

U selu su 1910. godine živjela 22 muslimana, 124 pravoslavca i 33 katolika.

U selu je 1921. godine živjelo 16 muslimana,151 pravoslavac i 31 katolik.

Od Drugog svjetskog rata 1941. godine ovdje više nema muslimana.

T R E B I M L J A

Ovo selo se nalazilo u džematu-općini Popovog polja, kotara ljubinjskog.

Poslije Hercegovačkog ustanka 1875. godine, muslimani su uglavnom pobijeni ili se dijelom razbježali iz Trebimlje u sigurnije krajeve diljem Bosne i Hercegovine. Trebimlja je 1879. godine imala 7 muslimana i 577 katolika.

Poslije ovog popisa muslimana-Bošnjaka nestaje u ovom selu.

Trebimlja je često napadana od domaćih komita i dalmatinskih uskoka, ali su samo pljačkani i paljeni muslimanski objekti, pa su muslimani bili prisiljeni da napuste svoja vjekovna ognjišta, tražeći sigurnija utočišta za svoje porodice.

U Trebimlji i danas postoji harem sa polomljenim bašlucima.

Ljubinjska općina kao i ostale općine istočne Hercegovine imala je vlaška staništa ili sela koja su postala nečiji timari, a to su Gradac, Prisojni Baroš, Barnosi, Žrvanj.

U ljubinjskoj općini nema više Bošnaka-muslimana jer su nestali u genocidnom progonu, pljački i ubijanju od strane svojih komšija pravoslavaca.

OPĆINA BILEĆA

OPĆINA BILEĆA

Općinsko područje Bileća nalazi se u krajnjem jugoistočnom dijelu Bosne i Hercegovine na granici sa Crnom Gorom. Cijelom svojom istočnom stranom graniči sa Crnom Gorom, na sjeveru graniči sa općinama Gacko i Nevesinje, na sjeverozapadu je općina Stolac, na zapadu općina Ljubinje i Trebinje, kao i na jugu i jugozapadu sa općinom Trebinje.

Prema državnom popisu stanovništva, zemlje i dr. 1991. godine ukupna površina općine iznosi 633 km^2, od čega je 212 km^2 pripadalo privatnom vlasništvu, a 421 km^2 tzv. državnom posjedu.

Po popisu stanovništva 1895. godine grad Bileća je imao 292 muslimana, 220 pravoslavaca i 104 katolika u gradu.

U Maloj Kuli je živjelo 1895. godine (mahala u Bileći) 169 muslimana.

U Podosoju je živjelo 1895. godine (posebno selo) 55 muslimana i 193 pravoslavca.

Po popisu stanovništva 1910. godine grad Bileća je imao 757 muslimana, 890 pravoslavaca i 196 katolika.

Po popisu stanovništva 1921. godine kotar Bileća je imao 19.106 stanovnika.

Od toga je 3.338 muslimana, 15.565 pravoslavaca i 113 katolika.

U gradu je živjelo 875 muslimana, 995 pravoslavaca i 67 katolika.

Po popisu stanovništva 1885. godine, centar džemata-općina Bileća je imao 212 muslimana, 138 pravoslavaca, 60 katolika i 5 jevreja.

Mala Kula je imala 113 muslimana, 8 pravoslavaca i 1 katolika.

Plužine su imale 20 muslimana i 45 pravoslavaca.

U Podosoju je živjelo 1885. godine 199 muslimana i 137 pravoslavaca.

U Selištima je živjelo 1885. godine 106 muslimana.

U Šabadinama je živjelo 1885. godine 5 muslimana i 136 pravoslavaca.

Po popisu stanovništva iz 1991 godine, u bilećkoj općini je živjelo kako sliijedi u daljem tekstu.

Ukupan broj stanovnika iznosio je 13.269. Po konfesionalnoj strukturi izgleda ovako: muslimani 1.944. ili 14,7%, pravoslavci 10.651 ili 80,3%, katolici 39 ili 0,3% i ostalih 635 ili 4,7%.

Od ukupnog broja Bošnjaka-muslimana u Bileći, od četnika je stradao 101 ili 5% stanovništva.

Pored gradske aglomeracije Bileće, u okviru općinskog područja tokom historije razvilo se preko 40 većih i manjih naselja, od kojih je dobar broj vremenom mijenjao svoju veličinu, broj stanovnika, značaj, pa i ime (naziv).

Među veća naselja (sela-kasabe), a koja će biti tretirana u ovom radu, jer odgovaraju predmetu ovog rada, prije svih su grad Bileća, Zaušje, Plana, Fatnica, Orahovica i Korita. Isto tako, prema raspoloživim podacima i poznavanju ovog geografskog prostora, bit će riječi, zbog svoje veličine i značaja, i o sljedećim naseljima:

Bijela Rudina, Divin, Đeče, Kalac, Meka Gruda, Zasada, Zvijerina.

Ostalih još 27 manjih naselja bit će pomenuti prema potrebi ovog rada. To su sela Baljci, Brestice, Bijeljani, Bogdašići, Davidovići, Dola, Golobrđe, Granice, Hodžiči, Kijače, Krstače, Kuti, Kukričje, Lađevići, Mirilovići, Mrežica, Narat, Njegovanovići, Podosoje, Prijevor, Prisoje, Rača, Smiljano, Šobatine, Torić, Trnovica i Vlahinja.

GRAD BILEĆA

Grad Bileća razvio se na jugu općinskog područja, sjeverno od izvorišta rijeke Trebišnjice, a kasnije Bilećkog jezera, kada je izgrađena brana Grnčarevo za potrebe hidroelektrane Trebišnjica. Zapadno od grada nalazi se manje kraško polje.

Grad je smješten na nekad važnom carskom drumu koji vodi od južnog Jadrana i Dubrovnika,Trebinja, Bileće, Gacka, Foče, Sarajeva za Istanbul, zbog čega su Osmanlije duž ovog puta sagradili čitav niz kula i utvrđenja.[342]

Godine 1388. osmanlijske čete pod komandom Šahin-paše prodrle su duboko u Hercegovinu, sve do Bileće. Tu su akindžije doživjele poraz od bosanske vojske kojom je komandovao Vlatko Vuković 27. augusta iste godine. Konačno su je osvojili 1469. godine, pa je od tada središte nahije Rudine na čelu s vojvodom.[343]

Od polovine XVI do kraja XVII stoljeća u Bileći su izgrađeni sljedeći sakralni, stambeni i odbrambeni objekti: dvije džamije, mekteb, karavan saraj, turbe, više čatrnja i kula, te mnogo stambenih objekata, poljska bolnica. Polovinom XIX stoljeća Bileća je bila dobro naseljena i dosta urbana gradska cjelina. Naročito su bile poznate dvije Kapidžića kule.

Gradska džamija locirana je u gradu ispod mahale Selište. Niže džamije, sve do 1941. godine nalazila se mektebska zgrada. Osim čatrnja, među kojima je bila najbolja i najveća ispred gradske džamije, Austrougarska je oko 1885. godine uspostavila gradski vodovod. Ispod grada u polju nalazila se još jedna džamija za koju se tvrdi da je zadužbina Hasan-paše Predojevića, ali su to od davno samo ruševine.

Džamiju su zapalili 1875. godine ustanici Luke Vukalovića. Kažu da je ovo najstarija džamija u Hercegovini, najvjeroovatnije da je ova džamija izgrađena 1572. godine. Mjesto gdje je ova džamija locirana zove se Plitine.

Džamija je obnovljena 1906. godine, radila je do 1941. godine, do početka Drugog svjetskog rata, kada su je zapalili i srušili ustanici (četnici). Osnivač ove džamije i još mnogih zadužbina u osmanskoj carevini je Gazi Deli Hasan-paša Predojević rodom iz bilećkih Rudina. Odveden je u Carigrad kao adžami-oglan, odgojen i školovan na carskom dvoru, primio islam i uzeo ime Hasan.

342 V. Skarić, „Podaci za istoriju Hercegovine od 1566. do sredine 17. vijeka“ GZM, Sarajevo, 1931. (XLIII), str.59.

343 Dr. Radovan Samardžić, „Veliki vek Dubrovnika“, Beograd, 1962. godine, str. 140.

Predojević je 1574-1590. godine imenovan za sandžak-bega Segedina, a 1591. godine imenovan je za beglerbega Bosne. U bici pod Siskom 22. juna 1593. godine poginuo je u borbi sa vojskom Nikole Zrinjskog.[344]

Pored džamije Hasan-paše Predojevića postojali su velika čatrnja i turbe.

Bileća je dobila konak 1873. godine sa 12 prostorija. Tad su postojali i smješteni u ovoj zgradi sud, pošta i druge općinske ustanove.

U gradu je postojala muslimanska čitaonica i pododbor društva Gajret.

Pored navedenih mnogobrojnih objekata islamske kulture, brojni su dokazi da su ovdje nekad više, nekad manje živjeli muslimani i da su od dolaska Osmanlija, pa do 1992. godine bili uznemiravani, pljačkani, paljeni i ubijani. Od agresija na Bosnu i Hercegovinu 1992. godine ovdje više nema muslimana.

Kroz vijekove su ovdje živjele sljedeće muslimanske porodice: Alijagići, Arnautovići, Arslanagići, Avdići, Babovići, Barakovići, Bašići, Bećovići, Begovići, Brkovići, Ćatovići, Čame, Ćorići, Drljevići, Hadžići, Hajrovići, Hebibi, Idrizi, Isovići, Jaganjci, Jusovići, Kapidžići, Kovači, Krese, Kurtovići, Kusturice, Mihmići, Mujačići, Musići, Muštovići, Nakičevići, Ovčine, Pervani, Pizovići, Poparići, Predojevići, Priganice, Rebići, Selimovići, Šekambeti, Šukuri, Telarevići, Vilići i Zilići.[345]

Ima podataka da su Predojevići, Mihići i Popovići do dolaska Osmanlija bili kršćanske porodice. Tako su polovinom XVII stoljeća u Bileći živjeli Sinan Popović, Hasan Predojević i Ibrahim Mihić.

Mnoge muslimanske porodice su 1687. godine doselile iz Herceg-Novog, Risna i drugih primorskih mjesta nakon što su primorje osvojili Mlečani, a osmanlijska vojska se povukla u unutrašnjost. Hercegovački ustanici su 1872. godine ubili u Bileći jednog uglednog muslimana.

Navedenih godina, 1875-1878., Crnogorci su činili velike zulume muslimanskom životu po Bileći, tako su 1878. godine Crnogorci zapalili u Bileći sve javne zgrade, kada je stradala i gradska džamija, koja je ponovo izgrađena 1895. godine. Džamija je upisana u gr. ul. k.o. Bileća, br. 652, kat. čest. 299/10.

Prema popisu iz 1885. godine, u gradu Bileći je živjelo ukupno 1.330 stanovnika, od čega 687 muslimana, 645 pravoslavaca, 89 katolika, 5 jevreja i 4 ostalih.

Mektebsku zgradu su u Drugom svjetskom ratu porušili domaći četnici, da bi 1950. godine bila potpuno srušena od komunističke vlasti.

344 T. Popović, "Turska i Dubrovnik u 16. veku", Beograd, 1973. str. 365.

345 H. Hasandedić, „Muslimanska baština u istočnoj Hercegovini", Sarajevo, 1990. godine, str. 172-173.

Ovo se može posmatrati kao etničko čišćenje ili genocid nad Bošnjacima u Bileći i istočnoj Hercegovini, pa i šire.

Tragedija muslimana istočne Hercegovine, a naročito bilećke općine, svakako je planirana i ostvarena od vremena nastanka prvih muslimana do njihovog potpunog istrebljenja i etničkog čišćenja, ostvarenog genocidniim namjerama.

Teško je povjerovati da je od tako gusto naseljenih musllimana u Bileći, mnoštva spomenika, 14,7% muslimanske populacije, nestalo od 1992-1995. godine, ali je to bolna istina, da tamo više ne žive muslimani-Bošnjaci, jer su genocidno i etnički očišćeni.

Mnogi dostupni dokumenti i literaturni podaci govore o navedenim zločinima nad muslimanskim življem.

Tako na primjer u vrijeme Kraljevine Jugoslavije, u mirno vrijeme od 1918-1927. godine, ubijeno je oko 3.000 muslimana u istočnoj Hercegovini.

Čudno je da se naredbodavcima i počiniocima zločina nikada nije sudilo, iako se znalo ko su naredbodavci, ko ubice.

To se naročito dešavalo u poznatim pokoljima u Borču, Cernici, Bahorima, Lipniku, Koritima.

U jamu Dizdarušu bačeni su Dizdarevići (1914.), pokoljima od Plane do Dabra (1941.), odnosno po cijeloj istočnoj Hercegovini.

Mnogo veća zlodjela nad muslimanima su vršena za vrijeme raznih buna i ratova, tada su listom ubijani, pljačkani, paljena je i rušena njihova nepokretna imovina.

B A LJ C I

Ovo selo se nalazi sjeverozapadno od Bileće, na jednoj visoravni.

Zadnja dva muslimana-Bošnjaka su protjerana 1992. godine.

Džemat Baljci je 1885 godine imao 184 pravoslavca.

Džemat Baljci je 1895 godine imao 204 pravoslavca.

Džemat Baljci je 1910 godine imao 231 pravoslavca.

Džemat Baljci je 1921. godine imao 46 muslimana, 574 pravoslavca.

Baljci nisu imali muslimane, vjerovatno je ovdje upisano neko muslimansko selo. Sigurno da je ovdje upisano muslimansko selo Okolište.

Početkom Drugog svjetskog rata ono preostalih muslimana je pobijeno, a nešto se uspjelo spasiti.

Malo nešto bošnjačkog stanovništva se poslije Drugog svjetskog rata vratilo, tako da su prema popisu 1981. godine ovdje bila 4 muslimana, 472 pravoslavca i 9 ostalih.

Prema popisu 1991. godine, ovdje imaju samo 2 muslimana i 413 pravoslavaca.

Od agresije JNA, crnogorskih dobrovoljaca i domaćih četnika ovdje više nema muslimana.

O K O L I Š T E

Okolište pripada džematu-općini Baljci i kotaru bilećkom, a nalazi se sjeveroistočno od Bileće.

Prema popisu 1885. godine, ovdje je živjelo 137 muslimana i 1 pravoslavac.

U Okolištu džemat Baljci 1895. godine su živjela 122 muslimana i 15 pravoslavaca.

U Okolištu džemat Baljci 1910. godine je živjelo 170 muslimana i 23 pravoslavca.

Početkom Drugog svjetskog rata 1941. godine nad ovim narodom je izvršen zločin, mnogi su ubijeni, a nepokretna imovina opljačkana i spaljena,od tada ovdje više nema muslimana, etnički su očišćeni.

V R A N J A D U B R A V A

Ovo selo se nalazi sjeverozapadno od Bileće. Po popisu stanovništva 1885. godine, pripadalo je džematu-općini Baljci, kotaru bilećkom.

Vranja Dubrava je do 1875. godine bila isključivo naseljena muslimanima, tada muslimani bježe ispred srpskih ustanika.

Po smirivanju situacije jedan dio se vraća na svoja imanja, ali ponovo 1914. godine većina stanovništva bježi ispred srpske vojske na sigurnija mjesta.

Ono što je ostalo četnici 1941. godine ubijaju i uništavaju im imovinu.

Poslije Drugog svjetskog rata nažalost vraća se na svoja imanja nekoliko porodica, ali moraju pred najezdom JNA, domaćih i crnogorskih četnika 1992. godine napustiti svoju domovinu i odseliti diljem svijeta.

U Vranjoj Dubravi su 1885. godine živjela 32 muslimana i 33 pravoslavca.

U Vranjoj Dubravi su 1895. godine živjela 43 muslimana i 45 pravoslavaca.

U Vranjoj Dubravi su 1910. godine živjela 52 muslimana i 42 pravoslavca.

U Vranjoj Dubravi je 1921. godine živjelo 46 muslimana i 574 pravoslavaca.

Ovdje je sigurno popisan cijeli tadašnji džemat-općina Baljci. Iz ovih popisa se vidi kako su muslimani polako nestajali.

Od 1941. godine, odnosno Drugog svjetskog rata ovdje više nema muslimana, jer je nad njima izvršen zločin: pobijeni su, opljačkani, popaljeni, a ostatak je protjeran sa svojih imanja.

Zadnja dva muslimana su protjerana iz Vranje Dubrave u junu 1992. godine.

ZMAJEVAC

Zmajevac je pripadao džematu-općini Domaševo, bilećkog kotara. U njemu su živjela 1885. godine 4 muslimana, 9 pravoslavaca i 3 katolika. U sljedećem popisu više nema ni ta četiri muslimana, znači Zmajevac je etnički čist od muslimana. U Zmajevcu je postojao muslimanski harem-groblje.

ZAUŠJE

Selo Zaušje se nalazi sjeverozapadno od Bileće oko 5-6 km. Ovaj džemat-općina pripada bilećkom kotaru. Od prvih dana osmanske vladavine na Zaušju žive muslimani. Imali su svoj mekteb izgrađen 3. augusta 1908. godine, a služio je i kao mesdžid, u kome je imamsku dužnost obavljao od 1901-1916. godine Muharem ef. Hasanbegović, a kasnije Šaćir ef. Dreca i Ahmet ef. Hadžić. U toku Drugog svjetskog rata srušili su ga četnici. Ovdje je postojala velika kula Selimovića na tri boja i veliki harem koji i danas postoji. Domaće komite su često napadali ovo selo. Kula je paljena nekoliko puta i uvijek ponovo obnavljana. Mogli bi je nazvati inat kula. U selu je svaka kuća odnosno domaćinstvo imalo svoju čatrnju za vodu. Na Zaušju su živjele sljedeće muslimanske porodice koje su se uglavnom doselile iz Herceg-Novog, Nikšića, Risna i Korjenića: Ćorići, Ovčine i Selimovići.[346]

346 V. Skarić, „Naselja n. d. 65"; str. 829, 833, 838, 843, 853 i 858.

Na Zaušju je 1885. godine živjelo 267 muslimana i 20 pravoslavaca.

Na Zaušju su 1895. godine živjela 252 muslimana i 11 pravoslavaca.

Na Zaušju je 1910. godine živio 351 musliman.

Po popisu iz 1921. godine u zauškom džematu su živjela 454 muslimana i 79 pravoslavaca

U zaseoku Selište živjeli su Idrizi i Rebići.

Poslije Drugog svjetskog rata nešto muslimana se vratilo iz muhadžirluka, ali su ih komšije četnici 1992. godine ponovo protjerali, a dio pobili, opljačkali, popalili i porušili objekte, tako da više ovdje nema muslimana.

U Prijevoru su živjela 1885. godine 102 muslimana, 9 pravoslavaca i 5 katolika.

Na Selištima je živjelo 1885. godine 37 muslimana i 15 pravoslavaca.

Ovom zauškom džematu-općini su pripadala sela:

Zaušje, Prijevor, Selišta i Ćujren, na koje se odnosi popis iz 1921. godine. U Prijevoru su živjeli muslimani Babovići i Murguzi.

Od agresije 1992. godine koju je izvršila JNA na vlastiti narod ovdje više nema muslimana. Sada žive i čeznu za svojim rodnim krajem diljem cijelog svijeta.

BIJELA RUDINA

Bijela Rudina se nalazi sjeverno od glavnog kotarskog mjesta Bileće, pripadala je džematu-općini Granica.

Po popisu stanovništva 1885. godine ovdje su živjela 4 muslimana i 112 pravoslavaca.

Ovo su zadnji muslimani na Bijeloj Rudini jer su pobjegli od stalnih napada uglavnom domaćih komita, koji su ih pljačkali i zastrašivali paljenjem objekata da bi im oteli zemlju. Što su na kraju i uspjeli.

Bijela Rudina pripada džematu-općini Granica bilećkog kotara, 1921. godine imala je 58 muslimana i 567 pravoslavaca.

P O D G O R J E

Selo Podgorje je 1885. godine pripadalo džematu-općini Granica bilećkog kotara.

U Podgorju je 1885. godine živjelo 68 muslimana i 140 pravoslavaca.

U Podgorju je 1895. godine živio 81 musliman i 147 pravoslavaca.

U Podgorju je 1910. godine živjelo 66 muslimana i 177 pravoslavaca.

U Podgorju je 1981. godine živjelo 19 muslimana i 74 pravoslavca.

U Podgorju je 1991. godine živjelo 6 muslimana i 57 pravoslavaca.

1941. godine Podgorje je nastradalo od pravoslavnih ustanika kao što je i cijeli bilećki srez.

Muslimani su u velikom broju pobijeni, opljačkani i protjerani sa svojih pradjedovskih imanja. Podgorje je imalo svoj mekteb i harem-groblje.

Nešto malo se vratilo iz petogodišnjeg muhadžirluka, ali su imali lošu sreću svojih djedova da ih ponovo četnici pokolju, opljačkaju i protjeraju sa njihovih djedovskih ognjišta 1992. godine.

Od agresije JNA, crnogorskih dobrovoljaca i domaćih četnika na Bosnu i Hercegovinu 1992. godine ovdje više nema muslimana, odavde su protjerani.

G O R N J E V R B N O

Ovo selo se nalazi sjeveroistočno od Bileće. Pripadalo je džematu-općini Anđelići kotara Bileća.

U Gornjem Vrbnu je 1885. godine živjelo 27 muslimana i 114 pravoslavaca.

Poslije ovog popisa muslimani nestaju iz Gornjeg Vrbnog, jer su bili izloženi stalnoj pljački, ubistvima i paljevini objekata, od domaćih komita, crnogorskih hajduka, pa su pobjegli u sigurnija područja, da spasu svoje porodice od ovog zla.

U Vrbnom je postojao mekteb za vjersku poduku i harem-groblje.

ORAH

Selo Orah je pripadalo džematu-općini Zarječje, a nalazi se južno od Bileće, glavnog kotarskog mjesta, na samoj obali Bilećkog jezera.

Po popisu stanovništva 1885. godine u Orahu je živjelo 8 muslimana i 123 pravoslavca. Muslimani su ovdje imali svoj mekteb i mezarje-groblje. Od mezarja više nema ni traga, pravoslavci su uništili sve tragove muslimana u Orahu.[347]

Ovo su bili posljednji muslimani u džematu Orah. Mnogi toponimi podsjećaju nas da su ovdje nekad živjeli muslimani, kao i nekadašnje mezarje.

MEKA GRUDA

Selo Meka Gruda nalazi se sjeverno od Bileće na regionalnom putu Bileća -Gacko.

Meka Gruda je pripadala džematu-općini Meka Gruda i kotaru bilećkom.

Prema državnom popisu 1921. godine, ovdje je živjelo 6 muslimana, 528 pravoslavaca i 15 katolika.

Ovo su bili posljednji muslimani, koji su isčezli ubrzo po dolasku na vlasti Kraljevine Jugoslavije, na muslimansko bistvovanje podsjeća uništeni harem.

MOSKO

Mosko je također pripadalo džematu-općini Zarječje, 1885. godine još uvijek je imalo 1 muslimana, 180 pravoslavaca i 15 katolika.

Na Moskom i oko njega postoji dosta toponima koji podsjećaju na muslimansku baštinu. S Moskog se skreće za Ljubomirsku, nekad isključivo muslimansku nahiju ili trebinjska brda kako su još nazivana.

347 H. Hasandedić, „Muslimanska baština u istočnoj Hercegovini", Sarajevo, 1990. str. 163-171.

KOMLJANIĆ

Selo Komljanić pripada džemat-općini Miruše. Nalazi se jugoistočno od glavnog kotarskog mjesta Bileće. Sastoji se od dva sela: Komljanić i Miruše.

U selu Komljaniću je živjelo 1885. godine 35 muslimana i 64 pravoslavca.

U selu Komljeniću je živjelo 1895. godine 17 muslimana i 55 pravoslavaca.

U selu Mrežici je živjelo 1885. godine 16 muslimana i 52 pravoslavca.

U selu Mrežici je živjelo 1895. godine 29 muslimana i 67 pravoslavaca.

Dolaskom Kraljevine Jugoslavije muslimani nestaju iz ova dva sela. Većina je pobijena od vojske Kraljevine, a ostali su tražili spas za svoje porodice u sigurnijim krajevima Bosne i Hercegovine. Većina preživjelih je odselila u Tursku, Bosnu i Sandžak.

Od islamskih objekata, spomenika kulture u Komljeniću je postojao mekteb koji je služio i kao mesdžid, a svako selo je imalo i svoj harem-groblje, kojima više nema ni traga.

Mnogi toponimi podsjećaju na nekadašnje muslimansko življenje u ovim selima.

SIMIOVA

Selo Simiova se nalazi sjeverozapadno od Bileće na putu Bileća-Podosoje-Vranjska. Pripadala je džematu-općini Simiova, kotaru bilećkom.

Godine 1921. ovdje su živjela 4 muslimana, 822 pravoslavca i 5 katolika. Selo je imalo svoje mezarje-groblje kome više nema traga.

VRPOLJE

Selo Vrpolje se nalazilo u džematu-općini Vrpolje u bilećkom kotaru.

U selu Borilovići koje pripada džematu-općini Vrpolje po austrougarskom popisu stanovništva i prvom popisu u Kraljevini Jugoslaviji bilo je kako slijedi.

U Borilovićima je živjelo 1895. godine 25 muslimana i 103 pravoslavca.

U Borilovićima je živjelo 1921. godine 25 muslimana i 785 pravoslavaca.

Poslije ovog popisa muslimani nestaju sa ovih prostora jer su ih domaće komite-pravoslavci pljačkali i otimali na silu zemlju prilikom donošenja zakona o agrarnoj reformi. Zemlju su im otele komšije pravoslavci uz blagoslov kralja Aleksandra Karađorđevića. Selo je imalo svoj mekteb i mezarje-groblje, kome više nema traga, jer su ga namjerno uništili domaći pravoslavci da izbrišu svaki trag postojanja muslimana na ovim prostorima.

ZAREČJE

Po državnom popisu stanovništva iz 1921. godine je imalo 6 muslimana, 851 pravoslavca i 10 katolika. Pripadalo je džematu-općini Simiova, kotaru bilećkom. Imali su svoj harem-groblje, kome više nema traga, preoran je i pretvoren u obradivo zemljište, od seljana pravoslavaca.

PLANA

Naselje Plana kao nešto veći džemat-općina, koja je pripadala bilećkom kotaru, sastojala se od 10 sela.

Za ovaj rad su interesantna samo sela Đeče, Krivača, Gornji Njegovanovići, Njegovanovići turski, Njegovanovići pravoslavni, Pađeni, Plana, Rogovi, Selište i Šakotići. Ovo područje se nalazi sjeverozapadno od Bileće oko 11 km na raskrsnici puteva prema Gacku i Sarajevu i drugi pravac koji vodi prema Stocu, a u Maslinama se opet odvaja jedan krak prema Mostaru, a drugi prema Čapljini.

Ovaj džemat-općina je pripadao tadašnjem kotaru Bileća.

Po popisu iz 1921. godine ovaj džemat je imao 1.002 muslimana, 694 pravoslavca i 11 katolika, vjerovatno žandara.

Na Planoj je postojala Avdića džamija uz koju se nalazi harem-groblje u kome je sahranje čuveni Šobo Avdić, veliki prijatelj knjaza Nikole. Džamija je izgrađena 1617. godine. Postojali su još mekteb, 4 harema, Šobotova kula na Krivači koju su srušili crnogorski hajduci 1876. godine i više čatrnja. Svako selo je imalo svoj harem.

Džamiju su srušili uskoci iz primorja 1790. godine, a obnovljena je 1795. godine da bi je ponovo porušili četnici 1941. godine.[348]

348 M. Mujezinović, „Islamska epigrafika u Bosni i Hercegovini", GZM, Sarajevo, 1982. godine, str. 356.

Džamiju su rušili u više naleta crnogorski hajduci ili primorski uskoci. Ne zna se tačno ko, ali su je mještani obnovili 18. jula 1795, godine. Zadužbina je Avde Avdića, koji potiče iz porodice Cuca i koji je rodonačelnik razgranate porodice Avdića. Avdići imaju zajednički korijen sa pravoslavnim porodicama: Babićima, Čokorilima, Đogovićima, Kneževićima, Stajićima, Šarencima i Zimonjićima.

Zato pop Bogdan Zimonjić nikad nije htio napasti na Planu gdje su živjeli, kako je često govorio, njegovi rođaci po krvi Avdići.

Na Planoj i pripadajućim joj selima su živjele sljedeće muslimanske porodice: Avdići, Ćatovići, Durmiši , Đape, Kovači, Kusturice.[349]

Godine 1941. Planu i sva njena navedena muslimanska sela su ustanici (još se nisu bili razdvojili na partizane i četnike, a zvali su se kosovski osvetnici) do temelja spalili, porušili, opljačkali, većinu žena silovali, a preko 70% ovog nesrećnog naroda pobili i bacili u jamu Čavkaricu (Tahir Pervan „Čavkarica muslimanska krvava priča", Sarajevo, 1993.).[350]

U svakom slučaju onim bezbožnicima je džamija bila na prvom mjestu za rušenje da im ne bi više smetao ezan sa njenog minareta.

Džamiju su mještani ponovo obnovili 1964. godine, ali joj je bio kratak vijek do 1992. godine. Novi rušitelji, palikuće, pljačkaši i ubice dolaze da dokrajče ono što nisu njihovi očevi i djedovi.

Ilustracije radi, citirat ćemo iskaz tada dječaka od 10 godina iz Šakotića, koji je preživio pokolj u svom selu, augusta mjeseca 1941. godine. Fehim Feđa Avdić, kasnije akademski slikar, izjavljuje: "Augusta mjeseca 1941. godine uletjeli su četnici naše komšije u naše selo, sa povicima da ni mačka ne smije preživjeti, počeli su ubijati redom prestrašeni narod i životinje, sve od beba u bešici do žena i staraca. Ubijali su kako su koga zatekli."

U prvom naletu, samo u 14 kuća u zaseoku Šakotići, od kojih je svaka kuća brojala u prosjeku 10 članova, poklali su 90 stanovnika, uglavnom su klali, rijetko ubijali, štedili su municiju koju su im davali Talijani.

Uporedo sa ubijanjem nastalo je masovno silovanje. To je iz krompirišta gledao desetogodišnji dječak Fehim Avdić Feđa (tada je prilikom bijega ranjen od četnika u ruku, koju mu je amputirao italijanski ljekar sutradan u Bileći), gledao je kako mu siluju sestru od 12 godina, koju su nakon toga gnusnog čina zadavili.

349 H. Kapidžić, „Zastava o Bosni i Hercegovini, knj. IV, Sarajevo, 1956. godine str. 133; Ćamil Avdić, „Jedan hercegovački original", Novi Behar, Sarajevo, 1932. (IV), brj. 3,str. 37. H. Šabanović, „Bosanski pašaluk", str. 117 i 136.

350 T. Pervan, „Čavkarica vrsta pakla", Sarajevo, 2006. godine, cijela knjiga.

Dalje ovaj dječak priča: „Počeo sam bježati, preskakao sam preko unakaženih leševa od kojih je većina bila bez glava, tako jadan potresen viđenim i iskrvario domogao sam se Bileće i slobode."

Veoma je interesantno da je među zločincima prepoznao Dušana Poparu, koji je slobodno živio u Sarajevu poslije Drugog svjetskog rata i na kraju umro prirodnom smrću.

Iz ovih krajeva su Talijani odveli više stotina djece-siročadi u Dubrovnik, a potom u sabirni logor na otoku Lokrum.

Nešto preživjelog naroda se vratilo u svoja sela poslije Drugog svjetskog rata iz muhadžirluka, ali prilikom agresije JNA, crnogorskih, domaćih i četnika iz Srbije 1992. godine ovaj narod ponovo ubijaju, progone sve pred sobom pljačkaju, pale i ruše četničke, divljačke horde.

Na ovim prostorima više nema muslimana, jer su pomoću genocida etnički „očišćeni".

Uzet ćemo neke popise da vidimo kako se kretao broj stanovnika po etničkom principu u džematu-općini Plana bilećkog kotara.

Đeče je imalo 1885. godine 169 muslimana i 30 pravoslavaca.

Đeče je imalo 1895. godine 162 muslimana i 22 pravoslavca.

Đeče je imalo 1910. godine 207 muslimana i 98 pravoslavaca.

Krivača je imala 1885. godine 73 muslimana.

Krivaša je imala 1895. godine 92 muslimana.

Krivača je imala 1910. godine 141 muslimana.

Njegovanovići su imali 1885. godine 115 muslimana.

Njegovanovići su imali 1895. godine 118 muslimana.

Plana je imala 1885. godine 350 muslimana, 13 pravoslavaca i 6 katolika.

Plana je imala 1895. godine 357 muslimana i 19 pravoslavaca.

Plana je imala 1910. godine 441 muslimana i 19 pravoslavaca.

Šakotići su imali 1885. godine 49 muslimana i 17 pravoslavaca.

Šakotići su imali 1895. godine 60 muslimana i 20 pravoslavaca.

Šakotići su imali 1910. godine 74 muslimana i 25 pravoslavaca.

Plana kao džemat-općina po popisu stanovništva iz 1921. godine imala je 1.002 muslimana, 694 pravoslavca i 11 katolika.

F A T N I C A

Džemat-općina Fatnica se nalazi sjeverozapadno od Bileće, na rubu Fatničkog polja i na putu Bileća-Plana-Orahovice-Bijeljani-Dabar-Stolac. Ovaj džemat-općina pripada bilećkom kotaru, a sačinjavaju ga sela Kalac, Kukričje, Orahovica i Žilovina.

Odmah od osmanlijskog osvajanja, 1466 godine, a nakon popisa domaćinstava 1469. godine slovi kao nahija u hercegovačkom vilajetu , dok je kadiluke mijenjala: Fočanski (Drinski), Blagajski i Stolački, a od 1878. godine pripada bilećkoj općini.

Prema prvom poimeničnom popisu Hercegovačkog sandžaka-vilajeta 1475-1477. godine, kasaba Fatnica je timar Karadže, dizdara tvrđave Ključ.

Dat je sa carskih hasova, bez ispendže.

Ima 43 doma, neoženjena 3, muslimana 3, plaćaju porez 66 akči.

Imaju ukupan prihod 7.289 akči.[351]

Od islamskih sakralnih objekata, gospodarskih i odbrambenih najprije je prepoznatljiva džamija, locirana je iznad Fatničkog polja, a ispod ceste Plana- Berkovići-Stolac.

Pretpostavlja se da su je izgradili nevesinjski bezi Ljubovići, koji su u XVI stoljeću doselili u Fatnicu, gdje su imali velike posjede. Tako je samo Omer-aga Ljubović, sin Zulfikara, imao ovdje 1829. godine timar od 21.602 akče.[352]

Zbog čestih napada hajduka Baja Pivljanina, domaćih komita i dalmatinskih uskoka, džamija je više puta rušena i svaki put popravljana. Četnici su je srušili početkom Drugog svjetskog rata, ali su je mještani 1960. godine popravili. Uz džamiju je harem čiji su bašluci (nadgrobni spomenici) svi uništeni. Nešto kasnije u Fatnici je izgrađen i mekteb.

Imamsku dužnost 1886. godine obavljao je Salih ef. Kusturica, a od 1917. Hasan ef. Fazlagić, Ćamil ef. Arnautović, a kao poslednji bio je Kasim ef. Durić.

Prema državnom popisu 1885. godine, džemat-općina Fatnica je imala 8 sela, a to su: Bačevica, Fatnica, Kalac, Kukričje, turska i pravoslavna Orahovica i Žilovina . Pošto su naš interes samo ona naselja gdje su živjeli muslimani da bi dokazali genocid nad njima, držat ćemo se i dalje toga principa.

351 A.. Aličić, „Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina“, Sarajevo, 1985. godine, str. 420.

352 H. Hasandedić, „Muslimanska baština u istočnoj Hercegovini“, Sarajevo, 1990. godine, str. 175-176.

U pomenutim selima prema popisu 1885. godine ovako je izgledao odnos popisanog stanovništva.

U selu Bačevici su živjela 82 muslimana i 27 pravoslavaca.

U Fatnici je živio 91 musliman i 105 pravoslavaca.

U Kalcu je živjelo 45 muslimana i 22 pravoslavca.

U Orahovici turskoj je živjelo 112 muslimana.

U Žilovini je živjelo 15 muslimana i 19 pravoslavaca.

U Bačevici je živjelo 1895. godine 95 muslimana i 30 pravoslavaca.

U Bačevici je živjelo 1910. godine 107 muslimana i 39 pravoslavaca.

U Fatnici je živjelo 1895. godine 107 muslimana i 65 pravoslavaca.

U Fatnici su živjela 1910. godine 124 muslimana i 104 pravoslavca.

U Kalcu su živjela 1895. godine 54 muslimana i 29 pravoslavaca.

U Kalcu je živjelo 1910. godine 77 muslimana i 37 pravoslavaca.

U Žilovini je živjelo 1895. godine 20 muslimana i 21 pravoslavac.

U Žilovini je živio 1910. godine 21 musliman i 24 pravoslavca.

U Orahovici živi 1895. godine 159 muslimana.

U Orahovici živi 1910. godine 229 muslimana.

Džemat-općina Fatnica je popisan kao cjelina 1921. godine, imao je 596 muslimana, 497 pravoslavaca. Na lokalitetu Miljuša u Fatnici nalazio se još jedan harem u kome se isticao jedan bašluk na kome je epitaf napisan bosančicom: „Da pod njim leži Skender."

U Fatnici, ovom ranije muslimanskom mjestu, živjele su sljedeće muslimanske porodice: Babovići, Bajramovići, Bečevići, Čomići, Čustovići, Emrovići, Hadžići, Jakubovići, Loje, Ljubovići, Merdžanići, Ovčine, Pervani, Pizovići, Priganice, Šehići i Zilići.[353]

Ima saznanja da Džezar Ahmed-paša potiče iz fatničke porodice Pervana. Paša je 1799. godine u Siriji kod mjesta Ake pobijedio vojsku Napoleona Bonaparte, koji je za ovog pašu rekao: „Da ne bi onog čovjeka, ja bih prevrnuo cijeli svijet."

Mora se na kraju istaći da su hercegovački četnici, a najviše prve komšije, napravili veliki zločin u Fatnici i njenoj okolini, kada su istrijebili čitave familije Bošnjaka. Tako su tada na zvjerski način ubijeni u augustu i septembru 1941. godine kako slijedi:

353 Dr. Teofil Koetstchet, „Džezar Ahmet-paša", Nada, Sarajevo, 1901. godine, br. 6-13, Gajret, Sarajevo, 1930., str. 508.

Iz familije Pervana ubijen je 21 član.

Iz familije Priganica ubijeno je 10 članova.

Iz familije Čustovića ubijena su 2 člana.

Iz familije Hadžića ubijen je 1 član.

Iz familije Kusturica ubijeno je 8 članova.

Iz familije Bečevića ubijeno je 30 članova.

Iz familije Bajramovića ubijena su 4 člana.

Iz familije Merdžanića ubijen je 1 član.

Iz familije Lojo ubijena su 2 člana.

Iz familije Ovčina ubijeno je 5 članova.

Iz familije Ćatovića ubijena su 3 člana.

Iz familije Babovića ubijeno je 6 članova.

Iz familije Zilića ubijen je 1 član.

Iz familije Đapa ubijena su 2 člana

Iz gornjeg spiska se vidi da su komšije Srbi u odori četnika, augusta i septembra 1941. godine u Fatnici, toj nekad muslimanskoj kasabi, napravili pravi genocid, ubivši 96 članova navedenih familija, od kojih su istrijebljeni Bećevići, Pervani i Priganice.

ORAHOVICA

Selo Orahovica se veoma davno razvila sjeverozapadno od Bileće oko 17 km, na putu Bileća-Plana-Fatnica-Stolac.

Kasaba je pripadala džematu-općini Fatnici i bilećkom kotaru.

U Orahovici je 1934. godine podigao mesdžid Ibrahim Bajramović, a otvoren je 1. septembra 1934. U toku Drugog svjetskog rata četnici su mesdžid srušili, a mještani ga ponovo obnovili 1960. godine. Nažalost, imao je kratak vijek trajanja, četnici su ga ponovo srušili 1992. godine prilikom agresije JNA, crnogorskih i domaćih četnika na Bosnu i Hercegovinu.[354]

Naročito velika zlodjela u Orahovici i susjedstvu nad muslimanima činili su domaći Srbi kao tzv. ustanici (četnici-partizani). Tako su u augustu 1941. godine komšije Srbi ubili Ćamila Bajramovića i njegovo šestero djece.

354 H. Hasandedić, „Muslimanska baština u istočnoj Hercegovini“, Sarajevo 1990. godine, str. 177.

Ostale stanovnike sela Orahovice, Kalac, Đeče i Bačevica bacili su u jamu Čavkarica.[355]

Bajramovići kao jedna ugledna muslimanska porodica bila je „trn u oku" domaćim pravoslavcima, kao stara porodica koja je u dokumentima pominjana još polovinom XVIII stoljeća. Tako je u susjednoj Fatnici 1777. godine živio neki Hasan Bajramović, a 1848. Ahmed i Salih Bajramović.

Nad muslimanima ovog dijela bilećke općine je izvršen genocid i urbicid. Mali dio stanovništva je uspio izbjeći četnički nož, dok su svi ostali odvedeni, zlostavljani i bačeni u jamu Čavkaricu, njih 450. Ovo navodi Hivzija Hasandedić u knjizi „ Muslimanska baština u istočnoj Hercegovini", El. Kalem, Sarajevo, 1990. godine str. 177, dok. drugi. Oni koji su se posvetili istraživanju ovog zločina navode da je ta cifra daleko veća i prelazi cifru od 1.400 osoba po imenu i prezimenu, danu rođenja i danu smrti (Pervan).

Čavkaricu i narod koji je pobijen tih dana detaljno je opisao publicista i novinar Tahir Pervan koji ovaj genocid istražuje preko 30 godina i dosad je izdao dvije knjige o tragediji muslimana ovog kraja.

Samo je jedna žena preživjela, ali nije smjela govoriti o ovom zločinu, koji su uglavnom napravili komšije pravoslavci i crnogorski pljačkaši.

Tek kada je izvršena agresija na Bosnu i Hercegovinu 1992. godine dala je intervju Tahiru Pervanu o ovim zločinima nad muslimanima bilećke i stolačke općine, što će se vidjeti u nastavku teksta.

Prepoznati zločinci između ostali su Branko Gaćinović, trojica njegovih rođaka, kao i desetak rođaka Vukoja, koje je predvodio Božo Vukoje.

U augustu i septembru 1941. godine kada je izvršen masovni zločin u Planoj, Fatnici i Orahovici, paralelno su izvršeni u svim okolnim muslimanskim selima Bačevici, Dabru, Đeču, Kalcu i dr. što će se vidjeti također u daljem tekstu.

U Kalacu ubijeno je 10 članova porodice Ovčina.

U Đeču ubijeno je 157 stanovnika, od kojih najviše članova iz porodice Ćatović, koja je skoro u potpunosti istrijebljena.

U Bačevici ubijeno je iz familija Hadžići, Dedovići, Merdžanići i Loje 18 članova.

Poslije gornjih navoda ne treba sumnjati da ovo nije bio genocid po svim parametrima ovog zločina.

Na kraju opisa etničkog čišćenja muslimana iz općine Bileća, navest ćemo iskaze nekih preživjelih muslimana 1941. godine, to su ustvari ispo-

355 T. Pervan, „Čavkarica vrata pakla", Sarajevo, 2006. godine, knjiga o udruženim četničko-partizanskim zločinima u bilećkom kraju.

vijesti Hadžere Ćatović-Bijedić, Vezirke Bajramović i Fehima Avdića, koji su preživjeli najmostruoznije pokolje koje ljudski razum ne može pojmiti.

Iskazi su u skraćenom obliku, preuzeti iz knjige „Čavkarica, muslimanska krvava priča“, štampane u Međunarodnom centru za mir, u Sarajevu, 1993. godine, autora Tahira Pervana, novinara istraživača.

RAZGOVOR SA PREŽIVJELOM HADŽEROM ĆATOVIĆ-BIJEDIĆ
(Razgovor vodio Tahir Pervan 14.1.1991. godine)

Čavkarica je kraška jama duboka oko 70 metara, dobila je ime po tome što je stanište ptica čavki. Jama se nalazi iznad naselja Berkovići, nedaleko od sela Trusine, blizu puta Dabar-Nevesinje.

Domaći, četnici, tzv. ustanici, pokupili su muslimanski narod bilećkih Rudina, Dabra, Orahovica, Đeča, Fatnice, Kačnja, Kalca i drugih okolnih sela, Plane, Njegovanovića, Šakotića, kao i svih ostalih muslimanskih mjesta iz Dabarskog polja.

Sakupljeni narod vodili su prema Berkovićima, planini Trusini i jami Čavkarici. U ovoj tužnoj koloni vodili su 114 Bajramovića, 20 Bečovića, 146 Ćatovića, 30 Dedovića, 28 Gabela, 8 Kusturica, 6 Merdžanića, 13 Loja, 23 Pervana, 7 Priganica, 21 Telarevića, 2 Vlačića, 37 Zečića, 3 Zilića, 240 Avdića, 2 Čustovića, 4 Đapa, Džubur Džemilu, Hadžić Sevdu, Bešo Hatu i nepoznat broj članova porodice Svorcan. Tako je u ovoj turi maljem umoreno i u jamu bačeno 704 muslimana bilećke i stolačke općine za jedan dan. Jedina je preživjela, u jami ostala 73 dana Hadžera Ćatović-Bijedić i ona priča:

T. Pervan: Je su li vaše komšije Srbi imali razloga ili bilo kakvog povoda za taj sramni zločin prema vama?

Hadžera: Nisu imali nikakva razloga niti smo im mi davali ikakva povoda da nas ponižavaju jamom Čavkaricom. Naši komšijski odnosi su bili, ja bih rekla, vrlo dobri. Ja sam do samog početka pokolja sa njihovim djevojkama čuvala stoku i pjevale smo zajedno. Čak smo jedna drugoj davale naše haljine (odjeću), neću dušu griješiti, pazili smo se. Uvijek su nas u selu savjetovali da se sa komšijama ne zamjeramo, i da čak ako je potrebno prešutimo neke uvrede njihovih momaka. Dijelili smo hranu, što smo nosili kao čobani. I naši roditelji su se gledali kao prave komšije.

T. Pervan: Jesu li po selima i uopće u tom kraju ustaše pravile zulume nad srpskim stanovništvom, nad tim vašim komšijama?

Hadžera: Ja nikada do tad nisam vidjela niti jednog ustaškog vojnika, niti mi je poznato da je i jedan naš čovjek pripadao toj vojsci. Halid Čomić je obavljao neki zadatak za tzv. ustanike, mislim da je bio domobranski tabornik. Kao takav on se najviše družio sa Srbima i stalno je s njima bivao u društvu. On je mnogo prije pokolja nad nama išao kroz naše selo i razoružavao naše muškarce, one koji su se vratili iz vojske. Tražio je neko sakriveno oružje. Pričalo se fakat da su neke ustaše na Koritima pobile dosta nedužnih Srba.

Valjda je to bila osveta gatačkih muslimana jer su 20 godina prije toga Srbi nagrdili muslimane Dizdareviće u Koritima i Hodžićima i bacili ih u Korićku jamu, koja je po tom slučaju dobila ime Dizdaruša.

T. Pervan: možeš li se sjetiti kako je izgledao taj napad Srba na vaše selo i da li ste poznavali nekog od napadača?

Hadžera: Dan prije napada čulo se puškaranje u pravcu Plane. Naši najviđeniji ljudi su se skupljali i nisu znali šta da se radi. Neki su govorili da bježimo u Bileću jer su navodno čuli da se sprema pokolj nad muslimanima. Neki pak to nisu dozvoljavali, navodno im je Halid Čomić obećao da se nemaju čega plašiti i da nismo ništa krivi. Da se mi za živu glavu ne pojavljujemo sa oružjem. Ko god ima oružje glave će mu doći, govorio veseli Halid. Vidite da su naši ljudi bili totalno zavedeni i da na odbranu nisu ni pomišljali. Bili su kao ovce bez rogova, jadni i uplašeni što je najgore. Vjerovali su slijepo Halidu Čomiću, Hajdaru Bajramoviću i nekim imućnijim ljudima, koji su vjerovali Miri Popari i drugim Srbima (Srbi su naivnog Halida i Hajdara prevarili da ni jednom muslimanu neće faliti dlaka sa glave, a na kraju su ostali muslimani bez glava).

Ti banditi došli su u naše selo negdje prije podne i počeli odmah izvoditi narod iz kuća i avlija, počeli pljačkati pare, zlato, pa čak i hranu. Pljačkaša je bilo preko 50 (pedeset) i svi su bili dobro naoružani. Poznala sam Boža Vukoja, Vasu Čubrila, Luku Rogana, Luku Čubrila, bilo je tu još petorica ili čak i više vukojskih momaka. Oni su bili najubitačniji, čak su se između sebe otimali ko će čiju kuću pretresti. Čuli su se jecaji naših djevojaka i udatih žena koje su već tu počeli silovati pred svima, ta stoka ničega se nije libila ni bojala.

Neke naše ljude su vezali žicom i odveli su ih poviše sela. Valjda su ih tu i pobili. Mustafa Ćatović je pobjegao iz te kolone. Mislim da nas je na Đeču (jedno od nastradalih sela) stradalo preko 30.Između sebe su se pobili domaći i crnogorski zlikovci oko pljačke, vidjela sam mrtvog Vasilja Čubrila. Odatle su nas počeli sakupljati i goniti, pod brdom u Kalcu smo prenoćili jednu noć. Sve to vrijeme su nas dobro čuvali kao stoku u toru, niko nije mogao pobjeći. Tu su bili Halid Čomić, Miro Popara, Mitar Radovanović i još neki drugi. Uvjeravali su nas da nas vode nekuda na sigurno. Bilo je dogovaranja da se tu u Kalcu (selo pod brdom) naši muškarci organizuju za odbranu, ali Halid Čomić nije htio ni da čuje. Mislim da je on svoju familiju i još neke izveo u to brdo više Kalca i da su oni tu ostali.

Nas je sutradan pod pratnjom tih zlikovaca odveo na Divin (selo). I tu su nas uvjeravali da smo bezbjedni, i da će nas sprovesti za Stolac, pod pratnjom najpoštenijih Srba. Bilo je u toj koloni možda i preko 1.000 duša.

T. Pervan: Kad ste primijetili da vam je pratnja u stvari namještena i da su to ljudi koji su vas trebali pobiti?

Hadžera: Primijetili smo mi to još na Đeču, ali šta se moglo uraditi? Mislili smo da će nas bar većina preživjeti. Odmah iza Divina su počeli neke ubijati. Mislim da su do Berkovića pobili tridesetak ljudi, pa čak i više. U žandarmerijskoj stanici na Berkovićima su počele naše goleme muke i naša najviša poniženja. Silovali su čak i žensku djecu. Nas odrasle su odvodili izvan

kasarne, pod izgovorom da nas saslušaju, a u stvari vodili su nas da se iživljavaju nad nama. Vrištali smo i kukali, ali njih kao da je to još više uznemiravalo i takvima su već tu kamama odsijecali dojke. Mijenjali su se nad tim djevojkama kao psi, dozivali se između sebe i ponosili se koliko je koji silovao „bula". (tako su Srbi zvali nas muslimanke)

Čula sam kako su neku Najlu poslije silovanja bacili u septičku jamu. Nabijali su neku djecu na nož, bacali bi ih u vis, pa bi ih dočekivali na kamu. Bila je to užasna noć, noć naših najvećih muka. Mnogi su od nas molili da nas ubiju.

T. Pervan: Kad je svanulo, šta su vam govorili, jesu li vam rekli šta vas čeka?

Hadžera: Ništa sa nama nisu razgovarali. Nisu nam dali da se napijemo vode, iako su djeca stalno tražila. Tad smo vidjeli da je đavo odnio šalu i da će nas pobiti. Neki su pokušali pobjeći, ali većinu bi stigao metak.

Hana Ovčina iz Kalca i Vezirka Bajramović iz Orahovice su sa dvoje djece pobjegle i zlikovačke ih kugle nisu stigle.

Nas su i dalje vodili uz neko brdo i primijetili su da smo shvatili đe nas to vode. Oni su tražili jamu u koju će nas sve pobacat.

Kad su našli jamu sve su nas saćerali u jednu dolinu. Tu su završavali svoju prljavu igru. Tu su se nastavili iživljavati, igrajući kolo sa golim i izmrcvarenim muslimankama.

Vodili su manje grupe ljudi nešto poviše doline, a nikoga nisu vraćali, nego su stalno dolazili po nove. Mene su poveli i sa mnom je bilo još troje ili četvero. Držala sam u naručju jedno dijete, koje nije imalo više od godinu dana. Kad su me doveli blizu jame oteli su mi to dijete, rano moja i razbili ga od stijenu. To je bio užas i poželjela sam tog trenutka sama sebi smrt. Proklinjala sam majku koja me rodila. Začepila sam oči rukom da ne gledam te užase i valjda sam se onesvijestila. Došla sam sebi u dubini jame Čavkarice. Imala sam osjećaj da mi je sve polomljeno i iščupano. Boljelo me je na svakom mjestu moga tijela. Čula sam vriske, osjetila da ljudi padaju dolje u dubinu mimo mene. Shvatila sam da sam se zaustavila na jednom banku.

Ja ne znam kada su oni završili ovaj zločinački posao i kada su vaške (psi) otišli. Čula sam da su se ljudi i dalje patili, krkljali su i u mukama umirali. Ja sam se sklonila u stranu ispod jedne stijene da ne bi na me padali leševi ovih nesretnika. Jedna moja rodica je živjela sa mnom malo duže. Umrla je, mislim, trideseti dan.

T. Pervan: Ispričajte nam o užasima života u jami, ako se boravak u jami uopšte može nazvati životom?

Hadžera: Moj sine, kad bi ja mogla sve da pričam i svega da se sjetim. Nekoliko puta sam molila Boga da mi dušu uzme, pa da jadnica počinem. Doletjele su mi čavke (tice) no ja nisam bila sigurna tada, mislila sam da sanjam i da je to moj košmar. Jedna mi je sletjela na prsi i dotakla me do mojih unakaženih grudi. Nisam se uplašila jer ja tada više nisam imala straha i ništa me više ne može uplašiti. Bilo mi je lakše jer je uz mene bilo nešto živo, ubrzo je došlo više ovih tica. Ove tice vole meso, pa su me počele glodati; ščepala sam jednu rukom ostale su odletjele iz jame. Odvrnuh joj glavu te poteče čavčija krv, popila sam tu krv i jela njeno meso.

Ukupno 73 dana u jami osim čavčijeg mesa jela sam hranu koju su ponijeli na put brojni seljani, te svoju koju sam ponijela. Ponekad su mi čobani bacali ponešto hrane kad bi čuli moj glas iz jame. Rosu sam pila, koja je bila u jami, naročito kad kiša pada.

T. Pervan: Zašto se ćutalo o ovome strašnom zločinu i šta te je sprečavalo da pričaš istinu?

Hadžera: Nisu mi dali da govorim. Čak mi nisu ni vjerovali da sam 73 dana provela dolje u tom paklu. Moj spasilac je i danas živ. Baš oni koji su ovaj belaj činili branili su mi da govorim, Vlado Šegrt (kasnije narodni heroj) mi je prijetio drugom jamom ukoliko budem pričala.

ISPOVIJEST PREŽIVJELE VEZIRKE BAJRAMOVIĆ

(razgovor vođen 18. 6. 1991. godine)

Onima koji ne poznaju bosansku historiju ime Čavkarica ne znači ništa, onim rijetkim koji poznaju četnički genocid nad muslimanima u istočnoj Hercegovini ime Čavkarice govori sve. Nena Vezirka Bajramović iz sela Orahovice kod Dabra, samo je jedna od onih koji su pod prijetnjom šutjele dugo godina.

Ona kaže neću da šutim, jer nanovo vidim vatre noću. Srbi su opet ustali, presreću muslimane po putevima, siju strah, a spominju nekakav sporazum sa muslimanima.

Međutim, ja sam sudionik kad su se u augustu 1941. godine naše komšije Srbi odmetnuli u šumu. Srbi su obavili pregovore sa muslimanima koje su predstavljali: Abid Ćatović, Halid Čomić i Hajdar Bajramović. Srbe su zastupali Božo Vukoje, Branko Gaćina i jedan Čorlija.

Ovim dogovorom Srbi su garantovali živote muslimanima, pogotovo kad su predali oružje. Muslimani koji nisu vjerovali komšijama Srbima, pobjegli su u Bileću, oni koji su vjerovali Srbima platili su glavom.

U augustu 1941. godine Srbi su počeli strašnu orgiju u muslimanskim selima. Poštedili su našu porodicu Bajramoviće, Čomić je pobjegao partizanima ustanicima, dok su pregovarača Abida Ćatovića odmah zaklali u šumi Šutici iznad Đeča.

Srbi komšije, ustanici započeli su 8. augusta 1941. godine svoj krvavi pir. Prvo su opljačkali sela, oduzeli muslimanima oružje ukoliko je neko imao, onda su sa svih strana opkolili muslimanaska sela Đeče, Orahovicu, Kalac, Fatnicu, Bačevice, bilećke Rudine i druga muslimanska sela od Bileće do Dabra. U šumi Šutici su zaklali 14 muslimana među kojima je bilo najviše Ćatovića sa Đeča kod Plane. Tu je zaklan i moj muž Avdo Bajramović. Jedan mi je brat zaklan u štali nakon što su mu zapovijedili da im ode donijeti duhan, a zatim su pošli za njim. Drugi mi je brat uspio pobjeći s konopca zajedno sa Mustafom Ćatovićem. Ubijali su po putu žene i djevojke su silovali. Dosta se ljudi pokušalo probiti iz njihova obruča, ali je mali broj uspio da se spasi. Sve one koje su u bijegu pohvatali likvidirali su po kratkom postupku. Ove strahote trajale su 7 (sedam) dana. Nas koji smo preostali skupili su u kolonu i potjerali na jame, pod izgovorom da nas vode u Stolac, da nas spašavaju od Crnogoraca.

Tog prvog dana egzodusa stigli smo do Berkovića. Kad smo stigli pred Berkoviće, priopćili su nam da je prekasno da nas vode u Stolac, pa će nas odvesti u obližnju vojnu kasarnu, već tada smo počeli shvaćati namjeru četnika. U kasarni je već bilo dosta našeg naroda koji su se sklonili iz okolnih sela radi divljanja Srba. Zatvorili su vrata iza nas. Držala sam dijete u ruci tik do kapije (vrata) i vrebala priliku za bijeg.

Četnici su izvodili muškarce starije od 20 (dvadeset) godina u grupama po 5 (pet) i ubijali ih. Neke su ubijali iz pištolja, a većinu klali nožem. U blizini je bila ogromna septička jama u koju su ih bacali. Onda su došle žene za silovanje. Prva na redu je bila sestra Asima Pervana, koji je tada bio sa ustanicima, a sada je general u penziji. Neka zna šta mu je sa sestrom bilo. Sve sam vidjela svojim očima. Položili su je na hodnik i silovali, a majka joj je to morala gledati. Onda je došla na red kćer Hajdara Zeće, bila je silna djevojka. Skončala je jadnica u jami Čavkarica sutradan. U tom se momentu pojavio četnički komadant Dušan Bjelica, isti onaj zlikovac koji mi je ubio sina i prekinuo orgijanje, vjerovatno se plašio pobune, radi se o ocu Milana Bjelice iz Bijeljana koji danas obavlja posao šumara (lugara) u tim krajevima.

Ujutro kad su naredili pokret kolona je bila mnogo manja. Pošli smo prema cesti, ali su nas vratili na put preko brda Trusine prema Nevesinju. Svi smo znali da tamo postoji jama Čavkarica i da će nas u nju pobacati.

Išla sam sa djetetom na začelju kolone. Među pratiocima sam prepoznala i neke članove Komunističke partije. I sada kad bi ih srela znala bi ko su. Molila sam ih da puste mene i dijete, uz sve te muke bila sam i trudna, na moju žalost nisu mi pomogli. Jedan mi je rekao da bi me on pustio, ali bi me drugi ubili. U jednom momentu sam se iskrala (radi se o brdu Šišmi) i počela bježati, ali me je primijetio jedan četnik i pojurio za mnom. Slagala sam ga da sam htjela djetetu dati vode. Vratio me je u kolonu, vidio je da nosim neki smotuljak, upitao je šta ti je to, rekla sam mu da tu ima malo para, što je on odmah zgrabio. Međutim tu je bilo dosta novca i zlatnog nakita (taj nakit sam poslije Drugog svjetskog rata prepoznala kod mojih komšija Srba). Blizu jame u šumi ipak sam uspjela skrenuti sa ceste i pobjeći. Došla sam bježeći u jedno selo, dijete je stalno plakalo (dvogodišnje dijete), bilo je bolesno, gladno i žedno.

Iza nas su istrčala srpska djeca i uzvikivala „Eno balinke pobjegla s jame“. Jedan čovjek me je upozorio da se sklonim, ali morala sam pronaći izvor da napojim dijete, pa sam se spustila u jedan klanac, i na moju nesreću pravo pred četnika. Odmah je pucao na mene, ali sam se ja uputila na njega. Pucao je još jednom i ponovo me prostrijelio. Valjda je vaška (pas) mislio da sam mrtva. Kada se primakao mome malom Safetu, pucao mu je u čelo. Ležala sam dugo u krvi sa mrtvom bebom. Dobro sam mu vidjela lice, bio je to Dušan Bjelica. Negdje ispred večeri došla su dva čovjeka da nas pokopaju, iznenadili su se kad su vidjeli da sam živa. To su bili Milan Stanić i Jovan Kundačina. Molila sam ih da me živu ne zakopaju, već da me prije ubiju. Obećali su mi da me neće ubiti, jer sam i onako ubijena zauvijek, malog Safeta su sahranili, a mene su savjetovali da u toku noći prepužem preko polja. Negdje usred polja (u jutro rano) presrela su me srpska čobančad, udaralli su me šipkama i vrijeđali. Htjeli su me ubiti, ali ih je spriječila neka odrasla čobanica, Srpkinja također. Tada su naišli Ilija i Nikola Kašiković, koji su me poveli sa sobom i

smjestili u podrum. Bila su to dvojica braće. Čuvali su me 6 nedelja, sve dok se po selu nije pronijelo da čuvaju muslimanku. Morala sam otići. Htjela sam kod svoga kuma Rada Babića, pred čiju kuću su me odveli Ilija i njegova žena Mara. Doveli su me konjskom zapregom. Poslije su četnici ubili Maru, a Iliju su jedva spasili.

Moj kum Rade Babić nije htio ni da čuje za mene, zaboravio je na kumstvo i prijateljstvo. Prihvatio me je Boriša Miličević s kojim sam se poslije rata okumila. Od Boriše sam prebačena talijanskoj vojsci, koji su me otpremili za Dubrovnik i tamo sam rodila sina Hamida. Zločine nad nama su organizovali Rajko Milošević, Dušan Bjelica, Jefto Miličević, Vladimir Gačanović, Božo Vukoje, te neki Crnogorci, a pomagali su im radi svoje naivnosti i neznanja indirektno Halid Čomić, Miro Popara, Mitar Radovanović, Hajdar Bajramović i dr.

Poslije rata se prijetilo preživjelima da šute, da ne smiju pričat o prošlim događajima. Hadžera Ćatović-Bijedić tek je 1991. godine progovorila i dala izjavu o ovim zločinima, a provela je 73 dana u jami Čavkarica Kasnije narodni heroji Vlado Šegrt i Dušan Grk su joj prijetili drugim jamama ukoliko se nekom usudi da priča o nekadašnjim zločinima. I ja sam se poslije Drugog svjetskog rata morala dovijati i šutjeti ne bih li kako preživjela. Zlato mi nikada nije vraćeno, ma da me je boljelo u duši dok sam gledala kako ga vlahinje (Srpkinje) nose na svojim šapama.

Ima u Hercegovini jedna jama koju Srbi zovu Korićka. Svi mi znamo da je ta jama poslužila 1914. godine da u nju bace domicilne korićke muslimane Dizdareviće, Redžiće i dr. Po ovim nesretnicima je prozvana jamom „Dizdarušom". Nažalost, u ljeto 1941. godine u tu jamu su bačeni nedužni Srbi od strane ustaša poslatih iz Hrvatske, da zavade ovdašnje Srbe i muslimane-Bošnjake, u čemu su potpuno uspjeli. Ne znam šta da vam još kažem, ali sam ubijeđena nakon svega što sam doživjela da Srbima nikad musliman nije dovoljno dobar.

ISPOVIJEST PREŽIVJELOG FEHIMA AVDIĆA „ KILOMETRIMA SE OSJEĆAO SMRAD“

(Razgovor vodio Tahir Pervan 3. 3. 1991. godine u Sarajevu)

Fehim Feđa Avdić, akademski slikar iz Sarajeva, imao je 10 (deset) godina kada su ustaničke bande sravnile sa zemljom njegove rodne Šakotiće, selo kod Plane, općina Bileća.

Sjećam se bilo je užasno toplo vrijeme, prisjeća se Feđa tog dana. Znam da je bio august, ali se ne sjećam datuma, a ko je od nas tada vodio računa o datumima? Uostalom, za mene datum nije bitan, počelo je pucati sa svih strana. U naše selo u grupicama od po 5 (pet) ljudi utrčavali su četnički zlikovci. Sjećam se naših pasa i mačaka, slika je to koje ću se sjećati do groba, jer su se i te životinje pred četnicima povlačile na pragove naših kuća. Četnici su i njih kao i nas počeli da ubijaju. Čuo sam kako govore: „Ni mačka muslimanska ne smije preživjeti.“

Ljudi, žene, djeca padali su tamo gdje ih je zadesio metak i nož zlikovaca. Neki su ih molili da im djecu poštede, ne, kod njih nije bilo milosti.

Iako sam imao 10 (deset) godina, sve sam zapamtio. U mojim Šakotićima je bilo 14 kuća, svaka od njih je imala u prosjeku 10 članova porodice, a bilo nas je mnogo djece u porodicama.

Tada su komšije četnici ubili preko 80-desetero samo djece.

Kada su četnici napali moje selo, bio sam sa majkom u bašči. Kada su osuli paljbu, uhvatio sam se majci za dimije. Vidio sam je u jednom trenutku kako se zanjihala i koji sekund kasnije pala u brazdu iz koje je nekoliko trenutaka prije vadila krompir. Komad njenih dimija ostao mi je u ruci. S tim komadom majčinih dimija čini mi se stajao sam vječnost u nedoumici. Gledao sam iz bašče kako se iživljavaju na ženama i djevojkama i djecu su podvrgavali tim strašnim silovanjima. Očima sam gledao kako mi siluju sestru, koja je imala jedva 12 (dvanaest) godina. Vrištala je od bola, a oni su se životinjski cerekali nad njenom mukom, oni su se dozivali i velikodušno „nudili piletinu“. Moju sestru Rapku su potom udavili rukama, tako mi se zvala moja jadna sestra.

Kad sam ostao sam, jurnuo sam bos naprijed niz ograde. Jasenovo i grabovo granje me je šibalo po očima i licu,tabani su mi krvarili, natrčavao sam na leševe koji su bili unakaženi, većina od tih leševa je bila bez glave.

Među zlikovcima sam prepoznao Dušana Poparu, koji je živio poslije rata mirno i udobno u Sarajevu. Umro je nedavno u 102. (stodrugoj) godini života. Gdje bi se god okrenuo, vidio bih leševe, a put kojim sam bježao bio je umrljan krvlju. Stigao sam u Bileću gdje sam se susreo s mojom dvojicom braće, koji se nisu zatekli u Šakotićima. Iz mene je tekla krv, noge i ruke su mi

bile u ranama. U Bileći sam prvi put vidio talijanske vojnike, koji su mi dali nešto odjeće i obuće. U Bileći su mi italijanski ljekari amputirali ruku u koju su me četnici ranili, prilikom bijega su pucali na mene. Tu razmrskanu ruku neću nikada zaboraviti. Sa tom slikom živim preko 50 (pedeset) godina i što više starim ti užasni prizori su mi sve bliži i sve bolniji. Moje slike su prepune tih detalja i to mi je glavna inspiracija za moj slikarski rad. Dok slikam, imam osjećaj da se družim sa mojim mrtvim majkom i sestrom. Gubljenje desne ruke mi je onemogućilo da svoj slikarski talenat iskažem do kraja.

Desetak dana poslije masakra u Šakotićima otišao sam sa talijanskom vojskom na Planu. Užas smo sretali po putu i na samoj Planoj. Bilo je na desetine nezakopanih i raspadajućih leševa. Stoka je lutala okolnim brdima, psi su tužno režali, a mačke mjaukale kraj zapaljenih kuća. Plakao sam na kamionu punom talijanskih vojnika.

Smrad ljudskog raspadajućeg mesa (tijela) osjećao se na kilometre unaokolo. Uzalud su Talijani stavljali maramice na usta i psovali to divlje pleme ubojica. Po povratku sam izvjesno vrijeme proveo u bilećkom logoru. Bilo nas je mnogo i dosta njih je umrlo, što od bolesti, što od gladi. Bilo je pokušaja bijega za Trebinje, ali je u tom bijegu mnogo ljudi poginulo od četnika. Svojim očima sam gledao kako sa mitraljezima kose obezglavljene bileće muslimane koji su se drznuli da krenu prema Trebinju i Dubrovniku, što su kontrolisali Italijani i vojska NDH. Nakon izvjesnog vremena određen sam sa nekoliko stotina muslimanske siročadi da idemo u Dubrovnik, a odatle u sabirni logor na ostrvo Lokrum. U početku nam je na Lokrumu bilo dobro, a kako je rat odmicao nedostajalo je hrane i lijekova. Iznemogli i bolesni su počeli umirati, naročito velika smrtnost je bila među malom djecom i dojenčadima.

Iz naprijed navedenog teksta se može zaključiti da su muslimani-Bošnjaci bileće općine ponajviše stradali kroz povijest. Vrlo karakteristično je za bileće muslimane da su ovdje bacani u jame, ali su uvijek prije toga zlostavljani prije nego što su im razbijane glave, tako su uništene čitave familije i plemena bilećkih muslimana.

Dalja karakteristika je što su ih komšije Srbi najviše pobili, opljačkali i popalili. Ovdje je bilo više silovanja nego u drugim krajevima.

Nadalje se vjeruje da se ovdje niko od muslimana nije vratio radi straha i ponovne odmazde, što i dalje znači da su ovdje domaći Srbi, komšije, najveći zlikovci i mrzitelji muslimana u istočnoj Hercegovini.

K O R I T A

Korita se nalaze sjeverno od Bileće, na samoj granici općine Gacko, na magistralnom putu za južni Jadran i Sarajevo. Selo je dobilo ime po mnogobrojnim vrtačama sličnim koritima, kojih ovdje u ovom kraškom području ima mnogo.

Osmanlije su Korita osvojili 1466. godine i povjerili na upravljanje jednom subaši.

Korita su promijenila više kadiluka u kojima su se nalazila: Fočanski, Novski, Cernički, Gatački i Bilećki. Od 1865 do 1878. godine Korita su bila u sastavu ključke kapetanije. Od 1878. Korita se nalaze u bilećkom srezu.

Prema osmanlijskom, poimeničnom popisu Hercegovačkog sandžaka iz 1475-1477. godine, imaju 44 domaćinstva, 5 neoženjenih.[356]

Korita pripadaju džematu-općini Meka Gruda, kotaru bilećkom. Korita su bila nekada veliko muslimansko naselje do 1914. godine, do vremena Prvog svjetskog rata, kada su ih domaći Srbi desetkovali, pobili i protjerali sa vlastitih imanja.

U jamu „Dizdarušu" je bačeno 18 muslimana mještana, od čega je najviše Dizdarevića i Redžića, pa je jama po njima dobila ime „Dizdaruša".[357]

Selo se nalazi sjeverno od Bileće na regionalnom putu Dubrovnik-Trebinje-Bileća-Gacko-Foča- Sarajevo i dalje prema Carigradu. Korita se nalaze na samoj državnoj granici sa Crnom Gorom.

Udaljena su od Bileće oko 21 km i nalaze se na pola puta između Bileće i Gacka. Nekada su pripadala Gatačkom kadiluku. Dolaskom Austrougarske pripala su bilećkom džematu-općini.

Kako su se nalazila na samoj granici sa Crnom Gorom, za vrijeme cijele osmanlijske, austrougarske i Kraljevine Jugoslavije vladavine često su napadani od crnogorsko-mletačkih hajduka, domaćih komita i primorskih uskoka. Zbog toga su Osmanlije izgradili više kula sa opkopima (šarampov). Odbrambeni objekti najviše su rađeni 1756. godine usljed učestalih napada hajduka, komita i uskoka iz Crne Gore (odmetnika od vlasti, ubica i lopova).

Putopisac Henrik Renner prolazio je kroz Korita, 1883. godine. On piše da su Korita veće naselje koje je ograđeno visokim zidom visokim oko 3 metra. Tu ima dosta zgrada na sprat, džamija, dvije kule, četiri prizemne zgrade, harem-groblje, dvije čatrnje-cisterne za vodu i dr.

356 A. Aličić, „Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina", Sarajevo, 1985. godine, str. 107, 108, 113. i 126.

357 S. Čampara, „Monografija Gacka", Sarajevo, 2000. godine, str. 341.

Godine 1756. Sulejman-paša Resulbegović iz Trebinja po nalogu bosanskog vezira utvrdio je kulama i opkopima derbend (klanac) u Koritima; i danas su tu samo gomile kamena od srušenih utvrda.

Ustanici „komiti i hajduci“ su 13. augusta 1875. godine silom ušli u Korita i u njemu porušili sve zgrade, među njima i džamiju i kule. Za vrijeme osmanlijske uprave u Koritima su Dizdarevići podigli džamiju uz koju se nalazio harem, ali su mu bašluci davno uništeni. Džamiju su ponovo Dizdarevići podigli, ali je bila kratka vijeka ,ponovo je ruši kraljeva vojska početkom Prvog svjetskog rata 1914. godine, a muslimani-Bošnjaci su protjerani sa svojih imanja.

U Koritima je živjelo 1885. godine 65 muslimana i 26 pravoslavaca.

U Koritima je živjelo 1910. godine 70 muslimana, 11 pravoslavaca i 5 katolika.

U Koritima po prvom popisu u Kraljevini Jugoslaviji 1921. godine nema više muslimana, ovdje žive samo pravoslavci, uzurpatori muslimanskih posjeda.

Krajem XIX stoljeća ovdje su živjele sljedeće muslimanske porodice: Čustovići, Dizdarevići, Musići i Redžići, ali su u Koritima imali svoje posjede Bijedići iz Gacke, Čame iz Bileće, Čengići iz Bruse, Čustovići iz Cernice i Ključa, Mrgani iz Bivoljeg brda, Muljani iz Mulja, Nikšići iz Stoca, Sarići iz Gacka, Tanovići iz Cernice, Šehovići iz Trebinja i dr. (zapisnici gruntovnih knjiga u Općinskom sudu u Gacku, Bosanska solnama /godišnjak/ za 1886. godinu J.Dedijer, n.d. str. 264).

U Koritima i njegovoj okolini i danas nas podsjećaju mnogi toponimi na življenje muslimana u ovom selu: Dizdarev do, Jašarov do, Muratov do, Sarića do, Hamzina lisnikovišta, Ujdurovina, Bašča u gradu itd.

Nažalost u jamu Dizdarušu su ustaše 5. juna 1941. godine pobili i bacili nedužne Srbe iz Korita. Ustaše su bile iz Hrvatske i zapadne Hercegovine, koje je predvodio Krešo Tonogal, ali su se stalno dozivali muslimanskim imenima i nosili fesove na glavi, kao i njihov poglavnik Ante Pavelić.

Udri Aso (Haso), kolji Uso (Huso), pucaj Amdija (Hamdija), i tako unedogled. Tako su zavadili nedužan muslimanski i srpski narod da se kolju između sebe do istrebljenja.

Nažalost ovaj zločin nije nikada rasvijetljen i istražen na pravi način, Srbi su ga stavili muslimanima na savjest, iako je nekolicina Srba iz Korita na sudu u Mostaru 1946. godine tvrdila da nijedan musliman iz Kule nije učestvovao u ovom gnusnom zločinu. Muslimani Gacka i Bileće nikada nisu mogli sa sebe saprati ovu ljagu koju su im natovarili na vrat ustaše iz Hrvatske i zapadne Hercegovine.

Ovdje su stalno Srbi licitirali sa žrtvama od 63, 90, 117, 130, pa sve do 180 da je bačeno u ovu jamu. Mi tvrdimo da je najbliža cifra oko 70, kada su poslije Drugog svjetskog rata vađene kosti iz jame, izvađene su 63 lubanje, što bi trebalo biti najmjerodavnije.

Na spomeniku koji je postavljen 1-2 km dalje od jame prema Bileći na kojoj su popisana imena bez godine rođenja i smrti. Od Korita do Bileće nije se moglo skupiti 100 muških glava.

Na spomenik je upisano sve ono što je poginulo u četnicima i partizanima za četiri godine rata, te što je umrlo nekom drugom smrću.

Stalna srpska propaganda je pravila sve veći jaz i mržnju između Srba i muslimana. Svi autobusi iz Srbije su obavezno stajali ispred jame, koja je uz sami put i držao bi im se čas historije o stradanju Srba od muslimana u ovim krajevima da bi se stvarao što veći animozitet prema muslimanima-Bošnjacima.

Domaći Srbi nikada nisu dali da se pominju prethodno bačeni muslimani u ovu i druge jamu od 1914. do 1941, pa i one skorašnje od 1992. godine. Tek naredbom Međunarodnog suda u Den Hagu su pristali. Ali i dalje kriju mnoge jame gdje se nalaze skeletni ostaci bačenih Bošnjaka-muslimana.

H O DŽ I Ć I

Džemat-općina Hodžići pripadaju bilećkom kotaru.

Selo Hodžići se nalazi sjeverno od Bileće i poslije Brestica je najudaljenije selo od općinskog centra oko 25 km. Krajem XIX stoljeća ovdje su živjele i imale svoje posjede muslimanske porodice:

Hodžići po kojima je selo dobilo ime. Hodžići su u selu napravili i džamiju. Majstori su bili Džafer Klapo iz Trebinja i Ibrahim Dizdarević iz Gacka. Ovdje su nekada živjeli muslimani, imali su svoju džamiju, mekteb i harem, više čatrnja za vodu urađenih za vrijeme osmanske vladavine, imali su i jednu kulu na dva boja.

Ovo selo su često napadali komiti Baja Pivljanina i crnogorski hajduci koji su više puta ubijali ljude, palili, pljačkali, odgonili cijela stada ovaca i koza.

Muslimani u Hodžićima su nekako odolijevali komitima i hajducima, ali 1914. godine nisu se mogli odbraniti od srpske kraljevske vojske.

Zadesila ih je ista sudbina kao stanovnike susjednih Korita.

Od 1914. godine ovdje su uništeni skoro svi tragovi muslimanske baštine, stvarane kroz 400 godina osmanske vladavine.

Od 1914. godine ovdje više nema muslimana, svi su pobijeni i protjerani sa svojih imanja. Sada je ovo čisto pravoslavno selo.

B R E S T I C E

Džemat-općina se sastoji samo iz dva sela Brestica i Nemanica, pripadaju bilećkom kotaru.

Prema prvom poimeničnom osmanlijskom popisu Hercegovačkog sandžaka-vilajeta iz 1475-1477. godine, Brestice su timar Ilijasa iz Beograda, posadnika tvrđave Počitelj.

Brestice imaju 3 doma.

Selo ima ukupan prihod od 230 akči.[358]

Ovo selo je najudaljenije od općinskog centra Bileće oko 30 km na sjeveru prema Gacku. Ovdje su nekada živjeli: Čengići, Čustovići, Kapetanovići, Mehići, Redžići, Tanovići i dr. muslimani.

Od islamskih objekata kulture u Bresticama je postojao mekteb i veći harem, čiji se tragovi i danas razaznaju.

U Nemanicama je 1885. godine živio 31 musliman i 83 pravoslavca.

U Bresticama su 1895. godine živjela 22 muslimana i 87 pravoslavaca.

U sljedećem popisu 1910. godine više nema muslimana u Bresticama.

Općina Bileća u osmansko doba ima mnogo vlaških staništa ili još neformiranih sela, koja su postala nečiji timari, a to su:

Baba, Blizna, Divin, Đeče, Kalac, Kukričje, Rioci, Krstac, Skrobodina, Trnovica, Panik, Zvijerina, Sliva, Doljani-Dola.

Sela Brestice i Nemanice su bila stalno na udaru crnogorskih hajduka i domaćih komita.

U Nemanicama je postojao harem-groblje kome više nema nikakva traga.

Stalno su ljudi ubijani, premlaćivani, pljačkani, paljena im nepokretna imovina i na kraju su oko 1900. godine napustili ovo područje, a većina seli u Tursku, ostali bježe u sigurnija područja tadašnje države.

358 A.. Aličić, „Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina“, Sarajevo, 1985. godine, str. 496.

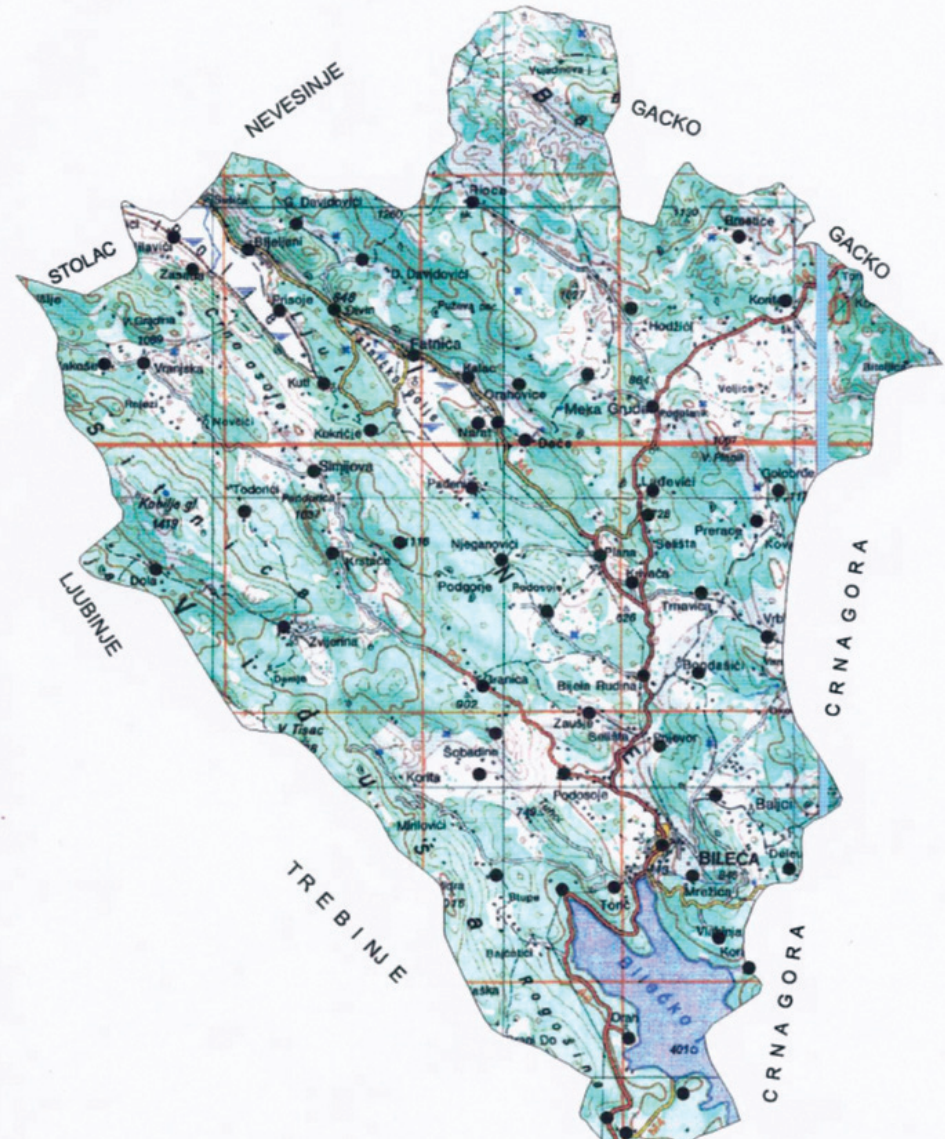

GEOGRAFSKA KARTA OPĆINE BILEĆA

OPĆINA TREBINJE

OPĆINA TREBINJE

Općinsko područje Trebinje nalazi se u najjužnijem dijelu kako države Bosne i Hercegovine tako i istočne Hercegovine, preko Sutorine i Kruševice izlaze na Jadransko more. Trebinje je udaljeno od Dubrovnika 20 km. Nalazi se na magistralnom putu Dubrovnik-Trebinje-Bileća-Gacko-Foča, gdje se jedan krak puta odvaja preko Goražda i Višegrada za Srbiju. Drugi krak se odvaja od Foče prema Sarajevu i dalje prema Hrvatskoj i srednjoj Evropi. Grad Trebinje je smješten na rijeci Trebišnjici, sa obje strane rijeke, tako da rijeka sada dijeli grad na skoro dva jednaka dijela. Osmanlije su Trebinje osvojili 1466-1467. godine. U sudsko-administrativnom pogledu bilo je vremenom u sastavu sljedećih kadiluka: Blagajskog, Fočanskog, Novskog i Ljubinjskog.

KAPETANI TREBINJSKE KAPETANIJE (1664-1829)

Jusuf - 1664. ili 1665. godine.

Kasum - 1701. godine.

Osman Begović - maj 1701-1710. godine.

Mehmed-aga - 1710-1712. godine.

Osmanan-aga Resulbegović - 1712- 1716. godine.

Ibrahim - 1719- 1726. godine.

Jahja - 1728- 1729. godine.

Zahir - 1729. godine.

Salih - kao vekil 1738. godine.

Sulejman - 1735- 1750. godine.

Hasan - kao vekil.

Hasan - 1758. godine.

Jusuf - 1761- 1765. godine.

Hasan Osmanpašić - 1765-1772. godine.

Jusuf - 1772- 1791. godine.

Jusuf - 1815- 1818. godine.

Adem - 1829. godine.

Hajdar-aga – prije 1711. godine.

Hasan-aga – dizdar od Ban-Vira.

Hasan-aga – dizdar 1714. godine.

Mehmed-aga - dizdar 1714. godine.

Osman-aga - dizdar 1714. godine.

Husein-aga - dizdar 1714. godine.

Ahmed (ili Mehmed) - dizdar 1719. godine.

Mustafa- aga, dizdar – 1730. godine.

Hasan-aga Resulbegović - 1731. godine.

Salih-aga - 1732. godine.

Mehmed-aga – 1764. godine.

Osman-aga - 1775. godine.

Husein-aga - 1775. godine.

Ali-aga - 1812. i 1813. godine.

Ahmed - 1829. godine.

Kao važno granično mjesto Trebinje je dalo veliki broj poznatih kapetana i dizdara u proteklim vremenima od 1664-1829. godine.[359]

Kako se vidi iz jednog pisma od 3. marta 1741. godine, trebinjski gospodari su bili dužni da odrede svoje ljude za pratnju harača koji se upućivao u Carigrad.?

I pored svih mjera koje su Osmanlije preduzimali, duž puta od Dubrovnika kroz istočnu Hercegovinu dolazilo je često do pljačke, krađe stoke i ubistava od strane komita i hajduka. Kasum-paša je početkom XVIII stoljeća obavijestio Dubrovčane, da je naredio osmanskim podanicima od Hutova do Kolašina da žive u miru sa Dubrovčanima. U augustu 1715. godine novi trebinjski muhafiz Mehmed-beg je molio Dubrovčane da preporuče svojim ljudima da žive u miru sa carevom rajom i da ne propuštaju hajduke preko dubrovačke zemlje, koji u Hercegovini pljačkaju, pale, ubijaju ljude i progone sa njihovih imanja.

U nedjelju, 1. juna 1687. godine došli su hajduci iz Molunata da udare na pandure, ali su protjerani. Nekoliko dana kasnije došla je sandžak-begu Murat-begu tužba iz površi kod Trebinja da su hajduci (bilo ih je oko stotinu),

359 V. J. Korać, „Trebinje istoriski pregled II period od dolaska Turaka do 1878.", Sarajevo 1971. godine, str. 271-272.

sa drugih 500 domaćih pristalica udarili na sela Slivnicu, Ljeskovu, Glavsku, Mrnjiće, Stubicu, Sparožiće, Ljubovo, Golu Glavicu, Bobovište i Biograd. Popalili su u selima 60 kuća, ubili 3 čovjeka, otjerali 700 brava, 101 goveče, 65 konja, sve su otjerali u Cavtat. Potjera ih je gonila do navrh Župe.[360]

Osman-beg Resulbegović je 7. septembra 1716. godine savjetovao Dubrovčane da zabrane svojim ljudima da otimaju stoku od raje u Šumi i Bobanima. U pismu im se kaže da će Dubrovčani od ovog imati štetu jer će raja iz Bobana i Šume iseliti, a onda će se zatvoriti put od Dubrovnika prema Hercegovini. Hasan trebinjski muselim žalio se da su dubrovački podanici iz sela Duba prešli granicu, upali u kuću Toma Brnjoša u selu Uvjeća i odnijeli mu 20 košnica. Godine 1713. od domaćih komita razbijen je jedan karavan koji je nosio robu iz Misira. I Jahja-kapetan se žalio 27. septembra 1729. godine Dubrovčanima kako su išle kiridžije Milutina, sina Kišina, koje su opljačkane na dubrovačkom putu.

Često je dolazilo do sporova s jedne i druge strane oko prisvajanja zemlje. U junu 1719. godine Osman-beg Resulbegović se žali Dubrovniku na zla koja su počinili Dubrovčani. On kaže: „ Čemu ti vaši ljudi su na silu šćeli da otimlju i da biju žene, zašto ženu ne bije niko, nego oni, koji je drži vrh glave, zašto po našem sudu, ko bi digao ruku na ženu, ruka mu se odreže.“ Jahja-kapetan je pisao 1728. godine da je Đuro Kolić iz Stravča prisvojio zemlju seljana iz Poljica.

Prilikom jednog od mnogobrojnih upada Crnogoraca u Hercegovinu odveden je veliki broj koza sa ispaše u Brazidolu u nahiji Ljubomir, u kadiluku Ljubinje.

U vezi sa ovim slučajem bosanski valija Ahmed Kamil-paša bujruldijom od 4. oktobra 1756. godine lično je naredio trebinjskom muhafizu Sulejman-paši Resulbegoviću i kadijama Cernice i Ljubinja da mu pošalju izvještaj kako je došlo do ovoga i da se kazne oni koji su pomagali Crnogorcima. Valija čak kaže koji su to ljudi i daje im imena: Banjanin Todor, Crnogorac Miloš i Vidak Skočajić iz sela Vratnice u Cerničkom kadiluku.

U jednom izvještaju koji je Dubrovnik uputio austrijskoj vladi 14. marta 1788. godine dati su neki podaci o Hercegovini i pojedinim gradovima. Kako se vidi, Dubrovnik je radio špijunske poslove za Austriju. Evo sadržaja izvještaja.

Mostar je kasaba sa oko 12.000 stanovnika, većinom muslimana, a oko grada su bedemi i kule.

360 V. Korać, „Trebinje istorijski pregled i period od dolaska Turaka do 1878. godine. Prvi dio Sarajevo, 1971. godine i M. Kreso, „Iskustva odbrane BiH. Sarajevo, 2013. godine, str. 153-160.

Trebinje je isključivo predgrađe koje broji oko 5-6.000 stanovnika muslimana i hrišćana, a ima i kulu.[361]

Ljubinje ima oko 2.000 stanovnika, uglavnom muslimana, nema utvrde.

Stolac ima 5-6.000 stanovnika, uglavnom muslimana, ima kulu.

Blagaj ima 2.000 stanovnika muslimana, ima kulu.

Nevesinje ima 2.000 stanovnika muslimana i hrišćana, nema utvrde.?

Od 1663. godine je postao kapetanija, 1851. godine kajmekenluk i mudirluk, a od 1885. godine postoje kadiluku.

U gradu je postojala jedna kula, ali nije bila dovoljna da brani grad od stalnih napada Crnogoraca i Mlečana. Zato se carskom naredbom 1704. godine pristupilo izgradnji tvrđave u Banj-Viru. Osman-paša Resulbegović je oko 1705 poslao Dubrovčanima isti carski ferman kojim se naređuje zidanje tvrđave u Trebinju.

Savfet-beg Bašagić kaže da je tvrđava sagrađena 1706. godine. Tako je Trebinje dobilo tvrđavu u prvim decenijama XVII stoljeća. Oko tvrđave je bio hendek-kanal, u koji je provedena voda iz Trebišnjice.

Osman-paša Resulbegović je u gradu izgradio tabiju, divanhansku i hendenšku kulu, koje odavno ne postoje. Unutar grada je podigao svoje dvore i više dućana i stambenih zgrada.

Osman-paša je rođen u Herceg-Novom i potiče od kršćanske porodice Burovića, sin je Mišin, koji je prešao na islam i uzeo ime Resul, od njega potiču Resulbegovići.

U Trebinju se nalazio upravni centar za cijelo područje trebinjske oblasti, dok je sudski centar bio u Ljubinju.

Kao nosioci osmanske centralne vlasti u trebinjskoj oblasti bili su iz porodice Resulbegović, a njihov najvažniji predstavnik bio je Osman-paša za čije je ime vezan razvitak trebinjskog grada i svih institucija koje su ostale iz osmanske epohe. U drugoj polovici XVII stoljeća dolazi do formiranja trebinjske i klobučke kapetanije. Vojska u kulama se sastojala od domaćeg muslimanskog stanovništva.

Ustanci Luke Vukalovića su vođeni jakim uticajem Crne Gore, naročito njihovim napadima je bila izložena trebinjska oblast. Poslije osmanlijskog poraza na Grahovu 1858. godine došlo je do priznanja granica 1859. godine, ali i do većih sukoba Luke Vukalovića i crnogorskog dvora.

Intenzivnije naseljavanje muslimana u Trebinju i okolini počelo je 1687. godine kada su Mlečani osvojili Novi, Risan i Perast i kada su sve muslimanske porodice napustile svoje domove i imanja, a naselile se po cijeloj

361 V. Skarić, „Trebinje u XVIII stoljeću GZM, XLVC, Sarajevo, 1933. godine, str. 39-70.

Hercegovini. Kada su Mlečani 1717. godine zauzeli Imotski, dio izbjeglog muslimanskog stanovništvo iz Imotske krajine se naselilo i u trebinjskom kršu. Stanovnici ove mahale bavili su se uglavnom kovačkim zanatom.

Trebinje graniči sa sjeverozapada s općinom Ljubinje, sa sjevera i sjeveroistoka graniči s Bilećom, sa istoka i jugoistoka graniči sa Crnom Gorom, sa juga Jadranskim morem i Hrvatskom kao i na jugozapadu. Cijela zapadna strana se naslanja na granicu sa Hrvatskom, odnosno na sjeverozapadu se nalazi općina Neum, na zapadu sa općinom Ljubinje.

Trebinje spada u veće općine po površini. Njena površina iznosi 1.205 km^2, od čega 459 km^2 u privatnom, a 746 km^2 u državnom vlasništvu. Ona je i najnaseljenija općina istočne Hercegovine.

Po zadnjem popisu stanovništva 1991. godine, u ovoj općini je živjelo 30.879 stanovnika, sa nacionalnom strukturom kako slijedi: Bošnjaka 5.542 ili 17,9%, Srba 21.387 ili 69,3%, Hrvata 1.226 ili 4% i ostalih 2.724 ili 8,8%. Od pomenutih 5.542 Bošnjaka-muslimana 1992. godine ubijeno je zaslugom Božidara Vučurevića i dr. gospodara života i smrti za Bošnjake-muslimane u Trebinju 127 ili 2% bošnjačko-muslimanskog stanovništva.

Pored grada Trebinja, u okviru općinskog područja tokom vremena razvilo se preko 125 naselja-kasaba, sela i mnogo zaseoka, što u općinama istočne Hercegovine čini najgušću naseljenost.

Među ovim naseljima svojom veličinom i značajem, osim grada Trebinja, isticalo se 58 naselja:

Bugovina, Čavaš, Čičevo, Čvaljina, Dračevo, Drijenjani, Dubočaj, Duži, D. Zelenovac, Dvrsnica, Galičići, Gomiljani, Gora, Gorica, Gradina, Grm, Grnčarevo, Hrupjela, Hotanj, Hutovo, Jasen, Jazine, Korjenići, Klobuk, Lastv, Međa, Mostaći, Mrkonjići, Mosko, Nudol, Orahov Do, Orašje, Podglivlje, Poljice, Pridvorci, Premišlje, Rasovac, Ravno, Sedlari, Strujići, Skočigrm, Trebimlja, Trijebljani, Trničina, Tulji, Turani, Uskoplje, Ušće, Velja Međa, Veličani, Zasad, Zavala, Zgonjevo, Župa.

67 sela i mnogo zaselaka vidi se u gospodarskoj karti općine Trebinje.[362]

Za svako veće naselje, u daljem tekstu, prikazan je geografski položaj u odnosu na Trebinje i muslimanska baština stvarana kroz vijekove, familije koje su u njima živjele te postepeni genocid, u kontinuitetu urbicid i kulturocid, te način etničkog čišćenja muslimana sa područja općine Trebinje, naravno samo prema raspoloživim podacima.

Opis ćemo dati kroz sljedeće geografske cjeline: a/ Grad Trebinje i bliža okolina, b/ Dživar, c/Pridvorci, d/ Ljubomirska nahija, trebinjska brda, d/ Popovo polje i e/Korjenići.

362 H. Hasandedić, „Muslimanska baština u istočnoj Hercegovini“, Sarajevo, 1990. godine, str. 231-247.

GENOCID U KONTINUITETU NAD BOŠNJACIMA IZ NAVEDENIH MJESTA OPĆINE TREBINJE

GRAD TREBINJE

Grad Trebinje i bliža okolina razvio se u pitomoj dolini rijeke Trebišnjice, na krajnjem istočnom dijelu Popova polja, istočnom dijelu velikog općinskog područja, a na magistralnom putu Dubrovnik-Trebinje-Gacko-Foča-Sarajevo i Foča-Višegrad-Užice-Beograd.

Osmanlije su zauzeli Trebinje 1465. godine.

Osman-paša Resulbegović je 1721. godine podigao prvi utvrđeni grad (Ićhisar), sa opkopom (hendekom) u koji je doveo vodu iz Trebišnjice sa pokretnim mostom na čekrk. Most se ujutro spuštao, a naveče dizao radi efikasnije odbrane od Crnogoraca, Mlečana i domaćih komita koji su stalno napadali ovaj u taj vakat bogati grad.[363]

Tadašnji službeni naziv Trebinja zvao se Banj-Vir.

Zahvaljujući Osman-paši Resulbegoviću prvobitno Trebinje je bilo bogato islamskim objektima i spomenicima, zbog toga smo dali kratak opis Osman-paše Resulbegovića u prethodnom tekstu.

Carskom naredbom 1707. godine imenovan je pašom i odmah je prešao u Trebinje. Do 1718. godine bio je kapetan trebinjske kapetanije.

Iz dokumenata se vidi da muslimani podižu Trebinje na ledini. Međutim, veće naseljavanje u Trebinje i okolinu dešava se oko 1687. godine kada su Mlečani zauzeli Herceg-Novi, Risan i Perast i protjerali muslimane. Tada dio ovih izbjeglica osniva Osmanovića mahalu u Trebinju koja predstavlja najstariju mahalu u Trebinju. Izbjeglice iz Risna u tvrđavi osnivaju Risan mahalu. Kasnije su se formirale i Careva mahala i Pašina (Osman-pašina) mahala. Neke porodice su naselile Hrupjela i Goricu. Čak su ovdje doselili neki muslimani iz Imotskog kada su Mlečani zauzeli Imotski 1717. godine i ovdje formirali mahalu Krš sa 50 kuća. Od početka uprave Osman-paše pa do kraja XX stoljeća u Trebinju je izgrađen veoma veliki broj islamskih spomenika, značajnih vjerskih i svjetovnih objekata, kao izuzetno brojne i vrijedne muslimanske baštine, koju ćemo ukratko obilježiti u daljem tekstu.

Džamija u Policama je prva džamija u Trebinju. Nalazila se na mjestu sadašnjeg hotela „Leotar“ i parka. Sagrađena je u drugoj polovini XVII stoljeća. Pred njom je bio harem-groblje.[364]

Sultan Ahmedova (careva) ili Stara (atik) džamija imala je svoj harem-groblje i nju je podigao Osman-paša Resulbegović 1719. godine. Gradili

363 „Sidžil blagajskog kadije, br. 67, list 55 b. grad Trebinje službeno se zvao Banj-Vir.
364 M. Mustafa Busuladžić, „Resulbegovići“, Novi Behar, Sarajevo, 1937., br. 7-9 str.101.

su je dubrovački majstori koristeći kamen srušene džamije u Policama, koju su predhodno srušili uskoci.

Džamija je radila do Prvog svjetskog rata i zatvorena 1918. godine. Vakuf ove džamije imao je 1868. godine u čaršiji kod harema-groblja jedan mlin, jedan dućan, zatim dvije njive i vinograd od kojih je izdržavana džamija.

Pred Carevom džamijom, hadži Ibrahim Kurtović, sin Abdulahov, sagradio je 1847. godine česmu.

Nova džamija (pašina) Osman-paše Resulbegovića locirana je u gradu, u tvrđavi (kastelu) blizu glavne kapije gradskih bedema.

I ova džamija je zadužbina Osman-paše Resulbegovića, a dignuta je 1726. godine. Te godine paša je optužen u Carigradu da je sagradio svoju bolju džamiju od Careve te da se u njegovo ime spominje hudba. Sultan Ahmed III Izdao je ferman i pogubio Osman-pašu i svih njegovih 9 (devet) sinova.

Kao prosvjetne ustanove Osman-paša je podigao u Trebinju mekteb i medresu (srednja škola). Medresa je prestala sa radom okupacijom Bosne i Hrcegovine od Austrugarske 1878. godine.

Veliki vakif Osman-paša Resulbegović podigao je početkom XVIII stoljeća u Trebinju sahat-kulu i musafirhanu.

Za izdržavanje musafirhane i sahat-kule, Osman-paša je uvakufio šest dućana, više kuća, dvije magaze, četiri odaje, gradilišta i osam njiva. Sve ove nekretnine su nacionalizovane poslije Drugog svjetskog rata (1946).

Dizdar trebinjske tvrđave (Banj-Vir) hadži Hasan-aga je takođe veliki trebinjski vakif.

Trebinje je već 1867. godine imalo ruždiju. Među brojnim islamskim spomenicima u Trebinju nalazila se i muška mektebi-ibtidaija, sagrađena krajem XIX stoljeća, a sagrađena je kraj Careve džamije, uz desnu obalu Trebišnjice, kao i ženska mektebi-ibtidaija.

Desetak trebinjskih prvaka (uglednih ljudi) uvakufili su mnogo nekretnina za održavanje mektebi-ibtidaija. Na Trebišnjici je postojalo i više kola (dolapa) za navodnjavanje zemlje.

Za vrijeme osmanske vladavine u Trebinju je izgrađeno šest (6) tabija, i to: Osman-pašina (velika tabija), Arnautovića, Ćatovića, Hadžihasanovića, Landrovića i Salihovića. Snabdijevane su oružjem i stacioniranom vojskom radi odbrane grada od Crnogoraca, domaćih komita i Mlečana.

U Trebinju su postojale i sljedeće kule, koje su izgrađene u osmanlijsko vrijeme: Kula Rudinskog vojvode Omera Kočića, novskog gusara Omera Gali-

jatovića, Babahmetovića, Brankovića, Landrovića, Hadžihasanovića i Šupljarevića kula.[365]

Još 1573. godine Osmanlije su obogatili Trebinje i sa jednim karavan-sarajem i kamenim mostom koje je podigao Mehmed-paša Sokolović u ime svog rano preminulog sina Kurt-bega.

Ovaj most preko Trebišnjice postojao je već 1574. godine, kasnije nazvan Arslanagića most.

Nadaleko je poznat Arslanagića most.

Nalazio se na važnoj saobraćajnici „stambolskoj džadi" uzvodno i istočno od Trebinja oko 5 km.

Ovaj most se pominje 1866. godine pod imenom „Džisri Kebir" (veliki most), još tada su ovdje živjeli Mustafa Arslanagić i Hasan-aga Ajanić.

Trebinjski kadija Jahja sagradio je prvi trebinjski hamam-kupatilo, 1875. godine. Bio je izgrađen u Bregovima, a zatvoren je 1877. godine.

Kao islamski spomenik kulture, nadaleko je poznata Begovska kuća. Polovinom XX stoljeća sagradio je hadži Omer Haki-beg Resulbegović, sin Hasan-begov, u Bregovima ljetnikovac (londžu) koji je imao dva odjela, baškaluk za muškarce i haremluk za žene. Tu je bio i ljetnji hamam-kupatilo kroz koji je proticala voda iz Trebišnjice.

Godine 1867. u Trebinju je bilo više zanatskih radnji: terzija, ćurčija, ćebedžija, berbera, sarača (sedlara), bojadžija, kundurdžija, opančara, kazandžija, nekoliko pekara, kafana, birtija itd.?

Polovinom XVI stoljeća, u čaršiji van bedema je bilo 65 muslimanskih i 5 hrišćanskih dućana.

Bogatiji muslimanski trgovci su bili: Abdulah Bračković, Ahmed, Alija i Mustafa Ćatović, Avdija i Hadžo Bešović, hadži Bećir Jalovčić, Halid Topčibašić, Ibrahim Busuladžić, Ibrahim Duraković, Ibrahim Pervanagić, Mehmed Babović, Mehmed Volić, Muharem Arslanagić, Mustafa Dautović, Mustafa Glavović, Mustafa i Sulejman Šehović, Omer Fazlagić, Omer Salahović, Omer Sadović, Osman Kočo, Osman Resulović, Salih Bašić i Salih Žišković.

Svi ovi bogati trgovci su imali velikog uticaja na izgradnju njihovog Trebinja.

Za vrijeme osmanske uprave na Trebišnjici je sagrađeno više vodenica, stupa (za valjanje sukna) i kola za navodnjavanje zemlje.

U gradu i njegovoj bližoj okolini živjele su sljedeće muslimanske porodice: Dibegovići, Adembegovići, Ajanići, Alijagići, Akšamovići, Avdagići, Arnauti, Arslanagići, Babovići, Balagići, Bašanini, Bećiragići, Behmeni, Berberovići,

365 S. Delić, „Gatačko polje", str. 167; Naselja srpskih zemalja, Knj. II SAN, Beograd, 1903. godine, str. 858.

Bešovići, Biberovići, Biče, Bilalovići, Bračkovići, Bučuci, Budalice, Buturovići, Bušatlići, Cvijetići, Čustovići, Ćatovići, Ćenani, Dautovići, Demirovići, Dizdarevići, Durakovići, Dundjevići, Dumuhdžići, Dženanovići, Džemalići, Erkočevići, Fakići, Fetagići, Feše, Gelje, Glavinići, Habuli, Hadžići, Hadžiahmetovići, Hadžialijagići, Hadžihasanovići, Hadžiomerovići, Hadžijahovići, Hajdarhodžići, Hodžići, Jalovčići, Kabili, Kadići, Kadrovići, Kapetanovići, Kapići, Karamehmedovići, Karsići, Katići, Korići, Krpići, Kurtovići, Ljubovići, Mahmići, Mahmuljinovići, Maltezi, Mehmedovići, Misirlići, Milivojevići, Murseli, Nukovići, Omanovići, Pervanagići, Prijići, Pivodići, Rakoli, Ramići, Ribići, Riđešići, Robovići, Sabljačići, Sadovići, Salihamidžići, Salahovići, Saradžići, Selimovići, Spahići, Spahovići, Sušići, Šabanagići, Šahovići, Šapuhi, Šehemi, Šehovići, Šuljci, Taslimani, Topčibašići, Tukići, Valfirevići, Više, Volići, Zeće, Zulfikarevići, Zupčeviči, Žiškovići i dr.

Pored zaista velike, brojne i značajne baštine muslimana i brojnih stanovnika, došlo se dotle da na početku XXI stoljeća u ovoj općini nema muslimana, izuzev stotinjak staračkih domaćinstava u gradu. Razloga je puno, a navest ćemo samo njih nekoliko.

Krajem XVII stoljeća, i još od početka osmanlijske vladavine, po scenariju uglavnom Mletaka i Crne Gore, stalno su upadali u ove krajeve uskoci hajduci i komiti, ubijali, palili, pljačkali muslimanska naselja. Odvodili u roblje zarobljene muslimane i prodavali ih po mletačkim gradovima Napulju, Veneciji, Firenci, Đenovi, Rimu i dr.

Tako su krajem XVII stoljeća upali u Trebinje uskoci iz Dalmacije, pod komandom Stojana Jankovića i Ilije Smiljanića i zapalili džamiju u mahali Police. Poharali i popalili mnogo drugih objekata, narod se postepeno iseljavao i bježao od straha.

Mlečani su 1687. i 1699. godine upali u Trebinje i zapalili više kula i kuća, tako svaki put na prevaru zapale i ubijaju. Napadnuti mještani su bili bez odbrane, pa su bježali u zaštićenije krajeve. Tako se malo-pomalo vršili etničko čišćenje u cijeloj istočnoj Hercegovini. Pravoslavcima kmetovima je trebala muslimanska zemlja, jer su isti noću komitovali, a danju radili na zemlji kod svojih begova. Tako su muslimane zastrašivali da napuštaju svoja imanja, a oni bi poslije toga zaposjedali njihova imanja i postajali vlasnici takvih otetih imanja.

Jedne godine na Bajram ujutro (kad se klanja bajram-namaz) uskoci su ušli u Trebinje, navalili na tada jedinu džamiju u Policama, i dok su muslimani u njoj klanjali, sve vjernike su u njoj poklali i leševe bacili u Trebišnjicu. Njihove leševe izbacila je Trebišnjica niže na Šehitima, Oglavcima i ispod Gomiljana. Tu su zakopani i imali su bašluke sa epitafima.[366]

366 Mustafa Busuladžić, „Osman-paša Resulbegović", Kalendar, Gajret, Sarajevo, 1938. godine, str. 280.

Tada je u Trebinju ostalo mnogo nezbrinute djece (siročadi). Na prijedlog trebinjske uleme uvedeno je da se svakog Bajrama prikupljaju sredstva za pomoć ovoj siročadi.

Poznat je slučaj ubistva Sulejmana ef. trebinjskog muftije 1872. godine. Sulejman ef. je imao imanje u trebinjskoj šumi koji su držali i obrađivali njegovi kmetovi Bubali.

Kad je Sulejman ef. krajem septembra 1872. godine otišao na svoje imanje u trebinjsku šumu, na njega su navalili kmetovi Bubali i udavili ga. To se desilo 29. septembra u 4 sata, uoči nedelje 1872. godine. Ovo ubistvo su učinili Bubalo Gavrilo, sin Stevanov, Tripko, sin Markov, Staniša, sin Tomin i Risto, sin Tripkov.[367]

Na žalost muslimana, na sramotu pravoslavnog naroda, najveće zlo je napravila agrarna reforma i kralj Aleksandar Karađorđević sa svojim zakonom o oduzimanju-otimanju zemlje muslimanskim zemljovlasnicima, koji osiromašeni masovno sele u Tursku, a njihovu zemlju dobijaju njihovi dojučerašnji kmetovi.[368]

Po nekim popisima stanovništva u gradu Trebinju, vidjet ćemo kako se kretao sastav stanovništva po konfesijama:

U gradu je 1879. godine živjelo 487 muslimana, 200 pravoslavaca i 103 katolika.

U gradu je 1885. godine živjelo 849 muslimana, 495 pravoslavaca i 309 katolika.

U gradu je 1895. godine živjelo 519 muslimana, 275 pravoslavaca i 482 katolika.

U gradu je 1910. godine živjelo 2.009 muslimana, 1.761 pravoslavac i 794 katolika.

Po popisu iz 1921. godine kotar Trebinje ima 22.322 stanovnika.

U kotaru Trebinje živjela su 5.333 muslimana, 15.761 pravoslavac, 861 katolik, 12 jevreja i 355 ostalih.

U srezu Trebinje živjelo je 1981. godine 4.405 muslimana, 18.123 pravoslavca, 2.309 katolika, 4.154 Jugoslovena i 1.381 ostalih.

U srezu Trebinje živjelo je 1991. godine 30.996 stanovnika.

Od toga su muslimani 5.571, pravoslavci 21.349, katolici 1.246, Jugosloveni 1.642 i ostali 1.188.

---

367 Husein Bračković, „Tarihčci vuku ati Hersek (Mala istorijska događanja u Hercegovini), Mostar 1895. str. 14, a Dr. V. Ćorović, „Iz dnevnika Prokopija Čokorila", GZM, Sarajevo, 1913. godine, str. 97.

368 M. Imamović, K. Hrelja, A. Purivatra, „Ekonomski genocid nad bosanskim muslimanima", Sarajevo, 1994.

Formiranjem Kraljevine Jugoslavije zapaža se naglo naseljavanje u grad pravoslavnog stanovništva, njihov broj se uvećava skoro za deset puta u gradu , dok se broj muslimana smanjuje na više od pola.

Muslimansko stanovništvo napustilo je svoje domove i imanja dobrovoljno, e, pa nije sigurno, već su u toku Prvog svjetskog rata progonjeni, ubijani i pljačkani, pa su se morali iseljavati na sigurnije destinacije.

Bližu okolinu Trebinja činili su džemati-naselja: Hrupjela, Gradina, Gorica, Gomiljani i Zasad.

H R U P J E L A

Po prvom poimeničnom osmanlijskom popisu Hercegovačkog sandžaka, 1475-1477. godine, Hrupjela su timar Karađoza iz Lešnice, posadnika tvrđave iz Počitelj.

Dat je bez ispendže.

Ima 7 domova, ukupan prihod 1.316 akči.[369]

Hrupjela nisu imala svoju džamiju, ali su Božiju službu vršili i klanjali na otvorenom ili po kućama, ali su od 1867. godine imali svoga imama koji je uglavnom vjenčavao muslimane ovog sela. Danas su Hrupjela dio grada i prestavljaju gradsku mahalu. U ovom nekadašnjem selu sada gradskoj mahali živjele su sljedeće muslimanske porodice: Arnauti, Bilalovići, Čustovići, Habuli, Hadžići, Hadžiomerovići, Jalovčići, Kabili, Kapetanovići, Kurtovići, Ljubovići, Misirlići, Nukovići, Omanovići, Ramići, Riđešići i Zeće. Više ovih porodica imali su svoja kola-dolape na Trebišnjici za navodnjavanje. Ovdje više nema muslimana. Totalno su protjerani prilikom agresije na Bosnu i Hercegovinu 1992. godine JNA, crnogorskih i domaćih četnika.

Po nekim popisima stanovništva po konfesijama, bilo je sljedeće:

U Hrupjelima je 1879. godine živjelo 197 muslimana i 133 pravoslavca.

Hrupjela koja su bila selo u predgrađu Trebinja po popisu 1885. godine su postala dio grada, kada grad ima 1.645 stanovnika.

U Hrupjelima je 1895. godine živjelo 256 muslimana, 160 pravoslavaca i 18 katolika.

Hrupjela su 1910. godine prvi put po popisu stanovništva ušla u sastav grada.

369 A. Aličić, „Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina“, Sarajevo, 1985. godine str. 497 sada dio Trebinja.

GRADINA

Gradina se nalazi istočno od grada uz samu Trebišnjicu.

Ovdje su živjeli Dizdarevići i Karamehmedovići koji su se ovdje naselili 1687. godine, kada su pobjegli pred Mlečanima iz Herceg-Novog. Našli su utočište u ovom predgrađu Trebinja. Mekteb u Gradini se nalazio u privatnoj kući Muharema Dizdarevića.[370]

On je poslije austrougarske okupacije Bosne i Hercegovine 1878. godine održavao besplatno mektebsku nastavu u Gradini. Poslije njegove smrti 1905. godine ovu dužnost je vršio njegov sin Husein ef. postavši kasnije mualim u Gorici, Zasadu i Trebinju. Mekteb je prestao da radi početkom Prvog svjetskog rata 1914. godine.

U Gradini je živjelo 1879. godine 45 muslimana.

U Gradini je živjelo 1885. godine 47 muslimana.

U Gradini su živjela 1895. godine 34 muslimana.

Gradina je 1910. godine popisana kao gradsko područje u sastavu Trebinja.

GORICA

Gorica prema prvom pojedinačnom osmanskom popisu Hercegovačkog sandžaka 1475-1477. godine je timar Hamze iz Ćustendila i Ilijasa iz Šehirkoja, posadnika tvrđave Klobuk.

Dat je bez ispendže, timar pripada Trebinju.

Ima 11 domova, isti imaju ukupan prihod od 925 akči.[371]

Gorica, selo-džemat, nalazi se istočno od grada na putu koji vodi za Lastvu i dalje za Crnu Goru. Ovaj džemat sada predstavlja gradsku mahalu. Ovdje su se naselili uglavnom muhadžeri muslimani, protjerani 1687. godine iz Herceg-Novog, Risna i iz drugih primorskih mjesta oko Herceg-Novog od strane Mlečana. Godine 1867. ovdje je radio imam koji je kao i hrupjelski imam vjenčavao muslimane u Gorici i okolnim selima i zaseocima, na toj dužnosti se pominje Ali ef. Karamehmedović, sin Salihov, koji je vršio imamsku, ali i mualimsku dužnost.

370 Dr. Abdulah Nametak, „Muhamed Ruždi“, monografija i tekstovi, Sarajevo, 1981. godine, str. 9.

371 A. Aličić, „Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina“, Sarajevo, 1985. godine, str. 51, 230. i 520.

Negdje prije 1913. godine u Gorici je izgrađen mekteb, koji je istovremeno služio i kao mesdžid.

Imami i mualimi u Gorici su bili: Ali ef. Karamehmedović, Hasan ef. Dizdarević, Hafiz Husein ef. Zupčević i posljednji Omer-aga ef. Kabil. Gorica je imala i svoj harem.

U Gorici su živjele sljedeće muslimanske porodice: Arslanagići, Bečevići, Begovići, Bijedići, Borozani, Danovići, Demirovići, Hadžići, Hamzići, Kapetanovići, Karadže, Karamehmedovići, Misirlići, Mulabećirovići i Šakambeti.[372]

Od 1687. godine raznim pritiscima i nastojanjima, napadima uskoka i hajduka muslimani su nestajali sa ovih prostora. Najviše iseljavanje je bilo dolaskom Austrougarske 1878, pa početkom Prvog svjetskog rata i dolaskom na vlast Kraljevine Jugoslavije (velike Srbije), i dalje 1941-1945. u Drugom svjetsko ratu i na kraju prilikom agresije JNA, crnogorskih i domaćih četnika 1992. godine počinjen je genocid nad muslimanima kada su prisilno iseljeni sa ovih prostora.

Po nekim popisima stanovništva vidjet ćemo kretanje stanovništva po konfesijama.

U Gorici je 1879. godine živjelo 265 muslimana i 112 pravoslavaca.

U Gorici je 1885. godine živjelo 269 muslimana i 110 pravoslavaca.

U Gorici je 1895. godine živjelo 212 muslimana i 127 pravoslavaca.

Poslije ovog popisa Gorica je dio grada Trebinja i gubi status sela kraj Trebinja.

Tako ovdje više nema muslimana, a egzekutori njihovog progona su zaposjeli njihova sva nepokretna dobra. Genocidno čišćenje je završeno.

G O M I L J A N I

Prema prvom osmanskom popisu Hercegovačkog sandžaka 1475-1477. godine, Gomiljani su timar Jusufa iz Niša, pripada Trebinju.

Dat je bez ispendže.

Ima 6 domova, ukupan prihod sela iznosi 376 akči.[373]

Gomiljani kao džemat se nalaze sjeveroistočno od Trebinja nalaze se na rubu trebinjskog polja.

372 STK, str. 41, 58, 60, 88, 95 i 99, V. Skarić, „Popis bosanskih spahija (1711.)“, GZM, Sarajevo, 1930. str. 45.

373 A. Aličić, „Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina“, Sarajevo, 1985. godine, str. 503.

U ovom selu su nekada živjeli muslimani, kao većinsko stanovništvo, to su bile sljedeće porodice: Hadžiahmetovići i Hadžismailovići, Koče i Malkoči. U Gomiljanima su postojale kule porodica Koča i Viđena.[374]

U Gomiljanima je živjelo 1879. godine 78 muslimana i 156 pravoslavaca.

U Gomiljanima je živjelo 1885. godine 36 muslimana i 220 pravoslavaca.

U Gomiljanima je živjelo 1895. godine 94 muslimana i 192 pravoslavca.

U Gomiljanima je živjelo 1910. godine 75 muslimana i 167 pravoslavaca.

U Gomiljanima su živjela 1921. godine 82 muslimana i 168 pravoslavaca.

U Gomiljanima je živio 1981. godine 21 musliman, 94 pravoslavca i 4 katolika.

U Gomiljanima je živjelo 1991. godine 11 muslimana, 69 pravoslavaca i 3 katolika.

Gomiljani su očit primjer nestajanja muslimana, jer su ovo selo često napadale domaće komite, crnogorski hajduci i primorski uskoci, ali su samo pljačkali muslimanske kuće, ubijali čeljad i palili im gospodarske objekte. Nikada se nije desilo da je napadnuto neko pravoslavno domaćinstvo. Što je očit primjer da su to radile komšije koje su dobro poznavale šta je čije u selu.

ZASAD

Zasad prema prvom poimeničnom popisu Hercegovačkog sandžaka 1475-1477. je timar Jusufa iz Niša, posadnika tvrđave Trebinje.

Dat je bez ispendže.

Ima samo 3 doma i ukupan prihod od 309 akči.[375]

Ovo nekada bogato selo u vrijeme vladavine Osmanlija nalazi se zapadno od Trebinja na putu za Ljubinje, danas je jedna od mahala ili mjesna zajednica u sklopu grada.

U Zasadu su se nalazili sljedeći islamski, ali svjetovni objekti: mesdžid, mekteb, gasulhana, harem-groblje, te vakufska zemlja u polju. Mesdžid se nalazio u mahali Obalina, a sagrađen je 1867. godine, uz mesdžid je 1874. sagrađen i mekteb, a gasulhana 1894. godine.

Vakuf ovog mesdžida ima nekoliko dunuma zemlje u polju u mjestu Redžepovina, ispod samog Zasada. Osim islamskih objekata, u Zasadu je

374 STK, str. I, 77-78; i S. Delić, Crkva, str. 57.

375 A: Aličić. „Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina", Sarajevo, 1985. godine, str. 502

Osman-paša Resulbegović sagradio odbrambenu kulu, kao i čatrnju. U Zasadu su izgrađene još 4 kule: Durakovića, Babovića, Resulovića i kula zvana Hanšovića ili Golića. Kule su tada služile kako za odbranu tako i za stanovanje.

U Zasadu je bilo više čardaka i londži (ljetnikovaca) bogatijih muslimanskih porodica iz Trebinja. U Zasadu su živjele sljedeće muslimanske porodice i imale svoje posjede: Alečkovići, Akšamovići, Arslanagići, Babovići, Bačkići, Begovići, Bekići, Berberovići, Bizovići, Budalice, Bureci, Čustovići, Deftedarevići, Golići, Hadžibajramovići, Kapići, Kurtovići, Mustajbašići, Omanovići, Resulovići, Robovići, Šuljci, Topčibašići i Volići.[376]

Većina ovih porodica je doselila iz Crnogorskog primorja u drugoj polovici XVII stoljeća, kada su Mlečani zauzeli Herceg-Novi, Risan i druga muslimanska mjesta u crnogorskom primorju. Prvi od crnogorskih muhadžira su se u Zasadu naselili Alečkovići.

Osim mahale Obalovina, u Zasadu je bila i mahala Alečkovina nazvana po Alečkovićima koji su se ovdje prvi naselili 1867. godine kada su pobjegli iz Herceg-Novog, Babovići su došli iz Bijele, a tamo gdje oni žive zove se mahala Babovina.

Godine 1689. u jesen Mlečani su zauzeli bližu okolinu Trebinja, porušili 10 kula, ali trebinjsku tvrđavu nisu mogli zauzeti. Za odmazdu su preselili muslimansko stanovništvo, koje je bježalo iz Hrpjela, Gorice, Gradine, Zasada, Necvijeća i Podglivlja u Zupce, a njihove kuće popalili i ljetinu u polju svu spalili.

Pogledajmo neke popise stanovništva u Zasadu.

U Zasadu je 1879. godine bilo 380 muslimana, 231 pravoslavac i 2 katolika.

U Zasadu su 1885. godine bila 322 muslimana, 289 pravoslavaca i 16 katolika.

U Zasadu je 1895. godine bilo 345 muslimana, 311 pravoslavaca i 31 katolik.

Ovo je zadnji samostalni popis Zasada, svi ostali popisi su u sklopu grada Trebinja.

Ovo nam govori da su ovdje u drugoj polovini XVII stoljeća živjeli muslimani u velikom broju sa bogatim imecima.

Pošto su ovi trebinjski muslimani živjeli na krajini (serhatu), često vode borbe sa pljačkašima i ubicama, odmetnutim domaćim komitima, crnogorskim hajducima i uskocima iz Dalmacije. Ove pustahije često su im palile usjeve u polju, pljačkale i ubijale stanovništvo. Tako prestrašeni oni slabiji su

376 P. Šerović, „Bijela u Boki Kotorskoj, starine i porijeklo stanovništva“, SSK, CV, Beograd, 1954. str. 184.

napuštali svoja imanja i bježali u sigurnija područja. Oni jači i kapriciozniji su bili uporni i ostajali na svojim imanjima, sve do agresije JNA, domaćih i crnogorskih četnika 1992. godine na Bosnu i Hercegovinu, od tada više ovdje nema muslimana, izvršeno je totalno etničko čišćenje.

J A S E N

Jasen se nalazi sjeverno od Trebinja uz regionalni put prema Bileći, Gacku, Foči i dalje prema Sarajevu. Od Trebinja je udaljen oko 7 km sa sjeverne strane brda Leotar.

Na Jasenu je postojao mekteb, koji je služio i kao mesdžid, a podignut je na inicijativu Bega Begovića koji je u njemu bio imam, postoji i danas harem sa dosta očuvanih bašluka, sa epitafima na arapskom i bosanskom jeziku. Mekteb su zapalili domaći četnici 1942. godine u toku Drugog svjetskog rata, kada su muslimani odavde pobjegli, i više se nisu vratili na svoja imanja na bogati i pitomi Jasen.[377]

Jasen se prvi put pojavljuje u popisu stanovništva 1885. godine kao samostalno selo.

Na Jasenu je 1885. godine živjelo 86 muslimana i 102 pravoslavca.

Na Jasenu su 1895. godine živjela 93 muslimana i 116 pravoslavaca.

Na Jasenu je 1910. godine živjelo 109 muslimana i 117 pravoslavaca.

Na Jasenu je 1921. godine živjelo 105 muslimana i 286 pravoslavaca.

Na Jasenu od 1941. godine više nema muslimana, kosovski osvetnici su ih pobili, opljačkali, protjerali i popalili.

Prije Drugog svjetskog rata na Jasenu su živjele sljedeće muslimanske porodice: Begovići, Bijedići i Omerčehajići.

Kao što smo već napisali ovdje od 1941. godine nema muslimana.

D Ž I V A R – T R E B I N J S K I

Dživar (susjestvo) je jedna manja regija ili bolje reći predio koji se nalazi južno od Trebinja na rubu istočnog dijela Popova polja, odnosno Trebinjskog polja, prema Dubrovniku, na granici prema Zupcima, hrvatskoj granici i Konavlima u Hrvatskoj. U ovom području pored Gornjeg i Donjeg Čičeva

377 Islamski glas, Sarajevo, 1836., br. 17; Ejub Kabil detalji iz nove prošlosti, El Hidaje, Sarajevo, 1944., br. 9-10.

razvilo se više sela kao što su: Bihovo, Bugovina, Gora, Poljice, Premišlje, Rasovac, Velja Gora i Zgonjevo.

Sada je ova manja regija trebinjske općine od 1992. godine ostala bez muslimana, a razlog smo napomenuli više puta zašto i kako.

U većini mjesta Dživara trebinjskog u vrijeme osmanlijske vlasti živjeli su muslimani i imali svoje posjede. Poslije Drugog svjetskog rata većina muslimana, pod pritiskom komunističke vlasti koja ih je optuživala da su bili ustaše, napustila je svoja imanja i bježala prema Sarajevu, Tuzli i drugim većim gradovima u Bosni, što je bio i cilj tadašnjeg političkog rukovodstva Trebinja (i tada su ostvarivali Dražinu zamisao - Hercegovina bez muslimana).

GORNJE I DONJE ČIČEVO

Prema prvom poimeničnom osmanskom popisu Hercegovačkog sandžaka od 1475-1477. godine, Čičevo je timar Atmadže iz Uzdina, posadnika tvrđave Počitelj.

Dat je bez ispendže.

Selo ima 13 domova.

Imaju ukupan prihod 1.241 akče.[378]

U Dživarskom polju su se naselili muslimani (muhadžiri) protjerani od Mlečana iz Risna i Herceg-Novog 1684-1687. godine pošto je većina muslimana iz Risna i Herceg-Novog prije progona imala svoja imanja u Čičevu, pa su dolazili ljeti da ljetuju na svojim imanjima.

U Donjem Čičevu su napravili nekoliko kula za odbranu od komita i hajduka, koji su ih često napadali, pljačkali, ubijali i vodili u roblje. Za svoje potrebe su napravili i džamiju u Donjem Čičevu, znači prije 1687. godine, a imali su i svoj harem-groblje, mekteb, gasulhanu i džamijsku čatrnju ispred džamije za potrebe vjernika da mogu uzeti abdest za molitvu. Džamiju su podigli Bešovići, Busuladžići i Kurtagići. Ova džamija je starija od Careve i Osman-pašine u Trebinju. Džamiju i harem još su koristili stanovnici Bihova, Donjeg Čičeva i Rasovca. U haremu ima više bašluka ukrašenih raznim dekoracijama i epitafima, kako na bosanskom tako i na arapskom jeziku.[379]

Imamsku, hatibsku i mualimsku dužnost u Čičevskoj džamiji vršili su kao prvi: Mustafa sin Omerov, Mustafa ef. Zupčević, a posljednji Husein ef. Zupčević i hafiz ef. Bešović.

---

378 A.Aličić, „Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina", Sarajevo, 1985. godine, str. 456 i 500.

379 S. Delić, n. d. str. 131; Preporod, Sarajevo, 1983. br. 7 (303).

U Donjem Čičevu otkrivene su dvije tzv. bajraktarske ploče, što je jedinstven spomenik u Hercegovini. Ploče su dimenzija 80x80x20 cm. Smatra se da je odavde do kraja osmanske vladavine priređivan ispraćaj ratnika, koji su odavde polazili na ratišta. Ovdje su nekada živjele muslimanske porodice: Bešovići, Cvijetići, Durakovići, Erkočevići, Omeragići, Suplikarovići, Zulfikarevići i Zupčevići.

Čičevo se nalazi oko 5 km južno od Trebinja i dijeli se na Donje i Gornje Čičevo. Donje je naseljeno muslimanima, a Gornje pravoslavcima.

U Donjem Čičevu je 1879. godine živjelo 185 muslimana i 17 pravoslavaca.

U Donjem Čičevu je 1885. godine živjelo 207 muslimana i 15 pravoslavaca.

U Donjem Čičevu je 1895. godine živjelo 230 muslimana i 17 pravoslavaca.

U Donjem Čičevu je 1910. godine živjelo 230 muslimana i 18 pravoslavaca.

U oba Čičeva je 1921. godine živjelo 415 muslimana i 649 pravoslavaca.

U popisima u socijalističkoj Jugoslaviji nema Čičeva, čak nema ni veće regije koja okuplja više sela i zaselaka Dživara.

Vjerovatno je i ovo neki znak za istrebljenje muslimana sa ovih prostora. Autori ovog rada se bave kartama cijeli svoj život, pa su primijetili da na topografskim kartama nisu u Trebinju uneseni topografski znakovi muslimanskih džamija i harema, a što je stalna potvrda življenja muslimana na ovim prostorima.

Čičevska džamija je upisana u gr.ul. k. o. Čičevo br. 652/ I. kat. čest. 2.350/I i zaprema površinu sa haremom 15.500 $m^{2.}$ površine.[380]

U ovom dijelu općine Trebinje nalaze se sledeća sela: Bihovi, Bugovina, Donje i Gornje Čičevo, Poljice, Premišlje, Rasovac, Velja Gora i Zgonjevo.

Od agresije na Bosnu i Hercegovinu 1992. godine ovdje više nema muslimana, jer su te godine u cjelini etnički očišćeni.

B I H O V O

Bihovo se nalazi južno od Trebinja, u Trebinjskom polju, udaljeno od općinskog središta oko 4 km vazdušne linije.

Osim stambenih i odbrambenih objekata (kula), u ovom selu su postojali i drugi sakralni, islamski objekti, kao što su džamija, mekteb, harem, gasulhana, čatrnje za vodu, tvrdo zidane odbrambene kule Zulfikarevića i Su-

380 H. Hasandedić, „Muslimanska baština u istočnoj Hercegovini", Sarajevo, 1990 godine str. 252.

plikarevića sa posadama od 1683-1699. godine, kao i Balagića kula iz osmanlijskog vakta.[381]

U Bihovima je otvorena muslimanska čitaonica 1931. godine koja je radila na kulturnom uzdizanju muslimana ovog kraja. Ovo dosta bogato selo su često puta napadali, palili, pljačakali i ubijali njegovo stanovništvo primorski uskoci iz Mletaka, crnogorski hajduci, a najčešće domaće komite. Što se vidi i po kulama koje su zidane radi odbrane sela.

Tako su Mlečani 1689. godine zauzeli Bihovo kao i okolna sela i zaseoke, porušili su i popalili sve kule i gospodarske objekte, zapalili su čak i sve usjeve u polju kada se muslimansko stanovništvo razbježalo, a dobrim dijelom je pobijeno[7].

Dvije godine kasnije 1691. godine Mlečani su upali u zaselak (selo) Volujac gdje je živjelo više muslimanskih porodica i posve ga spalili i odveli u ropstvo mnogo muslimanskog življa. Ovdje je postojala Kusturčića kula. Stanovnici Volujca Balagići i Kusturčići su odselili u Tursku.

U neposrednoj blizini su Zupci (Vrsinje) koji se nalaze jugoistočno od Trebinja, a nalaze se negdje na sredini puta između Dživara i Konavala.

U Zupcima, u Grabu osmanske vlasti su polovinom XIX stoljeća sagradile veliku vojnu kasarnu, kulu i čatrnju. Ovdje je neki Kusturica sagradio han, kulu su imali i Bećiragići.

U Bihovima su živjele sljedeće muslimanske porodice: Alijagići, Bijedići, Budalice, Busuladžići, Hadžovići i Spahići.

U Bihovu su 1879. godine živjela 303 muslimana i 71 pravoslavac.

U Bihovu su 1885. godine živjela 324 muslimana i 62 pravoslavca.

U Bihovu su 1895. godine živjela 334 muslimana i 65 pravoslavaca.

U Bihovu su 1910. godine živjela 333 muslimana i 62 pravoslavca.

U Bihovu je 1921. godine živjelo 355 muslimana i 100 pravoslavaca.

U Bihovu je 1981. godine živjelo 289 muslimana, 235 pravoslavaca, 9 katolika, 8 Jugoslovena i 21 ostalih.

U Bihovu su 1991. godine živjela 304 muslimana, 205 pravoslavaca, 7 katolika, 14 Jugoslovena i 128 ostalih.

381 Gajret, Sarajevo, 1931. godine, str. 68 i 1932. godine, str. 317.

RASOVAC I PREMIŠLJE

Selo Rasovac i Premišlje nalaze se u predjelu Dživara južno od Trebinja oko 5 km vazdušne linije.

U Rasovcu su živjele muslimanske porodice Bešovići i Zupčevići, a u Premišlju Durakovići i Galijatovići.

U Rasovcu je 1879. godine živjelo 106 muslimana i 21 pravoslavac.

U Rasovcu je 1885. godine živjelo 111 muslimana i 23 pravoslavca.

U Rasovcu je 1895. godine živjelo 130 muslimana i 28 pravoslavaca.

U Rasovcu je 1910. godine živjelo 126 muslimana i 30 pravoslavaca.

U Rasovcu su 1981. godine živjela 83 muslimana i 38 pravoslavaca.

U Rasovcu su 1991. godine živjela 82 muslimana i 38 pravoslavaca.

U Premišlju su 1885. godine živjela 22 muslimana i 12 pravoslavaca.

U Premišlju je 1895. godine živjelo 26 muslimana i 14 pravoslavaca.

U Premišlju je 1910. godine živjelo 8 muslimana i 13 pravoslavaca.

Dolaskom Kraljevine Jugoslavije i to malo muslimana bježi iz iz Premišlja jer za njih nije postojao zakon, mogao ih je ubiti kad je ko htio, a da nikom ne odgovara, bili su van zakona i zaštite.

ZGONJEVO

Po prvom poimeničnom osmanlijskom popisu Hercegovačkog sandžaka-vilajeta 1475-1477. godine, timar Zgonjevo pripada Šahinu iz Novog Brda, posadniku tvrđave Počitelj, a timar pripada Trebinju.

Ima 6 domova, ukupan prihod ima 186 akči.[382]

Selo Zgonjevo se nalazi južno od Trebinja oko 6 km.

Ovo selo su Mlečani porušili i popalili 1689. godine, porušili kuće i kule zapalili, čak i usjeve u polju.

U Zgonjevu su živjele sljedeće muslimanske porodice: Ćenanovići, Durakovići i Galijatovići.

U Zgonjevu je 1879. godine živjelo 111 muslimana i 142 pravoslavca.

U Zgonjevu je 1885. godine živjelo 109 muslimana i 76 pravoslavaca.

382 A. Aličić, „Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina“, Sarajevo, 1985. godine str. 499.

U Zgonjevu je 1895. godine živjelo 116 muslimana i 103 pravoslavca.

U Zgonjevu su 1910. godine živjela 84 muslimana i 123 pravoslavca.

U doba osmanske vladavine u svim ovim selima su živjeli muslimani i imali svoje posjede.

Za vrijeme Drugog svjetskog rata muslimani Zgonjeva su protjerani od domaćih četnika, dosta ih je pobijeno, pokretna imovina opljačkana, a nepokretna popaljena i porušena.

Poslije Drugog svjetskog rata malo preživjelih muslimana se vratilo na svoja imanja u pomenutim selima. Agresijom JNA, domaćih i crnogorskih četnika 1992. godine ostatak muslimana je konačno protjeran sa svojih imanja, tako da u ovim selima više ne žive muslimani.

P R I D V O R C I

Ovo mjesto se nalazi oko 4 km južno od Trebinja. Smješteni su u vrlo plodnom kraju kroz koji protiče jedan krak Trebišnjice. Predio je izuzetno bogat, sada se nalaze samo omeđine islamske baštine. Mnoge bogate muslimanske porodice imale su ovdje velika imanja i islamske vakufe.

Od dolaska Osmanlija muslimani su ulagali svoje znanje i trud da unaprijede život u Pridvorcima, pa su tako postali najbogatije selo u trebinjskoj općini. Tako je evidencijom 1916. godine urađen spisak islamskih objekata, prije svega to su džamija, mekteb, gasulhana, harem sa bašlucima i na njima očuvani epitafi kako na bosanskom tako i na arapskom jeziku, londža, Hadžihasanovića kula, te dvije vodenice.

Blizu kule napravljen je bunar. U Pridvorcima je postojao han i ahar i nekoliko kola (dolapa) za navodnjavanje. Ovdje su uglavnom živjeli izgnanici (muhadžiri) iz Herceg-Novog i Risna, a to su Bračkovići i Ćatovići. Pored svega ovdje je bilo mnogo gospodarskih objekata koji su opljačkani i porušeni 1992. godine prilikom agresije na Bosnu i Hercegovinu.

U Pridvorcima je bila čuvena Hadžihasanovića mahala, sa velikom kulom, koju je 1915. godine srušila vojska Kraljevine Jugoslavije,kasnije je popravljena, a 1943. godine četnici su je srušili do temelja.

U samim Pridvorcima su živjele sljedeće muslimanske porodice: Bračkovići, Bučuci, Ćatovići, Fajčihasići, Gatačkići, Hadžihasanovići, Hadžimešići, Mujčinagići i Viđeni.[383]

Neki Hasan je u Pridvorcima imao timar 1711. godine od 4.417 akči, a Mustafa Ćatović kuću i imanje.

383 STK, str, 36,93, 100 i No 282; Salnama za 1304 (1886.) godinu.

Osman-paša Resulbegović je podigao 1716-1718. godine tvrđavu iznad Pridvoraca na brdu Hum.[384]

Hajduci iz Crne Gore i uskoci iz primorja sistematski su uništavali muslimansku imovinu, a posebno su bili revnosni kod uništavanja muslimanskih vjerskih objekata, odbrambenih kula i stambenih objekata, jedan dobar dio naroda su pobili, ostalo su protjerali.

Ostatke etničkog čišćenja, urbicida i genocida dovršili su domaći i crnogorski četnici 1941-1945. i na žalost agresijom na Bosnu i Hercegovinu koju je napravila JNA, domaći i crnogorski četnici 1992. godine muslimani su protjerani. Od tada ovdje više nema muslimana, kao i u cijeloj istočnoj Hercegovini, jer su genocidno očišćeni.

Treba znati da Pridvoračku džamiju nije radio jedan vakif, već više njih, kao i u Donjem Čičevu. Vakifi su ovdje porodice Bračković, Bučuk, Ćatović, Gatačkić, Hadžihasanović i Viđen, što je rijedak, ali i čest slučaj.

Vakuf Pridvorske džamije imao je 1913. godine jedan dućan, vinograd, gasulhanu i harem da bi se sam izdržavao.

Među navedenim porodicama poznata je porodica Hadžihasanovića koji su u Pridvorce došli kao muhadžiri kad su bili protjerani iz Herceg-Novog i Risna.

Kuću i posjed u Herceg-Novom Mustafe Hadžihasanovića mletački general Korner dao je Vicku Skurli, svom činovniku u Herceg-Novom.

Po popisu iz nekoliko perioda vidjet ćemo kakva je bila struktura stanovništva po etničkom sastavu.

U Pridvorcima je 1879. godine bilo 355 muslimana i 229 pravoslavaca.

U Pridvorcima je 1885. godine bilo 257 muslimana i 263 pravoslavca.

U Pridvorcima je 1895. godine bilo 249 muslimana i 297 pravoslavaca.

U Pridvorcima su 1910. godine bila 274 muslimana i 318 pravoslavaca.

U Pridvorcima su 1921. godine bila 223 muslimana i 352 pravoslavca.

U Pridvorcima je 1981. godine bio 131 musliman, 241 pravoslavac, 13 Jugoslovena i 18 ostalih.

U Pridvorcima je 1991. godine bilo 158 muslimana, 231 pravoslavac, 13 Jugoslovena i 17 ostalih.

Ovdje više nema muslimana-Bošnjaka iz već navedenih razloga za ostala naselja istočne Hercegovine.

384 H. Hasandedić, „Muslimanska baština u istočnoj Hercegovini“, Sarajevo, 1990. godine str. 257-259.

U S K O P L J E

Po poimeničnom osmanlijskom popisu Hercegovačkog sandžaka od 1475-1477. godine, Uskoplje je timar ćehaje Alije, posadnika tvrđave Počitelj.

Aliji je dat bez ispendže, timar pripada Trebinju.

Ima 6 domova, 2 neoženjena, ukupan prihod sela iznosi 246 akči.

Selo Uskoplje nalazi se južno od Trebinja. Nekada je to bila željeznička stanica uskotračne pruge Sarajevo-Hum- Uskoplje-Nikšić, Sarajevo-Uskoplje-Dubrovnik i Sarajevo-Hum-Zelenika. Uskoplje je udaljeno od Trebinja oko 20 km.

Ovdje su od prvih dana osmanske vladavine živjeli muslimani, a Osmanlije su Uskoplje zauzeli u oktobru 1465. godine.

Uskoplje je pripadalo Hercegovačkom sandžaku sve do austrougarske okupacije Bosne i Hercegovine 1878. godine.

U Uskoplju je postepeno uništavano sve ono što bi posjećalo na islamsku kulturu, te se ništa ne zna o sudbini uskopljanskih muslimana.

Pouzdano se zna da je Sulejman Fetahagić, sin Jusufov, imao posjede u Uskoplju 1867. godine.[385]

M O S T A Ć I

Džemat Mostaći se nalazi zapadno od Trebinja, na starom putu za Ljubinje, oko 2 km od Trebinja.

Od islamskih objekata u Mostaćima su bili: mesdžid, mekteb, gasulhana, tri harema-groblja, namaz-taš i nekoliko vakufskih njiva.

Mesdžid kao centralni islamski spomenik u Mostaćima bio je lociran u Fetagića mahali, a sagrađen je 1866. godine.

Muslimanske familije Fetagići i Hadžiahmetovići imali su u Mostaćima londže (ljetnikovce-vikendice) i kule, a nedaleko u Gomiljanima su se nalazile dvije kule.[386]

U Mostaćima je najbrojnija porodica bila Šabanagića koja je sagradila kameni most na dva luka preko potoka Bare ispod Mostaća i dva velika bunara za vodu.

385 Tomo Popović, „Turska i Dubrovnik u XVI veku“, Beograd, 1973. godine, str. 226.

386 H. Hasandedić, „Muslimanska baština u istočnoj Hercegovini“, Sarajevo 1990. godine str. 266-271.

Da su ovo veliko selo naseljavali muslimani vidi se po porodicama koje su ovdje živjele: Cvjetići, Fetahagići, Hadžiahmetovići, Hadžismajilovići, Resulovići, Salihovići, Šabanagići i Više. To su familije koje su polovinom XVII stoljeća doselile u Mostaće iz Risna, Herceg-Novog i ostalih mjesta sadašnjeg crnogorskog primorja.

Šabanagići kao ugledna i bogata porodica imali su i svoj harem-groblje „Šabanagića mezari" u kome je i mezar nekog Kučuk Alije i Omera Šabanagića koji je bio više godina muhtar (predsjednik mjesne zajednice) u ovom naselju.

Koncem osmanske vladavine većina Šabanagića je odselila u Tursku.

Radi uvida da su u Mostaćima živjeli muslimani, govori pored ostalog i veliki broj vakufa, koje je uvakufio Mušan-aga Cvijetić, a to su dvije bare-livade u Mostaćima, dvije njive, vinograd i čair koji zaprema površinu od 14.800 m^2. Ovaj vakif je umro 1922. godine.

Za života je Mušan-aga uvakufio i dućan u Trebinju i zemlju u Policama. Da je ovo bilo značajno muslimansko naselje potvrđuje i nalaz „namaz-taša" u bašči Mustafe Fetahagića.

To je ploča 130x75x20 cm koja ima oblik pustećije i okrenuta je prema Kibli (Ćabi). Ovu ploču su postavili braća Salih ef. i Jusuf ef. Fetahagić, koji su kad bi radili u bašči na njoj klanjali.

Ploča predstavlja jedinstven islamski spomenik u Hercegovini.[387]

Iz jednog hudžeta trebinjskog kadije saznaje se da muslimani Mostaća žive na granici i da su stalno napadani od uskoka i hajduka, bilo onih iz Dalmacije ili onih iz Crne Gore.

Zbog te nesigurnosti bili su prisiljeni na stalna iseljavanja. Posebno se to odrazilo u Drugom svjetskom ratu 1941-1945. i 1992. godine kada su JNA, domaći i crnogorski čenici izvršili agresiju na Bosnu i Hercegovinu i etnički očistili muslimane iz cijele istočne Hercegovine.

Ovog puta je bilo dosta ubijenih, a njihova cijela imovina opljačkana i porušena.

U Mostaćima je 1879. godine živjelo 217 muslimana i 248 pravoslavaca.

U Mostaćima je 1885. godine živjelo 228 muslimana i 246 pravoslavaca.

U Mostaćima je 1895. godine živjelo 225 muslimana i 259 pravoslavaca.

Mostaći su 1910. godine postali dio grada Trebinja i pisani su kao gradsko područje.

Isto tako po prvom popisu stanovništva u Kraljevini Slovenaca-Hrvata-Srba 1921. godine Mostaći su ušli u zajednički popis sa gradom Trebinjem.

387 H. Bračković, n. d. str. 30; Danilo Tunguz Perović, odjek nevesinjske puške 1875, Sarajevo, 1923, str. 42.

LJUBOMIRSKA NAHIJA I TREBINJSKA BRDA ŽUPA LJUBOMIR

U okviru ljubomirske nahije i trebinjskih brda, tokom stoljeća formirano je više od 40 sela i još više zaselaka. Međutim ovdje ćemo pokušati objasniti predmet ovog rada kroz događaje u nekoliko karakterističnih naselja, kao što su sama župa Ljubomir, te sela Podglivlje,Turovi i Trijebovi.

Planinski tereni sjeverno od Trebinja predstavljaju srednjevjekovnu župu Ljubomir. Tereni ove župe na sjeveru i sjeverozapadu graniče sa terenima općine Bileća i Ljubinje. Najviše sela i zaselaka razvilo se na obodu Ljubomirskog polja koje je dimenzija 10,5x0,5-1,5 km.

U srednjem vijeku i u vrijeme osmanske vladavine ovuda je prolazio karavanski drum: Dubrovnik-Trebinje-Bileća-Gacko-Foča-Sarajevo-Carigrad (Istanbul). Osmanlije su ovu župu zauzeli 1465. godine i bila je tokom vremena u sastavu nekoliko kadiluka: Fočanskog, Blagajskog, Novskog, Ljubinjskog i Trebinjskog kadiluka u Hercegovačkom sandžaku.

Najvjerovatnije da su prvi muslimani došli kao spahije i janičari, a njihov broj se povećavao prelaskom bogumila-krstjana, na islam.

Ovdje su veoma česte nekropole krstjansko-bogumilskih stećaka, što govori da su do dolaska Osmanlija bogumili bili brojni. Dalje povećanje muslimana vršeno je doseljavanjem muslimana iz primorja.

Puno je primjera da su još davno muslimani živjeli u ljubomirskoj župi i imali svoje posjede, vakufe i dr. U župi Ljubomir navest ćemo samo neke: Godine 1573. u Ljubomiru je boravio Deli Gazi Hasan-paša Predojević, tad je 14. maja iz Ljubomira slao izaslanika Pavla Bridovića u Dubrovnik, koji je špijunirao Austriju za Hasan-pašu Predojevića.[388]

Polovinom XVII stoljeća u ovoj župi i regiji trebinjskih brda je živjelo više muslimanskih porodica.

U trebinjskim brdima je bilo 1858. godine 13 muslimanskih kuća.

Da je ovdje bio duboko ukorijenjen islam kazuju sljedeće činjenice: više muslimanskih porodica iz Trebinja i okoline imali su u ovoj župi kuće, kule, mlinove, čatrnje i zemlju.

Tako su Salih Alečković i sinovi Huseinovi još 1867. godine imali kuće u Podglivlju, kao i posjede u Zvijerini i kulu u Ljubomiru. Hajdarhodžići su imali zemlju u Mirilovićima itd.

388 Dr. Aleksa Ivić, „Pisma Hasan-paše Hercegovačkog iz 1573. godine," SSKA, Beograd, 1910, XLIX drugi razred, 42, str. 22

Dizdarevići iz Trebinja imali su kuću u Podglivlju, tako su širom ove župe imali svoja imanja Šabanagići iz Mostara, Šehovići, Salihovići i dr. iz Trebinja.[389]

Stalna zastrašivanje i nasrtaji od komita, hajduka i uskoka, ubijanje, pljačke i paljevine tjeralo je muslimane na iseljavanje iz istočne Hercegovine. Tako su su primorski uskoci 1661. godine upali u ovu župu i pobili dosta muslimana.

Tom prilikom u roblje su odveli Ahmeda, Aliju i Hasana Ramadanovića, Sulejmana Ratića, Zafera Suljevića. Isto tako iz Turova i trebinjskih brda odveli su Ahmeda, Arslana, Mahmuda, Ćerima i Rahima i prodali ih u Napulju u Italiji kao roblje.

Navedeni popis ukazuje na odvedeno roblje u Boku kotorsku od 9. maja do 15. juna 1661. godine.[390]

Mlečani su u jesen 1689. godine u jednom napadu porušili kuće, kule, zapalili sve usjeve u Podglivlju i okolini Trebinja.

Radi svega navedenog ovdje je život muslimana bio nemoguć, pa su se morali iseljavati iz ove župe.

Stalno su ih napadali uskoci, hajduci i domaći i komiti, a oni su se branili iz kula i kuća, a postepeno su se iseljavali na sigurnija mjesta za svoje porodice.

U dva nedatirana dokumenta u XVII stoljeću piše da su uskoci iz primorja počinili veliko nasilje i pljačku u ovoj nahiji i župi kada su otjerali u ropstvo 30-40 muslimana i ubili Muhameda Musića.

P O D G L I V L J E

Po prvom poimeničnom, osmanlijskom popisu Hercegovačkog sandžak-vilajeta 1475-1477. godine, timar pripada Doganu iz Nikopolja, posadniku tvrđave Počitelj.

Dodijeljen je bez ispendže.

Timar pripada Trebinju.

Ima ukupan prihod od 856 akči.[391]

389 H. Hasandedić, „Muslimanska baština u istočnoj Hercegovini“, Sarajevo, 1990. godine, str. 271-275.

390 Dr. Aleksandar Solovjev, n. d. str. 159 i 162; V. Korać, n. d. str. 435.

391 A. Aličić, „Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina“, Sarajevo, 1985. godine, str. 498.

Ovo naselje se nalazi sjeverozapadno od Trebinja oko 12 km vazdušne linije ili putem od Trebinja preko Parojske Njive, Begovića Kule, Turana i Šarana.

Kao i Turani, Podglivlje pripada ljubomirskoj nahiji i trebinjskim brdima (Rudinama) u kojima je živjelo muslimansko stanovništvo, koje nose prezimena isto kao oni u Turovima.

Osmanlije su kao što smo naveli zauzeli nahiju Ljubomir 1465. godine u kojoj se nalazi i selo Podglivlje, gdje su zatekli bogumilsko stanovništvo, koje je ubrzo prešlo na islam i prihvatilo novu vjeru.

Da su ovdje u velikom broju živjeli krstjani-bogumili svjedoče i brojne nekropole stećaka u okolini svih naselja u ljubomirskoj župi.

Zbog čestih napada mletačkih uskoka, crnogorskih hajduka i domaćih komita život za muslimane je ovdje bio nesiguran, kao i u cijeloj istočnoj Hercegovini.

Tako su mletački uskoci u jesen 1689. godine upali u Podglivlje, kao i u okolna sela, popalili i porušili sve kuće i kule, a sve usjeve u polju zapalili.

Ovi napadi su se ponavljali svakog ljeta, kada usjevi prispiju za žetvu u ljubomirskoj nahiji, onda Mlečani, Morlaci i crnogorski hajduci haraju ovim krajevima.

Ovo je bila zvanična politika tadašnjih crnogorskih vlasti i Mletačke republike da se muslimani protjeraju sa ovih prostora.[392]

Česta su bila ubistva muslimana, pa su tako zaplašeni napuštali svoja imanja na koja su se naseljavali domaći pravoslavci i Crnogorci, jer je uvijek bila borba za obradivu zemlju koja život znači u Crnoj Gori i Hercegovini.

Iz nekih drugih mjesta Hercegovine muslimani su imali svoja imanja u ljubomirskoj župi, na koja su dolazili prema potrebi.

Tako su Dizdarevići iz Trebinja imali kuće i zemlju. Još su u ovoj župi imali svoja imanja: Begovići, Šabanagići, Planjani, Šehovići. Mustafa Ćerimagić je imao u Podglivlju kulu.

Begovići su 1678. godine također imali kulu, do austrougarske okupacije 1878. godine postojao je i harem kao i u svim drugim naseljima ljubomirske župe i trebinjskih brda (Rudina). I ovdje na pomenutim prostorima se dogodilo potpuno iseljenje muslimana radi nemogućnosti preživljavanja, jer im je skoro svakog ljeta paljena ljetina, kuće i drugi gospodarskii objekti. Bili su primorani na iseljavanje u sigurnija područja osmanske carevine.

392 K . Jirašek, „Die Hendelstvassen und Bergveke von Srbien und Bosnien nalvend desr Mittloites", Prag 1879. str.22.

Prema nekim popisima stanovništava, u župi Ljubomir je još dugo bilo muslimana.

U Podglivlju je 1879. godine bilo 8 muslimana i 76 pravoslavaca.

U Podglivlju je 1885. godine bilo 6 muslimana i 91 pravoslavac.

U Podglivlju su 1895. godine bila 3 muslimana i 87 pravoslavaca.

To su bili posljednji muslimani u Podglivlju, više se ne pojavljuju u sljedećim popisima stanovništva.

To znači da su muslimani odavde otjerani dolaskom Kraljevine Jugoslavije.

T U R A NJ

Turanj se nalazi 11 km vazdušne linije, sjeverozapadno od Trebinja, ili oko 15 km putem. Nalazi se na planinskoj visoravni trebinjskih brda (Donja Rudina).

U ovom selu je živjelo dosta muslimanskih porodica, čiji se broj mijenjao s vremenom u zavisnosti od buna, upada Morlaka, uskoka, hajduka i domaćih pljačkaša palikuća, pa i ubica, što je u ovim krajevima toga vakta bila redovna pojava. Nekada je ovdje živjelo oko 100 muslimanskih porodica, dok je na području trebinjskih brda bilo između 65-70 domaćinstava.

Ovdje su u Turanju živjele sljedeće muslimanske porodice: Begovići sa Begovića kule, Ćerimagići, Glavinići iz Glavinića, Ramići iz Lončara i Donjih Turova, Nikontovići iz Nikontovića, Hajdarevići, Kafedžići, Malkoči i Šarani iz Šarana.

Još su tu živjele Breke, Bulići i Klepići koji su živjeli u Gornjim Turovima. Ipak su bili najbrojniji Begovići (23 porodice).[393]

Polovinom XIX stoljeća dosta muslimanskih porodica odselilo je u Dabarsko polje bježeći ispred stalnih napada hajduka i domaćih komita na muslimanska sela.

Da su turanjske i okolne zaseoke naseljavali muslimani, pored navedenih porodica potvrđuju i sljedeći podaci: u Turanima je 1907. sagrađen mekteb, mesdžid i mualimova kuća, u ovaj mekteb su dolazila djeca iz trebinjskih brda.

Tu je još ranije postojao harem-groblje, kuće, čatrnje i ostali gospodarski objekti. Mualimsku dužnost do Prvog svjetskog rata 1914 vršili su Husein

393 H. Hasandedić, „Muslimanska baština u istočnoj Hercegovini“, Sarajevo, 1990. godine, str. 275-278.

ef. Durić i Husein ef. Hasić. Pred Drugi svjetski rat imam i mualim bio je Husein ef. Zupčević.

Dalju potvrdu da su ovdje živjeli muslimsni daju i mjesni toponimi: Agovina, Hodžin do, Muhamedove doline, Selimov do i dr. Dalje svako selo i zaseok oko Turanja za osmanskog vakta imalo je svoje odbrambene kule i hareme-groblja.

U Drugom svjetskom ratu 1941-1945. godine srušeni su od strane četnika svi islamski objekti, kuće, kule, mesdžid, mekteb, pa čak i haremi.

Uništen je svaki trag muslimanske baštine, strpljivo izgrađivan u preko 415 godina osmanske vladavine na ovim prostorima. Ono što je preostalo uništili su prilikom agresije JNA, domaćih i crnogorskih četnika 1992. godine.

Tamo više nema muslimana od agresije na BiH 1992. godine.

Pogledat ćemo neke popise stanovništva na prostoru trebinjskih brda.

Nadalje će biti prikazani popisi stanovništva sela gdje su živjeli Bošnjaci ljubomirskih brda: Glavinići, Grbeši, Lomači, Malkoči, Šarani i Trnovice.[394]

U Glavinićima je 1879. godine živjelo 18 muslimana.

U Glavinićima je 1885. godine živjelo 16 muslimana i 14 pravoslavaca.

U Glavinićima je 1895. godine živjelo 25 muslimana i 17 pravoslavaca.

U Glavinićima je 1910. godine živjelo 35 muslimana i 15 pravoslavaca.

Od Drugog svjetskog rata 1941-1945. godine ovdje više ne žive muslimani, jer je nad njima i njihovom imovinom izvršen zločin od ustanika-četnika.

U Grbešima je 1879. godine živjelo 29 muslimana i 107 pravoslavaca.

U Grbešima je 1885. godine živjelo 35 muslimana i 125 pravoslavaca.

U Grbešima su 1895. godine živjela 32 muslimana i 141 pravoslavac.

U Grbešima je 1910. godine živjelo 38 muslimana i 148 pravoslavaca.

Od četničkog zločina 1941. godine nad muslimanskim življem u Grbešima više ne žive muslimani.

U Lomači je 1879. godine živjelo 17 muslimana.

U Lomači je 1885. godine živjelo 17 muslimana.

U Lomači su 1895. godine živjela 23 muslimana.

U Lomači je 1910. godine živjelo 29 muslimana.

394 H. Hasandedić, „Muslimanska baština istočne Hercegovine", El Kalem, Sarajevo, 1990. str. 275-277.

U Lomači su 1981. godine su živjela 4 muslimana.

Početkom Drugog svjetskog rata su protjerani u muhadžirluk, vratila se bila samo jedna porodica i 1992. godine je protjerana iz Lomače od četnika.

U Malkoćima su1879. godine živjela 4 muslimana i 25 pravoslavaca.

U Malkoćima je 1885. godine živjelo 12 muslimana.

U Malkoćima je 1895. godine živjelo 16 muslimana.

Poslije ovog popisa Malkoči se više ne pojavljuju u popisima stanovništva, vjerovatno su priključeni nekom drugom selu.

U Šaranima je 1879. godine živio 41 musliman.

U Šaranima je 1885. godine živjelo 66 muslimana.

U Šaranima je 1895. godine živjelo 58 muslimana.

U Šaranima je 1910. godine živio 51 musliman.

Početkom Drugog svjetskog rata muslimani su iz ovog sela od četnika pobijeni, opljačkani, popaljeni i protjerani u izgnanstvo.

Poslije Drugog svjetskog rata u selo se vratila samo jedna porodica.

Poslije agresije JNA, crnogorskih i domaćih četnika ovdje više nema muslimana.

U Trnovcu su 1879. godine živjela 54 muslimana i 61 pravoslavac.

U Trnovcu je 1885. godine živjelo 58 muslimana, 75 pravoslavaca i 3 katolika.

U Trnovcu je 1895. godine živjelo 77 muslimana i 68 pravoslavaca.

U Trnovcu je 1910. godine živjelo 88 muslimana i 81 pravoslavac.

U Turanjima je 1879. godine živjelo 37 muslimana i 16 pravoslavaca.

U Turanima je 1885. godine živjelo 27 muslimana i 26 pravoslavaca.

U Turanima je1895. godine živjelo 68 muslimanai 15 pravoslavaca.

U Turanima su1910. godine živjela 52 muslimana i 19 pravoslavaca.

U sledećem popisu džemata-općine trebinjskih brda stanje je sljedeće:

Prvi popis u Kraljevini Slovenaca, Hrvata i Srba dao je skupni zbir trebinjskih brda.

U Brdima je 1921. godine živjelo 345 muslimana i 271 pravoslavac.

Početkom Drugog svjetskog rata iz svih ovdje nabrojanih sela trebinjskih brda muslimani su uglavnom pobijeni, opljačkani, popaljeni i protjerani, uglavnom se nije imao ko vratili poslije oslobođenja 1945. godine na svoja ognjišta, definitivno su etnički očišćeni.

TRIJEBOVI

Trijebovi se nalaze oko15 km vazdušne linije sjeverozapadno od Trebinja.

Osmanlije su ovo selo zauzeli kada i ljubomirsku župu, u čijem su se okviru nalazili 1465. godine i Trijebovi. Prvi muslimani u Trijebovima, kao i u cijeloj župi Ljubomir bili su osvajači spahije i janjičari. Povećanje broja muslimana je došlo prelaskom bogumila-krstjana i hrišćana na islam, te kasnije doseljavanjem muslimana iz Herceg-Novog, Risna i okoline kada su ove gradove zauzeli Mlečani.

Još davne 1858. godine u Trijebovu je bilo 13 muslimanskih kuća?.

Neke muslimanske porodice imale su u XIX stoljeću kuće, mlinice, kule, čatrnje, zemlju i dr.

U Župi Ljubomir i trebinjskim brdima razvilo se preko 40 sela i zaselaka od kojih su u mnogim živjeli muslimani, a u nekim su bili miješani sa pravoslavcima.

Tokom zadnjih stoljeća, tokom buna i ratova, zuluma uskoka, hajduka i komita, a naročito četnika 1941-1945. godine i agresijom na ovaj prostor 1992. godine izvršen je potpuni genocid. Tamo više nema muslimana-Bošnjaka.

POPOVO POLJE

Popovo polje zauzima jugozapadni dio teritorija općine Trebinje. Ovo polje predstavlja tektonsku depresiju oivičenu planinama. Dužina polja iznosi preko 30 km, s prosječnom širinom 300-400 metara i spada u veća kraška polja Balkanskog poluotoka. Pruža se od Turkovića na sjeverozapadu do Zgonjeva na jugoistoku.

Jugoistočnim dijelom Popova polja prolazio je karavanski put, koji vodi od Dubrovnika preko Ljubinja i Stoca i dalje prema Mostaru i Bosni. Od 1901. godine do 1976. godine južni dijelom polja je prolazila uskotračna željeznička pruga, koja je povezivala Dubrovnik, Nikšić i Zeleniku sa Sarajevom, odatle sa cijelom Evropom.

Osmanlije su Popovo polje zauzele 1465. godine mnogo prije nego su zauzeli cijelu istočnu Hercegovinu. Prije septembra, 1467. godine Popovo su napadali vojnici hercega Vlatka, sina hercega Stjepana i pljačkali. Popovo polje za osmanske vladavine bilo je u sastavu kadiluka Gabela, Ljubinje, Stolac i Trebinje sve do austrougarske okupacije 1878. godine.[395]

395 Nedim Filipović, „Pogled na osmanski feudalizam (sa naročitim osvrtom na agrarne odnose), Godišnjak, Di; BiH, Iv, Sarajevo, 1952, str. 55-57 i 63.

Prvi muslimani u Popovu polju, kao i u drugim krajevima istočne Hercegovine, bile su spahije i janičari koji su došli sa Osmanlijama. Broj muslimana se stalno uvećavao prelaskom domaćeg, posebno bogumilskog-krstjanskog i manje hrišćanskog stanovništva na islam. Postoji dosta dokaza da su muslimani živjeli diljem Popova polja, kao naprimjer: neki Mustafa, zaim iz Popovog polja, molio je dubrovačkog kneza da iz zatvora pusti Iliju Burlicu, za koga tvrdi da je pošten čovjek. Zatim mnogi muslimani su imali timare u Popovom polju. Tako je neki Hajdar imao timar u selu Čavaš, koji je 1714. godine prodao Abdulahefendiću Mehmedu. Ovaj ugovor su potpisali svjedoci Osman-beg, sin Dervišov, Hasan, sin Mehmedov, Abdulah Kajtazin i dr.[396]

U jednom dokumentu 1766. godine spominju se i neki stanovnici Popova kao što su: Salih-beg Zaima Popova, Osman Čelebić, Mustafa-baša Čolak, sin Hajdar-begov, Ali-beg, sin Jašar-begov, Mula Sulejman, sin Mehmedov i Ibrahim-aga, sin Jusufov, svi iz Dračeva i Mustafa ef. Karahodžić iz Mišljena (općina Ljubinje).[397]

Mnogobrojne muslimanske porodice su živjele u Popovom polju od dolaska Osmanlija do nestanka, uglavnom u Drugom svjetskom ratu, pomenut ćemo njihova prezimena, kroz opis pojedinih sela i zaselaka u daljem tekstu.

Oko 1624. godine u Popovom polju egzistiralo je preko 50 sela i zaselaka, sa više od 800 muslimanskih domaćinstava (kuća). Godine 1858. u općini Popovo muslimanska sela su bila Dračevo, Drijenjani, Dubljani, Grmljani, Mrkonjići, Orašje, Poljice, Sedlari, Strujići i Veličani, a u još preko 20 sela muslimani su živjeli u mješovitim sa pravoslavcima i katolicima. U većini ovih sela od početka osmanske uprave muslimani su bili većinsko stanovništvo, što se vremenom mijenjalo u korist pravoslavnog i katoličkog življa. Takva sela u Popovu su: Kotezi, Čavaš, Čvaljina, Do, Donji, Zelenkovac, Dvrsnica, Galičići, Hotonj, Hutovo, Ravno, Trebimlja, Trničina, Tulji, Velja Međa, Zavala i dr. Naročito su veće populacije muslimana u vrijeme prvih stoljeća osmanske vladavine živjele u selima trebinjske općine, u Zupcima, Ušću, Klobuku, Grančarevu, Lastvi, Nudolu, Skočigrmu, ali su se brzo praznila od muslimana, a punila pravoslavcima. To je vjerovatno zbog toga što su muslimani imali dosta plodne zemlje i vode u dolini Trebišnjice i nalazili se na glavnom putnom pravcu, pa su bila privlačna ruralnom pravoslavnom stanovništvu iz trebinjskih brda i Crne Gore.

Ovo povećanje pravoslavnog stanovništva vršeno je silom i strahom, pomoću domaćih komita, crnogorskih hajduka i primorskih uskoka. Pomenute ubice, pljačkaši i palikuće su često napadali muslimanska sela, sijale strah među muslimanskim življem, često puta su odvodili zarobljene muslimane

396 Hristfor Mihajlović, „Popovo u Hercegovini“, GZM, I, Sarajevo. 1889. str. 14; . karić, podaci... str. 65.

397 GHB, br. 1274; Dr. Franjo rački, „Prilozi za geografskostatistički opis Bosanskog pašaluka“, starine, 14. Zagreb, 1882. godine, str.179; H. Kreševljaković, Kapetanije str. 249.

u roblje , a ovi su poslije takvih napada bježali i tražili spas u sigurnijim područjima Bosne i Hercegovine, a najviše su selili u današnju Tursku. O ovim i sličnim slučajevima u istočnoj Hercegovini postoji obilna literatura, dokumenti i dokazi.

Pored većih sela Dračeva i Koteza, u Popovu se razvilo i desetine sela u kojima su povremeno živjeli muslimani i imali svoje kuće i imanja. U vrijeme osmanske uprave većina tih sela su bila čisto muslimanska. O ovome svjedoče mnoge omeđine njihovih kuća, kula, džamija, mekteba, mesdžida, harema-grobalja, toponima, čatrnja, česmi, kamenih mostova zidanih na ćemr.

U gruntu su čifluci muslimana koji su živjeli u drugim mjestima u Hercegovini. Isto za svako selo postoje i dokazi muslimanskih porodica vlasnika imanja u svakom selu.

Među uskocima najkrvoločniji su bili Senjani, pa je njihovim upadima nastajala panika (ferjatu-figan) i bježanje na sve strane, te se mnogi od njih više nisu nikada vratili, već su ostajali u Ljubinju, Stocu, Mostaru, Trebinju i drugim nešto sigurnijim mjestima u unutrašnjosti BiH.

Uskoci su se iskrcali kod Stona 1537. godine i opljačkali muslimanska selo Orahovo i načinili veliki pokolj u Popovom polju nad muslimanima i opljačkali njihovu imovinu.

U februaru mjesecu 1571. godine uskoci su preko dubrovačke teritorije ponovo „provalili" u Popovo polje, opljačkali više sela i vratili se u primorje u Slano.[398]

Od 8. 09. do 6. 10. 1603. godine uskoci su ponovo upadali u Popovo i u selu Čavaš počinili veliko nasilje (garet) nad muslimanima, sve su opljačkali, popalili i porušili. Tada su iz Čavaša odveli dosta roblja, najviše žena i djece.

Godine 1640, 16. novembra do 14. decembra, uskoci su odveli u ropstvo čak i 34 hrišćana, iz reda raje, jer nisu mogli zarobiti muslimane, a njima je bio važan novac, prodali su ih na trgovima Italije.

Ponovo uskoci upadaju u Popovo polje 1663. godine kada ubijaju 5 muslimana, a zatim 1667. godine, pored pljačke i paljevine, odveli su troje muslimana u roblje.

Stalni zločinački upadi uskoka iz Dalmacije, hajduka iz Crne Gore i domaćih komita uticalo je na rapidno smanjivanje muslimanske populacije u Popovom polju.

Posebno je intenziviran atak na muslimane tokom Hercegovačkog ustanka 1875-1878. godine, kada je don Ivan Musić, katolički župnik u Ravnom, postao ustanički vojvoda i poveo katolički svijet u borbu za konačno

398 V. Vinaver, „Senjski uskoci i Venecija do Kiparskog rata", Istorijski glasnik, Beograd, 1973.

oslobođenje katolika od Osmanlija (čitaj etničko čišćenje Popovog polja od domicilnih muslimana).

Za vrijeme ovog ustanka mnogo je muslimana u Popovom polju ubijeno.

Većina muslimanskih sela je spaljena i porušena, a ostatak preživjelih muslimana je pobjegao i odselio uglavnom u Tursku.

Godine 1938. u Popovom polju je bilo još 25 muslimanskih porodica ili 1,7%, tadašnjeg stanovništva u Popovom polju.

Za vrijeme osmanske uprave u cijelom Popovom polju postojale su samo dvije džamije: u Dračevu i Kotezima.

U Drugom svjetskom ratu četnici su pobili ostatak muslimana, dok je manji dio pobjegao ispod četničkog noža, pa više u Popovu ne žive muslimani.

Važno je navesti i to da se do agrarne reforme 1919. godine skoro cijelo Popovo polje gruntovno nalazilo u vlasništvu muslimana, koji su već tada živjeli u Mostaru, Stocu, Ljubinju, Nevesinju,Trebinju, Sarajevu, a većina u Turskoj, Albaniji i Sandžaku.

D R A Č E V O

Dračevo se nalazi sjeverozapadno od Trebinja oko 25 km putem prema Ljubinju i Stocu.

Nekad kasaba Dračevo, sada manje selo, po prvom poimeničnom popisu Hercegovačkog sandžaka-vilajeta 1475-1477. godine je timar Mehmeda, sina Dogana, posadnika tvrđave Počitelj, timar pripada Popovom polju.

Selo ima 15 domova, 1 neoženjenog.

Ukupan prihod sela iznosi 1.288 akči.[399]

Za vrijeme osmanske uprave Dračevo je bilo muslimansko mjesto. Ovdje su živjele sljedeće muslimanske porodice:

Bakirbegovići, Bakušići, Čelebići, Dautovići, Drače, Gluhići, Grbe, Jašarbegovići, Kadribegovići, Kapići, Madžari, Spahići, Dejanovići, Mustafini sinovi, Mustafa je bio kršćanin koji je prešao na islam.[400]

Madžarima samo prezime govori da su se u Dračevo naselili iz Mađarske.

399 A. Aličić, „Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina", Sarajevo, 1985. godine, str 492.

400 M. Filipović i Lj. Mičović, n.d. str. 71-72. iz knj.H. Hasandedića „Muslimanska baština istočne Hercegovine". E l Kalem, Sarajevo, 1990.

Cijelo Dračevo za osmanske vladavine nalazilo se u posjedu sedmorice (7) begova.

Jedan od predaka ovih begova sagradio je u Dračevu 1762. godine džamiju, gasulhanu, mekteb, čatrnju i nekoliko dućana.

Osim ovih objekata u Dračevu su postojali i veliki harem i sedam kula. Dračevo je za osmanske vladavine bilo veće mjesto-kasaba koje je imalo trg (mejdan), mahale, trgovine, stambene objekte i dr.

U određeno godišnje doba na trgu-mejdanu održavali su se vašari-panađuri, gdje se trgovalo sa stokom i ostalom robom.

Da je zaista ovdje postojao trg saznajemo iz jedne murasele (naredbe) kojom ljubinjski kadija Alija 1787. godine naređuje Mustafi Jašarbegoviću iz Dračeva da ne ometa Murat-bega koji smjera graditi kuću na trgu kod džamije.[401]

Kako je Dračevo blizu hrvatske granice, od početka osmanske vladavine stalno su vršili upade u ovo bogato selo uskoci iz Dalmacije, crnogorski hajduci, ali u dosluhu sa domaćim komitima.

Stalna pljačkanja, rušenja, paljevine, ubistva i odvođenje ovog življa u ropstvo ubrzavala su muslimane na iseljavanja iz ove kasabe.

U Dračevu su muslimani nestali prije austrougarskog popisa stanovništva 1879. godine jer ih nema u ovom popisu u Dračevu.

Vjerovatno se više nije mogao izdurati zulum Crnogoraca, primoraca i domaćih komita. Ubrzo poslije progona i iseljavanja muslimana sa njihovih imanja, u Dračevo su se naselili pravoslavci tako da je sada ovo selo čisto pravoslavno. Genocid nad Bošnjacima-muslimanima je ostvaren.

R A V N O

Kasaba Ravno prema prvom osmanlijskom poimeničnom popisu Hercegovačkog sandžaka–vilajeta 1475-1477. godine je timar Laz Jusufa, posadnika tvrđave Počitelj.

Dat je bez ispendže, timar pripada Popovom polju.

Selo ima 12 domova, 2 neoženjena.

Ravno ima ukupan prihod od 1.480 akči.

401 Opis džamije i objekata koji su se uz nju nalazili dajem po pričanju jednog pravoslavca iz porodice Semiza sa kojim je 1986. godine razgovarao u Dračevu, Hivzija Hasandedić, str. 283.

Ovo selo je bilo centar općine Popovo polje i nalazi se oko 25 km sjeverozapadno od Trebinja na nekadašnjoj željezničkoj pruzi uskog kolosijeka, koja je povezivala Sarajevo sa Crnom Gorom i južnim Jadranom, a ukinuta je 1974. godine. U Ravnom je veoma malo ostataka muslimanske baštine, jer je sistematski uništavana od domaćeg stanovništva. Postoje pouzdani podaci da su ovdje živjele sljedeće muslimanske porodice: Bakšić, Burina, Čokljat, Poturović i Žustre, a do 1940. godine u Ravnom su živjele još dvije muslimanske porodice Bakšić i Čokljat. Od Drugog svjetskog rata ovdje više nema muslimana.

Po državnom austrougarskom popisu 1885. godine u Ravnom su živjele još 2 muslimanske porodice, kao što je navedeno.

Č A V A Š

Čavaš se nalazi sjeverozapadno od Trebinja na krajnjam sjeverozapadnom dijelu Popova polja oko 30 km od Trebinja ili oko 6 km od općine Ravno.

Prema prvom osmanlijskom poimeničnom popisu Hercegovačkog sandžaka-vilajeta 1475-1477. godine, Čavaš je timar Ise, dizdara posadnika tvrđave Počitelj.

Timar pripada Popovom polju.

Ima 11 domova, 2 neoženjena.

Ukupan prihod iznosi 625 akši, daju desetinu kao porez.

Ovdje su živjele nekada muslimanske porodice: Sefe su imali na rijeci Lišći vodenicu, kao i svoju čatrnju za vodu i sada se zove „Sefuša“. Toponimi „Selimovina“, „Mustafin grob“ i dr. govore sami po sebi ko su nekad bili stanovnici ovog sela.

Č V A L J I N A

Prema prvom osmanlijskom popisu Hercegovačkog sandžak-vilajeta, 475-1477. godine, Čvaljina je timar Ismaila, posadnika tvrđave Počitelj.

Dat je bez ispendže, timar pripada Popovu polju.

Selo ima 9 domova, 1 neoženjenog i ukupan prihod od 620 akči.

Čvaljina se nalazila u džematu-općini Popovog polja u kotaru Ljubinje, a sada u području sadašnje općine Ravno, jugozapadno od Trebinja na južnom obodu Popovog polja, malo istočnije od Ravnog.

U Čvaljini je živjela muslimanska porodica Dumani još od 1879. godine, odavde se odselila poslije popisa stanovništva 1879. godine. Dumani su odselili iz Čvaljine u Stolac. Njihovi potomci i sada žive u ovom gradu.

Prema popisu stanovništva, u Čvaljini je 1879. godine živjelo 9 muslimana, 41 pravoslavac i 184 katolika.

SELO DO

Selo Do se nalazi između sela Strujića i Koteza, sjeverozapadno od Trebinja oko 30 km vazdušne linije.

Cijelo selo je jedno vrijeme bilo u vlasništvu jednog čovjeka, Bubić-age iz Ljubinja.

U selu se nalazi stari harem, što dokazuje da je ovdje živjelo dosta muslimanskih porodica. Ovdje je živjela familija Kozlica koja se odavde odselila u selo Žabicu kod Ljubinja. Selo je imalo čatrnju za vodu zvana „Alijina čatrnja", što je dokaz da je čatrnju radio neki Alija.

Pošto je selo bilo čisto muslimansko i bogato, bilo je izloženo čestim napadima uskoka i komita, bilo je stalno na meti pljačkaša, pa su bili prisiljeni napustiti selo i odseliti u sigurnija područja za sebe i svoje porodice.

Ovdje u selu Do živjele su sljedeće muslimanske porodice: Ćikarovići, Grebe, Kabili, Kadribegovići, Kapići, Lalići i Mađari. Misli se da je predak Mađara došao iz Mađarske kao muhadžir i naselio se u Drijenjane. Do 1940. godine, pred Drugi svjetski rat, u selu su još živjeli muslimani.

Ovo bogato selo su često napadali svi odmetnici od vlasti - domaći komiti, crnogorski hajduci i primorski uskoci, utrkivali su se ko će zgrabiti veći plijen, ako nije bilo plijena, onda su palili kuće i druge gospodarske objekte.

Po popisu stanovništva 1885. godine u selu je živjelo 12 muslimana i 108 pravoslavaca.

Po popisu stanovništva 1895. godine u selu je živlelo 10 muslimana i 119 pravoslavaca.

Po popisu stanovništva 1910. godine u selu je živjelo 8 muslimana i 174 pravoslavca.

Po popisu u Kraljevini Jugoslaviji 1921. godine u Drijenjanima 6 muslimana.

Poslednji je iz sela odselio u Dubrovnik 1940. godine Jusuf Kabil, koji je bio dobar travar i narodni ljekar.

D U B L J A N I

Selo Dubljani prema prvom poimeničnom popisu Hercegovačkog sandžaka-vilajeta 1475-1477. godine je timar Alije iz Miloše i Hasana, posadnika tvrđave Počitelj, timar pripada Popovom polju.

Dat je bez ispendže.

Selo je imalo 11 domova, 1 neoženjenog.

Ukupan prihod sela iznosio je 1.830 akči.

Selo Dubljani se nalazi sjeverozapadno od Trebinja oko 30 km na putu Trebinje-Ljubinje, na sjeverozapadnom rubu polja između sela Dračeva i Veličana sada pripadaju općini Ravno.

Do pred agresiju na Bosnu i Hercegovinu 1992. godine u ovom selu su bile vidljive omeđine muslimanskih kuća nekadašnjih stanovnika Dubljana Ćatovića i Džianovića kao i toponimi Muratovina i dr.

Od islamskih sakralnih spomenika u Dubljanima je postojao harem-groblje kome više nema ni traga.

D V R S N I C A

Selo Dvrsnica se nalazi u sadašnjoj općini Ravno u krajnjem sjeverozapadnom dijelu Popovog polja.

Ovdje su živjele muslimanske porodice: Đikići, Gelje, Gluhići, Handžići, Kalajdžići, Muslibegovići i Tambori.

Mnogi su toponimi koji u Dvrsnici posjećaju na muslimanska prezimena nekadašnjih stanovnika ovog sela: Gluhića vinograd, Handžića vrt, Kalajdžijin vinograd, Avdine međe, Tambovi i Ćibaruša. U selu je postojala kula na tri sprata, bila je vlasništvo Sulejmana i Mustafe Đikića, koji su je prodali 1872. godine hodži Mehmedu Muslibegoviću.

G A L I Č I Ć I

Ovo selo se nalazi sjeverozapadno od Trebinja oko 32 km u krajnjem sjeverozapadnom dijelu polja. Oskudni su podaci o životu muslimana u Galičićima, osim nekih toponima, koji asociraju na život muslimana u ovom selu kao što je toponim Jusupovina.

H O T O N J

Ovo selo nekad kasaba pripada općini Čapljina. Do polovice XVIII stoljeća ovdje su živjeli muslimani, a to su prema dostupnim dokumentima Handići, Kurti, Kurtovići, Mirići i Veledari. Jedna mahala u Hotonju zvala se Muminovača, a od toponima poznat je Begovac.

U Hotonju od islamskih spomenika kulture postojao je mekteb koji je služio i kao mesdžid, harem-groblje i nekoliko čatrnja koje su izgradili Osmanlije.

H U T O V O

Selo se nalazi u općini Čapljina, na nekadašnjoj uskotračnoj pruzi Sarajevo-Mostar-Čapljina-Hum-Ravno-Dubrovnik i Ravno-Nikšić, kao i Ravno-Zelenika. Hutovo se smjestilo na krajnjem sjeverozapadnom dijelu Popovog polja.

Hutovo je u vrijeme vladavine stolačkih Rizvanbegovića bilo veće muslimansko naselje sa još nekoliko okolnih sela. Za ovu tvrdnju postoji više dokaza, među kojima su i sljedeći: stolački kapetan Zulfikar Rizvanbegović dao je svom sinu 1802. godine Mehmed-begu Hutovo i okolinu. U samom početku su Mehmed-bega zvali Hadži-beg.

On je izgradio veliki grad u Hutovu za ono vrijeme, razorili su ga pustahije i palikuće 1875. godine za vrijeme Hercegovačkog ustanka.

Ovo je bila granična tvrđava, na njoj je postojala carinarnica (džumruk), gdje je naplaćivana carina kada bi trgovci dogonili so iz Stona.

Nadalje, Mustafa-paša je na molbu stolačkog kapetana Mustafa-age poslao 2. augusta 1805. godine bujruntiju blagajskom kadiji kojom mu naređuje da pošalje u Stolac 100 (čerahora) i 50 konja, koji treba da rade na opravci tvrđave u Stocu i Hutovu.

Godine 1914. Vejsil Ćurčić je pronašao više ulaznih kapija na više strana grada i sljedeće natpise na arapskom jeziku na pločama iznad ulaza, a na njima: „Ja Baki ve ja Kadim“(O vječni i praiskonski), „Fettah“ (pobjednik), “Hafiz“ (čuvar), „Baki“ (vječni), „Muktedir“ (svemogući), “Mu In“ (pomagač), „Ehud“ (jedan) i datum 1. decembar 1796. godine.

Natpisi predstavljaju božija imena protiv uroka (mistika), čuvana od groma, požara, zmija, akrepa i dr.

Iz gornjeg se vidi koliku je važnost imalo Hutovo i njegov grad.[402.]

402 Vejsil Ćurčić, „Sa Hutova blata u Hercegovini“, Sarajevo list, 1914. godine, br. 13.

ORAHOV DO

Orahov Do senalazi na području općine Ravno u krajnjem sjeverozapadnom dijelu Popova polja.

Ovo selo prema prvom poimeničnom popisu Hercegovačkog sandžaka-vilajeta, 1475-1477. godine kao timar pripada Aliji, ćehaji posadniku tvrđave Počitelj.

Timar pripada Popovom polju.

Dodijeljen je Aliji bez ispendže.

Ima 6 domova.

Ukupan prihod sela iznosi 114 akči.

I u ovom selu za osmanske vladavine živjelo je dosta muslimanskih porodica. Među njima su Hromići, Medići, Omerbašići i Omerbegovići. Hromići su u ovom mjestu imali velike posjede i kulu nasred sela koja se još nalazi uzgor.

Da su ovdje živjeli muslimani, to dokazuje i jedan dokumenat po kome Osman Hromić 1800. godine piše ljubinjskom kadiji i žali mu se da raja okolnih sela siječe šumu i napaja stoku bez dozvole u Orahovom Dolu.

Velike posjede u Orahovom Dolu imao je Mustafa Omerbašić, a Mustafa Medić i brat mu Husein spominju se ovdje davne 1790. godine.

Alija Omerbegović umro je u Orahovom Dolu 1773. godine. Porodice Hromića odselile su u Stolac 1878. godine.

Gornji podaci govore da su u Orahovom Dolu dugo živjeli muslimani. Vremenom su stradali, a preživjeli odselili tako da u Orahovom Dolu više ne žive muslimani, jer su stalno bili na udaru pljačkaša: uskoka, hajduka i domaćih komita. Od islamskih objekata spomenika kulture u selu je postojao mekteb i harem-groblje, kojima više nema ni traga do poneka omeđina.

ORAŠJE

Po prvom osmanlijskom popisu poimeničnog Hercegovačkog sandžaka-vilajeta 1475-1477. godine, Orašje je naselje i timar Alije, sina Jusufa, posadnika tvrđave Počitelj, pripada Popovom polju.

Dat je bez ispendže.

Ima 6 domova, 2 neoženjena.

Selo ima ukupan prihod od 1.308 akči.

I ovo selo se nalazi u krajnjem dijelu sjeverozapadnog dijela Popovog polja u općini Ravno.

Ovdje su živjele muslimanske porodice Gastani, Bukve, Dizdarevići, Vuci, Fočići, Krilići i Salkići koji su vremenom izumrli. Najstarija porodica u Orašju je Vuk. U starom haremu u bivšoj Tubića mahali i sada se vide ostaci mezarja i poneki polomljen nišan, omeđine mekteba i mesdžida.

Iz popisa stanovništva 1879. godine u Orašju je živjelo 13 muslimana, 97 pravoslavaca i 25 katolika. Do sljedećeg popisa 1885. godine muslimani su protjerani i nestali iz Orašja.

SEDLARI

Sedlari se također nalaze u općini Ravno jugozapadno od Dračeva oko 3,5 km vazdušne linije.

Ovo selo prema prvom osmanlijskom poimeničnom popisu Hercegovačkog sandžaka-vilajeta 1475-1477. godine je timar Ismaila, posadnika tvrđave Počitelj, pripada Popovom polju.

Dat je bez ispendže.

Ima 5 domova.

Selo ima ukupan prihod 1.403 akče.

U Sedlarima je živjela muslimanska porodica Štebučan koja je izumrla. I sada postoji čatrnja koju zovu po njima „Štebuk".

STRUJIĆI

Strujići se nalazi južno od Koteza u općini Ravno. Za ovo selo ima veoma malo podataka, ali prema sačuvanim toponimima Bašča, Jolpazi i Batal, ovdje su živjeli muslimani.

TREBIMLJA

Ova nekadašnja kasaba situirana je u općini Ravno. Nalazi se zapadno od općine Ravno oko 7 km.

Blizu hrvatske granice.

Ovdje su dugo živjele muslimanske porodice i imale svoje posjede Bise, Sinanovići i Pašići.

Davne 1604. godine ovdje se spominje neki Husein Pašić, tu postoji lokalitet koji se zove Pašića vrt i ovaj toponim je dokaz da su ovdje davno živjeli muslimani.[403]

Iz jednog dokumenta vidi se da je u Trebimlju imao neki Husein Čauš Puzić posjede koje su mu oteli seljaci iz sela Trnovice iz dubrovačke nahije.

Krajem osmanske vladavine Trebimlje je bilo carinarnica, zbog toga ovo mjesto i danas zovu džumrukhana, a jedna mahala u Trebimlji zvala se Turkovići, sve navedeno govori da su ovdje nekada živjeli muslimani, koji su silom iseljeni od domaćeg stanovništva.?

U Trebimlji je 1879. godine još bilo 7 muslimana i 577 katolika.

U sljedećem popisu 1885. godine više nema muslimana u Trebimlji, prije toga popisa su bili protjerani od domaćih komita.

T R N I Č I N A

Trničina kasaba se nalazila u općini Ravno, na putu: Ravno-Hutovo, oko 15 km jugozapadno od Ravnog.

Još prije 1744. godine ovdje su živjeli muslimani. Iste godine u dokumentima se pominje Mustafa Vujinović koji je ovdje živio. Mustafa se spominje kao svjedok pri sklapanju nekog braka.

Trničina je bila veće naselje jer je imala svoje mahale, jedna od mahala se zvala Vojevići, gdje su živjele porodice Bojičića koji su se ovdje doselili iz Koteza. U drugoj mahali zvanoj Paraunovići živjeli su Elezovići i Šabanovići. U mahali Paraunovići nalazila su se i dva harema.

Naselja sa dvije mahale bila su svakako veća i značajnija, što bi važilo i za Trničinu da je bila kasaba.

Iz ovog mjesta su muslimani silom protjerani radi stalnih upada dalmatinskih pljačkaša, ubistava, paljevine gospodarskih objekata i odvođenja zarobljenog muslimanskog življa u roblje.

U Trničini je 1879. godine živjelo 30 muslimana i 239 katolika.

U Trničini je 1885. godine živjelo 35 muslimana, 10 pravoslavaca i 252 katolika.

U Trničini je 1895. godine živio 31 musliman i 264 katolika.

U Trničini je 1910. godine živio 51 musliman, 4 pravoslavca i 294 katolika.

403 HAD, B-22, 125; J. Dedijer, n. d. str. 306; M. Filipović i Lj. Mičević,n.d. str.142.

U Trničini su 1981. godine živjela 24 muslimana i 241 katolik.

U Trničini je 1991. godine živjelo 17 muslimana i 106 katolika.

Poslije agresije na Bosnu i Hercegovinu 1992. godine JNA, crnogorskih i domaćih četnika, ovdje više ne žive muslimani, sada je konačno ovaj prostor očišćen od muslimana.

T U L J E

Tulje se nalaze na rubu Popovog polja na samom putu Trebinje-Ljubinje, sjeverozapadno od Trebinja, udaljeni od Trebinja oko 25 km.

Za Tulje se može reći samo da su ovdje trebinjski begovi Resulbegovići imali svoj čifluk gdje su izgradili ćatrnju koju narod zove begovska ćatrnja.

Nažalost, agrarna reforma im je oduzela cijeli čifluk i dodijelila njihovim dojučerašnjim slugama-kmetovima.

V E L I Č A N I

Veličani pripadaju općini Ravno i nalaze se u krajnjem sjeverozapadnom dijelu Popovog polja, skoro na pola puta između sela Dubljani i Galičići.

Veoma su oskudni podaci o muslimanima iz Veličana.

Međutim ima mnogo omeđina u selu starih zgrada-kuća, kao i toponima koji govore da su ovdje nekad živjeli muslimani, a to se vidi i po tipu i načinu gradnje kuća, muslimanska kuća se razlikovala od pravoslavne i katoličke gradnje.

Toponimi Dizdarevina, Hase i dr. potvrđuju da su pomenute omeđine vjerovatno bile Dizdarevića. Isto je poznato da su Resulbegovići iz Trebinja imali u Veličanima velike posjede, kao i Hromići iz Ljubinja, koji su ovdje kupili zemlju od porodice Zec, a Serdarevići od porodice Herak zemlju i kulu u Veličanima. Jedan od jačih dokaza je i harem u Veličanima u kome je sahranjen Salih Resulbegović, brat Osman-paše Resulbegovića, te to mjesto sada zovu Turčinov grob. Salih je zapravo poginuo u borbi s pobunjenim kmetovima iz Popovog polja.

VELJA MEĐA

Selo se nalazi na sjeverozapadu od Trebinja i najudaljenije je selo od Trebinja, a nalazi se na krajnjem sjeverozapadnom dijelu Popova polja nekih 40 km od grada, sad pripada općini Ravno.

Selo Velja Međa, prema prvom poimeničnom osmanlijskom popisu Hercegovačkog sandžaka-vilajeta, 1475-1477. godine je timar Alije iz Miloše i Hasana, posadnika tvrđave Počitelj.

Dat je bez ispendže, timar pripada Popovom polju.

Ima 21 dom, 4 neoženjena.

Ukupan prihod sela iznosi 2.781 akča.[404]

U ovom selu postoje samo omeđine kuća bivših njegovih stanovnika, muslimana: Behmena, Basarića, Bojića, Mehmedbašića, Puzića, Sarajlića i Stranjana. Ispod sela nalazi se stari harem-groblje u kome su svi bašluci uništeni, pored harema ovdje je postojao mesdžid, mekteb i više čatrnja-cisterni za vodu.

Pošto je ovo selo bilo skoro na hrvatskoj granici, često su ga posjećivali i pljačkali, palili, ubijali njegove žitelje, a zarobljene prodavali kao roblje uskoci Ilije Smiljanića.

Zato su stanovnici ovog dosta bogatog sela pobjegli u sigurnije krajeve Bosne i Hercegovine, a najviše u Tursku i Albaniju.

ZAVALA

Zavala se nalazi oko 1 km južno od Ravnog, čijoj općini pripada. Nalazi se na raskršću puteva: Trebinje-Hutovo i Ravno-Slano.

Kasaba Zavala po prvom poimeničnom popisu Hercegovačkog sandžak-vilajeta iz 1475-1477. godine kao timar pripada Ilijasu iz Soluna, posadniku tvrđave Počitelj, timar pripada Popovom polju.

Timar je dodijeljen bez ispendže.

Selo Zavala je tada imalo 15 domova, 2 neoženjena.

Ukupan prihod sela Zavale iznosi 896 akči.

U Zavali postoji mahala, zvana „Zavala“ u kojoj je živjela muslimanska porodica Materadžić iz Ljubinja, a tu su imali i svoju kulu.

404 A. Aličić, „Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina“, Sarajevo, 1985. godine, str. 490 i 520.

Velike posjede ovdje su imali Bubići, Mulamehmedovići i Lete, Omeragići, Serdarevići, Sinanovići. Sve ove porodice potiču iz Ljubinja. Iz jednog dokumenta, bez datuma stoji da je u Zavalskoj kuli bio agaluk sa 15 nefera (vojnika).

Sve do kraja Drugog svjetskog rata 1945. godine ovdje su živjele porodice Leta i Sinanovića.

Pošto su se sela Popovog polja nalazila na serhatu (granici) sa Dalmacijom i Crnom Gorom, od početka osmanske vladavine na ovo bogato područje su vršeni česti upadi uskoka, hajduka i domaćih komita, a cilj je bio pljačka, paljevina, ubistva, zastrašivanje i progon muslimana sa njihovih imanja.

Što im je uglavnom uspijevalo, kao što se vidi na terenu iz sadašnjeg stanja stanovništva.

Muslimansko stanovništvo ili je ginulo ili bježalo u sigurnije krajeve.

Samo je nekoliko porodica u Zavali dočekalo 1945. godinu.

Do agrarne reforme skoro sva zemlja u Zavali je bila gruntovno u vlasništvu muslimana (1918-1922).

Muslimani su bili prisiljeni napustiti Zavalu jer su ostali bez zemlje, koju im je otela Kraljevina Jugoslavija kroz agrarnu reformu, na čelu sa kraljem Aleksandrom Karađorđevićem.

Ovdje više nema muslimana, samo su ostali pravoslavci i katolici.

Od muslimanske baštine ponegdje su ostale samo omeđine džamija, kuća, mesdžida, mekteba, kula i harema u kojima su uništeni bašluci da bi se izbrisao svaki trag postojanja islama na ovim prostorima.

KORJENIĆI

Korjenići su širi prostor koji se nalazi isočno od Trebinja, a graniči sa Zubcima i državnom granicom Crne Gore.

Prema prvom poimeničnom, osmanskom popisu Hercegovačkog sandža-vilajeta, 1475-1477. godine, Korjenići su timar Ilijasa iz Bosne, posadnika tvrđave Pošitelj.

Timar pripada Trebinju.

Timar je dat bez ispendže.

Korjenići imaju 26 domova.

Ukupan prihod sela iznosi 1.653 akče.

U prostoru šireg područja Korjenića nalaze se više naselja: Grančarevo, Klobuk, Lastva, Nudol, Skočigrm, Ušće i Župa.

Korjeniće su Osmanlije zauzele 1477. godine i pripojili ga Hercegovini, gdje je ostao do 1878. godine.[405]

Prelazak na islam u ovim krajevima je sa dosta nepoznanica. Vjerovatno su prvi muslimani bili spahije da bi kasnije i domicilni krstjani-bogumili prešli na islam, a još kasnije neki hrišćani i kršćani. Prema velikom broju nekropola (stećaka) na ovom prostoru, da se zaključiti da su Korjeniće uglavnom naseljavali krstjani-bogumili, vjerovatno su se ovdje naselili kada su ih Nemanjići protjerali iz Srbije, čime su ojačali populaciju bosanskih krstjana-bogumila.

U zidinama starog grada u Klobuku nađen je stećak sa postoljem na kome piše: "Tu leži Vukosav Zemljić vlastelin ovih prostora Pavlović."[406] Velike su inače nekropole stećaka u ovim krajevima. U Aranđelovu 76, u Donjem Orahovcu 20, Petkovo brdo u Grančarevu par desetaka stećaka. Postoji velika vjerovatnoća da su sadašnji pravoslavci Slijepčevići iz Grančareva bili krstjani-bogumili, kao i muslimani Pirvići koji su se u Korjeniće doselili iz Stona.

Korjenićki muslimani su uglavnom doseljenici iz Crnogorskog primorja. Mirom u Karlovcima 1699. godine Korjenići su sa susjednim nahijama Banjani, Grahovo i Riđani ostali pod otomanskom upravom.

U zapisniku o razgraničenju između Osmanlija i Venecije upisani su kao vlasništvo muslimana.

Ima pismenih tragova da je neka žena po imenu Toma iz Golubača u Korjenićima 21. augusta 1868. godine prešla na islam i uzela ime Fatima.

Intenzivniji prelazak na islam Korjenića vršen je u prvoj polovini XVII stoljeća, te veliki dolazak protjeranih muslimana iz Risna, Herceg-Novog i drugih mjesta Crnogorskog primorja, kada su Mlečani zauzeli te krajeve 1687. godine.

Kao i u ostalim krajevima istočne Hercegovine muslimani su kroz dugi period osmanske vladavine bili napadani, paljeni, zarobljavani i prodavani kao roblje. Drugi su bježali u sigurnije krajeve Bosne i Hercegovine i Tursku.

Mnogi prodati robovi muslimani do smrti bi radili na mletačkim galijama kao galioti-veslači.

Godine 1680. hajduci na čelu sa Bajom Pivljaninom zapalili su u Korjenićima 50 muslimanskih kuća i opljačkali preko 1.000 ovaca i koza. Ponovo

405 M. Dinić, „Zemlja", str. 250, H. Šabanović, n. d. str. 161, 167 i 233.

406 V. Skarić, „Podaci", str. 65; Dr. M. Dinić, „Humsko trebinjska vlastela", glas SANU, Beograd, 1967. str. 66

1694. godine zapalili su u Korjenićima 150 muslimanskih kuća i opljačkali mnogo sitne i krupne stoke.[407]

Iz ovih napada i pljački se vidi da je postojao neki ustaljeni scenarij progona muslimana, a on nije mogao postojati bez znanja vlasti.

Tako tokom stoljeća hajduci, uskoci i domaće komite popale muslimanske kuće. Muslimani poprave, zločinci ponovo pale i tako unedogled, jedni prave, a drugi ruše, što se vidi sve do danas.

Mora se naglasiti da su u etničkom čišćenju muslimana u Korjenićima, kroz stoljeća, osim domaćih pravoslavaca (komita) i Crnogorci, Mlečani, Francuzi, Rusi učestvovali u ovim nedjelima, svako na svoj način.

Baš kao i u agresiji na Bosnu i Hercegovinu JNA, crnogorskih i domaćih četnika 1992-1995. godine svi nabrojani su bili na strani agresora, osim Austrije, koja je bila na strani pravde.

Ž U P A

Župa se nalazi istočno od Trebinja oko 14 km vazdušne linije u graničnom pojasu s Crnom Gorom. Župa je veće naselje i sastoji se od zaselaka Džambegovina, Šehovića Glavica, Ravni Brig, Breščani i Jazine.

U Župi su stoljećima živjele mnoge muslimanske porodice s bogatom islamskom baštinom.

Prvi izgrađeni islamski objekti bili su džamija i mekteb, koji su četiri puta paljeni od crnogorskih hajduka, domaćih komita i primorskih uskoka, ali su ih uvijek mještani obnavljali.

Džamija je izgrađena početkom XVI stoljeća. Dostupni izvori tvrde da je džamija izgrađena 1617. godine, kako stoji u jednom beratu od 6. septembra 1867. godine kojim je Ibrahim Halifa postavljen za imama i hatiba u džematu Župi, nahije Korjenići u Trebinjskom kadiluku. Iz ovoga berata se saznaje da su Crnogorci u ratu sa Osmanlijama popalili muslimanske kuće u Župi, a da se svijet razbježao.?

Prvi put su džamiju i kuće zapalili Mlečani krajem XVII stoljeća. Inače ovi krajevi su najviše stradali za vrijeme Morejskog rata, poznatog kao pogromi nad muslimanima. Tada su Mlečani naredili da se u svim mjestima osvojenim od „Turaka“ (čitaj domicilnih muslimana) izbriše svaki islamski trag i

407 H. Kapidćić, „Prilozi za istoriju grada Klobuka“, Gajret 1940. br. 12, str. 245; A. Solovjev, n. d. str. 156-157.

muslimanski elemenat potpuno iskorijeni. Pod tom parolom rušili su i hareme-groblja i lomili bašluke u njima.

U tom smislu džamija u Župi je po drugi put stradala 1807. godine, a poslije njeno ponovno stradanje se desilo za vrijeme bitke na Grahovu 1858. godine, zapalili su je Crnogorci i domaće komite.

Početkom Prvog svjetskog rata 1914. godine ova džamija je po četvrti put konačno srušena od strane vojske Kraljevine Jugoslavije, ali je ponovo popravljena.?

I konačno joj dolazi kraj 1962. godine zbog izgradnje hidroelektrane „Grančarevo", da bi se nova napravila 1964. godine, koja je imala uza se gasulhanu i harem.[408]

Puno je drugih znakova koji govore da je kroz stoljeća Župa bila muslimansko naselje, kao što su vakufi, haremi-groblja sa bašlucima i natpisima. Tako na jednom bašluku piše da je to mezar Huseina Abdurahmanefendića, sina Hasan-efendije, juzbaše-kapetana turske vojske iz Peći. Poginuo je kao šehid u bici sa Crnogorcima i pokopan uz džamiju.

Četnici su u Drugom svjetskom ratu 1941-1945. godine napravili zločin u Župi. Ono što im je pobjeglo 1941. dovršili su njihovi unuci 1992. godine, te tako ovdje više ne žive Bošnjaci-muslimani.

Tamo se sada može naći nekoliko staračkih domaćinstava, pa se i za Župu kao i za Korjeniće može reći da je genocidno očišćena od muslimana. Na području Župe i zaselaka živjele su sljedeće muslimanske porodice do 1992. godine: Agbabići, Ademovići, Begovići, Bijedići, Bilalovići, Dizdarevići, Kravići, Kurtovići, Mehovići, Šabići, Šehovići i Pirići.

Sam pogled na familije daje dalju potvrdu o bitisanju muslimana na ovim prostorima kroz minula stoljeća.

Po popisu 1879. godine u Župi je živjelo 264 muslimana i 20 pravoslavaca.

Po popisu 1885. godine u Župi je živjelo 276 muslimana, 2 pravoslavca i 2 katolika.

Po popisu 1921. godine u Župi su živjela 344 muslimana, i 30 pravoslavaca.

Po popisu 1981. godine u Župi su živjela 103 muslimana i 15 pravoslavaca.

Po popisu 1991. godine u Župi su živjela 93 muslimana i 17 pravoslavaca.

408 H. Hasandedić, „Muslimanska baština u istočnoj Hercegovini", Sarajevo, 1990. godine, str. 295.

U Š Ć E

Ušće se nalazi istočno od Trebinja nekih petnaestak kilometara vazdušne linije, odnosno 2,5 km od džamije u Župi, blizu crnogorske granice.

U Ušću je sagrađena 1850. godine mala džamija, zadužbina Adema Šehovića, sina Zukova iz Korjenića.

Pored Adema u Ušću-Korjenićima su u osmanskom periodu živjeli i Ubejdulah-aga, Abdulhamid, Omer, Ago i Tale Šehović, koji su se isticali u borbama protiv crnogorskih upada u Korjeniće i protiv austrougarske okupacije 1878. godine.

Za vrijeme Hercegovačkog ustanka 1875. godine na čelu bašibozuka bio je Adem-aga Šehović, bimbaša (major) osmanskih pandura. Adem-aga je na Žegulji kraj Stoca 13. augusta 1878. godine bio ranjen, a 25 austrijskih vojnika i tri oficira u toj borbi je poginulo i ranjeno.

U Ljubinju je Ademaga umro od zadobijenih rana u borbi sa austrijskom vojskom.[409]

Radi daljeg potvrđivanja muslimanskog življenja u Ušću i šire je pronađen dokument da je u Ušću imamsku dužnost obavljao Smail-hodža Hadžimahović.

Za vrijeme Prvog svjetskog rata 1914-1918. godine džamiju su u Ušću zapalilii srpski i crnogorski vojnici, ničim izazvani uz svesrdnu pomoć domaćih pravoslavaca komšija, a bila je poznata pod imenom „Ušćanska džamija".

Pored džamije postojao je i Pirića harem, mekteb koji je radio sve do 1941. godine kada su ga četnici srušili. Bila je i gasulhana.

Pirići su tada odselili iz Ušća u Stolac, ali i druga mjesta sigurnija za življenje.

Na Ušću preko rijeke Sušice postojao je kameni most na dva luka kojeg je sagradio Ferhat-paša Sokolović. Poznat je kao Ušćanski ili Pirića most. Iznad mosta je postojala karaula za čuvanje mosta i naplatu mostarine i tatarhana (pošta).

Kako su Ušće i Župu često napadali uskoci, crnogorski hajduci i domaće komite, da bi se zaštitili od te napasti Osmanlije su napravili četiri kule za odbranu, sve na po tri sprata.

Jedna kula je bila vlasništvo Fadila Bilalovića, a druge tri u vlasništvu Šehovića: Derve, Huse i Zaima.

409 H. Bračković, n. d. str. 39; H. Kapidžić, „Zastava o Bosni i Hercegovini", Sarajevo, 1956. godine, str. 303

Do agresije JNA, na Bosnu i Hercegovinu 1992. godine većina muslimanskih porodica koje su živjele u Župi, živjele su i u Ušću, među kojima su Agbabići, Begovići, Bilalovići, Pirići i Šehovići.

U Ušću su 1879. godine živjela 93 muslimana i 4 pravoslavca.

U Ušću je 1885. godine živjelo 95 muslimana, 2 pravoslavca i 2 katolika.

U Ušću je 1910. godine živjelo 278 muslimana i 75 pravoslavaca.

U Ušću kao i u ostalim naseljima Trebinja više nema muslimana od agresije na Bosnu i Hercegovinu 1992. godine.

K L O B U K

Klobuk se nalazi istočno od Trebinja oko 13 km, vazdušne linije. Klobuk je bio poznat kao veće naselje, nalazi se u nahiji Korjenići, na putu Trebinje--Nikšić oko 5 km južno od Župe.

Klobuk je obišao osmanlijski putopisac Evlija Čelebi sredinom XVII stoljeća. On o Klobuku ovako piše: „To je herojski grad s visokim bedemima koji se dižu do neba, tako da su mu ravni jedino gradovi Amadija i Ban."

Ta čvrsta ali vrlo malena tvrđava sazidana je od klesanog kamena na jednom vrhu crvenih stijena. U tvrđavi ima 12 pločom pokrivenih kuća, džamija, kupatilo i svratište-han. Ima vrlo hrabrih ljudi među kojima je Jusuf-beg Handan, vlasnik odžaka. Važnost Klobuka je porasla padom Risna i Novog u mletačke ruke, a naročito potpisivanjem Karlovačkog mira, kad Klobuk postaje „najisturenija tačka trebinjske krajine" prema Mlečanima i Crnoj Gori. Dizdari grada Klobuka, kako se zna, od osnivanja kapetanije bili iz porodice Begovića. Doselili su se iz Risna, a tamo su se prezivali Rizvanagići. Prvi dizdar bio je Hadžo, poznat iz narodne pjesme kao Rišnjanin Hadžo, koji je imao kuću u Risnu. Prije dolaska u Klobuk živio je u Ljubomiru.?

Prema prvom, osmanlijskom poimeničnom popisu Hercegovačkog sandžaka-vilajeta 1475-1477. godine, Klobuk je timar Akmadže iz Bosne, Hamze iz Ćustendila i Jusufa iz Vranja, posadnika tvrđave Klobuk.?

Sa stavke Ajdin-age, tvrđave Tođevac.

Dizdar ove tvrđave nema timar, službu obavlja za plaću.

Timar pripada Trebinju.

Ima 99 domova, 11 neoženjenih, 2 muslimana.

Klobuk ima godišnji prihod od 4.824 akče.

Osmanlije su zauzele Klobuk 1477. godine i držali ga do austrougarske okupacije Bosne i Hercegovine 1878. godine.

U Klobuku su živjele sljedeće muslimanske porodice: Agbabići i Begovići (došli iz Risna kao muhadžiri) i Kapetanovići.

Ovdje je također postojao sud (mešćema), kula u zaseoku Aranđelovo, džamija, hamam (kupatilo), han, harem, dvadeset pločom pokrivenih kuća, odžak nekog Jusuf-bega, pet čatrnja (cisterne za vodu).

Prema osmanskom putopiscu Evliji Čelebi, džamija u Klobuku je sagrađena prije 1664. godine. Srušena je za vrijeme Rusko-turskog rata 1807. godine, ali je 1824. obnovljena, obnovio ju je Hamza-aga Begović. Godine 1866. ovdje je izgrađena karaula prema Crnoj Gori, zvala se „Azizija".

U klobuku je bilo sjedište dizdara, a od polovine XVIII stoljeća sjedište kapetanije.?

Kada je Austrougarska zauzela Klobuk u ljeto 1878. godine srušila je sve objekte-kule u istočnoj Hercegovini na granici prema Crnoj Gori.

Svi muslimani su iselili iz Klobuka dolaskom Austrougarske i uglavnom odselili u Tursku.

U Klobuku više nema muslimana, ali je ostala velika islamska baština u kasabi i oko nje, koju su pravoslavci uništili da bi zatrli svaki trag islamske kulture na ovim prostorima, sada su to samo omeđine spaljenih i porušenih objekata.

U prvom austrougarskom popisu 1879. godine u Klobuku više nema muslimana.

GRANČAREVO

Grančarevo se nalazi 15 km istočno od Trebinja, u nahiji Korjenići (Vrm), udaljen je od Lastve za oko tri km. Grančarevo se sastoji od Donjeg i Gornjeg Grančareva u kojima su do kraja XIX stoljeća živjeli isključivo muslimani.

Najveći dokaz da je Grančarevo. bilo dugo muslimansko naselje su njegovi stanovnici koji su tu živjeli: Arnautovići, Bakšići, Bijedići, Ćerimagići, Delići, Durakovići, Hadžimahovići, Idrizi, Mašovići, Mujačići, Muratovići, Salkovići, Slijepčevići i Šehovići. Ove porodice su popisane u prvoj polovici XVII stoljeća. Arnautovići su najstariji u Grančarevu. Porijeklom su od nekog Arnauta kome je ovdje klobučki dizdar dao imanje i tu ga naselio. Većina ostalih porodica vode porijeklo iz sadašnjeg Crnogorskog primorja kada su ovaj dio osmanske teritorije zauzeli Mlečani 1687. godine. Bijedići su doselili iz Nudo-

la 1851. godine u vrijeme vladavine Ali-paše Rizvanbegovića. Dalji prilog nekad muslimanskog Grančareva je što je do 1990. godine u Grančarevu živjela samo jedna pravoslavna porodica.[410]

Dokumenti govore da su krajem XVII stoljeća 1695. godine u Grančarevu živjeli Omer Arnautović, Mahmud Baraković, neki Aksagić, zatim hadži Omer Bijedić, Jusuf Spahija i dr.

U Grančarevu su postojali sljedeći islamski objekti: džamija, mekteb, više vakufskih dućana, nekoliko vakufskih njiva. Nešto kasnije izgrađene su još tri džamije pored postojeće u Grnčarevu, izgrađene su u džematima Župa, Lastva i Skočigrm u nahiji Korjenići. Godine 1867. u Grančarevu je bilo 27 muslimanskih kuća. Iz jednog hudžeta trebinjskog kadije od 6. septembra 1867. godine konstatuje se da je prva džamija u Grančarevu podignuta 1730. godine. Podigle su je izbjeglice iz Herceg-Novog i drugih primorskih mjesta kada su ovamo pobjegli od Mlečana 1687. godine. Još prije 1687. godine u Grančarevu je imamsku i mualimsku dužnost vršilo više imama, to su Salih ef. Duraković. sin Omer-bašin, kao prvi imam imao je nadimak „Softa" i dugački hodža. Odlukom trebinjskog kadije za imama i hatiba u džematu Grančarevo postavljen je Ahmed Halifa, sin Alijin. Među posljednjim ovu dužnost vršio je hafiz Hasan ef. Babović oko 1966. godine. Polovinom XVII stoljeća uskoci, hajduci i domaće komite su harale Korjenićima, pa i Grančarevom. Tako su uskoci iz sadašnjeg Crnogorskog primorja 1649. godine često napadali na Korjeniće, pljačkali, ubijali, a mlađe vodili u roblje i prodavali.

Grančarevo je kao granično mjesto gdje su često upadali svi odmetnici od vlasti, hajduci, komite, uskoci i sve druge ubice i pljačkaške bande.

Grančarevo je imalo dosta odbrambenih kula na sprat, a posjedovale su ih porodice Arnautovići, Bijedići, Begovići, Durakovići, Hodžići i Muhovići.[411]

Džamija u Grančarevu je više puta rušena i opravljana, naročito za vrijeme austrougarske okupacije 1878. godine, zatim tokom Prvog svjetskog rata 1914-1918. godine, pa za vrijeme Drugog svjetskog rata 1941-1945. godine i na kraju 1992. godine kada su muslimani protjerani sa svojih ognjišta, a njihovo sve opljačkano i spaljeno. Narošito su domaći pravoslavci bili kivni na islamske vjerske spomenike, čak su im i temelje izvadili iz zemlje.

Ovdje više nema muslimana, genocidno su nestali prilikom agresije JNA, crnogorskih i domaćih četnika na Bosnu i Hercegovine 1992. godine.

Prema popisu stanovništva 1879. godine, u D.Grančarevu je živjelo 178 muslimana.

410 Leontije Nikolić, „Srpske starine u Korjenićima u Hercegovini", Istočnik, Sarajevo, 1898. br. 23, str. 378, str. 40.

411 H. Hasandedić, „Muslimansska baština u istočnoj Hercegovini", Sarajevo, 1990. godine, str. 304.

Prema popisu stanovništva 1885. godine u D. Grančarevu su živjela 184 muslimana.

Prema istom popisu 1879. godine, u G. Grančarevu su živjela 204 muslimana.

Prema istom popisu 1885. godine, u G. Grančarevu su živjela 272 muslimana.

Prema popisu 1895. godine, u D. Grančarevu je živjelo 216 muslimana i 20 pravoslavaca.

Prema popisu 1910. godine, u G. Grančarevu su živjela 302 muslimana i 13 pravoslavaca.

Prema popisu 1895. godine, u D. Grančarevu je živjelo 165 muslimana.

Prema popisu 1910. godine, u D. Grančarevu je živjelo 214 muslimana i 13 pravoslavaca.

Prema prvom popisu u Kraljevini Jugoslaviji 1921. godine, u Grančarevu je živjelo 419 muslimana i 26 pravoslavaca.

Prema popisu stanovništva 1981. godine u D. Grančarevu je živjelo 57 muslimana, 10 pravoslavaca i 2 katolika. Prema popisu stanovništva 1981. godine, u G. Grančarevu je živjelo 177 muslimana, 4 pravoslavca i 3 Jugoslovena.

Prema popisu stanovništva 1991. godine u G. Grančarevu su živjela 44 muslimana, 12 pravoslavaca, 3 Jugoslovena i 4 ostalih.

Prema popisu stanovništva 1991. godine, u D. Grančarevu su živjela 103 muslimana i 8 pravoslavaca.

U Grančarevu poslije srpsko-crnogorske agresije i JNA 1992. godine više nema muslimana-Bošnjaka.

L A S T V A

Lastva je locirana istočno od Trebinja u nahiji Korjenići za oko 12 km od Trebinja.

Lastva kao i ostala naselja nahije Korjenići bila je stoljećima muslimansko naselje, kome su vremenom kroz ratove i bune uskočki i hajdučki napadi mijenjali etnički sastav u korist pravoslavnog i katoličkog, a na štetu muslimanskog življa, ponajviše zahvaljujući činjenici da se nalaze u graničnom pojasu Dalmacije i Crne Gore.

Ovu nepovoljnu geografiju za muslimane koristili su uskoci i hajduci stalno napadajući ovo muslimansko područje paleći i pljačkajući, a često je bilo i ubistava i odvođenje zarobljenika u roblje.

Pravoslavni i katolici, kako za osmanske vladavine, tako i u Prvom i Drugom svjetskom ratu, a posebno u agresiji na Bosnu i Hercegovinu 1992. godine, učinili su zločin genocida nad ovim nedužnim bošnjačkim narodom, jer je ovo područje potpuno etnički očišćeno od muslimana.

Od početka osmanske vladavine u Lastvi su živjeli muslimani. Iseljavanjem i bježanjem pred uskocima, hajducima i domaćim komitama, a kasnije ispred četnika broj muslimana se stalno smanjivao.

Ipak pred agresiju na Bosnu i Hercegovinu 1992. godine, ovdje su još živjele sljedeće muslimanske porodice:

Ćerimagići, Demirovići, Hadžimahovići, Jerkovići, Karamehmedovići i Kravići. Prije 1990. godine iselile su se porodice: Agbabići, Bećirovići, Begovići, Bijedići, Kapetanovići, Salković, Šahovići i Šehovići.[412]

Preko puta mekteba u Lastvi živjeli su Salkovići, pa se po njima taj dio Lastve zvao Salkovići. Za vrijeme Hercegovačkog ustanka 1875. godine, pa do 1878. ustanici Luke Vukalovića su popalili sve kuće velikog bratstva Salkovića u Lastvi, kao i dvije kule Kravića. Ostatak muslimana se iselio spašavajući svoje porodice od podivljalih crnogorskih hajduka i srpske vojske 1919. godine, a preostali muslimani su pobjegli ispod četničke kame 1941. godine.

U Lastvi je 1879. godine živjelo 317 muslimana, 17 pravoslavaca.

U Lastvi su 1885. godine živjela 323 muslimana, 21 pravoslavac i 14 katolika.

U Lastvi je 1910. godine živjelo 287 muslimana i 75 pravoslavaca

Prvi popis stanovništva u Kraljevini Jugoslaviji, u Lastvi je 1921. godine živio 231 musliman, 61 pravoslavac i 22 katolika.

U Lastvi je 1981. godine živjelo 160 muslimana, 209 pravoslavaca, 15 katolika, 156 Jugoslovena i 77 ostalih.

Godine 1991. naselje Lastva je imalo 216 muslimana, 183 pravoslavca, 5 katolika, 67 Jugoslovena i 52 ostalih.

412 H. Kapidžić, „Prilozi za istoriju“, str.101; M. Zloković, Bijela, Kotor, 1937, str. 71.

S K O Č I G R M

Skočigrm se nalazi jugoistočno od Lastve oko 5 km. u nahiji Korjenići na crnogorskoj granici.

Selo Skočigrm po prvom poimeničnom osmanlijskom popisu hercegovačkog sandžaka-vilajeta 1475-1477. godine je timar Ilijasa iz Bosne, posadnika tvrđave Počitelj. Timar pripada Trebinju.

Timar je dat bez ispendže.

Selo ima 6 domova.

Selo ima ukupan prihod od 376 akči.

Od muslimanske baštine u Skočigrmu su postojali džamija, mekteb, harem, tri kule. Džamija je sagrađena na lokalitetu Blatnice, a izgrađena je oko 1820. godine. Uz džamiju je bio harem i gasulhana, gdje je između ostalih sahranjen Arslan Kapetanović, posljednji kapetan iz ove porodice. Poginuo je u borbi s Rusima 1807. godine. Mekteb se nalazio u blizini džamije, sagrađen je 1867. godine, ali je kao i džamija više puta rušen i paljen od strane uskoka, domaćih komita i crnogorskih hajduka, ali su ga mještani uvijek ponovo obnavljali.

Za osmanske uprave u Skočigrmu su izgrađene tri velike kule na sprat radi odbrane od uskoka, crnogorskih hajduka i domaćih komita. Kule su vlasništvo porodica Kapetanović, Baraković i Bećirović. U Skočigrmu je bilo više bošnjačkih stambenih i drugih gospodarskih objekata.

Na rijeci Trebišnjici u Skočigrmu za vrijeme osmanske vladavine sagrađeno je više kola, jazova i kanala za navodnjavanje zemljišta, zasađenog povrćem i voćem, pa je ovo selo bilo poznato po povrtlarsko-vinogradarsko-voćnim kulturama.

Skočigrm je imao i desetine stambenih i gospodarskih objekata i drugu infrastrukturu vodovod, svaka kuća je imala svoju čatrnju, put i sve ostalo što je potrebno za jedno dosta dobro uređeno naselje.

U Skočigrmu su živjele sljedeće muslimanske porodice:

Barakovići, Bećirovići, Glavovići, Hadžimahovići, Kapetanovići, Mujačići i Šehovići. Ranije su još u Skočigrmu živjele porodice: Ahmetovići, Aksagići, Bekići, Delalići, Durakovići, Hadžagići, Idrizi, Mašovići i Muratovići.[413]

Džamija u Skočigrmu je više puta bila na udaru uskoka, crnogorskih hajduka i domaćih komita. Četnici su je srušili tokom Drugog svjetskog rata 1941-1945. godine.

413 STK; str.114; Proračuni vakufa iz1889 str. 375. Bošnjak, Sarajevo, 1909, br. 9; Gajret, Sarajevo, 1930 str. 28.

Kao i u Lastvi i uopšte u korjenićkoj nahiji, za vrijeme Hercegovačkog ustanka 1875. godine na čelu sa Lukom Vukalovićem Skočigrm su ustanici spalili, porušili, ali prije toga su ga temeljito opljačkali.

Imami i mualimi u Skočigrmu su bili iz porodica Baraković i Bećirović. Tako je Sadik ef. Bećirović služio u Skočigrmu i bio poslednji imam ove džamije. Umro je u Trebinju 1945. godine.

U ratovima 1941-1945. i agresiji na Bosnu i Hercegovinu 1992. godine Bošnjaci u Skočigrm su od domaćih četnika pobijeni, opljačkani, popaljeni i protjerani.

U Skočigrmu je 1879. godine živjelo 187 muslimana.

U Skočigrmu je 1885. godine živjelo 200 muslimana.

U Skočigrmu je 1981. godine živjelo 160 muslimana, 16 pravoslavaca i 7 Jugoslovena.

U Skočigrmu je 1991. godine živjelo 128 muslimana i 14 pravoslavaca i 3 ostalih.

N U D O L

Nudol se nalazi 15-16 km istočno od Trebinja, ali sada je na crnogorskoj državnoj teritoriji, udaljen je od trebinjske župe oko 6 km koja se nalazi u Hercegovini.

Sve do polovine XIX stoljeća u Nudolu su živjele sljedeće muslimanske porodice: Begovići, Bijedići, Čubrilovići, Hadžanići, Hajrovići, Hotaševići, Jašarevići, Kurtovići, Mehovići, Omerčajići, Pupovići, Vranići i Zvizdići.

Među nabrojanim porodicama najbogatiji je bio Mašo Bijedić.

On je bio čukundjed Džemala Bijedića (nekadašnjeg predsjednika vlade socijalističke Jugoslavije, koji je poginuo u namještenoj avionskoj nesreći).

Bijedići su se u Nudol doselili iz Donjeg Morinja u nahiju Korjenići u čijem je sastavu bio Nudol.

Sve ove porodice su se u Nudol doselile krajem XVII stoljeća iz Crnogorskog primorja i poslije bitke na Grahovu, a sve su se odavde iselile 1858. godine u razna slobodnija područja Bosne i Hercegovine, pa i šire.

Tako su Begovići, Bijedići, Omerćajići odselili na Jasen kod Trebinja, drugi Bijedići u Grančarevo, Jašarevići u Trebesin kod Berkovića u Dabru, Vranići u Podgoricu i na druga područja.

I sada se u Nudolu-Aranđelovu vide omeđine Hajrovića kuće, pa se taj lokalitet zove Hajrovina.

Sada u Nudolu, kao i u ostalim mjestima istočne Hercegovine više nema muslimana, Ovdje živi samo pravoslavni živalj.

Sudbina muslimana istočne Hercegovine i Nudola doživjela je sudbinu nikšićke i kolašinske župe.

Baština muslimana Nudola i njegove okoline je sasvim uništena. Poznato je da su ovdje postojali džamija, mekteb uz nju, harem i gasulhana.

Na rijeci Sušici nekadačnji stanovnici Nudola muslimani su podigli tri kamena mosta s jednim „okom" koji su još u upotrebi i još desetine kuća i drugih gospodarskih objekata.

Općina Trebinje je imala najviše vlaških staništa-sela, sigurno su im pogodovali klimatski uslovi za stočarenje i sam život stanovništva.

Sledeća vlaška staništa su navedena kao timari u poimeničnom osmanlijskom popisu Hercegovačkog sandžaka-vilajeta, urađenog 1475-1477. godine, a to su sela-staništa, koja nisu bila upotpunosti formirana kao sela, u cijeloj istočnoj Hercegovini:

Biograd, Bobovište, Bratulić, Cicrina, Čemci, Dražin Do, Dobromišlje, Dubočani, Duži, Glavska, Gola Glavica, Ivanica, Kaćuni, Kijev Do, Kremeni Do, Lug, Ljubomir, Mostište, Ničevo, Orah, Poljica, Proseka, Ravne, Talež, Tvrdoš, Vrsalje, Zagorje, Zupci, Župljani i dr. manja vlaška staništa.[414]

414 A. Aličić, „Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina", Sarajevo, 1985. godine, str. 126.

GEOGRAFSKA KARTA OPĆINE TREBINJE

R=1:250000

Pr.8 14

POPISI STANOVNIŠTVA U ŠEST OPĆINSKIH CENTARA- GRADOVA ISTOČNE HERCEGOVINE

Ovdje su uzeti samo popisi u općinskim sjedištima koja se nisu mijenjala od Osmanlija do danas.

Prilikom popisa stanovništva u Bosni i Hercegovini Osmanlije su popisivali domaćinstva, a ne pojedince.

Po prvom austrougarskom popisu stanovništva 1879. godine u istočnoj Hercegovini, naseljenost u gradovima, sadašnjim općinskim centrima, izgledala je ovako:

Bileća, kotar 1879. ukupno imao 13.728 stanovnika, a grad kako slijedi.

Bileća, grad, 1879. godine muslimana 125 ili 51%, Pravoslavaca 109 ili 44%

Gacko, grad, 1879. godine muslimana 546 ili 83%, pravoslavaca 111 ili 17%.

Nevesinje, grad, 1879. godine muslimana 621 ili 83%, pravoslavaca 129 ili 17%.

Ljubinje, grad, 1879. godine muslimana 615 ili 67%, pravoslavaca 286 ili 31%.

Stolac, grad, 1879. godine muslimana 1862 ili 67,5%, pravoslavaca 715 ili 26%, katolika 182 ili 0,66%.

Trebinje, grad, 1879. godine muslimana 487 ili 62%, pravoslavaca 200 ili 25%, katolika 103 ili 13%.

U sljedećem austrougarskom popisu 1895. godine, stanje u općinskim centrima izgleda ovako:

Gacko, grad, muslimana 986 ili 63%, pravoslavaca 577 ili 37%.

Nevesinje, grad, muslimana 909 ili 64%, pravoslavaca 439 ili 31% i ostalih 5%.

Ljubinje, grad, muslimana 551 ili 49%, pravoslavaca 504 ili 44%, katolika 83 ili 0,73%, ostali 6%.

Stolac, grad, muslimana 2.310 ili 63%, pravoslavaca 927 ili 25%, katolika 457 ili 12%.

Trebinje, grad, muslimana 919 ili 47%, pravoslavaca 574 ili 29%, katolika 482 ili 24%.

Bileća, grad, muslimana 457 ili 36%, pravoslavaca 616 ili 47%, katolika 220 ili 17%.

Po zadnjem austrougarskom popisu 1910. godine u gradovima je stanje sljedeće.

Gacko, 1.689, stanovnika, muslimana 986 ili 58%, pravoslavaca 577 ili 34% i ostalih 8%.

Nevesinje, 1.948 stanovnika, muslimana 1.022 ili 52%, pravoslavaca 709 ili 36%, katolika ili 9%, i ostalih 3%.

Ljubinje, 1.259 stanovnika, muslimana 592 Ili 47%, pravoslavaca 607 ili 48% i ostalih 5%.

Trebinje, 4.615 stanovnika, muslimana 2.009 ili 44%, pravoslavaca 1.761 ili 38%, katolika 794 ili 17%.

Bileća, 1.843 stanovnika, muslimana 757 ili 41%, pravoslavaca 890 ili 48%, katolika 196 ili 11%.

Sada ćemo vidjeti neke popise Austrougarske, zatim Kraljevine SHS i socijalističke Jugoslavije po tadašnjim kotarima-srezovima, sadašnjim općinama.

Zadnji austrougarski popis u Bosni i Hercegovini 1910. godine.

Gacko, ukupan broj stanovnika 15.107, muslimana 5.291 ili 36%, pravoslavaca 9.667 ili 64%.

Nevesinje, ukupan broj stanovnika 19.679, muslimana 4.231 ili 22%, pravoslavaca 14.689 ili 75%, katolika 716 Ili 3%.

Ljubinje, ukupan broj stanovnika 14.597, muslimana 2.153 ili 22%, pravoslavaca 8.528 ili 58%, katolika 3.916 ili 20%.

Stolac, ukupan broj stanovnika 21.481, muslimana 7.052 ili 33%, pravoslavaca 6.852 ili 32%, katolika 6.091 ili 28%, ostalih 8 %

Trebinje, ukupan broj stanovnika 25.773, muslimana 5.339 ili 21%, pravoslavaca 16.294 ili 63%, katolika 1.143 ili 5%.

Bileća, ukupan broj stanovnika 22.137, muslimana 3.437 ili 16%, pravoslavaca 15.978 ili 72% i ostali, katolici, vojska 12%.

Istočna Hercegovina je imala 1910. godine 118.783 stanovnika, od toga:

Muslimana 27.503 ili 23%, pravoslavaca 72.008 ili 61%, katolika 12.221 ili 10% i 9.051 ili 6% su ostali Romi, Mađari, Nijemci, Česi dr.

Prvi popis u Kraljevini SHS izvršen je 1921. godine koji je izgledao ovako u istočnoj Hercegovini:

Gacko, 13.667 stanovnika, muslimana 4.988 ili 37%, pravoslavaca 8.587 ili 63%.

Nevesinje, 22.643 stanovnika, muslimana 5.148 ili 23%, pravoslavaca 16.574 ili 73%, katolika 909 ili 4%.

Ljubinje, 14.422 stanovnika, muslimana 1.912 ili 13%, pravoslavaca 8.566 ili 59% i katolika 3.913 ili 27%.

Stolac, 34.221 stanovnik, muslimana 8.865 ili 26%, pravoslavaca 9.106 ili 27% i katolika 16.227 ili 47%.

Trebinje, 22.322 stanovnika, muslimana 5.333 ili 24%, pravoslavaca 15.761 ili 71% i katolika 861 ili 4% i jedan posto su ostali.

Bileća, 19.106 stanovnika, muslimana 3.338 ili 17%, pravoslavaca 15.556 ili 81%, dva posto su ostali.

Po zadnjem austrougarskom popisu istočna Hercegovina je imala 131.092 stanovnika, od toga muslimana 34.917 ili 27%, pravoslavaca 74.152 ili 57%, katolika 22.023 ili 16%.

Od popisa u socijalističkoj Jugoslaviji uzet ćemo samo dva zadnja, prvo 1981. godine koji izgleda kako slijedi po općinama:

Gacko, 10.279 stanovnika, muslimana 3.424 ili 34%, pravoslavaca 6.215 ili 60% i 6% je ostalih.

Nevesinje, 16.326 stanovnika, muslimana 3.853 ili 23%, pravoslavaca 11.587 ili 71% i 6% su ostali.

Ljubinje, 4.516 stanovnika, muslimana 407 ili 9%, pravoslavaca 3.840 ili 85% i 6% su ostali.

Stolac, 18.910 stanovnika, muslimana 7.359 ili 39%, pravoslavaca 4.332 ili 23%, katolika 6.410 ili 34%.

Trebinje, 30.372 stanovnika, muslimana 4.405 ili 16%, pravoslavaca 18.123 ili 60%, katolika 2.039 ili 7% i Roma, Jugoslovena i ostalih 8.202 ili 26%.

Bileća, 13.199 stanovnika, muslimana 1.803 ili 15%, pravoslavaca 10.190 ili 77% i ostalih 1.106 ili 8%.

Po popisu 1981. godine u istočnoj Hercegovini gledajući po nacionalnostima bilo je sljedeće stanje:

Ukupno u 6 općina, 93.602 stanovnika, muslimana 21.251 ili 23%, pravoslavaca 54.287 ili 58%, katolika 9.855 ili 11% i ostalih 8%.

Zadnji popis stanovništva 1991. godine za muslimane-Bošnjake u istočnoj Hercegovini izgledao je ovako.

Gacko, 10.788 stanovnika, muslimana 3.858 ili 36%, pravoslavaca, 6.661 ili 62%, i ostalih 2%.

Nevesinje, 14.448 stanovnika, muslimana 3.313 ili 23%, pravoslavaca 10.711 ili 74% i ostalih 877 ili 3%.

Ljubinje, 4.172 stanovnika, muslimana 322 ili 8%, pravoslavaca 3.748 ili 90% i ostalih 2%.

Stolac, 18.681 stanovnik, muslimana 8.101 ili 43,5%, pravoslavaca 3.917 ili 21%, katolika 6.186 ili 33% i ostalih 2,5%.

Trebinje, 30.879 stanovnika, muslimana 5.542 ili 18%, pravoslavaca 21.387 ili 69% i ostalih 3%.

Ukupan broj stanovnika u (6) šest općina istočne Hercegovine je 92.252, po konfesijama izgleda ovako:

Bošnjaka-muslimana 23.083 ili 25%.

Srba - pravoslavaca 57.052 ili 62%.

Hrvata-katolika 8.328 ili 9%,

i ostalih 4%.

Cifru muslimana u svakoj općini trebalo bi uvećati bar za još 4%, pošto je među Jugoslovenima i ostalim sigurno preko 60%, muslimana-Bošnjaka. Jugoslovenstvo je najviše odgovaralo muslimanima-Bošnjacima, a posebno miješanim brakovima. Među ostalim su uglavnom Romi islamske vjeroispovijesti, skoro 100%.

Tu su mnogi iz starijih generacija koji su se poslije Drugog svjetskog rata morali odrediti po tadašnjem zakonu, kao Srbi ili Hrvati, jer nije u tadašnjem ustavu postojala muslimaska nacija. Poslije više njih nije mijenjalo svoju opredijeljenost. Popisi su provođeni po automatizmu, a bilo je i mnogo dodvoravanja nesretnih muslimana-Bošnjaka Srbima i Hrvatima da bi se sačuvao neki položaj ili došlo na njega.

P E T N A E S T O P O G L A V L J E

NEKOLIKO IZJAVA UGLEDNIH SVJETSKIH I SRPSKIH INTELEKTUALACA O SVOJIM SUNARODNJACIMA DINARSKIM SRBIMA I CRNOGORCIMA

Svjedoci smo da su se kroz povijest kod mnogih naroda dešavali neljudski postupci prema drugim narodima (komšijama), što je karakteristika i jednog dijela srpsko-crnogorskog naroda na Balkanu. Zanimljivo je da za ubistva, paljevine, pljačku, silovanja, sakaćenja i premlaćivanja, uglavnom nije bilo reagovanja, bunta i osude tih nedjela poštenog srpsko-crnogorskog naroda. I ako je bilo časnih pojedinaca koji su se suprotstavljali tim nedjelima, bili su osuđeni kao izdajnici srpstva, pa su morali napustiti svoju zemlju (Ivan Đurić, Bogdan Bogdanović i dr) i umrijeti u tuđini. Neki ugledni srpsko-crnogorski intelektualci reagovali su i žigosali navedene postupke, ukazujući time i na veliku sramotu naroda kojemu i sami pripadaju. Evo nekoliko primjera baziranih na psiho-fizičkim osobinama „dinarsko-srpsko-crnogorskih tipova".

Đ u r o P i l a r, prirodnjak

Prirodnjak Pilar kaže: Srbi su bili u doba Nemanjića (koji se rodio kao katolik u Ribnici, kod Podgorice, i prešao na pravoslavlje 1168. godine) snažan narod u moćnoj državi, a poslije Dušana pod udarcima Turaka carstvo propada. Sad stupa na scenu jedno pleme „zlih namjera". To je pleme romanizovanih vlaha , žestokih negativaca, pljačkaša i razbojnika, koji se uz blagoslov Turaka spustiše sa planina srednjeg Balkana i dadoše na rastakanje načetih srpskih feudalnih porodica. Zapadno od Drine i sjeverno od Save akindžije, bašibozuci, krdžalije, matrolozi, haramije i ostali pljačkaši, koji su zemlju pretvorili u pustoš. Dobrim dijelom su ostajali na tuđoj zemlji na koju su stigli uz pomoć Turaka. Nadalje Pilar kaže: Želimo li razbojničke nagone upoznati sasvim jasno, dovoljno je sastaviti Srbiju i Rumuniju, taj mobile fratum, odmah ćemo upoznati razbojničke nagone, zajedničkog praroditelja, balkanskog pastirskog nomada i to je uglavnom krvoločan narod. (Naša konstatacija na prednji komentar se potvrdila kroz Prvi i Drugi svjetski rat, a posebno se ova konstatacija pokazala tačnom prilikom agresije na Bosnu i Hercegovinu 1992-1995. godine).

„Upada u oči da se među samostalnom feudalnom gospodom, koja se podiže nakon propasti srpske države, pojavljuju većinom balkansko-romska imena Balaša, Altomana, Angela, Dragaša, Dejanovića, Hrabrenovića i dr. Sve ovo moramo smatrati balkanskim Romanima, Vlasima. S Kosovskom bitkom Srbi nestaju s lica Balkana, pojavljuju se romanizirani starosjedioci Romani

ukršteni s ciganima Vlasi i Romeji“, i to uglavnom genocidan i krvoločan narod“, kaže Pilar.

Ipak se ne može uzeti narod kao cjelina da je sav zlikovački i genocidan. Narod kao cjelina se ne može osuđivati, iako njegov dobar dio spada u ovu kategoriju.

Počeli su za sebe da govore da su Srbi nebeski narod i pod tim imenom su pravili strašne zločine-genocid. Tako su sami o sebi stvorili mit o dobrom narodu. Marks je izdvojio jednu klasu proletera koja će razoriti stari svijet otuđenja i eksploatacije i ostvariti „konkretnu utopiju“ besklasnog komunističkog društva, zadovoljnih pojedinaca.

Nacizam nije povlastio klasu nego rasu. Stara podjela na gospodare i robove je vaskrsla o dobrom narodu u novom ruhu u nacističkoj rasnoj teoriji, prema kojoj svijet čine nadljudi (ubermensch) i podljudi (untermensch).

D o b r i c a Ć o s i ć, srpski književnik, akademik.

U svojoj knjizi „Bosanski rat“, poznat stručnoj, književnoj i najširoj političkoj javnosti kao kreator doktrine srpske laži, o čemu bez imalo nelagode piše:

Mi Srbi lažemo da bismo obmanuli sebe da utešimo drugoga.

Lažemo iz samilosti,

lažemo iz stida da se ohrabrimo, da sakrijemo svoju bedu.

Lažemo zbog ponašanja,

lažemo zbog slobode,

laž je vid srpskog patriotizma i potvrda naše urođene inteligencije.

Lažemo stvaralački, maštovito i invetivno.

Nadalje Ćosić piše: “Dakle, laže se uvek, na svakom mestu, u svakoj prilici s razlogom i bez razloga.“

Ako je vjerovati Ćosiću, i zahvaljujući njemu i sličnima, Srbi žive u laži i za laž.

Po Ćosiću bez laži Srbi niti postoje nit bilo kome šta pojedinačno niti kolektivno znače.

Njihova laž je ljudska i nacionalno prepoznatljiva odrednica, kolektivna i lična karta Srba.

Ćosić i dalje tvrdi: "Laž je srpski državni interes, laž je u samom biću Srbina.

U ovoj zemlji na kraju svaka laž postaje istina".[415]

Ivan Meštrović

U raspravi „Uspomene na političke ljude i događaje", Buenos Aires, 1961, Knjižnica hrvatske revije, kaže: Diskusija Stojana Protića i Trumbića o sudbini Bosne i Hercegovine i muslimana na Jugoslovenskom odboru za stvaranje prve Jugoslavije Slovenaca, Hrvata i Srba iz 1918. godine u Nici-Francuska.

Kada se govorilo o sudbini Bosne i Hercegovine i muslimana, Trumbić je pitao Protića: "Šta sa muslimanima?" Protić je rekao: „Pustite to nama (Srbima), mi imamo rešenje za Bosnu."

„Kakvo, gospodine Protiću?", Pitao je Trumbić znatiželjno.

„Kada prođe naša vojska Drinu, dat ću Turcima (čitaj muslimanima) 24 sata, pa makar i 48, da se vrate u pradjedovsku vjeru, a što ne bi htelo, to poseći kao što smo u svoje vreme radili u Srbiji."

„Govorite li vi to ozbiljno, gospodine Protiću?" „ Najozbiljnije, gospodine Trumbiću, neće moći po evropski, već po naški."[416]

Dimitrije Tucović, srpski političar

U vrijeme protjerivanja Bošnjaka i Albanaca iz južne Srbije i Makedonije piše: „To su bile reke krvi poubijanog neboračkog stanovništva, nevine dece, žena i mirnih ljudi, radnog sveta čija je jedina krivica što se drugačijem bogu mole, što drugim jezikom govore, drugo ime nose i što je na svom vekovnom ognjištu naivno sačekao ove divlje najezde Srba i Crnogoraca."

Tucović dalje iznosi da su strani novinari pisali o zarobljenim osmanskim vojnicima, kojima su crnogorski vojnici odrezivali noseve i gornju usnu.

Edit Durhan, je vidjela devet (9) takvih žrtava koji su doživjeli odsijecanje noseva. Nosna kost im je bila odsječena i odstranjena sa cijelom gornjom usnom. Crnogorci, kako su se hvalili, nakon svake bitke, išli su po bojištu, osakaćivali i sjekli noseve ranjenicima. Ovakva djela podvajala su

415 D. Ćosić, „Bosanski rat", Beograd, 2012. godine, Zbornik radova, Sarajevo, 2013. godine.

416 I. Meštrovič, „Uspomena na političke ljude i događaje", Buenos Aries, 1961. knjižica Hrvatske revije.

Crnogorce na "zaslužne i obične", „soj i nesoj". Kako piše Safet Bandžović u svojoj knjizi „Iseljavanje Bošnjaka u Tursku", Sarajevo, 2006. godine: „Knjaz je uvodio u tefter koliko je ko odsjekao noseva i kolike su mu zasluge, prema tome ih je i nagrađivao."

J o v a n C v i j i ć, akademik SANU, profesor univerziteta u Beogradu.

Tvrdi za svoje sunarodnike Srbe-dinarce da su violentni dinarski tipovi skloni mitologiji i destrukciji, plahovite su naravi i djeluju između razbojnika i junaka. To pokazuje da su u njihovoj naravi devijantna ponašanja. Proučavajući etnogenezu dinarskih Srba i Crnogoraca, Cvijić dalje kaže: „Crnogorci su tokom cijelog XVIII i XIX stoljeća imali glavnu privrednu granu - pljačku turskih (muslimanskih) trgovaca, karavana na drumovima, te pljačku sela i gradova."

J o v a n S k e r l i ć, srpski književnik

Mi smo Srbi djeca hajduka.

Mi smo izvana prefarbani divljaci.

Navukli smo francusko odijelo i naučili nekoliko njihovih društvenih izraza, ali smo u duši ostali divljaci.

S v e t o z a r M a r k o v i ć, književnik

U svom djelu „Srbija na istoku" piše: „Očigledno srpski narod nije priznavao nikakva prava Turcima (muslimanima) svojim sugrađanima, članovima iste države, da žive na srpskoj zemlji. Srpski narod je išao prosto da istrebi Turke (muslimane), to se dokazalo kasnije u srpskim ustancima, gdje su Srbi ubijali Turke (muslimane) koji su im se na veru predali. Spram Turaka Srbi su imali osobite pojmove o moralu. Savest kao da ih nije nimalo grizla da učine ma kakvo zlo po savremenim našim pojmovima samo da se osvete za nasilje koje su Turci vekovima činili. Krađu, otimanje i ubistvo, samo kad se učini spram Turcima jer (muslimanima), u mirno vreme,kao i u ratu smatrali su kao moralna dela."[417]

Marković dalje kaže: "Tome se ne treba čuditi, jer je Njegoš u svom Gorskom vijencu s ponosom pjevao o klanju i ubijanju muslimana, koje on

417 S. Marković, „Srbija na istoku", Beograd.

naziva Turcima, pa je takvo klanje i ubijanje muslimana po njemu najviši moralni čin.

Tako su generacije i generacije pogrešno vaspitavane i učene o moralu i moralnosti uopće, zahvaljujući uvrštavanju Gorskog vijenca u sve nastavne planove i programe u školama, što je bilo pogubno za muslimansko stanovništvo od tada pa do danas. Jednostavno rečeno, pogrešno smo učeni o mnogo čemu, pa i o moralu.

M i l a n M i l i č e v i ć, srpski književnik

Zabilježio je u svom dnevniku 1871. godine, koji je većim dijelom ostao neobjavljen: „Ne mogu naši potomci znati istinu o nama jer je mi ne kazujemo, nego lažemo i ono izlažemo što nam podmiruje trenutni jadni račun."

P u č k o v, ruski oficir

Izaslanik ruske carice Jelisavete u XVIII stoljeću proveo je neko vrijeme u Crnoj Gori, kada je zapisao na temu ko je doseljavao iz Crne Gore, Srbije i Hrvatske u Bosnu i Hercegovinu. „Ti doseljenici, kao divlji narod za koje ne važe nikakve norme uređenja međusobnih odnosa i ponašanja, a crnogorski i srpski vladari su bahati, sirovi i pohlepni za novac i druga dobra, spremni na nepromišljene poteze, i bez smisla su za procjenjivanje međuljudskih odnosa.

Sam vladika Vasilije je najbolji primjer glavara sa negativnim osobinama.On je veliki egoista i srebroljubac, ne ustručava se ni od laži ni podvala samo da bi postigao svoj cilj. Taj narod nema nikakvih svojstava kojima bi ličio na državu, nema zakona za prekršioce.

To je zemlja (Crna Gora) u kojoj caruje hajdučija, zbježišta (odmetnici), ovdje caruju sve ljudske mane i poroci.

Doseljenici iz Crne Gore, Srbije, pa i Hrvatske-Like i dr. (doselilo 10-12.000 stanovnika) doseljenici su vlaškog porijekla i poznati su po velikoj agresivnosti i nezgodnom karakteru. Po doseljenju su postali još agresivniji. Iz njihovih redova regrutovale su se hajdučke čete koje su se profesionalno bavile pljačkom muslimana, što je naročito izaženo u istočnoj Hercegovini.

Oni su samoincijativno uzurpirali i zaposjeli aginske zemlje starosjedioca muslimana. Tako kada je inspektor Kučera obišao bihaćki kraj, navodi da su u vremenu 1878-1883. potpuno izmijenjeni politički uslovi, a doseljenici postali još agresivniji".

L.V. Sudland, književnik

U svojoj knjizi izdatoj u Beču 1918. godine „Južnoslovensko pitanje i svjetski rat“ kaže: „Srbi kao čergari nomadi fiksirani su u mnogim studijama sa ozbiljnim naučnim ambicijama (Die Sudslavische Frage undder Weltkriig).“

Dalje kaže Sudland da su „barbarski nomadi-pastiri“.

Srbi spuštajući se s planina, razarali su i uništavali sve pred sobom, a posebno ono što podsjeća na islamsku i katoličku kulturu i civilizaciju, o tekovinama hiljadugodišnje kulture da ne govorimo.

Oni „dadoše tok svojim prastarim antisocijalnim i razarajućim nagonima“. „Ti nagoni“, nastavlja naučnik, „žive još i danas u Srbima, te povijest Južnih Slavena možemo razumjeti samo onda ako taj momenat uzmemo u obzir.“

Usljed nomadsko-čergarske prirode svog bića Srbi su skloni posezanju za tuđim, pa kada ne razaraju, oni pljačkaju i prisvajaju.

Sudland dalje kaže kako je današnje srpstvo opasno po svojim mislima i po svom rasnom sastavu, kako je u njemu krvlju uslovljeno raspoloženje za zavjere, revolucije i prevrate.[418]

Burkhard

Piše za vrijeme balkanskih ratova: „Srbija je varvarska zemlja koju treba kazniti.“

Burkhard predlaže uništenje dvaju šizmatičkih država Srbije i Grčke. Od kada su odbacili katoličanstvo, smatra autor, Grci su propali moralno i vojnički. Za Srbe kaže: „Oni su pleme pokvareno i zla loza, dozlaboga nepošteni. Crkvu nikako ne slušaju, ubijaju svoje prijatelje i roditelje. Ne štede ni rođene svoje djece, nego ih ubijaju ako to zadovoljava njihov vlastiti interes.“ Mi dodajemo: sve ovo naprijed se dokazalo 1992-1995. Tako dok je bilo pljačke u Bosni i Hercegovini dobrovoljci iz Srbije, Grčke, Rumunije i Rusije su dolazili da pljačkaju, a kad je toga nestalo, nestalo je i želje kod sabraće da ginu na bh. ratištima za tamo neke glupe bosanske pravoslavce.

Filip Dž. Cohen, književnik

Autor knjige „Tajni rat Srbije, propaganda i historijska obmana“ (Sarajevo, 1996. godine) ističe da je srpski fašizam stariji i od Hitlerovog, da korijeni srpskog fašizma počinju još 1804. godine, koji je 40 godina kasnije

418 L.V. Sudland, „Južnoslovensko pitanje i svjetski rat“, Beč, 1918.

oblikovao Ilija Garašanin u svom Načertaniju. Već tada je nastao izraz etničko čišćenje i da su Srbi izvršili genocid nad nesrpskim stanovništvom, da se to proteže već dva stoljeća.[419]

U svim pobunama ili mirnim periodima u prošlom stoljeću stradalo je muslimansko i jevrejsko stanovništvo, tako da je Srbija pred Prvi balkanski rat bila očišćena od muslimana. Obrazac kiji je dao Garašanin, a usavršili njegovi sljedbenici, svodi se na zlostavljanje, prisilno iseljavanje, pljačkanje, ubijanje, silovanje, klanje i spaljivanje.

U pet (5) ratova koje su Srbi vodili u prošlom stoljeću ideologija koju su zagovarali njegovi sljedbenici Ilija Garašanin, Vasa Čubrilović, Stevan Moljević, Draža Mihajlović, Milorad Ekmečić, Dobrica Ćosić, Slobodan Milošević, Radovan Karadžić i drugi bila je ista, samo se lista nesrba proširivala na Bošnjake, Albance, Hrvate, Bugare, Makedonce, Mađare i Nijemce.

A n t e S t a r č e v i ć, hrvatski političar

Ne postoje Srbi, postoje Vlasi, Cigani, Skiptari, Grkoistočnjaci, oni koji sebe krste Srbima, tzv. Srbi su cijela jedna „nečista pasmina“ koja je sebe povezala labavim koncem u taj „vlaški nakot“ što se srpskim imenom zove.

Prof. dr. B o g d a n B o g d a n o v i ć

Arhitekta, ugledni srpski akademik i prominentni umjetnik, nekadašnji gradonačelnik Beograda u svom ratnom eseju „Ubijanje gradova“ ističe kako „napadi nemaju samo za cilj da dotuku Sarajevo i ubiju grad u njemu već i da ga vjerovatno kazne za bivši duh tolerancije i kosmopolitizma, i da ga etnički očiste“. Prof. dr. Bogdanović, za napad na bosansko islamsko naslijeđe kaže: „To je strašno sa stanovišta povijesti, umjetnosti i arhitekture, to je nevjerovatno. Prekrasni gradovi su potpuno uništeni, kao i veliki broj povijesnih građevina. To je strašan zločin protiv civilizacije i sramota za moj narod (srpski) i vojsku koja to čini.“ Prema navodima službenog bosanskog popisa i brojnih drugih izvora, uništen ili oštećeno blago obuhvata najstarije i najljepše džamije u Bosni i Hercegovini. Samo u Foči i njenoj okolini je uništeno 14 među kojima i Aladža (Šarena džamija) sagrađena 1550. godine, za koju kažu da je bila jedna od naljepših u Evropi. Uništena je i džamija u Ustikolini blizu Foče, sagrađena 1448. godine, najstarija džamija u Bosni. Ista je sudbina je zadesila i 13 mostarskih džamija, sagrađenih između 1528. i 1631. godine, među kojima je i Karađoz-begova džamija, sagrađena 1557. godine.

419 F. Dž. Cohen,“Tajni rat Srbije, propaganda i historiska obmana“, Sarajevo, 1996. godine.

J o v a n R a š k o v i ć

Akademik, psihijatar, osnivač reakcionarne separatističke organizacije SDS u Hrvatskoj kada je razgovarao sa „ocem Hrvata“ Franjom Tuđmanom 1991. godine rekao je:

“Srbi su lud narod.“ Ideološke pripreme na konceptu motivacije Srba za učešće u zločinima obavljali su srpski nacionalisti, kao što su neki političari, ljudi u medijima, visoki sveštenici SPC-a, književnici i članovi SANU.

Jedan dio intelektualnih prvaka srpskog naroda upinje se i koristi sva moguća sredstva da opravdaju moralni pad u blato, razbojništvo i dehumanizaciju čovjeka.

M i r k o K o v a č, književnik

U ovom ratu (1991-1995) što su ga Srbi započeli i vodili pune četiri godine, konačno je pao mit o srpskom ratniku - mitu u koji je mnogo energije ugradio i Dobrica Ćosić. Ovaj je rat pokazao da su srpski vojnici, đenerali i četnici hulje koji su teškim topništvom sa sigurne distance gađali gradove. To je oficirska bolumenta i njezina vojska lice i naličje nadirućeg državnog barbarizma, slika duhovnog stanja jednog naroda.

Iza njih je ostala pustoš, tačno onakva kakva je pustoš u dušama te krvave ormije”.

Kovač citira Jovana Raškovića, koji je 23. jula 1990. godine izjavio u uredu predsjednika Republike Hrvatske: „Srbi su lud narod.“ „Nije to izjavio bilo ko nego ozbiljan naučnik, autor zanimljivih knjiga, neuropsihijatar i član SANU, dakle ‘besmrtnik’. I nije to etnopsihološka dijagnoza ili filozofska maglica ispuhala iz usta srpskoga dušmanina i urotnika, nego ravno iz srca ‘ duhovnog lidera Srba’, kako je pokojnik samom sebi laskao.“

(Nedjeljna Dalmacija, 1. oktobar 1989. godine)

Za taj isti „ludi narod“ desetak godina kasnije Vladeta Jerotić, takođe „besmrtnik“ i akademik, neuropsihijatar i književnik, rekao je da su Srbi „ neobičan narod“ što je samo poetična verzija Jovana Raškovića.

M i k i M a n o j l o v i ć, filmski i pozorišni glumac

Govori o intelektualnoj odgovornosti za sve što se dogodilo u Jugoslaviji od 1991-1995. godine.

"Još pre deset ili dvadeset godina sam dao intervju listu koji se zove Večernje novosti u kojem sam govorio o fenomenu predstava na „S" i o tome da to ne treba raditi. Tako je sve počelo, bio je to Gazimestan, pre Gazimestana pozorište je tangenta gdje možemo, pokatkad da vidimo kuda stvari idu. E, ali tada je budući predsednik Jugoslavije bio neprikosnoveni vođa volje srpske Akademije koja je podržavala promene u Gradskom komitetu, koja je pomogla stvaranju sadašnje vlasti. Ljudi, shvatate li o čemu je ovdje riječ? Znate li koliko je srpska intelektualna odgovornost, pa oni su najkrivlji?! Intelektualna srž naroda treba da bude u Akademiji, tako je u svakoj normalnoj zemlji. Oni su stvorili ovu politiku pod kojom danas živimo. Zašto? Zato što su bili nacionalno toliko jako obojeni da nisu mogli da vide da ti ljudi nemaju političkog dara. Nisu čak ni danas to u stanju da kažu.

M i l o v a n E k m e č i ć, akademik, srpski historičar

Samoproglašeni najeminentniji srpski historičar u Književnim novinama 1998. godine piše: Nasilje je babica stvaranja nacionalnih država, i to, uglavnom, nasilje u ratu. Svaki nacionalizam počinje sakupljanjem bajki ili epskih pjesama (guslarskih), i to je, dakle, elitni nacionalizam. Neko je pitao šta bi se desilo ako bi mi se na glavu srušio plafon kafane. To bi bio kraj nacionalnog pokreta. Ovo je reljefna slika zavođenja i opijanja naroda megalomanskim snovima.

G o j k o B e r i ć, novinar

Ugledni bh. novinar dao je kratku ali istinitu osudu rata 1992-1995. godine: „Za sve su krivi Srbi, ona rulja zvijeri koju je formirala srpska mitološka svijest i koja je pokrenula ovaj genocidni rat." Ko su Srbi, pita se on, ta rulja zvijeri pomućene svijesti, koja je kriva za rat u Bosni, pored srpskih nacionalista iz Crne Gore i Srbije i članova SANU-a zna se. To su oni kojima je Bosna pružila ruku i otvorila svoje srce, a oni ničim dobrim nisu uzvratili Bosni. U Bosni su uživali i koristili njene blagodati, a potajno joj zlo spremali i trčali preko Drine, krijući planove o uništenju Bosne i Bošnjaka.[420]

420 G. Berić, „Intervju Dani, nedjeljni informativni časopis", br. 84/VII, Sarajevo, 1998. godine

J o v a n D i v j a k, general bosanske vojske

Kaže o nacionalnom mitu Srba: Srpska historiografija je u kontinuitetu trovala domaću i međunarodnu javnost nedokazanom tezom o navodnom srpskom karakteru Bosne i Hercegovine. Ta se misao provlači kroz srpsku književnost i historigrafiju od Dositeja Obradovića (1472- 1811.) i Vuka Karadžića (1787-1864.), preko Jovana Cvijića (1865-1927.), do modernih ideologa militantnog velikosrpstva kao što je Milorad Ekmedžić.

Neshvatljiva je njihova odsutnost elementarne naučne objektivnosti, a naspram nje prisustvo njihovog kvazinaučnog konsenzusa koji sve to vrijeme prati uporna nastojanja da se Srbi po svaku cijenu nasilno utrpaju u staru povijest Bosne i Hercegovine, a u kasnijem periodu prikažu najkonstitutivnijim narodom ove zemlje.

Historijske činjenice govore da se od „ Načertanija“ 1844. godine Ilije Garašanina o programu spoljašnje nacionalne politike Srbije, gdje je jasno formulirana velikosrpska ideja na temelju „Svetog prava istoričeskog“, pa preko političkog pamfleta Vuka Karadžića pod naslovom „Srbi svi svuda,“ napisanog još 1836. godine, pa do Srpske akademije nauka i umjetnosti iz 1896. godine uočava sinhronizaciju pera i kundaka, njihova krvava simbioza.

J o s i f. H. K o s t i ć, leskovački učitelj

Piše 20. decembra 1876. godine: Iz Leskovca je od straha nadiruće srpske vojske izbjeglo i protjerano preko 5.000 „Turaka“ (muslimana). Grad je pao bez borbe. Kolone nesretnih izbeglica su krenule preko Grdeličke klisure da traže spas u Skoplju i Solunu, ali većina nije tamo stigla, ubijali su ih srpski vojnici, zima i glad.

S r e t e n P o p o v i ć

Zabilježio je potresne detalje za vrijeme progona i bijega muslimana iz Leskovca: „Deca pobacana, i izgubljena, ili ostavljena, žene i starci pokočeni od zime ili polumrtvi od umora i gladi. Neki su bili otečeni i naduti kao mešine. Neki su ispustili dušu onda kada su ih naši zapojili ili kad su hranu u sebe uzimali.“ Ovo su bili najtužniji trenuci u mom životu, posmatrajući ove prizore, a da ne možeš ništa učiniti da pomogneš ovim nesretnicima.

K o s t a N a đ, general, JNA iz Drugog svjetskog rata

Boravio je u Foči u vrijeme njenog prvog oslobođenja 20. januara 1942. godine, potresno svjedoči o klanju muslimana u ovom gradu: „Ne sjećam se da sam ikada u životu vidio nešto jezovitije kao što sam zatekao u ovom gradu. Razularena četnička rulja formalno je plovila u ljudskoj krvi.

Most na Drini je pružao stravičnu sliku. To je bilo stratište nedužnog muslimanskog naroda, prava klanica ljudi. Životinjsko-ljudsko divljanje gore je od krvoločnih zvijeri.

Djevojke i žene prije klanja silovane naočigled roditelja, muževa i braće, strahote se ne daju opisati."

Autori dodaju da se isti scenarij dogodio i 50 godina kasnije 1992. godine.

R o d o lj u b Č o l a k o v i ć

Ugledni Srbin i visoki funkcioner partizana u Drugom svjetskom ratu u knjizi „Zapisi iz oslobodilačkog rata", str. 632, Prosvjeta, Beograd, 1956. godine piše između ostalog: „ Od kraja novembra 1941. do januara 1942. godine skoro cijelo gornje Podrinje bilo je pod četničkom vlašću.

Četnici su pod komandom Sergeja Mihajlovića i vojvode Džokića započeli masovna ubijanja i klanja po muslimanskim selima i gradovima Foči, Goraždu i Čajniču. Četnici su klali, spaljivali žive ljude u kućama, prebijali, silovali djevojke i mlade žene. Sve te zločine izvršili su četnici nad muslimanskim svijetom, koji nije imao ničeg zajedničkog sa ustašama zlikovcima.

Došao sam u Foču 1. februara 1942. godine i izašao da vidim varošicu. U studenoj vodi Čehotine još leže među kamenjem leševi muslimana koje su četnici poklali i tu na mostu bacili u rijeku."

P e t a r I l i ć-D r a p š i n,
partizanski komandant operativnog štaba za Hercegovinu

Poslije izvršenog partizansko-četničkog napada 17. i 18. aprila 1942. godine na 14 muslimanskih sela Borča u gatačkoj općini, piše u svom izvještaju:

Ja sam posmatrao kako gore boračka sela, Turci se uzmuvali kao ajvani (hajvani), vuku prčiju, a ne znam kuda.

Nikad nisam bio tako veseo u životu. Ali kasnije kad sam vidio pred jednom kućom leži dijete, jedva je imalo godinu i po, leži u usirenoj krvi, srce mi je drhtalo pred užasnim prizorom kakav smo užasan zločin dozvolili da se napravi nad ovim nedužnim narodom.

Poslije ovog partizansko-četničkog napada ono što je preživjelo pobjeglo je u muhadžirluk, a njihov Borač je imao strahovit izgled, sve je opljačkano, spaljeno i porušeno do temelja uz 375 pobijenih stanovnika ovih 14 sela.

J. S. J e l o v a c

Poručnik kraljeve vojske, četnički komadant iz štaba brigade 457. po. br. kl. 10. februara 1943. godine, piše komandantu IV bataljona „Bajo Pivljanin“: „Postupajte i dalje prema izdatom naređenju. Hvatajte i ubijajte muslimane, žene i djecu. Držite i dalje svoj određeni položaj prema sporazumu sa R. Leovcem i ostalim četnicima, držite patrole i zasjede.

Hvatajte tu gubu i sve ubijajte, a to je naređenje najviših starješina, i to moramo izvršiti. (guba su muslimani koje treba uništiti)

Radite i držite zasjede, ubijajte sve što vam dođe do ruku. Sada nastaje čišćenje do kraja.

V l a d o Š e g r t, narodni heroj Drugog svjetskog rata

U knjizi „Krv na kamenu“, str. 91, kaže: „Četnici su sva svoja junaštva pokazivali nad nevinim muslimanskim stanovništvom, ali drugačije je u tući sa partizanima nego osvajati muslimanska sela, pljačkati i klati nevine.“

(Kao što je i sam radio zajedno sa četnicima u 14 boračkih sela 17. i 18. aprila 1942. godine)

M o m i r J o k i ć., prvoborac Drugog svjetskog rata

Izjavljuje pošto su četnici počinili zločin u Foči nad Bošnjacima: “Četnici i okolni Srbi su još dugo odnosili opljačkanu imovinu od muslimana.

Jadnu nejač turili su pod nož i napunili Drinu leševima muslimana. Leševi potavnili (pocrnili) plutaju Drinom sve do Goražda.

Uvo muslimansko nije ostalo ni u kolijevci. Pokupili su sve prnje, sve što se moglo odnijeti.

Samo vojvodi Bojeviću Nikoli (komadantu durmitorske četničke brigade) dvanaest natovarenih konja pljačku dogoni: od šalvara do jorgana, od veriga s vatre do šporeta lastrenjaka, od kašika do kazana medenjaka, od kreveta do ormara, od preslica do natara (stan za tkanje).

Neđelju dana je tako krcalo, prenosilo i vuklo." Jokić dalje kaže da su se ovim četništvo i Srbi obrukali zavazda.

M i l o v a n Đ i l a s, politički disident

Piše: „Četnici su opustošili čitava muslimanska i hrvatska naselja. Oni su na mostovima Drine klali jednog po jednog, po stotine žicom vezanih muslimana, ljudi, žena i djece, pod vođstvom londonske izbjegličke vlade i Draže Mihailovića u zemlji, oni su se takmičili u zločinu sa ustašama, a u izdaji ove prevazišli sramoteći srpski narod."

V l a d i m i r D e d i j e r, književnik

U svom „Dnevniku" 26. januara 1941. godine je zapisao: „ Muslimani računaju da ih je u općini Foča ubijeno od strane četnika preko 3.000, a Srbi računaju svoje gubitke na oko 400 lica, kojih nije bilo jer nije bilo nikakvih borbi, pošto su četnike kao svoje suborce uveli Talijani u Foču bez borbe (srpska propaganda i laž)."

V l a d i m i r D e d i j e r i M i l o v a n Đ i l a s

Pišu kako je citirao jedan crnogorski pisac Miodrag Bulatović u Beogradu 1991. godne o nasilnom zaposjedanju plodne zemlje u dolinama u vlasništvu muslimana: „Bulatovićev deda je došao kod jednog muslimanskog sela i iz šume vidio jednu veliku lijepu kuću, saznao je da ta kuća pripada jednom bogatom begu koji je imao veoma lijepu i mladu ženu.

Kada je pala noć Bulatovićev deda je provalio u kuću i odrubio begu glavu. Odmah poslije ubistva silovao je mladu begovicu i slijedećeg jutra doveo nekog mladog pravoslavnog svećenika koji je begovicu pokrstio i Bulatović se venčao sa njom."

K r u n o M l a d e n i c a

Piše u časopisu UNA 15. aprila 1993. godine u rubrici „DOSIJE“, str. 8, pod naslovom „ Pili smo ljudsku krv“: „Svim masakrima u Foči rukovodila je SDS-ova, trojka dr. Vojislav Maksimović, Velibor Ostojić i Petko Čančar. Kaznено-popravni dom u Foči i kasarna JNA na Gornjem polju bile su pretvorene u mučilišta i javne kuće gdje su se četnici iživljavali na ženama i malodobnim djevojčicama muslimankama. Ponovo je Drina nosila stotine muslimanskih leševa 1992. godine.“

S o n j a B i s e r k o

U časopisu Korak u broju 19. 2010. godine piše:

„Genocid u Srebrenici jeste i ostat će trajna trauma za sve generacije u Srbiji: sadašnje i buduće. Svaka nova presuda u Haškom tribunalu donosi nove detalje i ogoljuje razmjere tog zločina.

Proteklo je 15 godina od tog zločina, ali se društvena svest u Srbiji malo promenila. Bez obzira na Deklaraciju o Srebrenici koju je usvojila Skupština Srbije, odnos prema tom genocidu i uopšte, prema prošlosti iz devedesetih, ostaje glavnom preprekom za normalizaciju u regionu, ali i u Srbiji. Svakako da bi istina o devedesetim bila neophodna mladim generacijama u Srbiji.”

N i k o l a j Č e r n i š e v s k i, ruski filozof i književnik

Ističe: „Svi ratovi za nezavisnost proslavljani su u pesmama, a u ovoj klanici nema pesme, Srbi su je se stideli.“ Ovo je Černiševski izjavio povodom Karađorđevih ustanaka i zločina nad „Turcima“ (muslimanima) Beograda.

On dalje kaže: „ Upadom Karađorđevih ustanika u Beograd 25. i 26. februara 1807. godine ubijeno je preko 4.000 Turaka (muslimana).

Osim ubijanja, bilo je i masovnog pokrštavanja, vršene su i pljačke i druga nasilja.

Pomamljeni bećari (Srbi ustanici) su u Beogradu učinili toliko nečovječnosti prema Turcima (muslimanima), njihovim ženama i djeci, kakvo nije učinjeno nikada ni prije ni poslije toga.

Leševi su bacani u Dunav. Austrijski graničari su, kontrolirajući lijevu obalu Save i Dunava, nailazili na leševe pobijenih muslimana, pa su ih odbijali od svoje obale.

Iza masovnih ubistava muslimana ostalo je mnogo udovica i djece siročadi. Oni su morali prositi da ne pomru od gladi, a bilo ih je toliko mnogo da se ulicama nije moglo maći od njih."

I v o A n d r i ć, književnik, nobelovac (ex-jugoslovenski Bosanac)

Opisao je karakteristike ruralnog srpskog razbojnika u romanu „Na Drini Ćuprija".

„Priča se da je Starina Novak kad je iznemogao i morao da se povuče i napusti hajdučiju po Romaniji, učio dijete Grujicu: Kada sjedneš u busiju, dobro gledaj putnika koji naiđe.

Ako vidiš da jordamli jaše i na njemu crveni džemadan, srebrene toke i bijele tozluke, to je Fočak.

Udri odmah jer taj ima i na sebi i u bisagama." Eto tako su učena srpska pokoljenja, koja i danas nažalost isto uče kako da pljačkaju i ubijaju „Turke" (muslimane).

Visoki dostojanstvenici Srpske pravoslavne crkve imali su u mnogo primjera svoju ulogu u ratovima.

Dio inteligencije Srpske pravoslavne crkve pokretao je destruktivne agresivne aktivnosti svojih radikalnih snaga u ime „osvete Kosova, odbrane svetosavlja i srpstva".

Pokazat ćemo to na nekim primjerima aktivnosti velikosrpskih crkvenih dostojanstvenika, a bilo ih je bezbroj.

A n t o n i j e R a d o s a v lj e v i ć, raško-prizrenski vladika

Pozivao je na satanizaciju i izricao anatemu nekrsta u devedesetim godinama XX stoljeća, pa između ostalog iznosio:

„Moram ispraviti svoje sveštenike, koji govore da je Bog otac svih ljudi. Nije tako, Bog je doduše stvaralac svh ljudi, ali je otac samo onih koji vjeruju u sina Božijeg.

Sa pravoslavnog stajališta nije prihvatljivo reći da su svi ljudi Božija djeca."

P a t r i j a r h P a v l e

U Pribilovcima je kod manastira 1991. godine pred oko 3.000 Srba pozivao podsjećajući na „ dužnosti iz međuvjerske i nacionalne mržnje“: „Ako je Božija da vodimo rat, svaki Srbin se treba boriti.“

K a č a v e n d a, vladika tuzlansko-zvornički

Cijeli rat 1992-1995. godine je posvećivao četnike i dobrovoljce iz Srbije, Crne Gore Grčke, Rumunije i Rusije kada su išli na bosansko ratište gdje su masovno ubijali, silovali, pljačkali i palili.

Što je u ratu prikazivala, i to hvaleći srpske junake za učinjena dobra djela za srpsku stvar, SRNA, srpska radio televizija.

V a s o P e l a g i ć, veliki Srbin širokih vidika, koji je radi toga sataniziran od svojih sunarodnjaka

Prve pokušaje Pelagića da raskrinka tamno crkveno djelovanje je učinio 1883-1899, kao dekan bogoslovije u Banjoj Luci, nakon zbacivanja kaluđerske rize.

Pelagić kreće u buđenje naroda, zbog čega je neprekidno proganjan, pa zdrav i čitav bačen od svojih sunarodnjaka u ludnicu, da bi u zatvoru skončao svoj mučenički život.

U knjizi „Šta nas košta Bog gospodar“ do kraja je raskrinkao pogubno djelovanje Srpske pravoslavne crkve.

U Beogradu je u centru grada zaustavio crkvenu litiju s glavarima i održao čuveni govor protiv mantijaškog zaglupljivanja naroda i protiv majmunluka u koje popovština odjene svoje namjere.

R o y G u t m a n

U knjizi „Svjedok genocida„ 1995. godine piše:

Jedna od djevojaka molila je zločinca da je ne siluje: „Nemoj me molim te, pa i ti imaš sestru, ako to već hoćeš da učiniš, spasi mi obraz, ubij me, molim te.“ Zločinac nije imao milosti, uradio je jedno i drugo.

Srbi za metu uzimaju kulturu i kulturno naslijeđe bosanskih muslimana, ulaskom u Zvornik četnik se popeo na minaret Riječanske džamije i izvjesio crnu četničku zastavu sa mrtvačkom glavom i sa prekriženim kosti-

ma, koja ulijeva strah, pustio je nacionalističke pjesme od kojih se ledi krv u žilama

„Ubit ćemo, zaklat ćemo ko sa nama neće“ ili

„Ko to kaže, ko to laže, Srbija je mala“.

Kada su četnici zapalili Carevu džamiju u Foči 1992. godine, zaigrali su kolo i pjevali:

„Oćemo li, a no čoče gradit crkvu na sred Voče.“ (Foče)

„Gledao sam, a no čoče kako odža (Hodža) s krmkom loče.“

U Foči su porušeni svi sakralni objekti, kao i u cijeloj istočnoj Hercegovini.

Sretko Radišić

Povodom istupanja sedam nevladinih organizacija iz Bosne i Hercegovine i povodom istupanja političkih lidera Republike Srpske i dva HDZ-a u Glasu antifašista br. 58. 2012. godine piše sljedeće:

„Republika Srpska nije nastala herojskom borbom kako se to tamo tumači, nego tragedijom bošnjačkog i hrvatskog stanovništva, koje je s te teritorije protjerano i pobijeno i poklano.

Bitna poruka s ovog sastanka treba da bude upućena političarima susjednih zemalja da se distanciraju od uplitanja u unutrašnje stvari Bosne i Hercegovine, koje se do sada pravdalo tobožnjom brigom za interese Srba i Hrvata u njoj.“

Fra Luka Markešić

„Bosne i Hercegovine će biti, ali ne onakve kakvu bi željeli njeni rušitelji! Nedavna proslava Republike Srpske je samo čin.

To je slavljenje podjele Bosne i Hercegovine, a ako se trebalo nečim obilježiti postojanje Republike Srpske, onda je to trebalo učiniti pokajanjem.

To mislim i za HDZ-e. Nedopustivo je da imamo ovakve entitete jer oni su mogli nastati samo iz zločina.

Prisustvo predstavnika dva HDZ-a, na proslavi dana RS-a je sraman čin i ja kao religiozan čovjek moram reći da je to grijeh.

Ako bi se trebalo već obilježiti osnivanje RS-a, onda to treba učiniti priznanjem i pokajanjem za zlo muslimanima i katolicima počinjeno u proteklom ratu.“

M i l e n t i j e Ž i v k o v i ć

U knjizi „ Dokumenta sa suđenja četničkom ravnogorskom pokretu 10. juna do 15. jula 1946. godine“ tom II, str. 1.394, svjedoči o teškom zločinu Milutina Jankovića, četničkog vojvode iz Drugog svjetskog rata.

Ovaj četnički vojvoda po instrukcijama Draže Mihailovića je klao svoje sunarodnike koji su zabilježeni u dokumentu Okružnog odbora moravskog okruga i Općinskog odbora SUBNOR-a Lučana i Čačka.

Evo nekoliko izvoda iz tog dokumenta:

22. septembra 1941. godine na Ruji, između Dućalovića i Lučana na podmukao način Janković je usmrtio Vojislava Pajića (42), rodom iz Virova, zamjenika političkog komesara „Dr. Dragiša Mišović“.

U noći između 23. i 24. aprila 1943. godine u Donjem Dragačevu i u ariljskom srezu sa grupom koljača i ubica kojima je sam komandovao zaklali su 11 osoba.

To su: Timotije Tomašević i njegov sin Dušan iz Donje Kravarice, Miloš Stefanović iz Lisa, Bogoslav Mladenović iz Virova, Milan Joković iz Dljina.

Prvog aprila 1944. godine nad jednim zarobljenim partizanom trebalo je izvršiti smrtnu kaznu pred cijelim četničkim korpusom.

Egzekucija je izvršena klanjem, a izvršio ju je sam vojvoda Janković.

NEVESINJE

Nevesinje – džamija (prije 1992. god), poslije je minirana i porušena od strane JNA i četnika.

Nevesinje – Sahat-kula.

GACKO

Zvizdića džamija i mekteb prije paljenja i rušenja 1992. godine od strane JNA i domaćih četnika. Džamija obnovljena 2013. godine.
Obnovio ju je prof. dr. Denis Zvizdić.

Spaljeno naselje Fazlagića Kule, općina Gacko, 1992. godine, junačko djelo JNA i domaćih četnika.

Spaljeno i porušeno naselje Habuli, općina Gacko, poslije 1992. godine od strane JNA i domaćih četnika.

Spaljena škola u Fazlagića Kuli u junu 1992. od strane JNA i domaćih četnika, općina Gacko. Obnovljena 2003. godine, ali u nju nema ko ići i naukovati.

Ostaci porušene džamije u Fazlagića Kuli, općina Gacko, poslije 1992. godine. Desno pod stijenom kultni izvor Sopot. Lijevo harem-groblje i na početku škola.

Spaljen i porušen zaselak Đidelije u Bašićima, djelo JNA i domaćih četnika 1992. godine, općina Gacko.

Spaljeno i porušeno naselje Stolac 1992. godine, općina Gacko.

Panorama spaljenog i porušenog naselja Branilovići-Fazlagića Kula1992. godine. Djelo JNA i domaćih četnika, općina Gacko. Foto S.Čampara 1998. godine.

STOLAC

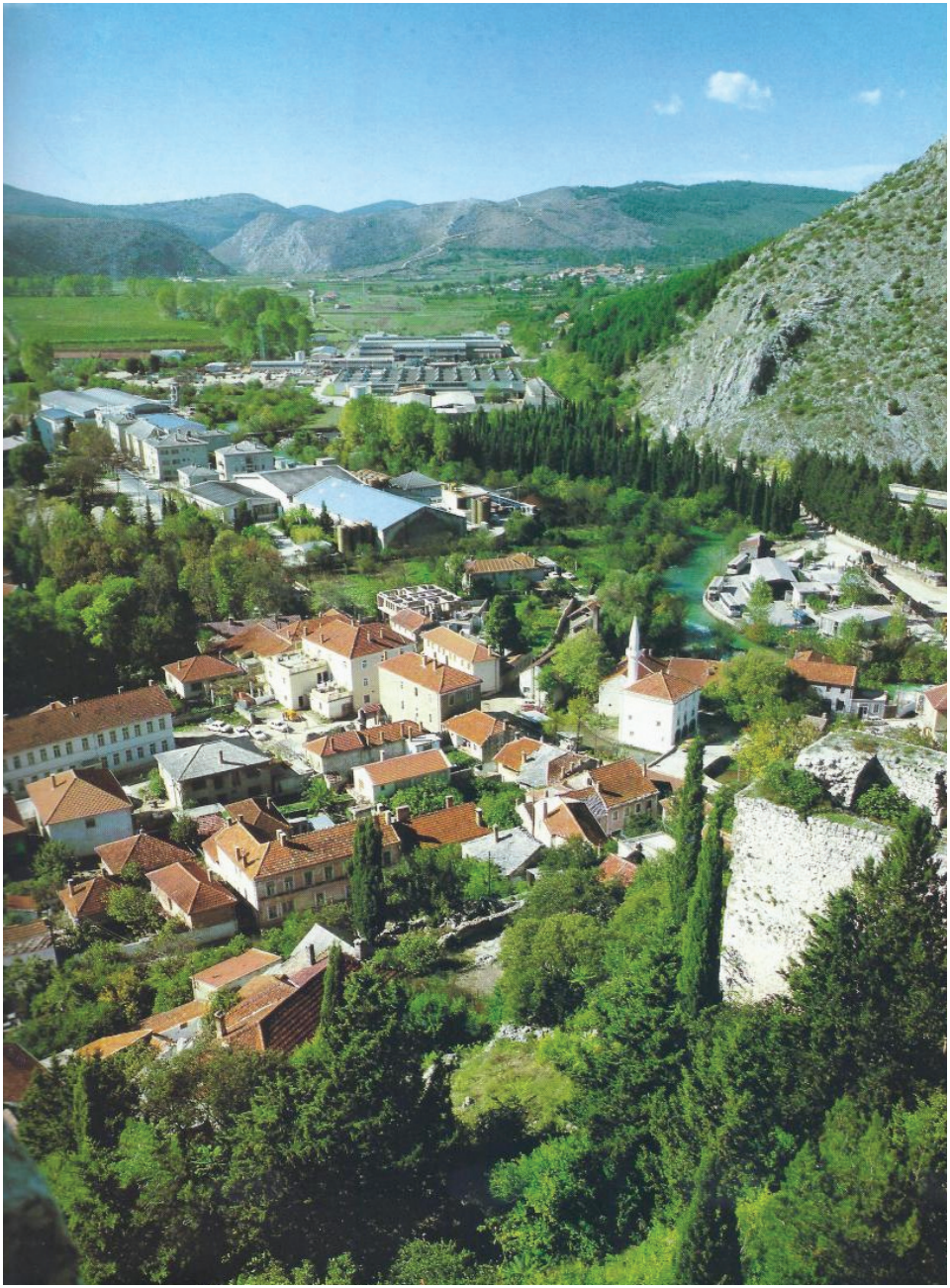

Stolac – panorama prije 1992. godine. Poslije 1992. u ovoj panorami nije bila džamija, a kasnije je obnovljena.

346. Radimlja — stećak
347. Radimlja — najpoznatija i najljepša nekropola stećaka
348. Radimlja — stećak
349. Radimlja — detalj sa stećka
350. Radimlja — stećak

347

348

349

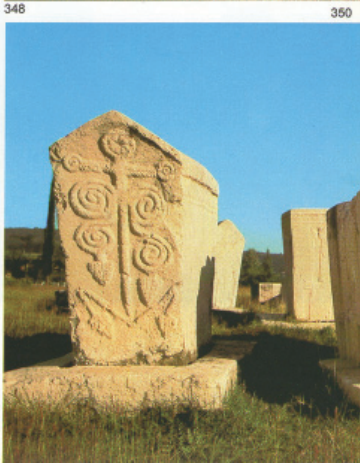

350

Radimlja – Stolac.

Stećak sa Radimlje – Stolac.

BILEĆA

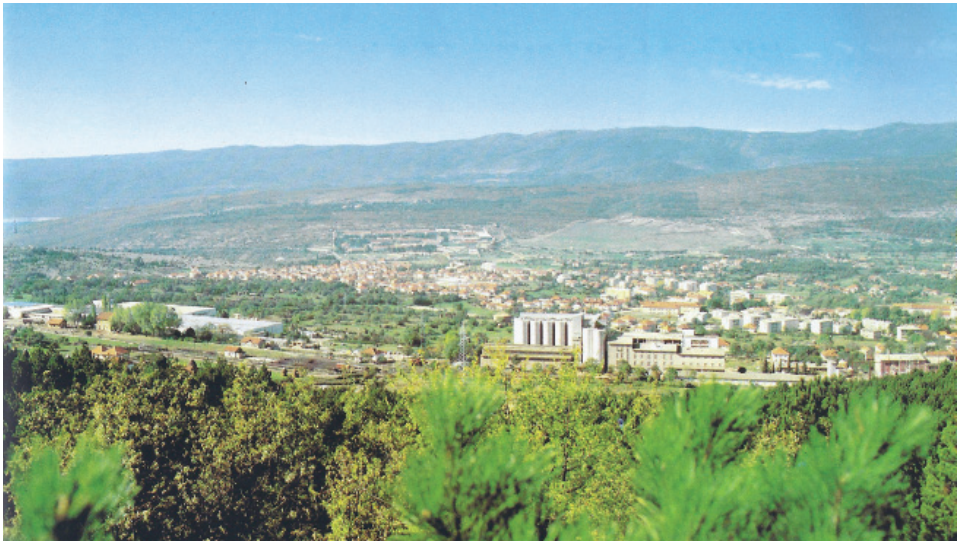

Bileća – panorama.

Džamija u Bileći prije nego je zapaljena i minirana 1992. godine od strane JNA i domaćih četnika, obnovljena.

Iseljavanje Bošnjaka sa Plane, općina Bileća, u Tursku 1915. godine.
(porodica Avdić)

Iseljavanje Bošnjaka sa Zaušja, općina Bileća, u Tursku 1915. godine.
(porodica Selimović)

LJUBINJE

Panorama Ljubinja prije 1992. godine.

TREBINJE

Panorama Trebinja, prije 1992. godine.

Trebinje - Osman-pašina džamija prije miniranja 1992. godine od strane JNA, obnovljena.

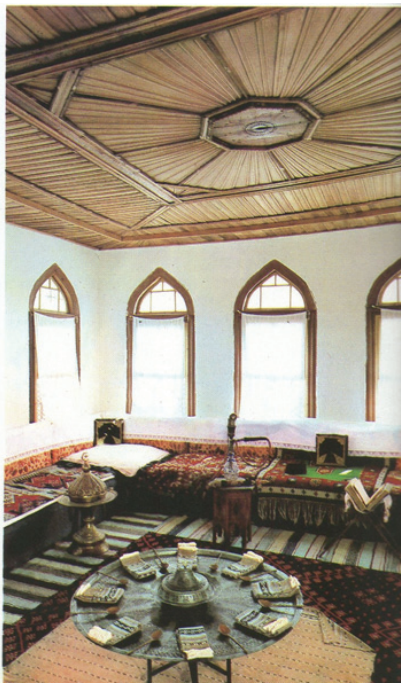

Begova kuća unutar tvrđave Banj Vir u Trebinju.

Arslanagića most kod Trebinja, na rijeci Trebišnjici.

Trebinje - na staroj česmi, pod Platanima, prije 1992. godine, od kada više nema ni fesa ni starog dede u Trebinju, jedino je još ostala stara česma iz osmanlijskog vakta da podsjeća na trebinjske Bošnjake.

Hutovo – Hadži-begova kula.

Bošnjačke izbjeglice u posljednjom ratu 1992. godine u Hercegovini.

A

Arnaut	Albanac-Šiptar-Albanez.
Akča	sitni srebreni turski novac.
Ajaz-beg	sandžak-beg 1479. godine.
Agrar	(agrarna reforma) sve što se odnosi na zemljišni posjed (arapski i latinski).
Agrarna reforma	oduzimanje-otimanje zemlje od Bošnjaka (za vrijeme Kraljevine SHS).
Adet	običaj.
Aferim	bravo, čestitam.
Aga	feudalac, velikoposjednik, prvak.
Agaluk	gospodarstvo-feud imanje.
Ajan	funkcioner lokalne uprave, starješina, ugledni građanin.
Alajbeg	vojni čin, komandant pokrajine.
At	konj.
Atak	napad.
Azgin	obijestan.
Alaj-beg	komandant-pukovnik.
Amidža	stric.
Agresija	napad jedne zemlje na drugu i otimanje njenih teritorija.
Asker	vojnik.
Azapi	poseban rod vojske, pješadija, stražari na kulama, mostovima, gradskim vratima.
Alkazar	grad, zamak.
Almas	dragi kamen (almasli grana, česta u narodnim pjesmama).
Askersko mezarje	vojničko groblje.
Arhetip	praslika, uzor.
AVNOJ	Antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Jugoslavije.

B

Banj-Vir	grad-tvrđava u Trebinju.
Bizant-Vizant	Istočno rimsko carstvo.
Begler-beg	zapovjednik neke pokrajine (turski), titula paše sa tri tuga.
Beglerbegluk	državno dobro, državna blagajna ili beglerbegovo privatno imanje.
Beg	feudalac, plemić, veliki zemljoposjednik.
Bajramagić Husein-paša	namjesnik u Bosni 1594. godine.
Bajezidagić Derviš-paša	veliki admiral, poginuo kod svete Margarete 1601. godine.
Bihorović Hamza-beg	bosanski namjesnik, s naslovom beg 1557. godine.
Bajramagić Sinan-beg	bosanski namjesnik s naslovom beg 1562. godine.
Boljanić Sinan-paša	namjesnik u više sandžaka, rodom iz Boljanićeva kod Čajniča, vladao u Hercegovini 1562. godine.
Boban Mate	predsjednik HDZ-a za BiH, radio po diktatu Franje Tuđmana za Hrvatsku protiv BiH.
Baždar (arapski)	službenik koji kontrolira mjere, utege, carinar i pijačni inspektor.
Bašluk-nišan	nadgrobni spomennik.
Bujruldija	aredba vezira, zapovjedno pismo paše.
Bimbaša	major (turski).
Boj	sprat, kat, a nekada bitka, rat.
Buljukbaša	zapovjednik janjičarskog odreda, koji se sastojao od oko 100 vojnika (buljuk).
Berat	tapija na imanje (potvrda)
Bešlija	vojnik, konjanik.
Bulumenta	masa ljudi (cijela bulumenta)

C

Carski has	imanje dobijeno od cara-sultana za posebne zasluge učinjene u carevini.
Ceribaša	zapovjednik odreda, plemenski starješina.
Carigrad	Istanbul.

Č

Čerahor	Zidar majstor za zidanje kamenom.
Čerga	šator, čador posebno tkan od kozije kostreti-dlake.
Čengić Ali-beg	begler-beg Hercegovine, 1654. godine.
Čengić Bećir-paša	hercegovački begler-beg 1482. godine.
Čengić Smail-aga	imao imanje i odžak u Lipniku kod Gacka, ubili ga Crnogorci iz zasjede 1840. godine.
Čelebi Evlija	osmanski putopisac koji je ostavio veoma značajne podatke o Bosni i Hercegovini.
Čifluk, čiflučenje	feudalni posjed, veliko imanje.
Čatrnja	cisterna za vodu česta u Hercegovini, jer ovo područje nema živih voda, bezvodno je.
Čauš	podoficir, narednici u turskoj vojsci ili policajci.
Čakšire	istočnjačke široke hlače-pantalone.
Čift	čiflučenje, feudalno imanje u vlasništvu.
Čitluk-čifluk	begovsko veliko imanje u vlasništvu.
Čifčija	zakupnik begovske zemlje koji obrađuje zemlju za sebe, daje svom gazdi desetinu.
Čair	livada, pogodna za košenje trave.
Čelebija	gospodin, otmjen čovjek. Često žensko ime kod muslimanki.
Čerkin	ljut, žestok, prijek čovjek.
Čavkarica	jama na planini Trusini u koju su domaći četnici bacili preko 750 muslimana 1942.
Čardak	vila, lijepa kuća.

Ć

Ćafir-kjafir	nevjernik.
Ćehaja	pomoćnik-zastupnik, inspektor, ćato, pisar.

D

Dave	tužba.
Devlet	država.
Dugalić Ahmed-paša	vezir s tri tuga 1612. godine.
Dugalić Malkoč-beg	bosanski namjesnik s naslovom beg.
Derendelija Ali-paša	umirio Prvi srpski ustanak.
Defter-defteri	knjiga, bilježnica, sveska, tefter u koju su se bilježile značajne odluke.
Dizdar	zapovjednik tvrđave, kule. (Ruši pali udbinski dizdare dok i tvojoj kuli reda dođe)
Denjiz	more.
Delija	junak, gazija, posebna vrsta vojne konjice (današnji specijalci)
Derbendžija	ljudi koji čuvaju uske klance, stražari.
Dahija	silnik,onaj koji ne poštuje zakone i vlast.
Distrikt	djelokrug nadležnosti, administrativne ili sudske vlasti. (lat.)
Duklja	sada Crna Gora, u srednjem vijeku glavni grad ilirskog plemena Daklenta.
Despot	grčki gospodar- vizantijski visoki čin.

Dž

Džebedžije	ljudi koji su brinuli, čuvali i prenosili municiju.
Džambazi	ljudi koji su brinuli o konjima, dreseri konja, kasnije preprodavci konja.
Džemat	zajednica sela i zaselaka. Poistovjećuje se s općinom.
Dživar	na arapskom znači susjestvo, okolina.
Džumruk	carina.
Džizija	vrsta poreza.

Džamadan	muški prsluk.
Džeferdar	vrsta starinske puške ukrašene sedefom i srebrom.

E

Epilog (grč.)	zaključno razmišljanje (i na kraju epilog je dogovor).
Ejalet (tur.)	pokrajina, veća upravna jedinica- Bosanski ejalet.
Etničko čišćenje (grč.)	etnikos koji pripada narodu, narodni.
Etnik	naziv za ime stanovnika nekog naseljenog mjesta ili države.
Epitaf (grč)	natpis na nadgrobnom spomeniku.
Ezan	poziv mujezina-hodže sa munare na molitvu vjernika muslimana.
Emer	stroga zapovijed, naredba.
Epski	opširno pripovijedanje (epske pjesme u desetercu).
Efendija	gospodin.
Espap	zanat, oprema.
Episkop	grčki nadzornik ima neograničenu duhovnu vlast, vrhovna vlast eparhije.

F

Filurija	vlaški dukat (45 akči), ovaj porez su plaćali Vlasi, drugih poreza su bili oslobođeni.
Ferman	sultanov ukaz, naredba, carska zapovijed.
Fatih	sultan Mehmed Osvajač.
Fukara	lopovi i sirotinja koja je živjela samo od pljačke.
Farisi	osmanlijski rod vojske, konjanici.
Fratrum	bratstvo.

G

Genocid (gr.-lat.)	ubiti, zločin uperen protiv cijele nacije, istrebljenje naroda.
Gazija-Gazi	junak, heroj.
Gazi Hasan-paša	admiral poginuo pod Siskom 1593. godine.
Grdan	nikšićki vojvoda, jedan od hajdučkih vođa 1592-1614. godine.
Gangrici	domicilni stanovnici Smederevskog sandžaka, koji su primili islam. Početkom XIX stoljeća su bili većinsko stanovništvo u Smederevskom sandžaku.
Geneza-Genezis (gr.)	postanak, postojanje, proces razvitka, porijeklo.
Gramata	program, povelja, porijeklo, dokument Petra Velikog - ruskog načina pripajanja istočne Hercegovine Crnoj Gori donesen je na plemenskom zboru pod Lovćenom od ruskih izaslanika i crnogorskog vladike Danila.
Gasulhana	mrtvačnica gdje se opremaju mrtvaci.
Gubernator	predstavnik vlasti u Rusiji velike administrativne jedinice gubernije.
Grunt	vlasništvo nad zemljom u gruntovnim knjigama.
Grad	utvrda za odbranu od napadača u kojoj je živio narod i vojska.
GŠJNA	generalštab Jugoslovenske narodne armije.

H

Halil-paša	nasljednik velikog vezira 1594. godine.
Hamza-beg	prvi sandžak-beg Hercegovačkog sandžaka sa sjedištem u Foči.
Hasan-paša	hercegovački valija 1678. godine.
Heruvin	crnogorski vladika 1592-1614. godine, glavni organizator hajdukovanja.
Hudžet	isprava, potvrda o kupoprodaji i vezirska naredba o izvršenju.
Hercegovački Vlasi	hercegovački hrišćanski nomadi, stočari, dovedeni sa planine Vlah.
Has	imanje dobijeno od sultana za zasluge, vojne ili političke.

Han	hotel, motel uz karavanski put za prenoćište ljudi i konja.
Hrkač	pogrdan naziv za Vlaha, hrišćanina u doba Osmanlija.
Hadis	usmena predaja Muhameda a.s. za njegove sljedbenike.
Hafiz	islamski učenjak, onaj koji zna Kuran napamet.
Hair	korist, onaj koji pravi i ostavlja narodu svoje zadužbine da koristi.
Hak	dio prihoda koji kmet daje begu, čiju je zemlju obrađivao.
Hajduk	onaj koji ne poštuje zakon nego se odmetne u planinu i pljačka narod.
Haber	glas, vijest.
Harač	vrsta poreza koji je ubiran od nemuslimana koji nisu išli u vojsku.
Haznadar	blagajnik, čuvar riznice.
Harem	muslimanskio mezarje, groblje.
Haramija	razbojnik, ubica, pljačkaš, bandit, hajduk-komita.
Harambaša	hajdučki vođa.
Hodža	muslimanski svećenik.
Hudut	omeđeni dio imanja.
Halifa, kalifa	vrhovni islamski poglavar-vođa, kalif-kalifat.
Hise	dio nečega, prilikom podjele svako ima svoje hise (zaostavština od roditelja).
Hercegović Ahmed	sin hercega Stjepana, osvajač grada Ključa, sjedišta njegovog oca.
Haremluk	žensko odjeljenje u bogatijim muslimanskim kućama.
Herceg	mađarski naziv za velikodostojnike i vojvode.
Heretik	nevjernik, krivovjernik u katoličanstvu.
Hafiz-paša	upravnik velike regije, pašaluka (Bosanski pašaluk).
Hajrat	dobro djelo, hair.
Hapsana	zatvor.
Hum	Hercegovina, današnja.
Hrišćanin	pravoslavac.
HDZ	politička hrvatska stranka.

HSS	Hrvatska seljačka stranka.
HVO	Hrvatska paravojna vojska.
HRSS	Hrvatska radničko-seljačka stranka.

I

IBKRP	Informacioni biro Komunističke radničke partije.
Ilam	kadijin izvještaj veziru.
Imaret	besplatna kuhinja, obično uz džamiju ili mesdžid.
Iman	vjera Muhamedova.
Irada	carska zapovijed.
Ispendža	vrsta ličnog poreza.
Imam	muslimanski sveštenik-hodža.
Ihtijar	starac, staro čeljade, star čovjek.
Insan	čovjek, odnosno insani, sav ljudski rod.

J

Jurjević Kara Mustafa-paša	vezir sa tri tuga, 1538. godine.
Janković Mahmut-paša	dostojanstvenik Hercegovačkog sandžaka.
Jeftanović Gligorije	sarajevski bogati trgovac izabran za predsjednika Narodnog vijeća BiH, a potpredsjednici dr. Halid Hrasnica, dr.Jozo Sunarić.
Janičari	plaćenička turska vojska. Osnovao ju je sultan 1328. godine,a ukinuta je 1828. godine.
Juzbaša	zapovjednik buljuka, kapetan II klase.
Jabandžija	stranac, tuđinac.
Jamak	zamjenik.
Juruci	turski nomadi, nomadska turska plemena, žive pod šatorima.
JM O.	Jugoslavenska muslimanska organizacija, politička.
JNA	Jugoslovenska narodna armija.

K

Kadija	šerijatski sudija.
Kadiluk	nadležnost sudske vlasti kadije.
Kara Osman-Han	vezir sa tri tuga. Umro 1554. godine.
Kazanac Osman-paša	rođen u selu Kazancima u Gacku u XVII stoljeću.
Kljunović Mehmed-paša	admiral, namjesnik u Ugarskoj 1600. godine.
Kapetanović Mehmed-beg Ljubušak	veliki borac za vjersku autonomiju Bošnjaka u vrijeme austrougarske okupacije.
Korošec Anton	predsjednik Narodnog vijeća Slovenaca, Hrvata i Srba, osnovanog 6. 10. 1918. godine u Zagrebu.
Kneževina	kojom upravlja knez.
Knez	titula seoskog starješine kod hrišćana u selu.
Karadžić Stefanović Vuk	izrekao je i širio mišljenje da su pravoslavci katolici i muslimani Srbi, „Srbi svi i svuda“, što je kroz stoljeća uzrokovalo krvoproliće na jugoslovenskim prostorima između pravoslavaca, katolika i muslimana.
Karadžić Radovan	Crnogorac sa Durmitora, osnivač i vođa zloglasnog SDS-a koji je od 1992-1995. godine uz pomoć JNA, Srbije i Crne Gore izvršio agresiju na BiH i ubio preko 100.000 nedužnih Bošnjaka i raselio preko milion Bošnjaka i Hrvata.
Karamanova kuća	porodična kuća porodice Karaman u Miljevini kod Foče koju su četnici koristili kao javnu kuću, gdje su bile zatočene djevojčice od 12-17 godina. Neke su prodavali crnogorskim četnicima kao roblje, a neke od njih i likvidirali.
Kujundžić Murat-paša	veliki vezir (1607-1614).
Kuloari	Prostorije, najviše u parlamentima izvan dvorane za sjednice.
Komite	odmetnici od vlasti, razbojnici, ubice, pljačkaši, lopovi i palikuće.
Kjatib	pisar.

Karavan saraj	prenoćište za ljude, stoku uz karavanski put i čuvanje robe u magazama.
Kmet	onaj koji obrađuje tuđu zemlju, a zemljovlasniku daje desetinu od prihoda.
Kasaba	manja varoš ili veće selo.
Krdžalije	Naoružani, odmetnici, ubice i pljačkaši.
Kuljani	Bošnjaci-muslimani Kule Fazlagića.
Krstjani (lat.)	kršćani-bogumili.
Kanun	zakon.
Kalifa-halif	titula duhovnog poglavara kod islamskog svijeta (turski-arapski).
Kiridžija	onaj koji konjima i kamilama prenosi robu. Danas prevoznik.
Kršla	kasarna.
Katastar	premjeravanje državne teritorije ili privatnih imanja na temelju čega se plaćaju porezi na zemlju.
Kotar	srez-općina.
Kula	utvrda za odbranu u kojoj je živjela vojska.
KPJ	Komunistička partija Jugoslavije.

L

Lipčanin Halil-paša	veliki admiral, umro 1590. godine.
Latas Omer-paša (Mićo)	prebjeg iz Vojne krajine u Tursku, gdje se školuje i postaje veliki vezir i paša. Ugušio je u krvi mnoge bune u Osmanskom carstvu, kao i onu u Bosni, kada je pobio oko 10.000 uglednih Bosanaca i za dugi period slomio joj kičmu.
Lagum	mina.
Leno	feud, veliko imanje feudalca.

M

Muhadžir (tur.)	prognanik, iseljenik,izbjeglica, koji je protjeran iz svog mjesta življenja u neizvjesnost.
Malkoč Javuz Ali-paša	veliki vezir, umro 1604. godine.
Memibegović Hasan-paša	dostojanstvenik u Hercegovačkom sandžaku.
Musli-beg	hercegovački muteselim 1654. godine.
Martolozi	vrsta pravoslavne vojske koja je čuvala klance, po zlu poznata radi pljačke, ubistava i krađe.
Muteselim	povjerenik, upravnik nekog mjesta. Zastupnik vezira ili valije.
Murasela	isprava, potvrda,naredba.
Muhafiz	zapovjednik grada.
Musthafiz	čuvar, zaštitnik, pripadnik vojske u gradovima, čuvari gradova.
Mahala (tur.)	predio grada, gradska četvrt.
Mlada Bosna	srpsko nacionalno revolucionarno društvo, čiji će članovi na Vidovdan 28. juna 1914. godine izvršiti atentat na austrougarskog prijestolonasljednika po nalogu iz Srbije, čime su izazvale Prvi svjetski rat koji je imao preko 20.000.000 žrtava.
Mandžuke	dobar dio muslimana u Smederevskom sandžaku, koje su Srbi zvali mandžukama, poslije čega su ih istrijebili i protjerali.
Memorandum (lat.)	spis u kome se trebaju raspraviti određena politička pitanja između država koja su predmet diplomatskih razgovora.
Muhtesib	inspektor.
Menzilhana	poštanska stanica, tatarska pošta.
Minder	šiljte vunom napunjeno.
Munara	toranj džamije.
Mesdžid	džamija bez munare.
Mehaf	izuzeće.
Medresa	muslimanska srednja vjerska, škola.
Mekteb-mejtef	muslimanska osnovna vjerska škola.

Mahzar	peticija, kolektivna molba ili tužba.
Majdan	rudnik ili kamenolom.
Mešćema-mehćema	sud, sudska zgrada.
Meteriz	potkop, rov.
Mirija	carska zemlja data na određeni rok korisniku.
Mualim (tur.)	učitelj,profesor, instruktor.
Muderis	profesor u medresi.
Muhur	pečat, štambilj.
Mudirluk	kotar, srez.
Mustedžir	kmet, sluga, zakupac.
Medžlis	vjerska islamska zajednica muslimana.
Musafirhana	posebna prostorija u kući kod muslimana gdje se primaju gosti-dnevna soba.
Mladić Ratko	general JNA, komandant vojske Republike Srpske. Napravio genocid nad muslimanima-Bošnjacima, prilikom agresije na BiH od 1992-1995. godine, a karakteristična je Srebrenica, kada je za dva dana ubijeno oko 9.000 nevinih ljudi.
Malikana	carina, mostarina.
Mihrab (tur.)	mjesto imama u džamiji, okrenuto prema svetom mjestu Ćabi- Meki.
Morlak	Vlah u pogrdnom smislu.
Militarizam	sistem državne uprave koji se oslanja na vojsku.
Mlečani	Italijani.
Miri-alem	zastavnik, vojni čin.

N

Nahija	upravna jedinica manja od kadiluka.
Novošeherlija Ibrahim-paša	vezir u tri mandata, rođen u novom šeheru, a umro 1600. godine.
Nuh-beg	paša.

Nikolić Pivljanin Bajo	hajdučki vođa iz Pive. Najviše je zla učinio muslimanima na prostorima istočne Hercegovine. Za ova njegova nedjela uglavnom je plaćan od crnogorskih knjazova, te od srpsko-ruskih knezova, Mlečana, pa i od samog Pape.
Nefer	vojnik, pješak.
Nišan	nadgrobni spomenik kod muslimana.
Nizam	regularna vojska u osmanskoj carevini, obična pješadija.
Nekropola	bogumilska nekropola, groblje sa stećcima-spomenicima (gr. nekro-polis).
Namjesnik	je onaj koga postavlja veća vlast od njega: državna, općinska ili vjerska (crkvena).
NDH	Nezavisna država Hrvatska (ustaška tvorevina u Drugom svjetskom ratu).
NOP	Narodnooslobodilački pokret.
NOV	Narodnooslobodilačka vojska.

O

Opuković Rustem-paša	veliki vezir 1544-1560. godine.
Opuković Sinan-paša	vezir s tri tuga 1553. godine.
Oludž Hasan-paša	veliki admiral 1587. godine.
Olovčić Mustafa-paša	bosanski namjesnik.
Onogošt (tur. Ime)	Nikšić-Onogošt.
Osmanovića mahala	novoformirana mahala u Trebinju oformljena poslije pada Herceg-Novog pod Mlečane i dolaska izbjeglica-muhadžira u Trebinje iz Herceg-Novog.
Oda	najmanja jedinica plaćene vojske, vjerovatno desetina.
Odobaša	zapovjednik ode.
Osmanlije	Osmanlije
Obilata	velika, krupna.

OZNA	zloglasna Organizacija za zaštitu naroda (tvorac Golog otoka).

P

Paša-pašaluk	titula osmanlijskog visokog civilnog čina, pašaluk je velika teritorija kojom upravlja paša (nekad Bosanski pašaluk).
Pertev-paša	nasljednik velikog vezira 1562. godine.
Pijala-paša	vezir s tri tuga 1574. godine.
Protić Stojan	srbijanski radikal. Predsjednik vlade SHS. Po njegovom projektu Bosna je trebala biti jedna od devet pokrajina, a Hercegovina da se priključi Crnoj Gori.
Plavšić Biljana	Kada je izvršena agresija na Bosnu i Hercegovinu, bila je potpresjednica vlade u odmetnutoj i genocidnoj srpskoj republici i potpredsjednica zloglasnog SDS-a. Pamti se njena izjava 1992. godine na televiziji Srna: Žrtvovat ćemo milion Srba za dio zemlje Bosne i Hercegovine. U Den Hagu je osuđena kao ratni zločinac samo na 12 godina zato štoje bila već stara, a i priznala je zločin.
Pašić Nikola	radikal, predsjednik vlade Srbije, Jugoslavije, njegova izjava je bila da su Bosanci sve tri vjere Srbi. Tako je svoj prvi govor u Sarajevu počeo riječima: „Braćo Srbi svih triju vjera.“
Poturica	pravoslavci i katolici koji su prešli na islam, poturčenjaci.
Pandur	stražar, policajac.
Potpora	pomoć, nekome.
Pustahija	ubica, pljačkaš i palikuća, loš čovjek.
Palanka	manji gradić, kasaba sa odbrambenim kulama.
PKKPJ	Pokrajinski komitet Komunističke partije Jugoslavije.

R

Redžep-paša	muhafiz Trebinja 1693. godine.
Rizvanbegović Ali-paša Stočević	hercegovački vezir, pogubljen od Omer-paše Latasa kod Banje Luke.

Rustempašić Ahmed-paša	ubijen u zasjedi od Crnogoraca, po naređenju knjaza 1698. godine.
Rustempašić gazi Ahmed-paša	hercegovački begler-beg 1727. godine.
Rustem-beg	hercegovački namjesnik, zamijenio svog oca Ahmeda.
Resulbegović Hasan-beg	muselim u Trebinju, 1848. godine.
Resulbegović Hasan-beg	upravljao Hercegovinom od 1850. godine.
Rum (Rumi)	pogrdan naziv za hrišćane-vlasi u vrijeme Osmanskog carstva.
Radikal (lat.)	radiks korijen.
Radikalan	osnovni, tameljit, iskonski, primaran, odlučan, koji traži temeljite reforme, ekstremist, nacionalist u današnje vrijeme.
Redžebašić Suhrulah-beg	djed Safvet-bega Bašagića.
Ranković Aleksandar Marko	visoki komunistički rukovodilac, član POLITBIROA, poslije Drugog Svjetskog rata sekretar (ministar) unutrašnjih poslova Jugoslavije, tvorac Golog otoka i najveći neprijatelj muslimana i Albanaca. Po saznanju o njegovom djelovanju TITO ga je smijenio sa položaja i penzionisao ga.
Ruždija (tur.)	muslimanska viša škola.
Rezolucija (lat.)	odluka, zaključak komiteta, skupštine (Rezolucija Ujedinjenih nacija).
Ravnogorci	vrsta najekstremnijeg četničkog ogranka, osnovana na Ravnoj Gori.

S

Saferska naredba	Uredba o čiflucima donesena 14. safera 1276. godine ili 12. septembra 1859. godine. Ovom uredbom odnosi između čifluk (čitluk) sahibije i čivčije, seljaka ili kmeta, namjesto ranijeg feudalnog odnosa uspostavlja se građanski odnos. Posjednik zemlje postaje vlasnik nad zemljom, sada kmet pregovara sa vlasnikom pod kojim uslovima će mu dati zemlju na obradu.

Sandžak (per.) riječ	oblast u Osmanskoj carevini, vojno teritorijalna i upravna jedinica (Hercegovački sandžak. U prevodu znači zastava-bajrak, narodna pjesma kaže „Dobra konja što je za sandžaka, da mi nosi careva bajraka“ ili „Teslim tebi careva sandžaka, te drugoga traži sandžaktara“).
Serhat (tur.)	Granica, kraj.
Semiz Ali-paša	veliki vezir, 1560-1564. godine (semiz debeo ugojen).
Sokolović Tavil Mehmed-paša	veliki vezir, 1564-1579. godine.
Sokolović Lala Mehmed-paša	veliki vezir, 1604-1607. godine.
Sokolović Derviš-paša	veliki vezir, umro 1607. godine.
Sokolović Lala Kara Mustafa-paša	nasljednik velikog vezira, umro 1580. godine.
Sokolović Mustafa-paša	vezir tri tuga. Pogubljen 1574. godine.
Sokolović Hasan-paša	vezir s tri tuga 1598. godine.
Sokolović Ferhat-paša	vezir s tri tuga. Poginuo 1589. godine.
Sokolović Ibrahim han	bosanski namjesnik 1609. godine.
Sokolović Murat-paša	veliki admiral i namjesnik u Jemenu 1569. godine.
Sokolović Murat-paša	namjesnik u Budimu 1605. godine.
Sijamuš-paša	velik vezir. Umro 1594. godine.
Sofi Ali-paša	veliki vezir. Namjesnik u Egiptu 1562. godine.
Spahija	feudalac posjednik timara spahiluka.
Skopljak Ali-paša	hercegovački begler-beg 1694. godine.
Stočević Ali-paš Rizvanbegović	hercegovački vezir do 1850. godine.
Serdar	glavar, starješina, zapovjednik.
Serbez	slobodno.
Sandžak-beg	upravitelj sandžaka.

Sejmeni	mobilisani vojnici, rezerva.
Serdar	starješina, zapovjednik, glavni vojskovođa.
Subaša	nadzornik imanja.
Sandžak-Šerif	sveta zastava Muhamedova.
Stećci	srednjovjekovni krstjansko-bogumilski spomenici u BiH.
Sibjan mekteb	narodni mekteb-mejtef.
Seiz	konjušar.
Somina Planina	planina kod Gacka.
SDS	Srpska demokratska „zloglasna“ stranka koja je 1992. godine pokrenula rat u BiH.
SUP	Sekretarijat unutrašnjih poslova.
SPC	Srpska pravoslavna crkva.
SANU	Srpska akademija nauka i umjetnosti.
SSSR	Savez socijalističkih sovjetskih republika.
SFRJ	Socijalistička federativna republika Jugoslavija.
SAO	Srpska autonomna oblast.

Š

Šeher	veće gradsko naselje.
Šadrvan	vodoskok vještački napravljen.
Šeić Redžep-paša	hercegovački paša 1698. godine. Ubijen od Crnogoraca iz zasjede 1703. godine.
Šokac	pogrdan naziv za katolike u Slavoniji i sjevernoj Bosni.
Škuutor	pogrdan naziv za katolike iz Hercegovine i Dalmacije.
Šerif-kathud	načelnik, starješina, grada.
Šerf (arap.)	ugled, čast, vrijednost, potomaka Muhameda a. s.
Šegrt Vlado	istočnohercegovački ustanik, seljak (partizan). Pod njegovom komandom je uništeno 14 sela Borča kada je ubijeno 375 nevinih uglavnom žena i djece, pokretna imovina opljačkana, a nepokretna spaljena. (Vlado je poslije Drugog svjetskog rata postao Titovim, narodnim herojem).

T

Tug	čin, znak pašinskog dostojanstva.
Tiro Gazi Hasan-paša	vezir s tri tuga 1602. godine.
Taslidža	grad Pljevlja u Crnoj Gori.
Trebinjac Osman-paša	Dostojanstvenik 1715. godine Hercegovačkog sandžaka.
Tvrdoš	pravoslavni manastir blizu Trebinja.
Tuđman Franjo	Titov general, predsjednik HDZ-a i Republike Hrvatske. Nastojao da skupa sa Slobodanom Miloševićem 1992-1995. godine, podijeli Bosnu i Hercegovinu, 1993. godine i sam izvršio agresiju na Bosnu i Hercegovinu.
Tekija (tur. tekel)	muslimanska bogomolja, derviša jedne posebne sekte.
Telal (telale tur.)	ulični objavljivač, glasnik, uzvikivač, glasnogovornik.
Terdžuman	tumač, prevodilac.
Timar	timarnik onaj koji timari i njeguje konje.
Terzija	krojač, šnajder.
Turbe	mauzolej, natkrivena grobnica.
Tumul-Tumula	vjerovatno ilirska grobnica, navučena zemlja preko grobnice. Napravljeno manje brdo nad grobom.
Tepa	pijaca na otvorenom prostoru.
Topdžije	su vršile službu po gradskim tabijama, kulama i čardacima.
TE	termo elektrana.

U

Urbicid	rušenje urbanih sredina, gradova i sela.
Uskoci	odmetnici od zakona, ubice, lopovi, razbojnici, pljačkaši i palikuće (Senjski uskoci).
Ulak	glasonoša, pismonoša, kurir.
Urumlija	Rumelija (Rumunija), srednjoevropska Turska.

V

Vezir	guverner pokrajine, upravnik vilajeta.
Vlah	hrišćanin, nomad, stočar, Morlaci.
Visarion	omrznut kod hrišćana, hercegovački vladika. Jedan od glavnih vođa u organizovanju hajdučije u Istočnoj Hercegovini.
Vujović Majo	hajdučki vođa u istočnoj Hercegovini. Samo je ubijao, pljačkao i palio muslimane. Radio je po nalogu vlasti.
Vojvoda	zapovjednik kod hrišćana.
Vojvodluk	upravno područje kojim vlada vojvoda.
Valija	guverner jedne veće pokrajine.
Vilajet	oblast, područje u Osmanskoj carevini.
Vaiz	propovjednik, drži vaz-govor.
Vakuf	zadužbina.
Vakif	dobrotvor, koji ostavlja svoju imovinu islamskoj zajednici i budućim pokoljenjima na uživanje.
Velikodržavni	oni koji hoće da uvećaju svoj državni teritorij na račun susjednih zemalja.
Vikarija	katolička ustanova.
Vlastelin	bogati zemljovlasnik feudalac.
Vizant	Istočno hrišćansko carstvo.
Vrhbosna	stara bosanska župa oko izvora rijeke Bosne, koja se razvila u iskonsku državu Bosnu, a Osmanlije su u XV stoljeću na tom prostoru razvili grad Sarajevo.
VNOJ	Vijeće narodnog oslobođenja Jugoslavije.
VP	vojno-politički.

Z

Zaimi	komandanti spahijske konjice.
Zijamet	veliko begovsko imanje-posjed.
Zaim (arap.)	vođa, starješina, predvodnik.
Zlatarević Mujaga	u ime Husein-bega Gradaščevića, porazio vojsku Bašagića u Hercegovini 1832.

Zvizdić Đuro Zvizda	bogumilski knez, koj je prešao na islam u Gacku.
Zulum	nasilje.
Zulumćar	nasilnik koji vrši nasilje nad pojedincem ili masom.
Zeher	otrov.
Zeman	vrijeme-vakat.
Zabit	oficir, zapovjednik.
Zabatalit	ne popravljati, pustiti zubu vremena.
Završje-Tropolje	Livno, Duvno i Glamoč.
ZAVNO	Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja.
ZAVNOBIH	Zajednica antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja BiH.

Ž

Župa-županija	općina, srez, kotar.

LITERATURA

A. Bejtić, "*Povjest i umjetnost Foče na Drini"*, Sarajevo, 1957. godine, str. 9.

A. Benac, "*O identifikaciji ilirskog etnosa"*, godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja knj. XI, Sarajevo, 1873.

A. Đozić, "*Bošnjačka nacija"*, Sarajevo, 2003. godine.

A. Isaković, "*O nacionaliziranju muslimana",* Zagreb, 1989. godine.

A. Isaković, "*O nacionaliziranju muslimana",* Globus, Zagreb, 1990. godine.

A. Isaković, "*Antologija Sarajeva"*, Sarajevo, 1994. godine.

A. Isaković, "*Bošnjaci i opća kultura",* Sarajevo, 1996.

A. Izetbegović, "*Islam između istoka i zapada"*, Sarajevo, 1986. godine.

ANU BiH Izdanje Centra za balkanološka ispitivanje, knj.4, Sarajevo, 1969. godine, (preuzeto od Nade Klaić, CD, str. 22).

A. Aličić, *"Poimenični popis sandžaka-vilajeta Hercegovina",* Sarajevo, 1985.

A. Aličić, "*Prvi austrougarski popis stanovništva u BiH"* 1879. godine, Sarajevo, 1985. godine str.

A: Luburić,
Š. Petrović, Knj. G. Str. 87-88, A. Vinaver, k. G. Str. 49.

A. Nametak, "*Islamski kulturni spomenici u Hercegovini i Crnoj Gori"*, Kalendar Narodne uzdanice, VIII, Sarajevo, 1940. godine.

A. Pajević, "*Iz Crne Gore i Hercegovine uspomene vojevanja za narodno oslobođenje"*, 1876. godine, Novi Sad, 1891. godine.

A. Peco, "*Hidronimi (imena voda), u lijevom slivu Drine"*, Jugoslavenski filolog XXIX, Beograd, 1983. godine, str. 280.

A. P. Rovinski, "*Petar II Petrović Njegoš Vladika černogorskij"* (1830-1851), Petersburg, 1889. godine.

A: Sobovljev, "*Trgovina bosanskim robljem do 1661. godine"*, GZM, Sarajevo, 1946. godine.

A. Solovjev, "*Nestanak bogumilstva i islamizacija u Bosni"*, Godišnjak i. D BH I, 1949, str. 430-434. i Dragojlović, 1987. str. 133.

A. Sućeska, "*Neke specifičnosti historije pod Turcima, historijska pretpostavka"*, Sarajevo, 1974. godine, str. 31. i istorijski korijeni genocida nad Bošnjacima, 1995. godine, str. 191 i 200.

A. Sućeska, "*Neke specifičnosti islamizacije u BiH"*, Sarajevo, 1963. godine.

A. Sućeska, "*Neke specifičnosti historije Bosne pod Turcima, historijska pretpostavka"*, Sarajevo, 1974. godine, str. 30-32.

A. Sućeska, "*Osnovne osobenosti položaja BiH u osmanskoj turskoj državi. Istina o Bosni i Hercegovini"*, Sarajevo, 1991. godine.

A. Sućeska, "*Bošnjaci u Osmanskoj državi"*, Sarajevo, 1995. godine, str. 7-44.

A. Arčibald, "*Putopis"* piše da je 1834. bilo u Užicama 3.500 muslimanskih kuća i 600 pravoslavnih.

Arhimandrit Justin, "*Moravski glasnik, br. 266 u kojemu iznosi izjednačavanje srpstva i pravoslavlja",* u istom glasniku izjednačio je bosanstvo i katoličanstvo.

A. Purivatra, 1918-1941. godine, Sarajevo, 1994. str. 97-101.

B. Agović, "*Džamije u Crnoj Gori"*, Podgorica, 2001.

B. Bakić, *„Politika Crne Gore u novooslobođenim krajevima 1912-1913. godine".*

B. Đ. Đurdev, *„Uloga crkve u staroj istoriji"*, 124, knj. 9, str. 110 i 142, i 146-147.

B. Grafenauer, *„Proces doseljavanja Južnih slavena na zapadni Balkan i istočne Alpe, predslavenski etnički elementi na Balkanu u etnogenezi Južnih Slavena ANU BH, posebno izdanje XII, Centar za balkanološka istraživanja"*, knj. 4, Sarajevo, 1969. godine, str. 5051. balkanu u etnogenezi J. Slavena, ANU BiH, posebno izdanje XII., Centar za Balkanološka istraživanja Knj. 4, Sarajevo, 1969. godine, str. 50-51.

B. Jezernik, *„Zemlja u kojoj je sve naopako"*, prilozi za etnologiju Balkana, 187, Sarajevo, 2000. godine, str 177.

B. Macić, *"Zločin protiv mira"*, Institut za istraživanja zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo, 2001. godine.

B. Macić, Šahovići (sada poslije genocida nad muslimanima 1924. godine Tomaševo), Bosna, 1992-1995. godine, Kontinuitet zločina, ALMANAH, 45-46. Podgorica, 2009.

B. Macić, *„Memorandum"* SANU, 5.315, Sarajevo, 2001. godine, str. 96-97, Macić iznosi da je ovaj memorandum izašao u januaru 1986. godine. U tom smislu treba posmatrati VII, sjednicu CKSK, Srbije, 1987. godine i pojavu Slobodana Miloševića, koji je trebao biti realizator velikosrpskog programa.

B. Petrović, *„Revolucija i kontrarevolucija u Jugoslaviji (1941-1945.)"*, Kn. I, Beograd, 1983. str. 94-96.

B. Petrović, *„Istorija Jugoslavije"*, 1981-1988. godine, knj. II, „Nolit", Beograd, 1990. godine, str. 54. ovdje Petrović iznosi Krfsku deklaraciju koja je dogovorena 09. 11. 1918. godine, u Ženevi, kao budući model prve Jugoslavije, S: H: S.

B. Zlatar, O nekim muslimanskim feudalnim porodicama u Bosni u XV i XVI stoljeću, Sarajevo, 1978. godine.

Ć. Sadiković, *„Ljudska prava bez zaštite"*, Bosanska knjiga i Pravni centar, FOD, Sarajevo, 1998. godine.

Ć. Truhelka, *„Gromile na Glasincu"*, GZM, za 1888. godinu, Sarajevo, str. 25.

Ć. Truhelka, *„Gromile na Glasincu"*, izvještaj o iskopinama GZM, J.I, Sarajevo, 1888. godine.

Ć. Truhelka, *„Bosančice"*, prilog paleogeografiji, GZM, Sarajevo, 1889. godine.

Ć. Truhelka, *„Turski povijesni spomenici"*, GZM, Sarajevo, 1911. godine.

Ć. Truhelka, *„Stari hercegovački natpisi"*, GZM, Sarajevo, 1893. godine, str. 93.

D. Ćosić, *„Zapisi"*, 1981-1991. godine, Beograd, str. 295.

D. Ćosić, *„Bosanski rat"*, Beograd, 2012. godine.

D. Babiš, *„Proglas cara Karla III (IV), na bosansko pučanstvo od godine 1737."*, Vjesnik Kraljevskog, hrvatsko-slovenačkog-dalmatinskog zemaljskog arhiva, Zagreb, II/1900. godine, str. 250-252.

D. Begić, *„Sporazum Cvetković-Maček“*, u pregledu istorije SKJ, prilozi br. I, Sarajevo, 1965.

D. Butković, *„Jutarnji list“* od 11. 05. 2013. godine, br. 5315. u Zagrebu, piše kako je Tuđman odredio temeljnu politiku Herceg Bosne i podržavao njene protagoniste: Šuška, Bobana, Prlića i dr.

D. Đurić, *„Kako je izgledalo bosansko pismo“*, ALMANAH, 5-6, Podgorica, 2000. godine.

D. Lovrenović, *Srednjovjekovna bosanska država*. Istina o Bosni i Hercegovini (činjenice iz istorije Bosne i Hercegovine), Sarajevo, 1991. godine.

D. Mandić, *Bogumilska crkva bosanskih krstjana*. Chicago, 1962.

Dr. O. Blagojević, *„Piva“* Beograd, 1971. godine, str. 256.

Dr, Dž. Efendić, *„Kako su Srbi postali zemljoposjednici u Bosni“*. preuzeto iz knjige I. Kubata „Foča moja mahala i familija“, Sarajevo, 2007. godine.

Dž. Jahić, *Bosanski jezik u 100 pitanja i 100 odgovora*, Sarajevo, 1999. godine.

E. Bajtal, *Pseudodnevničke konfabulacije Dobrice Ćosića*, zbornik radova sa naučne i stručne rasprave o knjizi „BOSANSKI RAT“ Dobrice Ćosića, održane 3. maja 2012. godine u Rektoratu Univerziteta u Sarajevu.

E. Bećirević, *„Na Drini genocid“*, istraživanja organizovanog zločina u istočnoj Bosni, Sarajevo, 2009 godine.

E. Imamović, *„Korijeni Bosne i Bošnjaka“*, Međunarodni centar za mir, Sarajevo, 1995., str. 326-327.

E. Imamović, *„Od Dukljana do četnika“*, 90% svih ratova BiH, odnose se na Srbiju i Crnu Goru „Oslobođenje“, (dnevni list BiH), Sarajevo,16. 05. 1993. godine, str. 7.

E. Čelebi, knjige *“Putopis“*, preveo H. Šabanović, Sarajevo, 1976. iz H. Hasandedića, „Muslimanska baština u istočnoj Hercegovini“ Sarajevo, 1990. godine, str. 72.

E. Čelebi, *„Putopis, odlomci o jugoslovenskim zemljama“*, Svjetlost, Sarajevo, 1976. godine, str. 180.

E. Fazlagić, *Fazlagića Kula na Hercegovini*, Zenica, 1997. godine.

E. Imamović, *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog Svjetskog rata*. Sarajevo, 1994. godine.

E. Imamović, *Porijeklo i pripadnost stanovništva BiH*. Sarajevo, 1998. godine

E. Imamović, *Ćosićev rat*, zbornik radova sa naučne i stručne rasprave o knjizi„BOSANSKI RAT“ Dobrice Ćosića, održane 3. maja 2012. godine. u Rektoratu Univerziteta u Sarajevu.

E. Marin, *Historijat i stanje istraživanja ilirske antroponomije s obzirom na njenu rasprostranjenost*. Onomastika Jugoslavica, 7. Zagreb, 1978. godine.

E. Pelidija, *“Pohodi bosanskih paša na Crnu Goru od 1706. do 1714.”* Prilozi Inst. 17. Sarajevo, 1980. godine.

E. Pelidija, *„Bosanski ejalet od Karlovačkog mira, 1699-1718.“*, Sarajevo, 1989. godine, str. 42

E. Pelidija, *„Prilog kulturnoj istoriji pljevaljskog kraja“*, Almanah, 25-26, Podgorica, 2004. godine.

E. Pelidija, *„O stanovnicima i poznatim porodicama Pljevalja (Taslidže) i Tasličkog kadiluka u XVIII stoljeću”,* Almanah, 33-34, Podgorica, 2006. godine.

E. Pelidija, *„Pohodi bosanskih paša na Crnu Goru, 1706-1714. godine”*. Prilozi instituta za istoriju u Sarajevu, 17, Sarajevo, 1980. godine.

E. Pelidija, *„Banjalučki boj iz 1737. godine“*, uzroci i posljedice, El. Kalem, Sarajevo, 2003. godine.

F. Hauptman, *„Regulisanje zemljišnog posjeda u BiH i počeci naseljavanja stranih seljaka u doba austougarske vladavine”*. Godišnjak društva istoričara br. XVI, Sarajevo, 1965. godine.

F. Rački, *„Bogumili i patareni“*, Beograd, 1931. godine.

Fra. Cvitan Zlatarević, *„Kronika“* O. Pavla Šilobadovića, o četovanju u primorju (1662-1686), Zagreb, 1889. godine, str. 93.

F. Muftić, “*Foča, ponovljeni zločin”*, Sarajevo, 2001. godine.

F. Muftić, *“Teci, Drino, teci i pričaj”*, Sarajevo, 2009. godine.

F. Slijepčević, *“Bosna i Hercegovina od Berlinskog kongresa do kraja Prvog svjetskog rata, 1878-1918”*, Školska knjiga, Zagreb, 1984. godine.

G. Šljivo, *„Bosna i Hercegovina, 1854-1860. godine”*, Sarajevo, 1977. godine, str. 208-209 i 390-391.

G. Šljivo, *„Omer-paša Latas (1850-1852)”*, Sarajevo, 1977. godine.

G. Stanojević, *“Dalmacija u doba Morejskog rata“* (1664-1699.), Beograd, 1962. godine, str. 107.

G. Perazić, R. Raspopović, *Međunarodni ugovori Crne Gore, 1878-1918. godine.*

G. Stanojević, *Dalmacija u doba Morejskog rata 1664-1899.*, Beograd, 1962. godine.

H. Bračković, *Danilo Tunguz Perović*, Odjek Nevesinjske puške, 1875., Sarajevo, 1923. godine.

H. Bašić, *Bijeli Azijati*; Almanah, 39-40. Podgorica 2008., 115-121.

H. Balić, *Bosanska kataklizma*. Studija slučaja Foča, Sarajevo, 2002. godine.

H. Ćurić, Ali-paša Rizvanbegović-Stočević *„Godišnjica Nikole Ćupića"* knj. XLVI. Beograd, 1937. godine.

H. Hadžibegić, *„Dokumenti o hercegovačkom ustanku"* prilozi POF, Sarajevo, 1950. godine.

H. Hadžibegić, *Turski dokumenti o početku ustanka u Hercegovini i Bosni, 1875.* Prilozi POF, Sarajevo,1950. godine.

H. M. Handžić, *„Islamizacija BiH",* porijeklo BiH, muslimana, Sarajevo, 1940. godine.

H. Hasandedić, Sidžil blagajskog kadije, AT XXI/1025, list 19. Iz knj. *„Muslimanska baština"*.

H. Hasandedić, Sidžil nevesinjskog kadije, fragmenti iz 1767-1775. iz knj. *„Muslimanska baština"*.

H. Hasandedić, *Katalog arapskih, turskih i perzijskih rukopisa*, Arhiv Hercegovine, Mostar 1977. godine.

H. Hasandedić, *Muslimanska baština u istočnoj Hercegovini*, El kalem, Sarajevo, 1990. godine.

H. Hasandedić, *Četiri slučaja pokrštavanja muslimana u Hercegovini za vrijeme austrougarske okupacije*. Glas Rijaseta IZ u SFRJ, Sarajevo, 1991. godine.

H. Huković, *Na izvorištima bošnjačke baštine*, Sarajevo, 2002. godine.

H. Hajdarhodžić, *Hercegovačke porodice u XVIII vijeku,* GZM, Sarajevo, 1978. godine.

H. Kapidžić, *Stolac u XVII vijeku*, kalendar, Gajret, Sarajevo, 1941. godine.

H. Kapidžić, *Bosna i Hercegovina u vrijeme austrugarske okupacije*, Sarajevo, 1968. godine.

H. Kapidžić, *Prilozi istoriji grada Klobuka,* Gajret, XXI (1940) br. 12, 245-247, br.13, 267-268. XXII (1940), br. 1, 14-15, br. 2, 39-40 i 69-70. Sarajevo, 1940. godine

H. Kapidžić, *Hercegovački ustanak 1882. godine*.

H. Kapidžić, *Ali-paša Rizvanbegović i njegovo doba*, ANUBIH, Sarajevo, 2001. godine.

H. Kapidžić, *„Agrarno pitanje u BiH"*, za vrijeme austrougarske okupacije, 1878-1918. Zbornik radova SDNN, Beograd, 1967. godine, str. 335.

H. Kreševljaković,
H. Kapidžić, *„Stari hercegovački gradovi"*. Naše strarine , II, Sarajevo 1954. godine.

H. Kreševljaković,
A. Figurić, *„n. d. Str. 138. Trebinje, nekad i sad"*, Ljubljana, 1930. godine, str. 29.

H. Kreševljaković, *Sahat kule u BiH*. Naše starine, IV, Sarajevo, 1957. godine.

H. Kreševljaković, *Hanovi i karavansaraji u BiH*, Sarajevo, 1957. godine.

H. Kreševljaković, *Kule i odžaci u BiH*. Naše starine, Sarajevo, 1954. godine.

H. Kreševljaković, *„Čengići",* Sarajevo, 1958. godine.

H. Šabanović, *„Bosansko krajište",* Godišnjak društva istoričara BiH, Sarajevo, 1957 (IX).

H. Šarkinović, *Bošnjaci od Načertanija do Memoranduma,* MVV Sandžaka, Podgorica, 1997. godine.

H. Šabanović, *Bosanski pašaluk*, Sarajevo, 1959. godine.

H. Šarkinović, *Bošnjaci od Načertanija do Memoranduma*, Muslimansko nacionalno vijeće Sandžaka, Podgorica, 1997. godine.

H. Šehić, *Četništvo u BiH*, (1918-1941.), ANUBiH, Sarajevo, 1974. godine.

H. Tanović, *O međuljudskim odnosima u Cerničkom kadiluku*, Islamska misao, Sarajevo, 1980. godine.

H. Zoranić, *Srednjovjekovni krstjani-bogumili i njihova vjera,* Zenica, 1996. godine

H. Zoranić, *O etnogenezi Bošnjana-Bošnjaka,* IP Svjetlost, Sarajevo, 2009. godine.

I. Banac, *„Nacionalno pitanje u Jugoslaviji“*, porijeklo, povijest, politika, „Globus“, Zagreb, 1982. godine, str. 34.

I. Defterdarević, *„Stare listine porodice Resulbegovića“*, GZM, Sarajevo, 1897. godine.

I. Kubat, *Foča moja mahala i familija*, Sarajevo, 2007. godine.

I. Ajeli. *Prilog proučavanju davnašnjih arbanaško-južnoslavenskih odnosa Centara za balanološka ispitivanja*, Knj. IX/9, Sarajevo, 1973. godine.

I. Dautbašić, *„Uvodna riječ na savjetovanju o genocidu“* u Republici Bosni i Hercegovini, 1992. godine, str. 9.

I. Pašić, *“Od hajduka do četnika”*, Ljiljan, Sarajevo, 2000. godine.

I. Pašić, *Kulin i Prijezda dva imena ilirskog porijekla u vladarskoj dinastiji srednjovjekovne Bosne*, Sarajevo, 2006. godine.

I. Pašić, Toponimastika, srbizacija Glasinca, Vojna biblioteka, Sarajevo, 1996. *„Glasinački zoonimi predslavenskog porijekla“*, Sarajevo, 1996. godine.

I. Pašić, *Predslavenski korijeni Bošnjaka*, Mostar, 2009. godine.

I. Pašić, *Predslavenski korijeni Bošnjaka*, knj. I Mostar, 2008. str. 431-445.

I. Tepić, *Državno-pravni i politički položaj BiH za vrijeme austrougarske vladavine 1878-1914*. Istina o BiH, Sarajevo, 1991. godine.

J. Cvijić, *O iseljavanju BiH muhamedanaca,* SKG XXIV, br. 12. Beograd, 1906. godine.

J. Cvijić, B*alkansko poluostrvo i južnoslavenske zemlje*. Osnovi antropografije psihičke osobine Južnih Slovena, Beograd, 1931. godine.

J. Dedijer, *Hercegovina*, Beograd, 1909. godine, str. 241.

J. Dedijer, *Popovo u Hercegovini*, Sarajevo, 1959. godine.

J. Defterdarević, *„Stare listine porodice Resulbegovića“,* GZM, Sarajevo, 1897. godine.

J. Hadžibegović, *Bosanskohercegovački gradovi između XIX i XX stoljeća*, Sarajevo, 1991. godine.

J. Sirak, *„Problemi Bosanske crkve“*.

J. Halilagić, *Krik Srebrenice, općina Srebrenica*, Tuzla, 1998. godine.

J. Šidak, *Studija o crkvi bosanskoj i bogumilstvu*, Zagreb, 1975. godine.

J. Rastoder, *O nekim uzročnicima islamizacije*, ALMANAH 9-10. Podgorica, 2000. godine.

J. Vujić, U svom *„Putešestviju priča"* da je u Užicu 1826. godine živjelo 1.200 muslimanskih domaćinstava, a imalo je i 20 džamija i samo 80 srpskih kuća.

J. Žiga, *Bosanska krvava zbilja,* VKBI, Sarajevo, 1994. godine.

L. Džubur, *„Gatačka krvava zbilja"*, Sarajevo, 2004. godine.

L. Sopalović, Godine 1903. piše, u selu Baškaluci kod Loznice odakle su protjerani baškalučki muslimani, ostavili su dobro uređena imanja.

M. Bećirević, *Emigracija muslimana iz BiH u Tursku u doba austrougarske vladavine 1878-1918*. Historijski zbornik br. 1-2. Zagreb, 1950. godine.

M. Budimir, *„Iliri i Prailiri"*, Vjesnik dalmatinski L III, Split, 1952. godine.

M. Busuladžić, *Osman-paša Resulbegović*, Gajret, kalendar za 1939. godinu.

M. Erić, *„Agrarna reforma u Jugoslaviji"*, 1918-1941., Sarajevo, 1958. godine, str. 48.

M. Radović, *„Zapisi"*, Srbi su podmetali požare u Užicu, a optuživali zato muslimane.

M. Ekmečić, *Uloga don Ivana Musića u hercegovačkom ustanku 1875. do 1878.* Godišnjak, ID. B I H. VII, Sarajevo, 1955. godine.

M. Filipović, *Historija bosanske duhovnosti*, Prahistorija, Sarajevo, 2004. godine.

M. Filipović, *„ANU BiH",* Sarajevo, 1962. godine.

M. Hadžijahić, *„Od tradicije do identiteta"*, geneza nacionalnog pitanja muslimana, Bosna, Sarajevo, 1974. godine. Isti autor Porijeklo bosanskih muslimana, Bosna, Sarajevo 1991.

M. Hadžijahić, *„Porijeklo bosanskih muslimana",* Sarajevo, 1990. godine.

M. Hadžijahić, CD, str. 53 i M. Bajić, CD, str. 140-141.

M. Handžić, *Islamizacija Bosne i Hercegovine i porijeklo BH muslimana*. Bošnjaci i islam, Sarajevo, 1940. godine.

M. Hamandžić, *Islamizacija BiH*. Porijeklo bosanskohercegovačkih muslimana, Sarajevo, 1940. godine.

M. Imamović, *Bosanski ustav, 1910 godine*, Muslimanski glas, Sarajevo, 1991. godine.

M. Imamović, *Pravni položaj i unutrašnjopolitički razvitak BiH od 1878-1914.* Sarajevo,1994. godine.

M. Imamović, *Kontinuitet genocida nad Bošnjacima*. Genocid u BiH 1991-1995. Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo, 1998. godine.

M. Imamović, *„Historija Bošnjaka"*, Sarajevo, 1993-1996. godine, str. 318-322.

M. Iveković, *Nepokorena zemlja*, Gacko, Kula Fazlagića, Zagreb, 1945. godine.

M. Kafedžić, *„Podrinje istočna kapija BiH"*, Sarajevo, 2005. godine.

M. Kafedžić, *Politika i rat*, Sarajevo, 2007. godine.

M. Kafedžić, *Foča žrtva genocida XX vijeka*, Sarajevo, 2011. godine

M. Erić, *„Agrarna reforma u Jugoslaviji, 1918-1941."*, Sarajevo, 1958. godine.

M. Memić, *„Karakteristike pokreta otpora protiv sprovođenja odluka Berlinskog kongresa u gusinjskom okrugu (1878-1880).*

M. Memić, *Bošnjaci (muslimani) Crne Gore*, Podgorica, 2003. godine.

M. Imamović, *„Agresivne pretenzije Crne Gore prema Bosni i Hercegovini i njena agresivna ponašanja prema muslimanima"*. Zbornik radova, 1992. godine str. 93 i 100-103.

M. Imamović, K. Hrelja, *„Genocid nad Bošnjacima"*, agrarna reforma.

M. Kordić, M. Ašanin, *„Komitski pokret u Crnoj Gori 1916-1918.",* Podgorica, 1985. godine.

M. Lutovac, *Ivangradska, Beranska kotlina*, SAN-u, knj. CCLXIX, Beograd, 1954. godine.

M. Kreso, *„Iskustvo odbrane BiH"*, Sarajevo, 2013. godine.

M. Popović, *„Dabrica i grad Kostur (Kostun)"*, Bosanska vila, Sarajevo, 1899. godine.

M. Radojčić, *Hercegovina i Crna Gora 1875-1878*. Nevesinje 1966. godine, str. 46.

M. Prelog, *„Povijest Bosne u doba osmanske vladavine",* knj. I i II, Sarajevo, 1910., isto S. Jaliman *„Historija bosanskih bogumila"*.

M. Šačić, O. Šačić, *U hercegovačkom ustanku 1882. godine*, Beograd, 1997. godine.

M: Šunjić, *„Kraj srednjovjekovne bosanske države"*, zbornik BiH od najstarijih vremena do danas, Sarajevo, 1998. godine.

M. Vego, *Patarenstvo u srednjevjekovnoj Hercegovini*, Sarajevo, 1978. godine.

M. Vego, *Postanak srednjovjekovne bosanske države.*

M. Vego, *Hrvati u Hercegovačkom ustanku 1875-1878*, Sarajevo, 1953. godine.

N. Dučić, *Krštenje poturčenjaka u Vasojevićima od 1857. do 1857. godine*. ALMANAH 5-6, Podgorica, 1999. godine.

N. Duraković, *Prokletstvo muslimana*, Sarajevo, 1993. godine, str. 34-35 i 135-137.

N. Buconjić, *„Povijest ustanka u Hercegovini i boj kod Stoca"*, Mostar, 1911. godine.

N. Klaić, *„Srednjevjekovna Bosna"*, Zagreb, 1994. godine.

O. Hadžić, *Opis upada Stojana Jankovića u Mostar i junaštvo age Šarića u priči Age Šarića*, Zagreb, 1894. godine.

O. Ibrahimović, *„Bosna i Bošnjaci, država i narod"*, Sarajevo, 1996. godine.

O. Sokolović, *Utanačenje mira između gatačkih ajana i raje u drugoj polovini XVIII veka*, Novi Behar, Sarajevo, 1933. godine.

P. Strugar, *„Jedno suđenje grupi muslimana u Podgorici"*, 1880. godine. Istorijski zapisi br. 3, Titograd, 1968. godine.

P. Anđelić, *Bosanski kraljevi u Arnautovićima (Mile) kod Visokog*. Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, XXII 1962. godine.

P. fra. Bakula, *„Hercegovina za devetnest godina vezirovanja Halil-paše"*, Beč 1863. godine.

P. Šobajić, *„Dabarsko polje u Hercegovini",* Srpski etnografski zbornik, knj. XVII, Beograd, 1954. godine.

P. D. Šerović, *„Borba s Turcima oko Herceg-Novog do njegovog konačnog oslobođenja“,* 1687. godine, Kotor, 1955. godine.

P. Šobajić, *„Nikšić“* (Onogošt), Beograd, 1938. godine.

P. Petrović Njegoš, *Gorski vijenac*, Svjetlost, Sarajevo, 1989. godine.

P. Tafro, B. Macić, *Genocid nad Bošnjacima na području Foče*, Sarajevo, 1992-1995. godine.

P. Tomac, *Prvi svjetski rat*, 1914-1918 godine. Beograd, 1973. godine.

R. Hurem, *Neke karakteristike ustanka u BiH 1941. godine*, Društvo historičara BiH, XVIII, Sarajevo, 1970., str. 209.

R. Mahmutćehajić, *Stolački pisci prepisivači i posjednici knjiga na arapskom, turskom i perzijskom jeziku*, Sarajevo, 1990. godine.

R. Muminović, *Srbizam i stradalništvo Bošnjaka,* Compuet, Sarajevo, 1996. godine.

R. Muminović, *Hadži Murad i Sandžak*, Sarajevo, 2005. godine.

R. Katičić, *Savremena istraživanja o jeziku starosjedilaca ilirskih provincija*. God. centra za balkanska ispitivanja. Knj. 1. Sarajevo, 1964. godine.

Roy, Gutman. *Svjedok genocida*, VKBI, Sarajevo, 1995. godine.

R. Samardžić, *Hajdučke borbe protiv Turaka u XVII i XVIII vijeku,* Beograd, 1952. godine.

R. Vesković, *Bošnjak je naše staro tradicionalno ime,* ALMANAH 23-24. Podgorica 2003., 291-305.

S. Bandžović, *Muhadžeri iz Hercegovine u Sandžaku nakon 1878. godine*. Hercegovina, br. 13-14. Mostar, 2001. godine.

S. Bandžović, *Iseljavanje Bošnjaka u Tursku*, Sarajevo, 2006. godine. Podgorica, 1986. godine.

S-beg Bašagić, *Znameniti Hrvati Bošnjaci i Hercegovci u turskoj carevini,* Zagreb, 1931. godine.

S. Čampara, *Bošnjački memorandum*, Nepoznati dokumenti, Sarajevo, 1998. godine

S. Čampara, *Monografija Gacka,* Ajsela, Sarajevo, 2000. godine.

S. Čampara, F. Kovač, *„Izdaja i zločin“*, novi dokumenti o ustaškom, četničkom i partizanskom pokretu, Sarajevo, 2010. godine.

S. Čekić, *„Konvencija UN o sprovođenju i kažnjavanju zločina genocida".*

S. Čekić *„Ćosićev rat",* stručne rasprave o knjizi „Bosanski rat" Ćosića D., održan 03.05.2012. u Sarajevu

S. Čekić, *Genocid nad Bošnjacima u Drugom svjetskom ratu*, (Dokumenti), Sarajevo, 1996. godine.

S. Čekić, *Genocid nad Bošnjacima u II svjetskom ratu*, Sarajevo, 1999. godine.

S. Stanojević, *„Enciklopedija srpsko-hrvatsko-slovenačka",* Beograd, 1929. godine, knj. II, str. 32.

S. Mijušković, *Pleme Nikšići u Morejskom ratu (1684-1699.)*, Istorijski zapisi, Cetinje, 1954. godine.

Sir. Thomas, W. Arnold, *„Testament gosta Radina".*

S. Saltaga, *Da li je genocid sudbina Bošnjaka*, Sarajevo, SLTU, 1996. godine.

S. Salihagić, *Mi bosanskohercegovački muslimani u krilu jugoslovenske zajednice*, Banja luka, 1940. godine.

S. Sidki-Hadžihuseinović-Muvekit, *„Povijest Bosne"*, Sarajevo, 1899. godine.

S. Bandžović, *„Iseljavanje muslimana iz BiH i Sandžaka u Tursku"*, Sarajevo, 2006. godine.

S. Bandžović. *Građanska odgovornost i humanizam.*

S. Delić, *Ali-beg Ljubović pod Kandijom*, Bosanska vila, Sarajevo, 1901. godine.

S. Čekić, Ujedinjene nacije. *Konvencija o sprečavanju i kažnjavanju genocida* od 09. 12.1948. Sl. list br. 2. od 06.03. 2002. godine.

Š. Bešlagić, *„Ljubinje i srednjovjekovni nadgrobni spomenici",* Sarajevo, 1965. godine.

Š. Bešlagić, *Nišani XV i XVI vijeka u Bosni i Hercegovini,* ANU BIH, knj. 30. Sarajevo 1978.

Š. Rastoder, *Pokrštavanje muslimana 1913.* ALMANAH 25-26. Podgorica, 2004. godine, 335-339.

Š. Tucaković, *Zločin nad Bošnjacima-muslimanima 1941-1945.* El kalem, Sarajevo, 1995. godine.

T. Pervan, *Čavkarica, muslimanska krvava priča*, Međunarodni centar za mir, Sarajevo, 1993. godine.

V. Ćorović, *„Hercegovački manastiri"* 1, 509. posuđeno iz knjige (Monografija Gacko) str. 63-69.

V. Ćorović, *Luka Vukalović i hercegovački ustanici od 1852. do 1862.,* Beograd, 1923. godine.

V. Ćorović, *„Bosna i Hercegovina"*, Beograd, 1925. godine, p,186, str. 114 i 123-124.

V. Ćorović, *„Bosna i Hercegovina"*, Beograd, 1925. godine, p, 181, str. 18.

V. Ćorović, *„Istorija Jugoslavije"*, g. k, Beograd, 1989. godine, str. 12-13 i 23.

V. Skarić, „Popis bosanskih spahija", 1711. godine, GZM, Sarajevo, 1930. godine, str. 42.

V. Dedijer-A. Miletić, *Genocid nad muslimanima 1941-1945*. Zbornik dokumenata i sjećanja, Sarajevo, 1990. godine

V. Karadžić-Stefanović. Skupljeni gramatički i polemički spisi, knjiga treća, Beograd 1896. godine.

V. Korać. *Istorijski pregled II period od dolaska Turaka do 1878*. prvi dio IKP„ Svjetlost" Sarajevo, 1971. štamparija Trebinje.

V. Krestić, R. Ljušić, *Srbija i oslobodilački pokreti na Balkanu*, 1856-1878., Beograd,1983.

V. Novak, *„Magnum Krimes"* pola vijeka klerikalizma u Hrvatskoj, Zagrebu, MCMXLVII, Beograd, MCMLXXXVI.

V. Ćurčić, *„Sa Hutova blata u Hercegovini"*, Sarajevo, 1914. godine, str. 13.

V. Skarić, *„Podaci za istoriju Hercegovine od 1566. do sredine XVII vijeka".* Glasnik Zemaljskog muzeja (GZM), XLIII, Sarajevo, 1931. godine.

V. Karić, Piše da je u Užicu bilo 3.697 „Turaka" i 707 Srba. Iseljavanje iz Užica je završeno 1876. godine

Ž. Bulajić, *„Agrarni odnosi u Crnoj Gori (1878-1912)",* Titograd, 1959. godine.

Ž. Andrijašević, Ž. Stanojević, *„Pokrštavanje muslimana 1913. godine",* Podgorica 2013. godine.

Akademik prof. dr. Smail Čekić

Recenzija rukopisa pod naslovom:

GENOCID NAD MUSLIMANIMA ISTOČNE HERCEGOVINE

Pročitani materijal u kome se vidi veliki utrošeni naučni rad i trud autora da dokažu da je na području jedne velike regije istočne Hercegovine napravljen genocid.

Korjeni autora su iz ovih krajeva (Gacko i Stolac), a osim toga dugo godina su i kao geolozi radili na izradi geološke karte ovih terena, te nije nikakvo čudo što poznaju odlično ove krajeve.

Autori prof. dr. Izet Kubat i prof. dr. Salko Čampara Hako su znalački obradili ono što su sebi dali u zadatak.

Knjigu su podijelili u XV poglavlja, koje svako za sebe ima dio dokaza o genocidu u istočnoj Hercegovini.

Da bi čitalac lakše shvatio uzroke i ciljeve genocida u knjizi su događaji poredani tako da pokazuju kako je tekao kontinuitet pljačke, ubistava i progona Bošnjaka kroz protekla vremena.

Tako prva poglavlja predstavljaju historijske događaje vezane za temu ove knjige i dokazivanje etnogeneze Bošnjaka i državnosti srednjevjekovne bosanske države.

Autori su vrlo dobro shvatili i objasnili „ko su Bošnjaci i njihovu etnogenezu, da odagnaju zablude Srba, Hrvata i Crnogoraca da Bošnjaci nisu Turci, već domicilni Bošnjaci, islamske vjere, što, takođe, predstavlja značajan doprinos, ne samo za nauku već i za široke mase.

Autori su vrlo dobro uočili i u radu predstavili kontinuitet, postepenog, ali sistematskog uništavanja Bošnjaka što dokumentovano prikazuju više klasičnih genocida nad Bošnjacima u ovim krajevima. Iz napisanog materijala se vidi da je stoljećima u Hercegovini, Crnoj Gori, pa i cijelom primorju vršen genocid nad Bošnjacima.

U prikaz genocida u ovoj knjizi su dobro ukomponovani i dokumentovani velikodržavni projekti Srbije, Hrvatske i Crne Gore, u smislu okupacije, ili podjele Bosne i Hercegovine i zatiranja Bošnjaka, kao nekad većinskog naroda.Bošnjaci su bili glavna prepreka podjele Bosne i Hercegovine između navedenih država. U sve ovo ukomponovali su i tzv. agrarnu reformu (otimanje zemlje od Bošnjaka) kojom je trebalo Bošnjake protjerati iz ovih krajeva, u čemu je Kraljevina imala izuzetan uspjeh.

Sadržaj ove knjige ogleda se u petnaest poglavlja u kojima je dokazan genocid koji je bio dugoročno planiran u kontinuitetu i sistematičan za uništenje Bošnjaka.

Istočna Hercegovina, koju čini šest (6) općina: Nevesinje, Gacko, Stolac, Ljubinje, Bileća i Trebinje ima površinu od 4. 352 km^2. Do pred agresiju 1992. godine ovo veliko područje imalo je oko 500 naselja, od čega oko 40 kasaba i 6 gradova općinskih centara.

Kako su, kroz stoljeća Bošnjaci nestajali iz ovih naselja: „Tokom dužeg vremenskog perioda u njihova naselja su upadali pljačkaši,palikuće i ubice: hajduci, komiti i uskoci, kasnije četnici, regrutovani u Srbiji, Crnoj Gori i Istočnoj Hercegovini. Upadali bi u naselja, ono što bi pohvatali bošnjačkog naroda ubijali bi i vodili u roblje, koje su prodavali Mlečanima. Poslije pljačke bi popalili naselja, a preživjelo bošnjačko stanovništvo je bježalo u sigurnije krajeve Bosne, Sandžaka i Turske.

Tako se topila bošnjačka supstanca, a u prazna sela su se useljavali Crnogorci i hercegovački pravoslavci, a mjestimično i Hrvati, oblast zločina su stručno dokumentovano prikazani.

U Prvom i Drugom svjetskom ratu, a posebno agresijom na Bosnu i Hercegovinu (1992-1995.) cijelo ovo područje je „očišćeno“ od Bošnjaka, s napomenom da su to uradili Hrvati, tamo gdje su većinski, posebno u općini Stolac, a Srbi u ostalih pet općina, gdje su oni dominantni.

Sa dosta patriotizma i entuzijazma, ovo su dobro uradili autori i dali veliki doprinos u rasvjetljavanju nestanka Bošnjaka, sa prikazom, kada su na ovim prostorima bili većinski do sada kada ih više nema na ovim prostorima.

Autori su u ovom radu značajno demistificirali mnoge netačnosti i falcifikate dosadašnje povijesti Bosne i Hercegovine, o Bosni i Bošnjacima kao dominantnog i domicilnog stanovništva ovih krajeva.

Jedan od većih doprinosa autora u ovom radu su prikazani popisi stanovništva istočne Hercegovine, iz koga čitaoci mogu pratiti vremensko opadanje bošnjačke supstance sa pitanjem: „Zašto su nestali Bošnjaci iz ovih krajeva, kako i od koga su uništeni“?

Iz jednog dijela teksta može se vidjeti, „zašto je baš istočna Hercegovina demografski totalno stradala, a i to su autori dobro objasnili. Naime, zahvaljujući nezavidnom pograničnom položaju, teško je ova regija plaćala osvajačke ambicije istočnih susjeda; Crne Gore, Srbije i domaćih hajduka i komita, hrvatskih uskoka, a kasnije četnika, ustaša i HVO-a.

Veliki je napor uložen u ovaj rad kolega Kubata i Čampare. Bilo je potrebno pretočiti u ovu knjigu ogromnu literaturu plus njihovo bez sumnje ogromno znanje , iskustvo i poznavanje ovog terena.

Zato preporučujem da se ova knjiga štampa, pod predloženim naslovom.

„GENOCID NAD BOŠNJACIMA ISTOČNE HERCEGOVINE“

Knjiga treba biti dostupna ne samo povjesničarima već široj BH javnosti.

R E C E Z E N T

Akademik prof. dr. Smail Čekić

Prof. dr. Suad Kurtćehajić

Recenzija knjige

„GENOCID NAD BOŠNJACIMA ISTOČNE HERCEGOVINE“

Autori: prof. emeritus Kubat Izet i prof. dr. Salko Čampara

Bošnjački muslimanski narod je posebno tokom dvadesetog vijeka u više navrata sistematski bio izložen bjesomučnom pljačkanju,etničkom čišćenju, progonu pa i masovnoj fizičkoj likvidaciji a ženski dio populacije i bestijalnom silovanju. Ovu sudbinu nisu izbjegla mnoga djeca kao ni starci. Najprije u balkanskim ratovima 1912 i 1913, pa u Prvom svjetskom ratu 1914-1918., Drugom svjetskom ratu 1941-1945 i na kraju u poslednjoj agresiji Srbije i Crne Gore odnosno tada nepriznate Savezne Republike Jugoslavije od 1992-1995 godine. lz ovoga bošnjački narod muslimanske vjeroispovijesti dosada nije izvukao ozbiljne pouke a zaborav predhodnog nije mu pomogao da ne doživi sljedeće stradanje. Čak i internacionalizacija i kosmopolitizam svijesti značajnog dijela Bošnjaka muslimanske vjeroispovijesti u Titovoj Jugoslaviji nisu ga sačuvali od dramatičnog stradanja. Bili su jedini narod koji je raspadom Jugoslavije doživio sudskim putem 2007. godine utvrđen genocid u Srebrenici koji se desio u julu 1995. godine[1] i to je jedan od tri presuđena genocida u svijetu pored presude nacistima u Ninbergu i presude u Ruandi.

Ova knjiga prof. emeritusa lzeta Kubata i prof. dr. Salka Čampare pisana na preko petstotina stranica upravo nastoji od zaborava da otrgne zločine koji su zadesili bošnjački narod muslimanske vjeroispovijesti[2]. lako je problem stradanja Bošnjaka muslimana dat sveobuhvatno, poseban akcenat je stavljen na nestanak Bošnjaka i njihove baštine na prostoru istočne Hercegovine (oko 4.352 km kvadratna). Radi se o regiji sa oko 500 naseljenih mjesta, od čega šest gradova (Nevesinje, Gacko, Stolac u jednom dijelu, Ljubinje, Bileća i Trebinje), četrdesetak nekadašnjih kasaba, a ostalo su sela i zaseoci. Razlog tome je što su i korijeni autora sa tog prostora (Stolac i Gacko).

Historija nas uči da time što smo potisnuli događaje ili ih ignorisali kao da se nisu ni desili nismo izbjegli njihova ponavljanja. U ovoj knjizi dat je cijeli historijat Bosne od njenih prvih početaka pa do danas. Ukazano je na istraživanje IGNEA koja je utvrdila da je u Bosni sa 40% prisutan ilirski

1 Radi se o presudi lnternacionalnog suda pravde u Hagu da je u Srebrenici učinjen zločin genocida od strane institucija, vojske i policije Republike Srpske.

2 Naznačavam muslimanske vjeroispovijesti jer je termin Bošnjak sve do sredine XIX vijeka bila odrednica za sve domicilne stanovnike Bosne. I danas se neki bosanski pravoslavci i katolici izjašnjavaju kao Bošnjaci.

gen, gotski sa 20% a slavenski tek sa 15%. Posebna pažnja data je periodu kada dolaskom Osmanlija u Bosnu i padom srednjevjekovne bosanske države (1463. godine) koju su karakterisale tri vjere bosanska crkva, pravoslavna i katolička vjera te jedan domicilni narod koji se zvao Bošnjani dolazi do islamizacije Bosne prije svega od pripadnika bosanske crkve ali i pravoslavaca i katolika istina u manjem broju. Tokom XVI vijeka naziv Bošnjani zamjenjuje naziv Bošnjaci. To je vjerovatno više odgovaralo osmanlijskoj lingvistici. Suština je bila da je narod bio jedan. Autori ukazuju da je to trajalo sve do sredine XIX vijeka kada najprije na idejama llije Garašanina i njegovog Načartanija od 1944. godine koji u tom radu priznaje da u Bosni živi jedan narod tri konfesije koristeći pravoslavnu komponentu u Bosni počinje srbizacija Bošnjaka pravoslavaca, a nedugo zatim u vrijeme Berlinskog kongresa i nakon njega sa idejom koja dolazi iz Zagreba samo hrvatstvo katolike spašava počinje hrvatizacija Bošnjaka katolika. Bošnjaci muslimanske vjeroispovijesti nisu se najbolje snašli u toj situaciji koja u Evropi nastaja na ehu francuske buržoaske revolucije od 1789. godine i početka stvaranja nacionalnih država u Evropi pa su se uglavnom vezali za islam, ali ih i komšije pravoslavci i katolici sve više oslovljavaju imenom musliman ili čak Turčin iako se radi o autohtonom bosanskom stanovništvu. Takvom nesnalaženju pogoduje i činjenica da je bošnjački narod muslimanske vjeroispovijesti bio obezglavljen likvidacijom 10.000 najuglednijih muslimana sredinom XIX vijeka od strane Omer-paše Latasa koji je prije prihvatanja islama bio Mihajlo Mića Latas. Jer do Latasovog krvavog pohoda Bošnjaci muslimani imali su inteligenciju koja se isticala u Osmanlijskom carstvu. U relativno kratkom periodu od sedamdeset godina (od 1544-1611.) deset Bošnjaka je sjedilo na stolici velikih vezira, a mnogi su bili dostojanstvenici u velikom Osmanskom carstvu.

Najpoznatiji je bio Mehmed paša Sokolović. lnteresantno je istaći da je i sin čuvenog Stjepana Vukčića-Kosače koji se također zvao Stjepan kao mladić odveden u lstanbul gdje je primio islam i dobio ime Ahmed Herceg-oglu te da je 1479. postao također veliki vezir.

Dolaskom Austrougarske dolazi do velike emigracije Bošnjaka muslimana u Tursku koji su se teško mogli navići na novu hrišćansku kulturu nakon više od četiri stotine godina pod vlašću Osmanlijske države. Odlasku je pogodovala i pljačka hrišćanskog stanovništva u Bosni prema komšijama muslimanima ali i teror, pljačke i ubistva muslimana od strane crnogorskih komita, hajduka, uskoka.

Poseban osvrt autori pritom daju crnogorskoj politici netrpeljivosti prema muslimanima koja svoju politiku crpi u stihovima djela Gorski vijenac napisan 1847. godine od crnogorkog svjetovnog i vjerskog vođe Petra Petrovića Njegoša.

Posebno bih izdvojio stih koji poziva na linč muslimana.

“Nego udri dok mahat ne možeš,

A ne žali ništa na svijetu!

Sve je pošlo đavoljijem tragom,

Zaudara zemlja Muhamedom.

Trijebimo gubu iz torine!

Nek propoje pjesme od užasa,

Oltar pravi na kamen krvavi.

lstrijebiti gubu iz torine značilo je očistiti Crnu Goru od muslimanskog elementa.

A ne žali ništa na svijetu je da se nema milosti ni prema jednom muslimanu očigledno bezobzira na pol i starost. Oltar pravi na kamen krvavi simbolizira da mačem treba uspostaviti pravoslavnu vjeru kao pravu.

U Crnoj Gori na osnovama ovakvog gledanja došlo je do silnog progona, pljačkanja i ubijanja u gradovima sa dominantnim muslimanskim stanovništvom poput Podgorice Nikšića i Kolašina.

Tako je u Onogoštu danas Nikšiću za koga je Jovan Cvijić napisao da je bio najslavnija muslimanska varoš i u kojem je do 1877. godine živjelo 410 muslimanskih kuća a samo 40 hrišćanskih silom oružja krajem avgusta 1877. godine protjeran muslimanski narod.

Slično se desilo i u Kolašinu nešto prije 1852. godine kad je ubijeno preko hiljadu muslimana. Nije se gledalo je li staro, mlado, muško, žensko. Redom se ubijalo.

Tako je bilo i sa Podgoricom koja je bila čisto muslimanski grad. Dovoljno je istaći da iako se iz Podgorice 1880. godine iselilo 260 muslimanskih porodica i dalje su muslimani sa 80% stanovništva bili u velikoj većini u Podgorici.

Crna Gora je u drugoj polovini XIX vijeka probala oteti Sutorinu Bosni koja je bila u okviru Osmanskog carstva ali su se Osmanlije organizovale i bez ispaljenog metka sačuvale Sutorinu. Nakon toga je tadašnja Komisija za granice radila skoro dvije godine na povlačenju granica Osmanskog carstva i Crne Gore što je završeno u aprilu 1860. godine. Zaključak je da je Crna Gora uvijek koristila svaku priliku da se širi i shodno tome su nam beskrupulozno oteli Sutorinu nakon završetka Drugog svjetskog rata iako su znali da nikad nije bila njihova a parlamentarci u BiH ovih dana njih sedamnaest odbili su samu ideju da se pitanje Sutorine rješava pred sudom što je sramno i po-

nižavajuće posebno ako se ima u vidu kontinuitet otimanja teritorija Bosne od strane Crne Gore kao i svu golgotu koju je muslimanski narod doživio od Crnogoraca. Mislim da bi ovu knjigu po njenom izdanju trebalo proslijediti svim parlamentarcima da je pročitaju. Ako imaju imalo časti i obraza nakon toga odbit će da ratifikuju ugovor o državnoj granici sa Crnom Gorom kojom bi Sutorina ostala u Crnoj Gori.

Balkanski ratovi donijeli su novi pogrom Bošnjaka muslimana. Crna Gora je tada kao ratni plijen preuzela plevaljski, bjelopoljski, beranski, gusinjski, rožajski i plavski kotar. Preostali dio nekadasnjeg novopazarskog sandžaka pripao je Srbiji.

U ovoj knjizi je citiran Dimitrije Tucović koji je u vezi balkanskih ratova pisao: "To su bile rijeke krvi neboračkog muslimanskog stanovništva, nevine djece, žena i mirnih ljudi radnog svijeta čija je jedina krivica što se mole drugačijem bogu, što drugim jezikom govore, drugo ime nose i što je na svom vjekovnom ognjištu naivno sačekao ove divlje najezde Srba i Crnogoraca".

Čak i stvaranje Kraljevine SHS 01. decembra 1918. godine Proklamacijom regenta Aleksandra Karađorđevića nije donijelo ništa dobra nesrpskim narodima a pogotovu muslimanima koji su ekonomski razvlašteni ovaj put pored sistematskog pljačkanja od strane hajduka, crnogorskih komita i od strane države koja agrarnim reformama uz neadekvatnu kompenzaciju razvlašćuje muslimanski narod.

Stotine ubistava muslimana su uslijedile u toj državi a da se ozbiljnija istraga nije provela. Poseban je slučaj sela Šahovići gdje su zbog ubistva načelnika Boška Boškovića kojeg su ubili braća Bulatovići Crnogorci optužili muslimana Mehonjića koji u to vrijeme nije ni bio u Crnoj Gori i izvršili u novembru 1924. masakr oko hiljadu žena, djece i staraca. Nekad potpuno muslimansko selo danas se zove Tomaševo i u njemu nema muslimana.

Koliko je Kraljevina SHS bila tamnica za nesrpske narode a posebno muslimane dovoljno je iznijeti činjenicu sadržanu u knjizi da su u toj državi od 165 generala 161 bili Srbi i po dva Slovenca i Hrvata.

Drugi svjetski rat donio je nove zločine i stradanja Bošnjaka muslimana na osnovama projekta stvaranja homogene Srbije dr. Stevana Moljevića od strane četničkog režima pod vodstvom generala Draže Mihajlovića a ono što nije urađeno u tom ratu dovršeno je agresijom Srbije i Crne Gore -1992-1995. godine.

Autori pored opće slike Bošnjaka muslimana kroz historiju i njihove patnje, stradanja i borbe za opstanak posebno detaljno daju analizu cjelokupne historijske situacije s osvrtom na popise kroz historiju i zločine koji su učinjeni Bošnjacima muslimanima u šest općina istočne Hercegovine Nevesinje, Gacko, Stolac u jednom dijelu, Ljubinje, Bileća i Trebinje. Ta analiza uk-

ljučuje gradsko jezgro kao i sve nekadašnje kasabe, sela i zaseoke. Posljedica takvog čišćenja je da od nekad apsolutno većinskog Bošnjačkog stanovništva na tom prostoru danas muslimana tamo nema.

S obzirom da je Bošnjački muslimanski narod sklon zaboravljanju ova knjiga ima izuzetnu vrijednost jer služi kao opomena a svojom dokumentacijom čuva od zaborava sjećanje na život Bošnjaka muslimana na tim prostorima tako da se sutra ne može reći da tamo Bošnjaci muslimani nisu nikad živjeli te da nema tragova njihove kulture koja im je u poslednjim ratovima potpuno uništena. A pouka Bošnjacima muslimanima je da iz ovoga izvuku mudre zaključke i da se ne zadovoljavaju činjenicom da su ovi događaji njih mimoišli jer će i oni sutra doći na red.

U želji da se nikada više ne ponovi stradanje Bošnjaka muslimana dajem pozitivnu recenziju ovoj knjizi i toplo je preporučujem širem čitateljstvu.

U Sarajevu 19. maj 2015.

Prof. dr. Suad Kurtćehajić

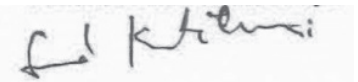

Recenzija dr. Rasima Muratovića, naučnog savjetnika, direktora Instituta za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu.

Knjiga prof. dr. Salke (R) Čampare i prof. dr. Izeta Kubata, "Kontinuitet genocidnog čišćenja Bošnjaka u istočnoj Hercegovini", predstavlja doprinos u rasvjetljavanju činjenica vezanih za kontinuirano činjenje genocida na primjeru područja istočne Hercegovine. Postavljajući vrlo zahtjevnu vremensku i prostornu odrednicu istraživanja, autori obrađuju jedan široki historijski period - od dolaska Osmanlija pa do kraja XX stoljeća, prateći kontinuitet događaja na području šest općina istočne Hercegovine, sa oko 500 naseljenih mjesta - gradova, kasaba, sela i zaseoka. Knjiga se sastoji od 15 vrlo obimnih poglavlja, u kojima se obrađuju uzroci, kontekst, razlozi nestajanja Bošnjaka-Muslimana sa područja Nevesinja, Gacka, Stoca, Ljubinja, Bileće i Trebinja, općina koje geografski čine istočnu Hercegovinu. Kako bi tema bila pristupačna i jasnija čitaocu, autori su najprije predstavili kratku historiju države Bosne i Hercegovine, od antičkog doba, perioda srednjovjekovne bosanske države, vladavine Osmanlija (1463-1878), Austro-Ugarske (1878-1918), perioda Kraljevine SHS - Kraljevine Jugoslavije, Drugog svjetskog rata, socijalistickog perioda; te u konačnici agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu. Obrađujući ovako širok vremenski period historije Bosne, sa posebnim osvrtom na historiju istočne Hercegovine, u knjizi se akcenat stavlja na zločine počinjene nad Muslimanima Bošnjacima u kontekstu ratova vođenih između Osmanskog carstva, Mletačke republike, Habsburške monarhije u drugoj polovini XVII i tokom XVIII stoljeća, upadima hajduka i uskoka u istočnu Hercegovinu, potom na Hercegovački ustanak protiv osmanske vlasti, u kojem su počinjeni brojni zločini nad Bošnjacima Hercegovine. Autori su potom obrađivali težak i razočaravajući život za Muslimane-Bošnjake u Kraljevini SHS - Kraljevini Jugoslaviji, agrarnu reformu, pljačke, ubistva, uključujući i zločin na području Gacka počinjen 1924. godine. Opisujući zločine nad Bošnjacima tokom Drugog svjetskog rata, autori predstavljaju svjedočenja nekoliko žrtava preživjelih na brojnim stratištima istočne Hercegovine, uključujući i posebno potresno svjedočenje žrtve preživjele 73 dana u jami Čavkarica. Autori zaključuju kako proces nestajanja Bošnjaka s područja istočne Hercegovine završava u posljednjem desetljeću XX stoljeća, tokom agresije na međunarodno priznatu Republiku Bosnu i Hercegovinu. U knjizi su predstavljeni opisi svih naselja u kojima su živjeli Muslimani-Bošnjaci na području istočne Hercegovine, dat je njihov geografski položaj, porodice koje su ga naseljavale, postojanje muslimanskih vjerskih, stambenih, gospodarskih, tvrđavskih i drugih objekata. Autori su vrlo iscrpno opisali hroniku upada komita, hajduka i uskoka, vrste i načine zločina koje su oni počinili. U knjizi su predstavljeni i podaci o pašama, vezirima, ajanima, kapetanima, graditeljima, begovima, agama, velikim

zemljoposjednicima i drugim dostojanstvenicima koji su vezani za područje istočne Hercegovine. Za svaku općinu posebno, i sva naseljena mjesta u njima, dati su popisi stanovništva kroz historiju, na kojima je jasno uočljiv proces nestanka Muslimana-Bošnjaka sa ovih područja. Knjiga tretira zatiranje i nestanak muslimanske baštine, sakralnih, stambenih i drugih objekata, te "preoravanje" bošnjačkih mezarja-grobalja, zatiranje svih znakova islamske orjentalne kulture i tradicije, uključujući iskorjenjivanje mnogih bošnjačkih porodica i čitavih naselja. Autori su uložili iznimno značajan napor u istraživanju popisa stanovništva kroz različite historijske periode te zaključili da broj Bošnjaka-Muslimana kontinurano opada i nestaje, posebno krajem XIX i tokom XX stoljeća. Na osnovu raspoloživih podataka iz osmanskih, austrougarskih popisa stanovništva, njihovom detaljnom analizom i usporedbom sa kasnijim popisima prve i druge Jugoslavije, autori sa pravom zaključuju da je "bošnjačko stanovništvo genocidno očišćeno sa prostora istočne Hercegovine." U knjizi su ponuđeni odgovori na iznimno bitna pitanja: "Ko je to uradio, zašto, sa kojim ciljem, i kakav je krajnji epilog?"

Može se sumirati da je knjiga "Kontinuitet genocidnog čišćenja Bošnjaka u istočnoj Hercegovini" vrijedan doprinos proučavanju korijena i uzroka velikosrpskih i velikohrvatskih aspiracija prema državi Bosni i Hercegovini. U tom kontekstu, navedene aspiracije su vrlo iscrpno dokazane na primjeru proučavanja šest općina istočne Hercegovine. Stoga smatram kako knjiga zaslužuje da bude objavljena i kao takva dostupna široj bosanskohercegovačkoj i međunarodnoj čitalačkoj publici.

Autori knjige

Prof. dr. Izet (S) Kubat, emeritus

Prof. dr. Salko (R) Čampara Hako